

3405

BIBLIOTHECA INDICA :

A

Collection Of Oriental Works

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

New Series Nos. 1180, 1181 & 1191

THE ÇATAPATHA BRĀHMAṆA

OF THE WHITE YAJURVEDA

WITH THE

VOL. VI. KANDA VI

CALCUTTA :

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

। शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम् ।

श्रीमत्सायणाचार्यकृत-‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्येण
सहितम् ।

वङ्गदेशीयास्यायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,
माम्नामीतिषशोनामाचार्यसद्यप्रतश्रम्भेण
यथामति संगोध्य मण्डीक्य च सम्पादितम् ।

॥ ६ भा० । ६ का० ॥

(षष्ठकाण्डात्मकः षष्ठो भागः)

कलिकाता-राजन्वत्याम् ,

१८६५-संवत्समायां सत्ययन्त्रेण यज्ञतो मुद्रितम् ।

॥ अथ सम्पादकीतिः ॥

अथैतस्य षष्ठकाण्डस्याभिधानं मुख्यासम्भरणं मिति । उखा नाम स्याली, पाकपात्रविशेषः ; यस्या मुख्यायां मांसानि पचन्ते, सोच्यते मांसचनीति । तद्यथा ऋक्संहितायाम् (१. १६२. १३.)— “यन्नीक्षणं मांसचन्या उखाया या पात्राणि यूष्णं चासेचनानि”—इत्यहंशब्दः । तस्या उखायाः सम्भरणं सम्पादनं मेतस्मिन् काण्डे विहितं मतो याज्ञिका एतदुखासम्भरणं मित्याचक्षते ।

तस्मिन्सम्भरणप्रकारोपदेशस्त्वितः स्फुटतरं मान्नातस्तैरीयकैः स्वसंहितायाम् । तत्र हि, चतुर्थकाण्डीयप्रथमप्रपाठके एतदीयमन्त्राः समाह्वताः, ततः पञ्चमकाण्डीयप्रथमप्रपाठके त्वेत्तद्वाङ्मणानीति । तदत्र सङ्ग्रहश्लोकाः—

“उखासम्भरणे मन्त्राः प्रथमे पाठके श्रुताः ।

एकादशानुवाकाः स्युराद्योऽर्थास्तु क्रमादमी ।

अभ्रशदानम्, मृदाक्रान्तिः, खननं, हरणं तथा ।

उखानिर्घाणसंस्कारौ, सामिधेन्वस्तथाप्रियः ।

अग्न्युत्पादो धारणञ्च याज्या इत्यनुवाकगाः”—इति,

“एकादशानुवाकाः स्युराद्योऽर्थास्त्वैव भीरिताः ।

सावित्राहुतिरभ्रञ्च, स्त्रीकारः प्रथमे भवेत् ।

द्वितीये मृत्खननं गच्छवश्वेनाक्रामयेद् भवम् ।

दृतीये तूत्क्रमय्याश्वं भूसंस्कारौ जनादिभिः ।

चतुर्थे तु गृहं खात्वा सन्धरेच्चर्मपञ्चयोः ।

पञ्चमे सन्धृता मीता यज्ञभूमौ समाहरेत् ।

षष्ठे तूखां निर्मिमीते सप्तमे संस्करोति ताम् ।

अष्टमे पशवो वज्जेरुष्यस्य नवमे जनिः ।

उष्यं दधीत दशमे— — — —"—इति च ।

तस्यैतस्य पाठास्तरादिसम्पादनाय सङ्गृहीताना मादर्थ-
पुस्तकाना मेषं नामधेयानि कल्पितानि—

क = स्यात्पञ्चशताब्दीपूर्वलिखितं ११८-पत्रात्मकमन्यपत्रहीनम् ।

ख = स्यात्पञ्चशताब्दधिकपूर्वनि० १०५-पत्रात्मकमन्यपत्रहीनम् ।

ग = डा०-वेवर्-सम्पादितम् (ख० १८४८-मुद्रितम्) पूर्णम् ।

घ = राजनेर-प्रकाशितम् (सं० १८५८-मुद्रितम्) पूर्णम् ।

ङ = १६५४-संवत्सिखितं ८०-पत्रात्मकं (क० सं० क०) पूर्णम् ।

च = आस्थायिकसमितितो लब्धं (ग० ६०) ८४-पत्रात्मकं पूर्णम् ।

पदस्त्रेषु चरमपुस्तकमात्रं नेतृत्वायषीयभाष्यस्येत्यत एवै-
तच्छोधनादावतीवायासः स्वीकृतः, तथाप्येतत् सर्वतो निर्दीयता
सुपगतं न वेति संशयो मेऽद्यापीति विदुषा मिह क्षमैवाभ्यर्थ-
नीयेति शम् ॥

कालीकोठा-राजन्वती ।

सं० १८६५ । ख० १८०८ ।

} श्रीमन्मन्त्रतन्त्रम् ।
(अथर्वणः, सामयमी, व्याख्यानम्)

शतपथब्राह्मण-षष्ठकारण्डस्य सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः (अमदा इद मय— १ अ० १ ब्रा०)	...	१ पृ०
अथ द्वितीयः प्रपाठकः (प्राजापत्यं चरका— २ अ० २ ब्रा०)	...	८६
अथ तृतीयः प्रपाठकः (अदीना एतेऽवयो— ३ अ० ३ ब्रा०)	...	१७६
अथ चतुर्थः प्रपाठकः (तस्या एतस्या अघाटी— ५ अ० ३ ब्रा०)	...	२७८
अथ पञ्चमः प्रपाठकः (रक्तं प्रतिमुच्य विभर्त्ति— ७ अ० १ ब्रा०)	...	३७१

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः (अमदा इद मय— १ प्र० १ ब्रा०)	...	१ पृ०
अथ द्वितीयाध्यायः (प्राजापतिरविष्णुपा— १ प्र० ४ ब्रा०)	...	५३
अथ तृतीयाध्यायः (एतद्दे देना अनुवन्— २ प्र० ३ ब्रा०)	...	१३०
अथ चतुर्थाध्यायः (अथेन मसः खनत्येव— ३ प्र० २ ब्रा०)	...	२०१
अथ पञ्चमाध्यायः (पथं कषायनिष्यजा— ३ प्र० ६ ब्रा०)	...	२४८
अथ षष्ठाध्यायः (भूयांसि हवींषि भवन्ति— ४ प्र० ३ ब्रा०)	...	३०६
अथ सप्तमाध्यायः (रक्तं प्रतिमुच्य विभर्त्ति— ५ प्र० १ ब्रा०)	...	३७१
अथ अष्टमाध्यायः (अनीजालोतापिं विभ— ५ प्र० ५ ब्रा०)	...	४३६

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

संख्या	ब्राह्मणनाम.	प्र०	ब्रा०	अ०	ब्रा०	पृष्ठ
१	... खडिब्राह्मणम्.	...	१	१	...	१
२	... पिथ्याभिर्ब्राह्मणम्.	...	१	२	...	१५
३	... व्यष्टरूपब्राह्मणम्.	...	१	३	...	३८
४	... पञ्चपशुब्राह्मणम्.	...	१	४	...	५३
५	... दीक्षारब्राह्मणम्.	...	२	१	...	८६
६	... पञ्चचिब्युत्पत्तिब्राह्मणम्.	...	२	२	...	११८
७	... जयनब्राह्मणम्.	...	२	३	...	१३०
८	... पञ्चभिमन्त्रणब्राह्मणम्.	...	२	४	...	१६८
९	... पुरीयब्राह्मणम्.	...	३	१	...	१७६
१०	... खननब्राह्मणम्.	...	३	२	...	२०१
११	... पिङ्गब्राह्मणम्.	...	३	३	...	२१०
१२	३	४	...	२२०
१३	३	५	...	२२८
१४	३	६	...	२४८
१५	... उखानिर्माणब्राह्मणम्.	...	३	७	...	२५८
१६	... अषाढादिब्राह्मणम्.	...	४	१	...	२७८
१७	... अष्टवक्रब्राह्मणम्.	...	४	२	...	२८८
१८	... दीक्षारब्राह्मणम्.	...	४	३	...	३०६
१९	... उखानिर्माणब्राह्मणम्.	...	४	४	...	३२४
२०	... समिदाधानब्राह्मणम्.	...	४	५	...	३५०
२१	... भस्मोदपनब्राह्मणम्.	...	४	६	...	३५५
२२	... रक्तब्राह्मणम्.	...	५	१	...	३७१
२३	... इण्डुब्राह्मणम्.	...	५	२	...	३८१
२४	... विष्णुक्रमब्राह्मणम्.	...	५	३	...	४०५
२५	... वात्सप्रोपस्थानब्राह्मणम्.	...	५	४	...	४१८
२६	... वनोवाहनब्राह्मणम्.	...	५	५	...	४३६
२७	... भस्माभ्यवहरणब्राह्मणम्.	...	५	६	...	४४८

॥ अथ विषयसूची ॥

(१ प्र० १ ब्रा०)

हिरण्यगर्भकर्तृक सृष्टेराम्नाम् । तत्र असदर्थनिरूपणम् ,
 ऋषिगद्दार्थनिरूपणम् , मध्यमप्राणस्य सर्वेन्द्रियपोषणद्वारा
 इन्द्रगद्दवाच्यत्वम् , एकस्मिन् पुरुषे सप्तपुरुषसन्निवेशनम् ,
 सप्तपुरुषसन्मितस्य विराडात्मकस्य चित्याग्नेः शिरसः प्रदर्शनम् ,
 प्राहवनीयस्य शिरोरूपत्वञ्च । विराडुत्पत्तिः , तस्य चित्याग्नि-
 रूपत्वम् , पुनश्चयनोपयुक्तसृष्टेराम्नाम् , तत्र पृथिव्याद्युत्पत्ति-
 वर्णनञ्चेति ।

(१ प्र० २ ब्रा०)

वाय्वन्तरिचादिसृष्टिः , प्रजापतेचित्याग्निरूपता , इष्टका-
 गद्दप्रवृत्तिनिमित्तादयः , इष्टकानां मन्त्रैरुपधेयत्वादि , पञ्चे-
 ष्टकाविचारः , पश्चिष्टकादिवर्णनम् , सृत्तिकादीना मिष्टका-
 साधनत्वञ्चेति ।

(१ प्र० ३ ब्रा०)

चयनोपयुक्तानां मवादीनां मष्टरूपाणां साम्नाम् , कुमारो-
 त्पत्तिः , तस्यापराष्टनामानि , संवत्सरपर्यन्तमुख्याग्नेर्धार्ण-
 विधानञ्चेति ।

(१ प्र० ४ ब्रा०)

गुरुवाग्भृगोऽप्यजात्मकपञ्चपञ्चालम्भनविधिः । तत्र चतुर्विंशतिः
 सामिधेय्यः , वैश्वानरः पशुपुरीडागः , जात्मपद्भुक्ता अप्वाभु-
 वाक्याय । ततः ऋषु पशुचतुष्टयकायप्रासनम् , इष्टकाकारण-

कालप्रदर्शनम् , पशुशीर्षोपधानम् इष्टकोपधानम् , पशुशिरः-
कबन्धसन्धानम् , पशूना मग्न्यात्मकत्वम् , पशुबन्धनार्थं रजनानां
विधानम् , पशुष्वेव पञ्चेष्टकासम्पादनम् , सामिधेनीमन्त्राणां
नवाना मेवैकार्यताप्रतिपादनम् , आभीमन्त्राणां प्रदर्शनम् , तेषा
मेकाभिधेयताभिधानम् , कुण्ठपमर्त्यत्वदोषपरिहाराय - द्विरस्थ-
शीर्षोपधानविधिपञ्चादिकञ्चेति ॥

(२ प्र० १ ब्रा०)

प्रजापतिदेवत्वपञ्चनुष्ठाने सम्प्रदायनामप्रदर्शनम् , प्राजापत्य-
पशुपक्षप्रदर्शनम् , वायव्यपशुपक्षप्रदर्शनम् , पञ्चपशुस्थाने एकस्यैव
वायव्यपशोर्विधानम् , पञ्चालम्बकालविधानम् , तत्रोपांशुत्वस्य
प्रभंसनम् , अग्निधारणायोखासम्भरणविधिः , चयनसहितसोम-
यागस्य दीक्षाकालविधिः , पञ्चपशु-प्राजापत्यपशु-वायव्यपशु-
पक्षेषु क्रमात् सम्पत्तिकथनम् , पशुयागानन्तरं चयनकर्म्मणि
यजमानकर्त्तव्यानां नियमानां भीमांसादि , दक्षिणादान-
विधिञ्चेति ।

(२ प्र० २ ब्रा०)

उपधास्यमानानां चित्तीना सृष्टिदेवतासम्बन्धेनोत्पत्तिप्रकार-
वर्णनम् , स्वयमावृत्तेषूक्तानां स्थानविशेषप्रदर्शनम् , तत्र चित्ति-
शब्दनिरुक्तिञ्चेति ।

(२ प्र० ३ ब्रा०)

चयनमन्त्राणां विनियोगाभिधानम् , अपाङ्गाया इष्टकात्वम् ,
यत्र पुरुपादीनां चतुर्णां पशूनां कायप्रासनं कृतम् तत्र एव

प्रदेशात् उखाषाटेष्टकाकरणार्थे मृदः धानयनविध्यादि, अनडा-
 पुरुषस्य पुरुषप्रतिनिधित्वम्, रासभस्य च गवाभ्योः प्रतिनिधि-
 त्वम्, तेषां त्रयाणां पशूनां मौञ्जीबन्धनविधानम्, रशनाया-
 स्त्रिवस्त्रम्, आहवनीयस्य दक्षिणोऽवस्थापनञ्च, अग्नेः वैणवी-
 त्वादिविधिचेति ।

(२ प्र० ४ ब्रा०)

पूर्वविहितानां पञ्चपशूना मभिमन्त्रणादिविधान मिति ॥ -

(३ प्र० १ ब्रा०)

मृदाहरणार्थे ब्रह्माध्वर्युयजमानाना मभिमसनम्, अनडा-
 पुरुषनिरीक्षणदि, अश्वपदे आहुतिद्वयविध्यादि, तत्र मन्त्र-
 द्वयविधिध्याख्यानादि, ततः पिण्डखननविधिचेति ।

(३ प्र० २ ब्रा०)

मृत्खननमन्त्रद्वयविधानादि, कृष्याजिनास्तरणम्, तत्र पु-
 स्करपर्णनिधानम्, तत्रैव मृत्पिण्डसम्भरणम्, तदभिमर्शनम्,
 तत्र मन्त्रादिविधानञ्चेति ।

(३ प्र० ३ ब्रा०)

समन्त्रकमृत्पिण्डाभिमर्शनविधानादि ।

(३ प्र० ४ ब्रा०)

समन्त्रकोदकनिनयनविध्यादि ।

(३ प्र० ५ ब्रा०)

समन्त्रकपञ्चपञ्चमभिमन्त्रणविध्यादि । तत्र, त्रयाणां पशूना
 मुपरि समन्त्रकं पिण्डधारणविध्यादिकञ्चेति ।

(१ प्र० ६ ब्रा०)

सृत्पिण्डे समन्त्रकपनाशमर्षकृपितोदकसिञ्चनादि । तत्र उदकशेचनम्, फेनाशेचनम्, सन्मियणम्, अजसोममियणम्, लोमसमियणम्, शङ्कराशमायोरसवूर्णेः सन्मियणम्, ततो मन्त्रविधानादि चेति ।

(१ प्र० ७ ब्रा०)

उखाया अधस्तात् पर्याप्तसृत्पिण्डादानविध्यादि, विस्तारिताया निधिमृद उपरि सृत्पिण्डमक्षेपमन्त्रविध्यादि, निधे-
रुद्धिदयस्य च समन्त्रं समीकरणविधानम्, उखाया ऊर्ध्वपरि-
माणविध्यादि, उखाया उत्तरभागे वृत्तिकरणविधिः, रास्त्रा-
करणविधिः, वृत्तीना मन्त्रे स्तनोत्पन्नविधिः, उखानिधान-
विधिः, उखासङ्ख्याविचारादिकचेति ॥

(४ प्र० १ ब्रा०)

अपाठेष्टकाया निर्माणम्, उखाया निर्माणम्, विश्व-
व्योतिराख्यानां तिसृणा मिष्टकानां निर्माणम्, अग्निदेवतं
व्याख्यानम्, अध्यात्मव्याख्यानञ्च । अपि यदेतासा मपाठादीनां
मन्त्राहृतसृदोत्पन्नत्वम्, यच्चापाठादिनामवस्त्वम्, यदपि पाठ-
मात्रादिपरिमाणवस्त्वम्, तदेतत् सर्वं मितरेष्टकावैलक्षण्य मिति
निरूपणम्, अवाग्निष्टाया सृदो विनियोगाख्यानम्, अश्वयज्ञि-
धूपनचेति ।

(४ प्र० २ ब्रा०)

उखादिस्थापनार्थं मषटखननम्, तत्र उखादीनां मषनि-

धानम् , पचनम् , उपाधहरणम् , प्रक्षेपोत्क्षेपयोः(कालनियमः ,
गर्भादुहरणम् , पात्रे स्थापनम् , पयसासेचनञ्चेति ।

(४ प्र० ३ ब्रा०)

दीक्षणीयाप्रयोगः , इविधोरधिदैवताध्यात्मव्याख्याने , शौट्-
ग्रभणहोमविधिनिर्वचनादि , समीदग्रभणयंजुषां विधिव्याख्या-
नादि, मुञ्जलपावस्तरणम् , शणकुलायास्तरणञ्चेति ।

(४ प्र० ४ ब्रा०)

उखाया आहवनीयेऽधिग्रयणम् , प्रवृञ्चनम् , समिदाधानम् ,
उखादौना मात्मत्वादिकल्पनाया मुत्प्रतिप्रदर्शनञ्चेति ।

(४ प्र० ५ ब्रा०)

द्वितीयायाः समिधो वैकङ्कतत्वविध्यादि , त्रयोदशसमिधां
मन्त्राणां विधिव्याख्याने , प्रादेशप्रमाणत्वविधानम् , तदाधाने
मन्त्राणां स्वाहाकारान्तताविधानञ्चेति ।

(४ प्र० ६ ब्रा०)

भस्मोदपनकालादिविधिः , व्रतपरिग्रहादि , उखामेदे प्राय-
श्चित्तम् , उखान्यनुगमने प्रायश्चित्तम् , सुत्यादिने आहवनीयां-
नुगतौ प्रायश्चित्तादि चेति ॥

— — —

(५ प्र० १ ब्रा०)

हृत्प्रतिमोकः , हृत्प्रधारणप्रथंसा , हृत्प्रधारणप्रकारादि ,
वासन्त्या शौट्श्वरीत्वविधानादि , शिक्वविध्यादि , उखाशब्द-
निरुक्तिः , उखान्नेरिच्छाभ्यां परिग्रहविधानादि चेति ।

(५ प्र० २ ब्रा०)

रुक्मप्रतिमुञ्चनप्रकारादि , शिख्यपाशप्रतिमुञ्चनप्रकारादि , स-
पथोऽसौतिविकृतिमन्त्रेण दृष्ट्वाभ्या मन्त्रेः प्रग्रहणं धारणश्चेति ।

(५ प्र० ३ ब्रा०)

विष्णुक्रमणविधिः , विष्णुक्रमणेषाम्नेरुर्षवाहुनौद्ग्रहणविध्यादि ,
तस्यास्याग्नेरवरोहणप्रत्यवरोहणे , तत्र तत्र विहितमन्त्राणां विधि-
प्याख्याने चेति ।

(५ प्र० ४ ब्रा०)

वाक्सप्रवर्धनादि । तत्रोपस्थानमन्त्रत्रयविधिप्याख्याने , उत्तर-
मन्त्रेषु तदतिदेशनम् , विष्णुक्रमवाक्सप्रयोः जगदुत्पादकतया
स्तुतिः , दीचामथमदिवसे विष्णुक्रमवाक्सप्रयोः समसनविध्यादि,
तथा संवत्सरानुष्ठानफलकथनादि , तत्र चरमदिवसकर्त्तव्यनिरू-
पणादि चेति ।

(५ प्र० ५ ब्रा०)

उपस्थानेर्गार्हपत्यचयनार्थं देवयजनदीयप्रापणादिविधानम् । तत्र
पुराहस्ताख्यानम् , वनीवाहनविधिः , तत्रफलकथनञ्च गार्हपत्य-
चयनदेशं प्रत्यग्नेः प्रणयनम् , अगस उपरि उख्याग्नेः स्थापनादि ,
पुनस्त्रिमिदाधानादिविधानश्चेति ।

(५ प्र० ६ ब्रा०)

मन्त्रीहपनशेषः , असु प्रक्षेपमन्त्रविधिप्याख्याने , अद्भ्यः पुन-
रीपद्भ्यः आदानविध्यादि , उपस्थानविधिः , द्विविधमायश्चित्तविधा-
नादिकश्चेति ॥

॥ अथ स्मर्त्तव्यालीच्यवचनसूची ॥

- “अग्नयो वा ऋतवः” १. ४. ३६.
 “अग्निं धायु मादित्य मेता ह्येव देवता विश्वं ज्योतिः” १. १. ४.
 “अग्निना पृथिवीं मिथुनं समभवत्” १. २. १.
 “अग्निरयं पशवः” ३. ५. ६.
 “अग्निरेष यदश्वः” ३. १. २२.
 “अग्निर्गायत्रः” १. १. १५.
 “अग्निर्वायुरादित्य एतानि हास्य (अन्तेः) तानि त्रेधा त्रयाणि”
 “अग्निर्वै होता” ३. ३. ७. [५. ४. ५.
 “अग्निर्वै होता वेदिपत्” ५. ३. ११.
 “अग्निर्ह वै त मग्निरित्याचक्षते” १. १. ११.
 “अह्निरा वा अग्निः” ३. ५. ४.
 “अह्नो वा एष (अग्निः) प्रथम आजगाम” ५. ४. ५.
 “अध्वरो वै यज्ञः” ३. ४. ८.
 “अनिरुक्तो वै प्रजापतिः” २. १. २१.
 “अनूचान माहुरग्निं कल्प इति” १. १. १०.
 “अन्नं कीतः” २. ३. १८.
 “अन्नं नमः” २. ३. १७.
 “अन्नं पशवः” १. ४. १५.
 “अपरिमिता हि दिशः” ३. ७. ७.
 “अर्षा ह्येष गर्भः समुद्रियः” ३. ५. ८.

- "अप्सु हीमे लोकाः प्रतिष्ठिताः" ५. १. १७.
 "अयं वा अग्निवृष्टतम्" ३. ५. १०.
 "अयं वा अग्निर्वृष्ट च चतुश्च" ४. ५. १५.
 "अयं वै वायुर्मिथो योऽयं पवते" ४. २. १४.
 "अशुहं वै त मख इत्याचघते" १. १. ११.
 "अखः पशूनां भगितमः" ३. १. १३.
 "असदा इद मय आसीत्" १. १. १.
 "असावादित्यः सत्यम्" ३. ५. १०.
 "असावादित्यो देवः सविता" २. ३. १८, १९.
 "असौ वा आदित्य एष रुक्मः" ५. १. ३.
 "असौ वा आदित्य एषोऽग्निः" ३. २. ८.
 "असौ वा आदित्य एषोऽश्वः" २. ३. २९ ; ३. १. १०.
 "असौ वा आदित्यो दिव्यो गन्धर्वः" २. ३. १९.
 "असौ वा आदित्यो वृहज्ज्योतिः" २. ३. १५.
 "असौ वा आदित्यो वृंसः शुचिपत् ५. ३. ११.
 "असौ वै चन्द्रः पश्यं देवाः पीर्यमास्या मालमन्ते" २. १. १०.
 "असौ वै चन्द्रः प्रजापतिः २. १. १६.
 "असौ स आदित्यः स हिरण्यमयो भवति" ५. १. २.
 "अहोरात्राणि वै वरुत्रयः" ४. २. ६.
 "अहोरात्रे वा अभिवर्त्तमाने संवत्सर माप्नुतः" ४. ६. ३.
 "आत्मनो ह्येवेयं वाह् महिषी" ४. १. ४.
 "आत्मा वै यज्ञः" १. ४. ७.
 "आदित्य आसृजनम् आदित्ये हीमा लोका दिग्भिरासृता"

“आदित्येन दिवं मिथुनं समभवत्” १. २. ४.

“आपोऽहुवन् ०—० फेनोऽन्नवीम् ०—० मृदन्नवीत् ०—०
सिकताः ०—० शर्कराः ०—० अश्मा ०—० अयः ०—०
हिरण्यम् ०—०” १. ३. ६.

“आपो वै जमयोऽद्भ्यो हीदं सर्वं जायते” ५. ६. ३.

“आपो वै पुष्करं प्राणोऽयवी” ३. ३. २.

“आयुर्वा अन्निरायुरेवैतदात्मन् धत्ते” ५. ३. ७.

“आसुरी माया स्वधया कृतासीति , प्राणो वा असुस्तस्यैषा
माया स्वधया कृता” ४. ४. ६.

“इण्डाभ्यां परिगृह्णाति , असी वा आदित्य एषोऽग्निः ,
महोरात्रे इण्डे अमुं तदादित्य महोरात्राभ्यां परिगृह्णाति
०—० आभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति” ५. १. २५ , २६.

“इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः” ४. ४. ७.

“इन्धो ह वै त मिन्द्र इत्याचक्षते” १. १. २.

“इमे वै लोका गीः” १. ३. ३५.

“इमे वै लोका रजांसि” २. ३. १८.

“इयं गायत्री” १. १. १५.

“इयं वा अदितिः” ४. २. २.

“इयं वा आसन्दी , अस्यां हीदं सर्वं मासवम्” ५. १. १२.

“इयं ह्यग्निः” १. १. १४.

“उत्तर मुद्धि मादधाति ०—० यीर्हंप उद्धि.” ३. ७. ४.

“उत्तरमिंसादन्वास्थानि” ४. ६. ७.

“उपायु वै रेत सिष्यते” २ १ २२

‘ऋतव सवत्सर’ १ ४ ३६

“एतस्या ह दिशि (ऐशान्या) स्रगस्य लोकस्य द्वारम्” ४ ४ ४

“एष लोको निधि” ३ ७ ३

“एष ह वा अनहापुरुषो यो न देवानवति न पितॄन् न मनुष्यान्” २ ३ २४

“एषा ह नाभि पृथिव्यै यज्ञेय एतत् समिध्यते” ४ ५ ८

“एषा ह सवत्सरस्य प्रथमा राभिर्यत् फाल्गुनी पौर्णमासी ,
योत्तरैषोत्तमा” २ १ १८

‘एषा होभयेया देवमनुष्याणां दिग् यदुदीची-माची’ ४ ४ ३

“श्रीपथय •—• एतद्वैतासां समृद्ध रूप यत् पुष्पवत्य सुपि
पना” ३ ५ १७

“श्रीपथयो वै देवाना पत्न्य ४ २ ४

“को हि प्रजापति” २ १ ५

“ऋन्दतीव हि पर्जन्य” ५ ३ २ [३ ५ १२

“सत्र वा पन्वशो वैश्वस्र शूद्रश्चानु रासभो ब्राह्मण सज”

“सत्रिय प्रथम यन्त मितरे त्रयो वर्णा पद्यादनुयन्ति

•—• ब्राह्मण प्रथम यन्त मितरे त्रयो वर्णा पद्यादनुयन्ति

•—• न कदाचन ब्राह्मणस्य सत्रियस्य वैश्वस्र शूद्रश्च पद्या
दन्वित” ३ ५ १३ ।

“गायत्रोऽग्निः” ३. ६. १२.

“गौते वा रमते” ३. १. १५.

“घृतभाजना द्यादित्याः” ४. ३. ११.

“चतुःस्रक्तिरेष कूपो भवति” ३. १. २६ ; ४. २. ३.

“वन्द्रमा उ वै सोमः” ३. ६. १.

“कन्दांसि वै न्नाः” ४. २. ७.

“ज्योतिर्वै हिरण्यम्” ५. १. २.

“तद् भूमिरभवत् ता मप्रथयत् सा पृथिव्यभवत्” १.१.१५, २.७.

“तद्यत्नाग्नेयं तदेतद्द्रोऽधिजनयति, अनयानया वै भेषजं क्रियते” ५. ६. ६.

“तद् या अमूराप एकं रूपं समदृश्यन्त ०—० यदेव तत्फेनो द्वितीयं रूप मसृज्यत ०—० सेव सृद् यत् तत् तृतीयं रूप मसृज्यत” ३. ६. ३.

“तस्मिन्नेतस्मिन् सर्वे देवाः श्रिताः ०—० शिरः” १. १. ७.

“तस्य तदेव ब्राह्मणं यत् पुरश्चरषि” ४. ३. ५.

“तानाप्नीतान् पर्यग्निक्कतानुदीचो नीत्वा समज्जपयत्” १. ४. ६.

“तिर इव वै योनी शतः सिच्यते ०—० स्वया जायया तिर इवैव चिचरिषति” ३. ५. १८.

“तिष्ठन् वै धीर्यवत्तम.” ४. ४. १.

“ते हेमे लोका मित्रगुताः” ४. २. १४.

“वयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानः” ३. ३. ५.

“ब्रह्मि प्रजातिः,— पिता माता पुत्रः” ४. १. ५.

“वेधा विहित्वा हि वाग्,— ऋचो यजूंषि सामानि” ४. १. ४.

“दक्षिणतो वा उदग् योनी रेतः सिच्यते” ३. ३. १०.

“दश प्राणाः” ५. ६. १२.

“देवानां वै विधा मनु मनुष्याः” ५. ४. ८.

“द्वौर्वे तृतीयं रजः” ५. ४. ५.

“द्वादश भासाः पञ्चर्षवस्तय इमे लोका असावादित्य एक-
विंशः, एष प्रजापतिः” २. १. ३.

“हिः संवत्सरस्याव' षच्यते ४. २. ८.

“नक्षत्राणि वै जनयो ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकां
यन्ति, तेषां मितानि ज्योतीर्षि, नक्षत्रैरेवेना मितत्
षचति ४. २. ८.

“नव प्राणाः” ५. ६. १०.

“नव वै प्राणाः सप्त यौर्वेनवाप्सो ह्यौ” ३. ३. ५.

“न वा उखं गर्भं दिनस्ति” ४. ४. १३.

“न वै जरायुर्गर्भं दिनस्ति” ४. ३. २४.

“न वै मित्रः कश्चन दिनस्ति, न मित्रं कश्चन दिनस्ति” ४. २. १०.

“न वै योषा कश्चन दिनस्ति” २. ३. ३८.

“पञ्चर्षवः संवत्सरः” ३. ६. १२.

- “पर्णकषायनिष्यक्ता एता आपो भवन्ति स्यन्त्रे” ३. ६. १.
- “परिमण्डलो ह्येव एकविंशतिनिर्बाधः” ५. १. २.
- “पशवो वै पुरीषम्” २. ३. ३८.
- “पशुः स्त्राय रूपायाविर्भवति गौर्वा गवे अश्वो वाश्वाय पुरुषो
वा पुरुषाय” २. ३. २२.
- “पाप्मा वै ऋधः” ३. १. ८.
- “पाप्मा वै वृत्रः” ३. ३. ३.
- “पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात्” १. ३. ८.
- “पुरुहं नामासुररक्षस मास” ५. ५. १४.
- “पुरुषः प्रजापतिः” २. ३. ४.
- “पूर्वं सुद्धि मादधाति ०—० अन्तरिक्षं हेप उद्धिः” ३. ७. ४.
- “पृथिवी ह्येव निधिः” ३. ७. ३.
- “प्रजापतिं सक्त मन्निरित्याचचते” १. २. १३, २१.
- “प्रजापतिः प्रथमां चिति मपश्यत्, प्रजापतिरेव तस्या
आर्षेयम्” २. ३. १०.
- “प्रजापतिरग्निः” २. १. ३.
- “प्रजापतिरेषोऽग्निः उभयस्वेतत् प्रजापतिर्यश्च देवा यश्च
मनुष्याः” ५. ५. ४.
- “प्रजापतिर्वै भरतः स दीदं सर्वं विभक्ति” ५. ५. १४.
- “प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः” २. २. ५.
- “प्रजापतिस्त्रय्या विद्यया सहापः प्राविशत्” २. ३. १०.
- “प्रजापतिर्वै शोकादजा समभवत्” ४. २. १६.
- “प्राची हि दिग्गनेः” ५. ५. ८. [५. ६. १२.
- “प्राणा अग्निः, यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत् तद्”

“प्राणा वा ऋषयः” १. १. १.

“प्राणो वा अङ्गिराः” १. २. २८.

“प्राणो वा अयर्षी” २. ३. १.

“प्राणो वै ऋषत्” ५. ३. ११.

“प्राणो वै ब्रह्म” २. ३. १०.

“प्राणो वै मित्रः” ३. ६. ५.

“प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुः” ४. ४. १२.

“बाहुर्वा अरन्धि.” ५. १. १४.

“बाह्यत उ वा एतस्य रश्मयः” ५. १. २.

“ब्रह्म वै पलाशः” ४. ५. ७.

“भूतानि ऋतवः ०—० भूतानाम्पतिः संवत्सरः ०—० उपाः पत्नी” १. ३. ८.

“मनसि ह्यय माका प्रतिष्ठितः” ५. १. २१.

“मनो वै पाथो हृषा” ३. ३. ४.

“मनो वै सविता” २. ३. १३.

“मर्त्याः कुण्वा अनपहतपाप्मानः” ५. ६. १.

“मृशयीटका ०—० पञ्चिटका ०—० हिरण्येयटका ०—० यान-
म्रत्येयटका ०—० अर्षं पञ्चमीटका” १. २. १०.

“यं ज्ञातं कामयेत सर्वं मायुरियादिति वाक्प्रेष्येन ममि-
श्रयेत्, तदग्ने जातायायुष्यं करोति” ५. ४. २.

“यः कपाले रसो निहत आसीत् सोऽजोऽभवत्” १. १. ११.

“यच्चिनोति तस्माच्चितयः” १. २. १८.

“यज्ञो वै मखः” ३. ७. १.

“यज्ञो वै महिमा” २. ३. १८.

“यत् कपाल मासीत् तदन्तरिक्ष मभवत्” १. २. २.

“यत् कपाल मासीत् सा द्यौरभवत्” १. २. ३.

“यत् कपाल मासीत् सा पृथिव्यभवत्” १. १. ११.

“यथा महान्त मध्वानं विमोकं समश्रुषीत तादृक् तत्” ५. ४. १२.

“यदरसदिव स रासभोऽभवत्” १. १. ११.

“यदरोदीत् तस्माद् रुद्रः” १. ३. १०.

“यद्दु भिन्नायै प्रायश्चित्तरत्तरकिंस्तदन्वाख्याने” ३. ७. २२.

“यद्वा ऋष्ये क्षतं विलिष्ट मद्भिर्वै समीयते” ३. ४. १.

“यैव प्रथमा वित्ता सा महिषी” ४. १. १.

“यैषु वनस्पतिपूर्गं यो रस उदुम्बरे तं दधाम” ४. ५. ३.

“योनिरविच्छेद माहरति रेतसोऽविच्छेदाय” ३. ३. १०.

“योनिर्मुञ्जाः, शशा जरायु, उखं छतं, गर्भं समित्” ४. ४. १५.

“योनिर्वै पुष्करपर्णम्” ३. २. ७.

“योनिर्ह्येतदग्नेः समुद्र मभितः पिन्वमानम्” ३. २. ८.

“यो वाव कर्म करोति स एव तस्योपचारं वेद” ४. २. १७.

“यो वै पुत्राणां राध्यते तेन पितरं पितामहं यौवमाचक्षते” १. २. ११

“योषा वै सिनीपाली एतद्दु वै योषायै समृहं रूपं यत् सुकपर्दा
सुकुरीरा सौपशा समर्हयति” ३. ६. १०.

“रग्मयो वा एतस्य निर्वाधाः” ५. १. २.

“रश्मयो वा एतस्याञ्जयः” ३. ४. १०.

“रसो वै मधु , रसवतीरयच्छत्र्वाय” ३. ४. २.

“रुद्रः , सर्वः , पशुपतिः , उग्रः , अग्निः , भवः , महान् देवः , ईशानः , तान्येतान्यष्टावन्निरूपाणि , कुमारी नवमः” १
 “अग्निर्वै रुद्रः , आपो वै सर्वः , ओषधयो वै पशुपतिः , वायु-
 र्वा उग्रः , विद्युद्वा अग्निः , पर्जन्यो वै भवः , प्रजा-
 पतिर्वै चन्द्रमाः , प्रजापतिर्वै महान् देवः , आदित्यो वा
 ईशानः” १. ३. १०—१८।

“रिती वा आज्यम्” ३. १. १८.

“रोहितो हामेरश्वः” ४. ५. ४.

“रोद्रा वै पशवः” ४. ४. ७.

“लोम त्वद् मांस मस्थि सज्जा ता एवैताः पञ्चचितयः” १.२.१७.

“वधो वा आज्यम्” ३. १. १८।

“वधो वै पशवः” ३. ५. ६.

“वरुणा वै यज्ञे रज्जुः” ३. ४. ८ ; ७. १३.

“वाक् पुष्करपर्णम्” ३. २. ७.

“वाग्वा अग्निः प्राण इन्द्रः (इन्द्राग्नी)” १. २. २८.

“वाग् वा इदं कर्म , प्राणो वात्सस्पतिः” २. ३. १८.

“वाग् वै दध्यङ्ङायर्षणः” ३. ३. ३.

“वाग् वै धिपपा” ४. २. ५.

“वाग् वै मन्त्रः” ३. २. ७.

“वाघतस्तान् (रश्मीन्) एनदेतदाह” ३. ४. १०.

“वायुनान्तरिक्षं मिथुनं समभवत्” १. २. ३.

“वायुर्वै वसुन्तरिक्षसत्” ५. ३. ११.

“वारुणो वै पागः” ५. ३. ८.

“विश्वर्यज्ञः विश्वर्हि भूत्वाक्रमते” ५. २. ११—१६.

“द्वयं पाप्मानम्” २. १. १८.

“गत्त्या हि स्वर्गे लोक मेति” ६. ३. १४.

“शाशो रुक्मपाशः” ५. १. ७.

“संवत्सरः प्रजापतिः” २. १. ५.

“संवत्सरा ऋषयः” १. ४. २६.

“संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः” ४. ३. २०.

“स एतान् पञ्च पशून्पश्यत्—पुरुष मश्वं गा मवि मजन्”

“स एतान् पञ्च पशून् प्राविगत्” १. ४. ३. [१. ४. २.

“स एषोऽग्निरेव यत् कमुकः” ४. ४. ११.

“सप्ततय्य एता देवताः” ४. १. १०.

“सप्तर्त्तवः संवत्सरः” ४. ३. १४ ; ४. ७.

“सर्वाणि हि चित्राण्यग्निः” १. ३. २०.

“सवितैपोऽग्निः” २. २. ६.

[१. ४. ७.

“स ग्रीर्षाखैवोत्कृत्योपाधत्तायेतराणि कुम्भिन्वान्यसु प्राप्तावत्”

“सा चतुस्तना भवति । चतुस्तना हि गौः , तां द्वे द्वे द्विस्तनां कुर्वन्ति , अयो अष्टस्तनाम् । न तथा कुर्याद् । ये वै गौः कनीयस्तनाः पशवो ये भूयस्तनाः , अनुपजीवनीयतरा वा अर्शने अनुपजीवनीयतराए ह्येतां तं कुर्वन्ति । अथो

इ ते न गा कुर्वते, शुनीं वा, अविं वा, षडवां वा ।
तष्मात् तथा न कुर्वात्” ३. ७. १८.

“सोमो वै षष्ठः” ३. ६. १.

“सोमो वै पलाशः” ४. ५. ७.

“स्वर्गो वै लोको नाकः” ३. १. १४.

“हिरण्य ममृतम्” १. १. २.

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
अथ ऋद्धिमिस्तनयसिद्ध	४०५	अथ प्रायश्चित्तिकरीति	३५६. ४५९
अथ ये वैश्वानराय खादिति	३१०	अथ जेनं जनधित्वान्ववदधाति	२४८
अथेत्थारत्तिन् । अथि ...	४०७	अथ मित्तस्य चर्धयोधत	२६२
अथे हृद्गुणमामुहोऽन्यस्यादिति	४०८	अथ ऋत्विष्ठ मपादत्ते	२५६
अथाये प्रथमाश्चरति	२६३	अथ ऋत्विष्ठ मभिष्टति ...	२१०
अथ ज्ञानानिर्न च पुच्छरयणे	२२१	अथ ऋद् मादृष्य । उर्वा	३५८
अथ अमिपन्नः । उदेयो	३४२	अथ यदासौ यतं प्रथच्छन्ति ..	३५७
अथ यतम ऊर्वाः	२६४	अथ यदि गार्धपयोऽनुगच्छेत्	३६०
अथ तत्राप उपनिजयति	२९०	अथ यदि प्रसुत आह्वनीयो	३६०
अथ तिरथोऽराध्या	२६३	अथ यदावीथीयोऽनुगच्छेत्	३६०
अथ पूर्वं सुदि मादधाति	२६०	अथ यदीव उत्प्रेोऽविरनुगच्छेत्	३५६
अथ प्रथोनिः । अदृष्टा	२५०	अथ अचित्त ऽचिन्निधोयते ।	
अथ प्राग्वदित्त्यादित्ये	३५६	अथौ म आदित्यः	२०

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
अथ यच्चितेऽपि निर्धीयते ।		अथातः सम्पदेव । समिधं ...	४३०
यैतेतेषां सप्तानां .	३	अथातो भस्मन एवाभ्यव- ...	४३८
अथ यानि दश । सा दशाक्षरा	६६	अथाधःशय मादधाति ...	३३६
अथ यैतेवारु सप्तानां ..	२	अथाध्यात्मम् । आरमैवासिः	३७६
अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्	४	अथाध्यात्मम् । आरमैवोखा	२७६
अथ रामभम् । उर्वन्तरिचं	१७०	अथाध्यात्मम् । शिर एष ...	३०८
अथ रामभम् । युजापारु	१६६	अथानङ्गाहौ युनक्ति ...	४३८
अथ रामभम् । स्थिरो	२३०	अथानङ्गापुरुष भीक्षते ..	१७७
अथ रामभस्य । वृषामिं	२३१	अथानङ्गापुरुष भीक्षते ...	२३३
अथ बद्धीकवपा	१७७	अथापरशुद्रकम् मादधाति	३३८
अथ वात्सप्रेथोपतिष्ठते	४१६	अथापादत्ते । अमःऽव्यायाहि	२३२
अथ विष्णुक्रमान् क्रमते ...	३६४	अथापादत्ते । तद्वदवाग्नेयं	४५०
अथ विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा	३५५	अथात्र भभिमलयते ...	१७७
अथ वैक्रुड्ती मादधाति	३३७	अथास्मिन्समिध मादधाति	४४०
अथ शिवपारां च रुक्मपारां	४०८	अथास्यै विज भभिमपद्यते ..	२६५
अथ शिवपारां प्रतिमुष्यते	३६१	अथैतं वायवे नियुत्वते ...	८७
अथ सर्वसम्यत् । चत्वारः ...	३७८	अथैतन्नयं पिष्टं भवति ..	२४६
अथ सावित्रीं लुहोति	३१०	अथैतस्य नियुत्वतीयस्य ...	६७
अथ ह साह ताषाः .	२१	अथैतस्य प्राजापत्यस्य ...	६६
अथाजम् । शिवो भव	२३०	अथैता उत्तराः, पासाश्वी ...	३३६
अथाजम् । पृथिव्याः ...	१७०	अथैतान् पशूनावर्त्तयन्ति ...	२३२
अथाजम् । योगेयोगे तवस्तरं	१६६	अथैते विष्टुभाऽउत्तरे ...	२१२
अथानलोमाग्याच्छिद्य	२३५	अथैतेन चतुर्थेन यजुषा ...	२६१
अथाजलोमैः सरुञ्जति	२४६	अथैतं विष्यति । तद्वदेवास्या	२३५
अथाजस्य । अतम् सव्य मृतम्	२३२	अथैतम् शिक्वीन विभक्तिं ...	३७५
अथातः सम्पदेव । आसन्दी	३७८	अथैतं स्वमिन्द्रश्रुति ...	२०३

कठिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कठिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
अथैनं कृष्णाजिने	२०२	अथैनं परिसृजति	२१०
अथैनं मतः खनत्येव	२०१	अथैनं परिलिखति	१८४
अथैनं मत्तो विरुत्या	३६२	अथैनं पुष्करपर्णं	२०३
अथैनं अभिमन्त्रयति	४०७	अथेनां वायुना सन्ध्याति ...	२२०
अथैनं मस्यां खनति	१८५	अथेनां हिमिः सन्ध्याति ...	२२६
अथैनं मस्यां खनति	२८६	अथेनां धूपयति । स्त्रीन्वे ...	२८०
अथैनं माक्रमयति	१७८	अथेनानुं प्राच उत्क्रमयति...	१७०
अथैनं मादायोत्तिष्ठति	२२२	अथेना माच्छृण्वति	२०१
अथैनं मासन्त्यां विभर्ति	३७४	अथेना सुद्वच्छति	२६१
अथैनं मिष्ठाभ्यां परिसृजति ।		अथेनां पर्यावर्णयति	२६२
अथौ वा आदित्यः	३७७	अथेनां दृष्टलुप्तमा	२१२
अथैनं मिष्ठाभ्यां परिसृजति ।		अथो ऽवाहुः । अग्नि मेव ...	१७०
नक्षीषासा समनसा	३६१	अथो ऽवाहुः । प्रजापतिरेव ...	२००
अथैनं मित ऊर्ध्वं प्राञ्चं	२२३	अथो ऽवाहुः । प्रजापतिदेवेना ...	१७
अथैनं मितिं प्रसृजति । एतदा ...	४०८	अथो ऽएक इति ब्रूयात् ...	२४
अथैनं मितिं प्रसृजति । एतद्वै ...	४०५	अथोखां करोति । आत्मानं ...	२७६
अथैनं मुखया विभर्ति	३७७	अथोखां करोति । इमां ...	२७८
अथैनं सुक्त्रमयति	१७६	अथोखा मवदधाति	२८६
अथैनं सुक्त्रान्तं अभिमन्त्रयति ...	१८०	अथो गौरिति ब्रूयात्	२५
अथैनं सुद्वच्छति । उडु त्वा ...	४३८	अथोत्तरं सुद्धिं मादधाति ...	२६१
अथैनं सुष्मृशति	१७६	अथो हाविति ब्रूयात्	२५
अथैनं सुपतिष्ठते । एतदा ...	४१०	अथोपविशन्नं ऋदं अभिजुहोति ...	१८२
अथैनं सुपगच्छति	२२२	अथौदुम्बरीं मादधाति	३३७
अथैनं सुपावहरति । एतद्वै यो ...	४०६	अथौदुम्बरानि जुहोति	३०८
अथैनं सुपावहरति । अथोपविशः ...	२३३	अदितिषुा देवी विश्वदेवावती ...	२८६
अथैनं मेतेषां प्रभूता सुपरिच्छातु ...	२३१	अनङ्गाप्रवृत्तं प्रवृत्तात्	१३७

कटिकाप्रतीकम् .	एष्टे	कटिकाप्रतीकम् .	एष्टे
अन्नपतेःसस्य नो देहीति ...	३५७	आ विश्वतः प्रत्यक्षं ...	१८३
अन्यतःपुनः स्यात् ...	१४१	इमं नो देव सवितर्यंशं ...	१३६
अन्वपिरुषसा मय ...	१७७	उखां ह्यणोतु । शक्रा ...	२५१
अपादाय भस्मनः प्रत्येत्य ...	४५१	उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एतद्दे ...	३६४
अपां एष्ट मसि ...	२०३	उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एषा ...	३२४
अपो देवीरुपसृज ...	२२०	उभयं चैतद्भवति ...	२२
अस्यमेसधिष्ठवेति ...	४४६	उभयोर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चा-	
अभि शुक्लानि च ह्यणानि च	३७२	न्वाह । प्राणो ...	५६
अभूदा इदं प्रतिष्ठेति ...	६	उभयोर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चा-	
अभूदा इदं प्रतिष्ठेति ...	४०	न्वाह । तासां सुक्तो—०	
अभिरसीति ...	१४२	नृचं दादशाप्रियः ...	८६
अमावास्यायां दीक्षते ...	६३	उभयोर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चा-	
अश्वशकैर्धूपयति ...	२८०	न्वाह । तासां सुक्तो—०	
अश्वस्य पदे जुहोति ...	१८४	नृच२ हिरण्यगर्भ- ...	८७
असदा इदं मय ऽप्यासीद्	१	एक एष भवति । एक देवस्य	३०७
अहरहरप्रयावं भरन्त इति	३४०	एक एष भवति । एक मिव हि	३०८
अक्षीराब्जे वा अभिवर्षमाने	३५६	एतद्दे देवा अद्भुवन् । चेतयध्व	
आक्रम्य वाञ्छिन् । प्रविषी ...	१७६	मिति—०—० प्रजापति रिमा	११६
आगत्य वाण्यध्वान मिति ...	१७२	एतद्दे देवा अद्भुवन् । चेतयध्व	
आग्नावैष्णव एकादशकपालः	३०६	मिति—०—० सवितैतानि	१३०
आग्नेन जुहोति ...	१८२	एतद्दे देवाः । यच्चैनागदेद्	३४१
आ त्वा जिघर्षिं मनसा ...	१८२	एतद् वे यैव प्रथमा पौर्यमासी	६४
आदिष्ये राक्षासीति ...	२६४	एतस्या माहुव्या९ ...	१३७
आपो देवीः । प्रतिशम्भोत	४४६		
आपो ऽद्भुवन् । ऋ वयं ...	३६		

कणिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कणिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
शेषधयः प्रतिदृष्टीत .	२३४	तदाहुः । कतरत इष्टकामाः	२४
शौद्रमरी भवति । ऊर्वे	३०४	तदाहुः । कति पशवः .	२४
कृष्णाजिने निष्पूतो भवति ...	३०२	तदाहुः । कथ मस्यैतत ..	६५
गायत्रीभिः । प्राणो .	२११	तदाहुः । कथ मस्यैयोऽग्निः	५८
याखा द्वेषीः । विश्व- ..	२६१	तदाहुः । कसादस्या ऋषि	२३
घृत रथ भवति । घृतभाजना	३०८	तदाहुः । कसौ कामाय ..	२५
घृते न्युता भवति । ऋषियैस्ये	३२०	तदाहुः । किं हि तं ...	१८
चतुःस्रजयः प्रादा भवन्ति ।	३०४	तदाहुः । तद्यदेतस्मिन् ...	६८
चतुर्भिरपादते । तद्वी ..	४५१	तदाहुः । नैतेन मशुनेद्रोपरि	६८
चित्तं विज्ञात मधि ...	३१०	तदाहुः । यदहर्निष्पुक्रमा .	४२३
जनयन्नाच्छिन्नपत्रा	२६१	तदाहुः । यदेव मेकेष्टको ...	२३
ज्योतिष्मन्तं त्वामे .	२०१	तदाहुः । यदावथ एतस्वामे-	६४
तं वा ऽवदित्या खनति .	२८६	तदुत्तरं कृष्णाजिनाद्रुम- ...	२०३
तं वा एतम् । अथ ...	३६३	तद् वा ऽव्याहुः । वपाया ..	६०
तद् द्वैके । एतया .	३६३	तदेता वा ऽव्यस्य ताः ..	१६
त एते सर्वे पशवो ..	५६	तदेता वाव घट देवताः .	१२१
ततो याष्टाचत्वारिंशत्	६५	तद् सप्तसप्तकाक्षः . .	२१
तत्राय ऋविता धिय इति ..	१३३	तद् द्वैके ऽव्याहुः । अत्रैवैते	५६
तत्पर्यस्यति । वासो .	२२२	तद् द्वैके ऽव्याहुः । स्वयं ..	४३६
		तद् द्वैके । इत्येवैतानि मशुशीर्षाणि	६३
		तद् द्वैके । यदि चिर मर्चि- ...	३१६
		तद्यत्तत सत्यम् । व्यसौ ...	३०१
		तद्यदग्निभ्य इति	५०
		तद्यदष्टच्यताश्चरत्	४०
		तद्यदितो यताम् । अथः ..	२३२
		तद्यदिद्वा मशुनापश्यत् .	५५

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
तद्यदपां पुरस्ताच्छुद्योति ..	६०	त सुपरिनाभि विभक्तिं ...	३०३
तद्यानि तानि भूतानि ...	४०	त मेतश्च संवत्सर इव ..	४३
तद्यानि त्रीणि प्रथमानि ...	१३२	त मेतया विह्वया । इव ..	३६३
तद्यास्ताः श्रियः । एतानि ...	५५	तं पौर्यमास्या मालभेत ...	६१
तदा इत्यहोरात्रे इव ...	४२२	तं प्रजापतिरब्रवीत् ...	४०
तदा इत्यात्मैवोखा । योगिर्मुञ्जाः ३२८		तं प्रथयति । वसवस्त्वा ...	२६०
तदा इत्येति द्वे अक्षरे ...	३००	तस्य मन इव प्रतिष्ठा ...	३०६
तदा उपाराशु भवति ...	६२	तस्य भद्रदश सामिधेयः ..	८८
तद्दे पौर्यमास्या मेव	६१	तस्या एतस्या अघाता ..	२०८
तद्दे फाल्गुन्या मेव	६१	तस्याप एव प्रतिष्ठा ..	३०५
तं तिष्ठन् प्रतिमुच्यते ...	३६०	तस्याहोरात्रे एव प्रतिष्ठा ...	३०६
तं देवा अमावाहुतिभि-	२१	तस्यैकविंशतिः सामि० ..	८६
त मभिरब्रवीत् । उपाह	११६	तस्यै क्षणाशुभवति - ..	२६५
त मन्त्रस्योपरिष्ठात् प्रयत्नमिति	२३३	तां यदाभिः सक्तपति ...	३२६
त मन्त्रयोत् । कस्मिन्स्योप-	१६	तां यदापिंरारोहति ...	३२६
त मन्त्रवीत् यशुपतिरमोति	४१	तां वा इयताम् । एकाश्च -	१६०
त मन्त्रवीत् सर्वोऽस्मीति	४१	ताश्च सक्ततां जुहोति ।	
त मन्त्रवीदशनिरमोति	४२	एतद्दे देवा	१३१
त मन्त्रवीदीशानोऽस्मीति	४२	ताश्च सक्ततां जुहोति ।	
त मन्त्रवीदुद्योऽस्मीति ..	४२	सक्तता हि ता ...	१३२
त मन्त्रवीद्वधोऽस्मीति .	४२	ताश्च चाविचेथ यजुषीदपति	२६२
त मन्त्रवीदमोऽस्मीति . .	४१	ताश्च द्वैके द्विजनां कुर्वन्ति ...	२६५
त मन्त्रवीकादान्द्वोऽस्मीति	४२	ताश्च द्वैके द्विरव्ययी .	१४६
त मन्त्रस्योपरिष्ठात् प्रयत्नमिति	२३१	ताः षट् सम्पद्यन्ते ..	२१३
त मन्त्रादिद्योऽब्रवीत् ..	१३१	ता उप लभति । चापो हि हा	२६८
त सु त्वा पाप्यो वषा	२१२	ता एता अयमन्तु । ऊर्हा	६१

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
ता एता ऊर्द्धा वस्य समिधो	६१	तां प्रादेशमात्री मेवौर्ध्वां ...	२६२
ता एता एकव्याख्यानाः ०—०		ता वा एता नव दृष्टयः ...	६
एत मेदाभि ता . .	४२१	ता विधमा विधमपदाः .	१६२
ता एता एकव्याख्यानाः ०—०		तासा मयेषु स्तनानुत्तयन्ति	२६४
प्रजापतिरु समैश्च ...	६०	तास्त्वयोदश सम्पदान्ते . . .	३४२
ता एता एकव्याख्यानाः ०—०		ता ह्येके तिस्रः कुर्वन्ति .	२६६
प्रजापति माप्रीणान् .	६२	ते चेतयमानाः । एतदपश्यन्	४४६
ता एता एकादशादधाति ...	३४१	ते दक्षिणतस्त्रिहन्ति ...	१३६
ता एता एतस्यै भवन्ति	२६४	तेनैतेनान्तरतश्च वाह्यतश्च	२६२
ता एता यजुष्कृतयै ...	२८०	ते प्रयन्ति । अयिं	१०६
तां चतुर्भिरादत्ते .	१४३	ते प्राचस्त्रिहन्ति . . .	१३६
तां त्रिहन् प्रष्टवन्ति । इमे	३२४	ते ऽभुवन् । उप वय ...	१२१
तान् चायुरव्रवीत् ...	१२०	ते ऽभुवन् । चेतयध्व ०—०	
तानि दश भवन्ति । दशाचरा	४५२	तदभ्रुवंस्ते	१८१
तानि नव भवन्ति ..	४५२	ते ऽभुवन् । चेतयध्व ०—०	
तानि वै भूयाश्चि भवन्ति	३०६	तदभ्रुवन्नित ०—० परमेष्ठी	१२०
तान्यु ह्येके उखाया मेवैतान्य	३११	ते ऽभुवन् । चेतयध्व ०—०	
तान्येतान्यष्टावयिरुपाणि	४३	तदभ्रुवन्नित ०—० मिन्द्रायी	१२०
तान्येतान्यष्टौ सावित्रायि .	१४६	ते ऽभुवन् । न वा . . .	२
तार्था वै विपर्यास मेति ...	४२३	ते ऽभुवन् । यदाह	१३७
ता मादत्ते देवस्य ..	१४१	ते मौञ्जीभिरभिधानीभि-	१३८
ता मादधाति । दूत्रः . . .	३२७	ते यदभुवन् । चेतयध्व ०—०	
ता मुत्तरे विष्टतीये	२६३	तस्माच्चितयः	१२२
ता मूर्धां सदृशदन् लुहोति	१३१	ते यदभुवन् । चेतयध्व ०—०	
तां परिरह्य निदधाति	२६५	तस्माच्चिति-	१३०
तां परिरह्य निदधाति ...	२६१	तेषां चतुर्विंशतिः	५८

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
तेषां विषमा रश्मिः स्युः ...	५७	दाभ्यां खनति .	२०२
ते होचुः । इत्त चेष्टु वनस्पति-	३३८	दाभ्यां प्रष्टयति	३५५
त्रिभिः प्रयौति । त्रिट्टदमि-	२५१	दाभ्यां सप्तद्वजति	२५०
त्रिभिः सम्भरति ...	२३२		
त्रिभिरन्विच्छति । ०-०		धिषणत्वा देवीः । विश्व .	२६०
ते पञ्चसम्यदा	१३८		
त्रिभिरन्विच्छति । ०-०		नाभा पृथियाः समिधाने ...	३४०
त्रिभिः पुरस्तादमि- ..	१७१	नि होता होष्टषदने	२१२
त्रिभिरभिमन्त्रयते . . .	१६६		
त्रिभिरभिमन्त्रयते . . .	२३१	पञ्च भवति । पञ्च ह्येति ...	५७
त्रिभिरभ्यवहरति	४५०	पञ्चाध्वरस्य जुहोति ...	३०६
त्रिभिरादत्ते	१४२	पर मस्याः परावत इति .	३३८
त्रिभिरुपतिष्ठते	४११	परि वाजपतिः कविः .	१८५
त्रिट्टतो भवन्ति त्रिट्टदामि-	१३८	परिश्रितं भवति । एतद्दे ..	२३५
		पर्यकषायनिर्म्यका एता	२४८
दक्षिणत आहवनीयो . . .	१३६	पादमात्री भवति । प्रतिष्ठा	२७८
दिवस्पति प्रथमं चर्च . . .	४१६	पुरुषं प्रथम मालभते	५७
द्वष्ट्र देवि पृथिवि स्वस्त्य	३२५	पुरुषोऽन्वो गौरविरजो .	५७
द्विज्ञानो रक्त उर्था यदौदिति	३६०	प्रजापतये मनवे स्वाहेति .	३१०
देव सवितः प्रसुव	१३५	प्रजापतिः प्रथमां चिति- .	१२२
दादश चन्द्रियस्य वा पुरो-	३४१	प्रजापतिरद्विष्टमास्यभ्य-	५३
दादशाप्रियः । दादश	६०	प्रजापतिरेषोदिः । उभयभ्येतत्	
दाभ्या मन्तराभ्याम्	४१०	प्रजापतिर्निरुक्तश्चानिरु	२८०
दाभ्या मभिलुहोति ...	१८३	प्रजापतिरेषोऽपिः । उभयभ्येतत्	
दाभ्या मभिलुहति ..	२०४	प्रजापतिर्यच्च	४३७
दाभ्या सुपावहरति	२३४	प्रजापतिर्वा इदं मय आनीत	३६

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
प्रदीप्ता एतेऽप्रयो भवन्ति	१७६	यद्देवेषु चतुर्विंशतिः चतु-	
प्र-प्राय मयिर्भरतस्य	१७७	विंशत्यो वै पुरुषो	५६
प्राणापत्यं चरका व्याजभन्ति	८६	यद्देवेषु द्वादश । द्वादशाक्षरा	
प्राची यन्ति । प्राची	१७६	वै जगती जगती	६१
प्रादेशमात्री भवति	१२७	यद्देवेषु द्वादश । द्वादशाक्षरा	
प्रादेशमात्री स्यात्	१४०	वै जगतीयं	६०
प्रादेशमात्र्याहं भवति	३७३	यद्देवेषु प्रत्यवरोहति । एतद्वा	
प्रादेशमात्र्यो भवन्ति	३४२	०—० जयति	४०७
प्रेक्ष्ये ज्योतिषान् प्राहि	४३८	यद्देवेषु प्रत्यवरोहति । एतद्वा	
		०—० रोहति	४०६
पेनोःत्रयीत् । काहं	३६	यद्देवेषु रक्मं प्रतिमुच्य	
		विभक्तिं । व्यसौ ..	३७१
पौषा मे व्यस्य वषसो	४५१	यद्देवेषु रक्मं प्रतिमुच्य	
		विभक्तिं । एतद्दे देवा ..	३७१
भूयांसि इवींश्चि भवन्ति	३०६	यद्देवेषु रक्मं प्रतिमुच्य	
		विभक्तिं । रेतो वा	३७१
मनो मेघा मयिं प्रयुज्य	३१०	यद्देवेषु वायव्यः पशुर्भवति ।	
मा सु भित्वा मा सु रिष	३२५	प्राणापत्यः पशुपुरोडाशः	
मित्रः सख्यस्य । प्रियिर्वी	२४६	प्रजापतिं	८६
सुहृन्नुपापेनावस्तीर्णा भवति	३११	यद्देवेषु वायव्यः पशुर्भवति ।	
सुहृन्नुपापेनावस्तीर्णा भवति	३११	प्राणापत्यः पशुपुरोडाशो	
सुहृन्नुपापेनावस्तीर्णा भवति	३११	इहं च प्रजापते-	८६
सुहृन्नुपापेनावस्तीर्णा भवति	३११	यद्देवेषु विष्णुक्रमवात्स्ये ०—०	
सुहृन्नुपापेनावस्तीर्णा भवति	३११	प्रजापतिः स्वर्गं ..	४२९
सुहृन्नुपापेनावस्तीर्णा भवति	३११	यद्देवेषु विष्णुक्रमवात्स्ये ०—०	
सुहृन्नुपापेनावस्तीर्णा भवति	३११	प्रजापतिरिर्मं ...	४२९
यदेषोखा भित्ति	३५८		
यदेव चतुर्भिः	१४४		
यद्देवेषु चतुर्विंशतिः चतुर्विंश-	५६		

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
यद्वेव वैश्वानरः । ऋतवो ...	६२	यद्वेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् ।	
यद्वेव समदश । समदशो ...	८८	एतस्याः च दिशि ...	१२४
यद्वेव सुवच सुक् च ...	१३२	यद्वेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् ।	
यद्वेवाक्रमयति ...	१७८	एषा होमयेषा ...	१२४
यद्वेवामावास्यायाः रेतो	६३	यद्वेवोपतिष्ठते । एतद्वे देवा	४१०
यद्वेवाष्टकायाम् । अष्टका ...	६३	यद्वेवोपरिगाभि । अवाग्यै ...	१७२
यद्वेवाष्टकायाम् । पर्वतत् ...	६३	यद्वेवोपरिगाभि । एतद्वै ...	१७२
यद्वेवाष्टापत्वारिःशत ...	६५	यद्वेवोपरिगाभि । यद्वै ...	१७२
यद्वेवाष्टावविरूपाणि ...	४९	यद्वेवोवाःशु । प्राजापत्यां ...	६२
यद्वेवाष्ट भस्त्रस्य शिरोःमीति	२६०	यद्वेवोभयतःशुत् । अतो वा	१४१
यद्वेवैकविंशतिः । एषविंशो	८७	यद्वेवोभयतःशुत् । एतदा	१४१
यद्वेवैतद्वज्रुर्जपति ...	४३६	यस्य प्रयाण मन्वन्ध- ...	१५५
यद्वेवैतं पशु मालभते । एत-		याः सेया अमीत्यरीः ...	१४१
स्मिन् च पशौ . . .	६०	युक्ताय सविता देवानिति ...	१३६
यद्वेवैतं वायवे नियुत्वते ...	८८	युक्तेन मनसा वय मिति ...	१३२
यद्वेवैतं वैश्वानरं निर्वपति	१०७	युजे वां ब्रह्म पृथग् . . .	१३४
यद्वेवैतान् पशुमालभते	५६	युञ्जते मन उत युञ्जते धिय ...	१३४
यद्वेवैता माहुतिं शुद्धोति			
•—• शीयाति ...	१३१	रुक्मं प्रतिमुप्य विभर्ति ...	१७१
यद्वेवैता माहुतिं शुद्धोति		रदाः मरुत्स्य । प्रथिवीं ...	२४६
•—• रेतोभूतश्च	१३१		
यद्वेवैते ऽप्याहुतो शुद्धोति	१८२	वनीवाञ्छिताधिं ...	४३३
यद्वेवैते हविषी निर्वपति ...	१०७	वपा पशुपुरोडाशः ...	६६
यद्वेवैतश्च शिक्नेन विभर्ति	१७५	वरुचीश्चा देवोः ...	२६०
यद्वेवैतं मिच्छाभ्यां परिपृच्छाति	३०८	वमयस्ताप्युद्वृत्तु .	२६२
यद्वेवैतं परिलिप्यति	१८३	वमयस्ता पुपयन्तु ...	२८१

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
षाची विधृति मधिं	३१०	म एतान् पञ्च पशून् प्राविशत्	५३
षाहीखा भवति - - -	३२८	म एष पिता पुत्रः - ...	२२
विज्ञाने इत्यमे त्रीघा ...	३२०	म एष पुरुषः	२
वि पाञ्चमा पृथुना शोशुचान्	२३५	म ऐक्षत । इमे वा	५६
विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि		म ऐक्षत । नाना वा ...	५४
०-० इमिमातिहे- ...	३६५	म ऐक्षत । यदि वा इद ...	५५
विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि		म ऐक्षत । य मिम भ्रात्रान्	५५
०-० इरातीयतो ..	३६५	म ऐक्षत । या वै श्रीरभ्य-	५४
विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि		म जुहोति । व्याकूति मधिं	३०६
०-० शत्रूयती ...	३६५	म जुहोति । युञ्जानः ...	१३२
विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि		सन्ते वायुर्मातरिणा ...	२२०
०-० सपत्न्येति .	३६४	म पुरोहितस्यादधाति .	३४२
वैश्वानरः पशुपुरोदाशः -	६२	म प्रजाः खट्वा - ...	१८
		सप्तान्शकानि भवति ..	२८२
शयकुलाय मकरं भवति ..	३११	म मनसा वाचं मिथुर्न ...	१६
श्यामी भवति । इयानि .	८६	म मनसैव । वाचं ०-०	
		म एकादश ...	१०
संवसापाश्च स्वर्दिदा .	२०४	म मनसैव । वाचं ०-०	
मन्मीदश्च महार २३ इत्यसीति	२१६	म गर्भ्यभवत् . ..	१०
म इमांशोकाग्लुशु ..	१६	म मनसैव । वाचं ०-०	
म उपदधाति । तथा	२२	म द्वादश	१०
म एता अपश्यत् । समा-	६०	ममिधार्षिं दुवस्वतीति ..	४३०
म एतान् पञ्च पशून्पश्यत् ।		मसुदे त्वा शुमवा	४२०
पुरुष मन्त्रं	५३	म यः म प्रजापतिः . . .	२०
म एतान् पञ्च पशून्पश्यत् ।		म यः म विष्णुर्यज्ञः	३६४
यदपश्यत्	५३	म यः म संब्रह्मरः	९०

कण्डिकाप्रतीकम् .

पृष्ठे

कण्डिकाप्रतीकम् .

पृष्ठे

न य ईष व्याप्यैष्णवः ...	३०७
न यत् कनीयः संवत्सरात् ..	३३
न यदहः प्रयास्यन्स्यात् ..	४३७
न यदहः मन्निवास्थनस्यात् ..	४२४
न यदाद्य उत्सर्जेत् ...	४३६
न यदाप्यैष्णव मेव	३०६
न यदिति खनति .	१४१
न यद्दि पुरा वमथ्ये	४३६
न यदि विष्णुक्रमीय महः स्यात्	४२४
न यद्येकः पशुः स्यात् ...	२६३
न यो गर्भो इन्तरासीत् .	१५
न यो इयं मथ्ये	१
न यो वनीवाहाते ..	४३६
न वा इत्यभ्या खनन्	२०२
न वा इत्यहं मेव संवत्सरस्य ..	४२३
न वा इदृष्टेव पौर्णमासेन	३१
न वै खनत्येकेन	२६१
न वै खनामि खनाम इति ..	२०२
न वै श्रद्धादिषु । देवो वा ..	३५०
न वै विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा	४२२
न वै सप्तपुरुषो	३
न वै समिध भाषायाश्च व्रतयति	३५३
न समिधान्यस्योपहृत्य .	३५६
न द्वेष दादायगहृतः	४१६
ना कज्जाधी स्यात्	१४०
ना कामुकी स्यात्	३२७

ना यदि वर्षीयमी	२६३
ना यदुखा नाम । येतद्वै ...	३७७
ना वैष्णवी स्यात्	१४०
निकताभ्यः प्रकर्षा	४०
स्त्रिणीवाली मुकपर्दा मुकरीरा	२५०
मौद त्वं मातुः । अस्या उपस्थे	४२१
सुमर्णोऽमि गदत्मानिति ...	३६२
मेवा गौरिव । इमे वै ...	२६४
मोऽकामयत । व्याभ्योऽद्वा	
इधि प्रजायेयेति	४
मोऽकामयत । व्याभ्योऽद्वा-	
इधोमा प्रजनयेय मिति	५
मोऽकामयत प्रजापतिः ...	१५
मोऽकामयत । भूय ०—०	
न आदिभेन	१६
मोऽकामयत । भूय ०—०	
न व्यायुरदृश्यताय ...	१५
मोऽकामयत । भूय ०—०	
मोऽधाम्यत्	५
मोऽमि मत्रवीत् ...	१८
मोऽन्वाह । समाख्याम	५६
मोऽपोऽसृषत ..	४
मोऽमवीत् । यावदावधे	२१
मोऽयं पुरुषः प्रजापति-	३
मोऽन्य मभिमन्वयते । प्रूर्णे	१६८
मोऽन्य मभिमन्वयते । अ अरतो	२२६

कर्म	प्र०	प्रा०	क०	कर्म	प्र०	प्रा०	क०
सुब्रह्मन्नायास्तरणम्	४	३	२३	विष्णुकर्मणम्	५	२	१०
सुब्रह्मन्नायास्तरणम्	३	४	७	विष्णुकर्मवात्सप्रयो कर्म	५	४	६
वृत्तिव्यस्योद्धाघोनयने	२	४	१०	वैश्वानरदादशकपालेष्टि	४	३	१
वृत्तिव्यस्योद्धाघोनयने	३	३	१	शरणकुलायास्तरणम्	४	३	२४
थाव्यानुवाक्यापाठ	१	४	३६	शिव्यपाशप्रतिसुचनम्	५	२	४
रासभौपरि पिच्छधारणम्	३	५	८	शिव्यरुक्मपाशोन्मोचनम्	५	३	८
रुक्मप्रतिसुचनम्	५	२	१	शिव्यवत्या मासन्त्या			
रुक्मप्रतिसोक	५	१	१	सुखाधा सम्भरणम्	५	१	१६
(रुद्राष्टमूर्त्तिकथादि)	१	३	६-१६	षष्ठसमिदाधानम्	४	५	८
वनीवाहनम्	५	५	१	नप्तमसमिदाधानम्	४	५	६
मपाहविधोर्याव्यानुवाक्ये	२	१	१३	समिदाधानादिकम्	५	५	१३
वन्ध्रीकवपया पिच्छेक्षणम्	३	१	५	सामिधेनीकरणम्	१	४	२१
याव्यप्रोपस्थानम्	५	४	१	सयमाटस्त्रेष्टकाकर्म	२	१	१
विश्वज्योतिषा निर्माणम्	४	१	३	हिरण्यमयशीर्षोपधानम्	१	४	३६
विश्वज्योतिषा भवघाणम्	४	२	४	हिरण्यशकलद्वयनिधानम्	१	४	२०

॥ अथ ऋषिनामसूची ॥

नाम	प्र०	प्रा०	क०	नाम	प्र०	प्रा०	क०
शक्त्याय	१	२	२४	साहित्य	२	१	१०
आषाढि	१	४	३७	श्यापण	१	४	३६
चरका	२	१	१०	मायकायन	१	४	३६
ताम्रा	१	२	२५	मौश्रीमतीय	१	४	३७

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ अथ ॥

॥ षष्ठकारणम् ॥

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अपिवा प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

असदा ऽद्द मय ऽभासीत् । तदाहुः किं
 तद्सदासीदित्युपयो वाव ते ऽग्रेऽसदासीत्तदाहुः
 के त ऽवृषय इति प्राणा वा ऽवृषयस्ते यत्
 पुरास्मात् सर्वस्मादिद् मिच्छन्तः श्रुतेण तपसारिषं-
 स्तस्मादुपयः ॥ १ ॥

सु यो ऽयं मध्ये प्राणः । एष एवेन्द्र०स्तानेषु

* 'एवेन्द्र'—इति च ।

कर्म	प्र० भा० क्र०	कर्म	प्र० भा० क्र०
ऊर्ध्वं धृतस्याधो रवरो ह्यथम्	५ ३ ३	पशुध्विव पश्चिष्टकासम्पादनम्	१ ४ २०
एकपञ्चालम्	२ १ १५	पशूना माघर्त्तनम्	३ ५ १२
एकादशसमिदाधानम्	४ ५ १०	पशूना सुखिर्जनश्च	३ ५ २२
धौद्वयभण्डोम	४ ३ १२	पश्वभिमन्त्रणम्	२ ४ १
ह्यणाजिनपुष्करपर्णयो		पश्वभिमन्त्रणम्	४ ५ १
रन्तोदयह्यणम्	३ ४ ३	पिण्डखननम्	३ १ २६
ह्यणाजिनपुष्करपर्णयो-		पिण्डखननम्	३ २ १
रभिमर्शनम्	३ २ १०	पिण्डपरिषेखनम्	३ १ २३
ह्यणाजिनास्तरणम्	३ २ ६	पिण्डसम्भरणम्	३ २ ७
चतुर्दशसमिदाधानम्	४ ५ ५	पिण्डाधिदापनम्	३ १ ७
चयनदीक्षणम्	२ १ २७	पिण्डाभिगमनम्	३ १ १
चयनमन्त्राणां विनियोग	२ ३ १	पिण्डेऽजलोममिश्रणम्	३ ६ ४
चरमदिनकर्त्तव्यम्	५ ४ १४	पिण्डे पर्यंकवायपको	
छतीयसमिदाधानम्	४ ५ २	एकाभिसिञ्चनम्	३ ६ १
दक्षिणादानम्	२ १ ४०	पिण्डे फेनासञ्चनम्	३ ६ ३
दशमसमिदाधानम्	४ ५ १०	पिण्डे शर्कराप्रमायोरस	
दाक्षायणहस्तप्रयोग	५ ४ २	चूर्णमिश्रणम्	३ ६ ६
द्वीक्षितनियम	२ १ २६	पिण्डोपावहरणम्	३ ५ १६
द्वितीयसमिदाधानम्	४ ५ १	पुनरुपस्थानम्	५ ६ ८
द्विविधप्रायश्चित्तम्	४ ६ ११	पुनरसमिदाधानानि	५ ५ १३
नवमसमिदाधानम्	४ ५ १०	पूर्वाघारोत्तराघारौ	२ १ ५
पञ्चपञ्चालम्	१ ४ १	प्रथमसमिदाधानम्	४ ४ ११
पञ्चमसमिदाधानम्	४ ५ ७	भस्माभ्यवहरणम्	५ ६ १
पशुध्वनरशनाकरणम्	१ ४ १६	भस्माभ्यवहरणादि	५ ४ १४
पशुशिर कवचमन्थानम्	१ ४ १०	भस्मोदपनम्	४ ६ १
पशुश्रीर्षोपधानम्	१ ४ ७	भिक्षायास्तुखायम्प्रायश्चित्त	४ ६ ८

प्राणान्मध्यत इन्द्रियेणैन्द्र यदेन्द्र तस्मादिन्द्र इन्वी
 इ वै त मिन्द्र इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्ष-
 कामा हि देवास्तु इन्द्राः सप्त नाना पुरुषान-
 सृजन्त * ॥ २ ॥

ते ऽभुवन् । न वा इन्द्रत्वः सन्तः शल्यामः
 प्रजनयितु मिमानसप्त पुरुषानेकं पुरुषं करवा-
 मेति त्वाऽएतान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषं मकुर्वन्
 यदूर्ध्वं नाभेस्तौ द्वौ समौब्जन्यदुवाद् नाभेस्तौ द्वौ
 पक्षः पुरुषः पक्षः पुरुषः प्रतिष्ठैक आसीत् ॥ ३ ॥

अथ यैतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीः † ।
 यो रस आसीत्तु मूर्ध्निः समुदीर्हन्तुदथ शिरो ऽभ-
 वद् यच्छिष्यः समुदीर्हन्तस्माच्छिरस्तस्मिन्नेतस्मिन्
 प्राणा अग्रयन्त तस्मादेवैतच्छिरोऽथ यत् प्राणा
 अग्रयन्त तस्माद् प्राणाः श्रियोऽथ यत् सुर्वस्मिन्-
 अग्रयन्त तस्माद् शरीरम् ॥ ४ ॥

स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत् । स यः स

* 'सृजन्त'—इति ग, 'सृजन्त'—इति घ ।

† 'श्रीः'—इति ग ।

पुरुषः प्रजापतिरभवद्यु मेव सृ यो ऽयु मग्नि-
धीयते ॥ ५ ॥

स वै सप्तपुरुषो भवति । सप्त पुरुषो द्वयं
पुरुषो यच्चत्वार आत्मा त्रयः पक्षपुच्छानि चत्वारो
हि तस्य पुरुषस्यात्मा त्रयः पक्षपुच्छान्यथ यदेकेन
पुरुषेणात्मानं वर्द्धयति तेन ज्वीर्येणाय मात्मा पक्ष-
पुच्छान्युद्यच्छति * ॥ ६ ॥

अथ युञ्जिते ऽग्निर्निधीयते † । यैवैतेषाण्
सप्तानां पुरुषाणाण् श्रीयो रसस्तु मेतद्रूढेण समुद्र-
हन्ति तदस्यैतच्छिरस्तुस्मिन्नेतस्मिन्सर्व्वे देवाः
श्रिता अत्र हि सर्व्वेभ्यो देवेभ्यो जुहति तुष्ठा-
देवैतच्छिरः ‡ ॥ ७ ॥

सो ऽयं पुरुषः प्रजापतिरकामयत । भूया-
न्त्स्यां प्रजायेयेति सो ऽश्रास्यत् स तपो ऽतप्यत स
श्रान्तस्तेपानो ब्रह्मैव प्रथमं मसृजत त्रयो मेव
व्विद्याण् सैवाश्चै प्रतिष्ठाभवत् तस्मादाहुर्ब्रह्माद्य
सर्व्वस्य प्रतिष्ठेति तस्मादनूच्य प्रतितिष्ठति

* '•न्युद्यच्छति'—इति क ।

† '•ते'—इति ग ।

‡ '•च्छिरः'—इति ग ।

प्रतिष्ठा ह्येषा यद् ब्रह्म तस्यां प्रतिष्ठायां प्रति-
ष्ठितो ऽतप्यत * ॥ ८ ॥

सो ऽपोऽसृजत । व्वाच एव लोकाद्वागेवास्त्र
सासृज्यत सीदण् सर्वं माप्नोद्यदिदं किञ्च यदाप्नोत्
तस्मादापो यदुवणीत्तस्मादाः † ॥ ९ ॥

सो ऽकामयत ‡ । आस्थो ऽहो ऽधि प्रजायेयेति
सो ऽनया चय्या व्विद्यया सहापः प्राविशत् त
थाण्डण् समवर्त्तत तदुभ्यमृशदस्त्वित्यस्तु भूयो
ऽस्त्वित्येव तदववीत् ततो ब्रह्मैव प्रथमं मसृज्यत
चय्येव विद्या तस्मादाहुर्ब्रह्मास्त्र सर्व्वं च प्रथमज
मित्यपि हि तस्मात् पुरुषात् ब्रह्मैव पूर्वं मसृ-
ज्यत तदद्य तन्मुख मेवासृज्यत तस्मादनूचान्
माहुरग्निफल्य इति मुखेण ह्येतदग्नेर्यद् ब्रह्म § ॥ १० ॥
अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् ॥ । सोऽग्निरसृज्यत ¶

* 'ऽतप्यत'—इति ग ।

† 'तस्मादाः'—इति ग ।

‡ 'ऽकामयत'—इति क, ख ।

§ 'ब्रह्म'—इति क, ख । 'ब्रह्म'—इति ग । 'ब्रह्म'—इति च, छ ।

॥ 'गर्भासीत्'—इति ग । 'गर्भासीत्'—इति च ।

¶ 'भोऽग्निरसृज्यत'—इति इ पुस्तकमात्रे, इदं च डा०-वेबरमहोदयेनापि ।

स यदस्य सुर्व्वस्याय मृज्यत तस्मादपिरसिर्ह * वै
 त मग्निरित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि
 देवा अथ यदस्य संचरित मासीत् सोऽश्वरभवद्-
 श्वर्ह वै त मश्व इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा
 हि देवा अथ यदुरसदिव स रासभोऽभवदथ यः
 कपाले रसो लिप्त आसीत् सोऽजोऽभवदथ यत्
 कपाल मासीत्सा पृथिव्यभवत् † ॥ ११ ॥

सोऽकामयत् ‡ । आभ्योऽद्भ्योऽधीमां प्रज-
 नयेय मिति तां सङ्क्तिश्याप्सु प्राविध्यत्तुथै यः
 पराङ् रसोऽत्यक्षरत्स कूर्मीऽभवदथ यदूर्ध्वं सुदी-
 च्यतेदं तद्यदिदं मूर्ध्वं मद्भ्योऽधि जायते सेयं
 सर्वाप एवानुच्येत्तदिदं मेक मेव रूपं समदृश्यताप
 एव ¶ ॥ १२ ॥

सोऽकामयत् । भूय एव स्यात् प्रजायेतेति
 सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत स श्रान्तस्तेपानः फीन

* 'तस्मादपिरसिर्ह'—इति ड ।

† 'भवत्'—इति ग ।

‡ 'ऽकामयत्'—इति ग, घ ।

§ 'एव'—इति ग ।

मसृजत् सो ऽवेदन्यहा ऽएतद्रूपं भूयो ऽवै भवति
 ग्राम्याख्येवेति स ग्रान्तस्तेषानी सृष्टुः शुष्कापसूष-
 सिक्ततः शर्करा मशान मयो हिरण्य मोषधिवन-
 स्पत्यसृजत् तैनेमां पृथिवीं प्राच्छादयत् ॥ १३ ॥

ता वा ऽएता नव सृष्टयः । इय मसृज्यत्
 तस्मादाहुस्त्रिवृद्ग्निरितीयः स्रग्निरखै हि सर्वा
 ऽग्निश्चीयते * ॥ १४ ॥

अमूहा ऽद्रुयं प्रतिष्ठेति । तद् भूमिरभवत्ता
 मप्रथयत् सा पृथिव्यभवत् सेयः सर्वा कृत्स्ना
 मन्यमानागायद् यद्गायत् तस्मादिद्यं गायत्रयो
 आहुरग्निरैवाखै पृष्ठे सर्वाः कृत्स्नो मन्य-
 मानो ऽगायद्यद्गायत्तस्माद्ग्निरगायन्न इति तस्माद्
 हैतदाः सर्वाः कृत्स्नो मन्यते गायति वैव गीते
 वा रमते † ॥ १५ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* 'श्चीयते'—इति क, छ । 'श्चीयते'—इति ग, छ ।

† 'रमते'—इति क, छ, 'रमते'—इति ग ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

• वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानां सुयक्रमे ।

यं गत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममि , त मर्हं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

हिरण्यगर्भकर्तृकैश्च सृष्टिराम्नाता—“असदा इदं मय आसी-

दिति * । ‘अग्ने’ प्रपञ्चसृष्टेः पुरा ‘इदं’ जगत् ‘असद्’ अव्यक्त-

नामरूपम् ‘आसीत्’ । श्रुतिः स्वयं मेव ब्रह्मवादिविचारमुखेन

असदर्थं निरूपयति— “तदाहुः किं तदासीदिति । ‘तत्’

तदानीं ‘किम् असद् आसीत् इति’ इदानीन्तनानां ब्रह्मवादिनां

विचारः । ‘अग्ने’ सृष्टेः पुरा ‘असत्’ ‘ते’ प्रसिद्धाः ‘ऋषयो वाच’

ऋषय एव ‘आसीत्’ ।

* इष्टेषोपरिष्ठात (१०. ६. ५ = ७० उप० २ ब्रा०) पुनरिदं मात्वा-

स्यते—“नैवेष्ट किञ्चनाय आसीत् , न्यत्युनैवेदं माश्रत भासीद्”—इत्यादि ।

ह्यान्दोग्यब्राह्मणे त्वेवं श्रुतम्—“सदेव सोम्येदं मय आसीत्,

एकं मेवाद्वितीयम् । तद्देव आहुः । अन्तदेवेदं मय आसीदेकं मेवा-

द्वितीयम् । तस्मादसतः सञ्जायेत । १ । क्रुतस्तु खलु सोम्यैव स्यादिति

होवाच , कथं मसतः सञ्जायेतेति । सत्येव सोम्येदं मय आसीदेकं

मेवाद्वितीयम् । २ । तदेतत् बहु स्यात् प्रजायेतेति , तत् तेजोऽह-

जत”—इत्यादि ८ प्र० २ ख० १-४ ।

एष मार्चाभ्याम्नाये चैवमादर्शः पर्यालोच्याः—

“नासदासीन्नो सदासीत् तदानीं नासीद्रजो नो शोभा परो यत् ।

किं मावरीचः कुह कस्य शर्मन्मभः किं भासीद् गच्छनं गभीरम् ॥

न न्यतुरासीदमृतं न तद्दिं न रात्रा अत्र आसीत् प्रकेतः ।

आग्नीहवतं खधया सदेकं तस्माद्वाग्यज्ञ परः किञ्चनाम ॥

—इत्यादयः अ० सं० १०, १५६, १-१७ ।

ऋषिगण्धार्यं प्रश्नोत्तराभ्या माह— “तदाहुः के त ऋषय इतीति । ‘ऋषयः प्राणा वै’ अतः सृष्टेरये एव ‘यसत्’ केवल-
निह्नगरीर मेवासीदित्यर्थः । प्राणाना ऋषिगण्ढ्वाष्यत्वे प्रवृत्ति-
निमित्तं दर्शयति— “ते यत्पुरेति । ‘यत्’ यस्मात् कारणात्
‘यस्मात्’ अगतः ‘पुरा’ ‘इदं’ स्वसिध्यं जगत् ‘इच्छन्तः’ ‘अभेण’,
‘तपसा’ तपोरूपेण क्लेशेन पर्यालोचनेन ‘आरिपन्’ पार्थन् ।
“ऋषी गतौ” * , सर्वे गत्वर्थाः ज्ञानार्थाः ; ज्ञानवन्तः । ‘तस्मात्’
‘ऋषयः’ इत्युच्यन्ते । “ऋषिर्देर्गनात् स्तोमान् ददग्ँत्यौप-
मन्यवः”—इति हि यास्कः † ॥ १ ॥

मध्यमप्राणस्य सर्वेन्द्रियपीपणद्वारा इन्द्रगण्ढ्वाष्यत्व माह—
“स योऽय मिति । एतेषां प्राणानां ‘मध्ये’ ‘यः’ प्राणः , ‘एत
एव इन्द्र.’ इत्युच्यते । तत्र प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनम्— “तानेप्र
प्राणाभ्यस्त इति । मध्यप्रदेशे स्थितः प्राणः ‘इन्द्रियेण’ इन्द्र-
गण्ढ्वाष्येन स्वप्नेन ‘एन्ध’ । “धि इन्धी दीप्ती” ‡ लटि
रूपम् । स्वप्नप्रकाशेन स्वस्वस्थापारसमर्यानकरोदित्यर्थः । ‘तस्मात्’
इन्धनमग्न्यात् ‘इन्द्र इति’ उच्यते ; देवानां परोक्षनाममिय-
त्वात् । प्राणस्य हि वागादीन्द्रियेषु स्वांगसद्भावः । एतस्यैव षोड-
शत्वश्चात्यदात्रातम्—

“या ते त्रुर्षाचि प्रतिष्ठिता, या अश्वे, या च चक्षुषि ।

या च मनमि मन्तता , गिशां तां कुरु मोरकसोः”—इति § ।

‘त इहाः प्राणाः सप्त’, ‘जाना’ नानाविधान् ‘पुरुषान्’ शरीरानि
प्राथम्येन ‘यसज्जल’ ॥ २ ॥

* तु० प० ६ पा० ।

‡ इ० आ० १० पा० ।

† निर० २. ३. २ ।

§ अथ० प्र० उप० ०. १२ ।

“तिस्रुवन्निति । ‘ते’ ऋषयः एकैकस्वस्वाश्रयप्रधानानि सप्त शरीराणि सृष्ट्वा परस्परम् ‘अमुवन्’ । ‘इत्यम्’ एकैक-प्रधानशरीराः ‘सन्तः’ अधाक्षुष मिमं स्थूलं जगदुत्पादयितुं ‘न शक्यामः’ न समर्था भवामः ; अचक्षुषो वचनव्यापाराभावात्, अवचनस्य च दर्शनाभावात् । एव मिन्द्रियाणां प्रतिनियतव्यापारत्वाद् भिन्नशरीरत्वे कर्मकर्तृत्वं नोपपद्यत इति । अतः ‘एकं पुरुषं’ सर्वेन्द्रियाश्रयं ‘करवानिति’ समालोच्य, ‘एतान् सप्त पुरुषान्’ ‘एकम्’ एव ‘पुरुषम्’ ‘अकुर्वन्’ अकार्षुः ।

एकस्मिन् पुरुषे सप्तपुरुषसन्निवेशं दर्शयति— “यदृचं मिति । ‘नामेरुईम्’ ‘यत्’ अस्ति, तत्र ‘हौ’ पुरुषो ‘समीजन्’ । “उज्ज अर्जवे”, “अर्जने”—इति केचित् ७ । अर्जितवन्तः, स्थापितवन्तः । ‘नामेः’ ‘अशाङ्’ अधस्तनम्, तत्र ‘हौ’ पुरुषो समीजन् इति मध्ये देहे चत्वारः पुरुषाः सम्पन्नाः । हौ पुरुषो दक्षिणोत्तरपक्षी सम्पन्नी । ‘एकः पुरुषः’ ‘प्रतिष्ठा’ पुच्छमासीत् । एवं सप्तभिः पुरुषैः शिरोवर्जितस्य एकपुरुषस्य निष्पादनम् ॥ ३ ॥

शिरसो जननं दर्शयति— “अथ यैतेषा मिति । ‘एतेषां’ पुरुषाणां ‘थीः’ थीभूतः ‘यः’ ‘रसः’ सारः ‘आसीत्’, ‘तम्’ ‘ऊर्ध्वम्’ उपरिभागे ‘समुदौहन्’ समुदित मकार्षुः, स एकीभूतः सारः ‘अप्य’ पुरुषस्य ‘शिरः’ अभवत् ; ‘तस्मात्’ थीसमुदौहनात् ‘शिरः’—इति शब्द-निष्पत्तिः । प्रकारान्तरेण शिरःशब्दनिर्वचन माह— “तस्मिन्निति । ‘तस्मिन्’ थीसमुदौहनेन निष्पादिते शिरसि ‘प्राणाः’ चक्षुरादीन्द्रियाणि ‘अश्रयन्त’ श्रितानि,

‘सस्मात्’ प्राणसंश्रयणात् ‘शिरः’ इत्युच्यते ; यस्माच्छिरसि ‘प्राणा
 भ्रमयन्त’, ‘तस्मात्’ प्राणाना मपि श्रौत्वम् । “शिक्ष् सेवा-
 याम्”—इत्यस्मात् † व्युत्पत्तेः । ‘यत्’ यस्माच्च ‘एतस्मिन्’ सर्वस्मिन्
 देहे ते सर्वेऽपि ‘भ्रमयन्त’, ‘तस्मात्’ देहोऽपि ‘शरीरम्’ उच्यते ।
 अत्र पूर्वोक्ताहेतोः शरीरगद्भव्युत्पत्तिः कार्या ॥ ४ ॥

“स एव पुरुष इति । ‘सः’ एषः ‘पुरुषः’ सप्तभिर्निष्पन्न
 एकः पुरुषः ‘प्रजापतिः’ विराट् अभूत् । एवं लिङ्गशरीराभि-
 मानिहिरण्यगर्भकर्तृका विराडुत्पत्तिरुक्ता । तस्य विराजोऽग्नि-
 रूपता माह— “स यः पुरुष इति । ‘स प्रजापतिः’ एव ‘अयं’
 चीयमानः ‘अग्निः’ इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तदेव साम्यं भाविःकरोति— “स वै सप्तेति । ‘सः’ चीय-
 मानः अग्निः सप्तपुरुषसन्मितो भवति, ‘हि’ यस्मात् ‘अयं
 पुरुषः’ प्रजापतिः सप्तपुरुषात्मकः । तस्य सप्तपुरुषात्मकत्व
 मिदानी मुक्तम्, तच्चीयमानान्तावपि स्फोरयति †— “यच्चत्वं †
 इत्यादिना । हिरण्यमयः शकुनिः सङ्घानामेति पचित्वेन नि †
 पणात् पुच्छगद्भव्यवहारः । चित्याग्नेः सप्तपुरुषीयपुच्छत्वं † दर्श
 ष्यते † । आपस्तम्बेनाप्युक्तम्— “तदुह वै सप्तविधं मेव विन्वी †
 सप्तविधो वाव प्राक्ततोऽग्निः”—इति † ।

“अयं यदेकेनेत्यादेरयं मयः— ‘यद्’ यस्मात् ‘आत्मागं’ मध्य-
 दिशं पक्षपुच्छेभ्यः पुरुषत्रयसन्मितेभ्योऽपि ‘एकेन पुरुषेण वदं-

• भा० ट० ५६० पा० ।

† ‘स्पुर् स्पुर्णे’ तु० य० १०८ धातोर्लिङ्गि रूपम् ।

‡ १० का० १ अ० २ ब्रा० ३ क० इत्यम् ।

§ आप० धी० सू० १६ १० १६ ।

यति', तस्मात् 'अय मात्मा' चतुःपुरुषसंश्रितत्वात् स्वेन 'वीर्येण',
'पञ्चपुच्छान्' प्रयच्छति खलु ॥ ६ ॥

एवं विराडात्मकस्य सप्तपुरुषसंश्रितस्य चित्वाग्नेः शिरो
दर्शयितु माह— "अथ यचितेऽग्निर्निधीयत इत्यादि । 'चिते'
इष्टके , चितेऽग्नी । 'अग्निः' आहवनीयोऽभिधोयते । 'या वा
एतेषां समानां पुरुषाणां श्रीः', 'यः' च 'रसः', स एवाय मग्नि-
रित्यध्याहारः । 'एतद्' अस्मिंश्चित्वाग्नी 'तम्' आहवनीयम्
'जहं' समुद्रहन्ति' चित्वाग्नेरष्टात्मकत्वात् तत्र निधीयमान-
स्याग्नेर्हिरण्यगर्भात्मत्वमित्यर्थः । एतच्चैतरेयिणः सभामनन्ति—
"एवं श्लोच बह्वृचा महदुक्त्ये मीमासन्ते, एत मग्नावध्वर्यवः , एतं
महाव्रते छन्दोगाः"—इति ।

आहवनीयस्य शिरोरूपत्वमिदानीं माह— "तदस्यैतच्छिर
इति । 'अस्य' चित्वाग्नेः एषः आहवनीयः 'शिरः' इत्यर्थः ।
अथ शिरःशब्दस्य ग्रहणं माह— "तस्मिन्नेतस्मिन् सर्वे देवाः
श्रिता इति । 'तस्मिन्' शिरोरूपे आहवनीये सर्वे देवाः
श्रिताः । अत्र कथं देवानां श्रयणम् ? तदाह— "अत्र हीति ।
'अत्र' अग्नी 'सर्वेभ्यो देवेभ्यः' 'जुहति', 'तस्मात्' अग्निः श्रयणा-
श्रयत्वात् अस्य 'शिरः' इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं विराडुत्पत्तिः, तस्यैव चित्वाग्निरूपत्वं चोक्त्वा, तत्क-
र्तृका चयनोपयुक्तां सृष्टिं माह— "सोऽय मिति । 'सः पुरुषः
प्रजापतिः' एक एव सन् एवम् 'अकामयत' 'भूयान्' 'स्याम्'
भवेय मिति । भवणम् उत्पत्तिः, अग्निना न घटंत इति
तदाह— 'प्रजायेय' स्वयं निवोत्पद्यमानो भवेयम् 'इति' काम-

यित्वा 'सः' 'अशाम्यत्' । "अमु तपसि खेदे च" * । 'स तपो-
ऽतप्यत' कथं सुत्यद्येयेति विचारितवानित्यर्थः । तपःपर्यालोचनेन
'म' 'ब्रह्मैव' 'प्रथमं' सृष्टवान् । 'तेषानः'—इति तपेल्लिटः कानचि
रूपम् । ब्रह्मशब्दार्थं माह— "वयी मिति । 'सैव' त्रयी
विद्या 'अक्षी' प्रजापतेः 'प्रतिष्ठा' जाता, उत्तरसृष्टेरालम्बनं जात
मित्यर्थः । प्रतिष्ठारूपत्वमेव विवक्षयति— "तस्मादाहुरिति ।
यतः 'सर्वस्य' त्रयी विद्या 'प्रतिष्ठा', 'तस्मात्' त्रयीम् 'अनूच्य'
अधीत्य अनुष्ठाय च 'प्रतितिष्ठति' । "तस्या प्रतिष्ठाया
मित्वादि सृष्टम् ॥ ८ ॥

"सोऽप इति । अथ 'सः' प्रजापतिः स्वयं मेवोत्पद्य पुनः
पर्यालोच्य 'वाचीलोकात्' उच्चारकात् सुखात् 'अपः' अपवपन-
क्षितानि पञ्च स्यूनभूतानि सृष्टवान् । विद्याध्ययनस्थानादुद्भूत-
त्वात् वागीय सृष्टेत्यर्थः । अनेनापां वाक्शब्दव्यवहार्यत्वमुक्तं
मिति मन्वाद्यम् । अप्शब्दनिर्वचनमाह— "वेद मिति । 'सा'
वाक् सर्वव्यापकत्वात् 'आपः' उच्यन्ते, जगदावरणाक्षासां वाःशब्द-
वाच्यत्वम् । इणोतिरुत्पत्तौ वाःशब्दः ॥ ९ ॥

"सोऽकामयतेति । "आभ्योऽङ्गोऽधिप्रजायेयेति' विचार्य
'त्रय्या विद्यया सह' सृष्टाः 'अपः' प्रविष्टवान् । 'ततः चाण्डं
समवत्तेत' । 'तत् असु इति अभ्यसृशत्' । अस्त्विति शब्दो वक्ष्य-
भाषसृष्टिनिर्देशार्थः । 'असु इति' वक्ष्यमाणप्रकारेण भवतु,
'भूयः' बहुनच 'अस्त्विति' विचारं प्रजापतिरेतदण्डं मभिसृष्ट्वा
'अधीत्' । यस्मात् प्रथमं सुखाद् वागुच्चारिता, तस्मात् 'ब्रह्म'
वेदः प्रथमं सुत्यद्यः । अतः प्रथमोत्पन्नं वेदं योऽधीते तदर्थं

भनूतिष्ठति च, तम् 'धनूदान मग्निकल्प इति बाहुः' ।
'हि' तस्मात् 'अग्नेः' चित्वाग्निरूपस्य प्रजापतेः 'ब्रह्म' वेदो
'मुखं' भवति ॥ १० ॥

“अथ यो गर्भं इति । ततः 'यः' जातगर्भः, 'सः' 'अग्निः
अष्टम्यत' । तस्मात् 'सर्वस्य' स्थूलप्रपञ्चस्य 'अग्नेः' 'आदौ सृष्ट-
त्वात् अग्निरित्युच्यते । 'तम्' अग्निम् इदानीन्तना अग्निनाम्ना
व्यवहारं कुर्वन्ति * । तत्र गर्भे 'यत्' यदा 'अशु संशरितं'
गर्भनिर्गमनकाले हि जलं स्ववति, 'सः अशुः', 'तम् अशुः इति
आचक्षते' । यदा 'रसत्' ध्वनि मकरोत्, तदा 'रासभो-
ऽभवत्' । रसतेर्ध्वन्यर्थादुत्पन्नो रासभशब्दः । 'कपाले' अण्डकपाले
'विनिप्तः' संसृष्टो 'रसः', 'सः' 'अजो' नाम पशुः 'अभवत्' ।
भिन्नकपाल मेव 'पृथिवी' आसीत् । एव मण्डादुत्पन्नाना
मपान्यम्बरासभाजपृथिवीनां सृष्टिरुक्ता ॥ ११ ॥

अथ कपालं पृथिव्यभवदिति यदुक्तम्, तस्माद् बहुधोत्वपत्तिं
वक्तुं माह— 'सोऽकामयतेति । पुनः प्रजापतिः 'अज्ञः अग्निः'
'असु' उदकेषु 'इमां' भूमिं 'प्रजनयेयम्' विशेषेणोत्पादयेयम्
'इति' विचार्य 'ता' पृथिवीं 'सङ्कल्प्य' चूर्णीकृत्य 'असु' प्रावि-
ध्यत्' आलीडयामास 'तस्यै' पृथिव्याः 'यः रसः पराङ् न्यस-
रत्', 'स कूर्मोऽभवत्' यत् उर्ध्वं समूहितो रसः, 'तत्' 'इदम्'
अब्रूपम् अभवत् । यस्माद् भूमिरुदकेषु प्राविष्टा, तस्मात् 'एकं
रूप मेव', भेदो न दृश्यते, आप एव केषलं दृश्यन्ते ॥ १२ ॥

“सोऽकामयत भूय इति । ततः प्रजापतिरियं पृथिवी 'भूयः

* सन्त्यत्र 'अग्निरष्टम्यत'—इति, 'अग्नेः'—इति, 'अग्निरित्यु-
च्यते'—इति, 'अग्निम्'—इति च माहाः ।

स्यात्' बहुधोत्पद्येतेति विचार्य ताभ्योऽङ्गा 'केनं' सृष्टवान् ।
 पुनरपि विदित्वा शुक्लार्द्रभावेन द्विविधां सृष्टिकां, 'सिकंतं'
 बालुकाः, 'शर्कराः' अल्पपापाणान्, 'अश्मानं' स्थूलपापाणम्,
 'अपः', 'हिरण्यं' सुवर्णम्, शोषधयश्च धनस्तयश्च एकवद्भावात्
 नपुंसकम्— 'शोषधिवनस्पतीति । एतैः शुक्लार्द्रमृदादिभि-
 नैवभिः 'इमां' भूमिमाच्छादितवान् ॥ १३ ॥

“ता वा एता इति । 'एता एव' मृदादिभिर्नैव सृष्ट्य एव
 'इयम्' भूमिः । तस्मात् एतां 'त्रिहृदनिः'—'इति' 'आहुः' । स्तोत्रि-
 यात्मकस्य स्तोत्रस्य त्रिहृदिति सञ्ज्ञा ०, अत्र तु सञ्ज्ञामात्रवाचि ।
 अस्यां भूमौ अग्नेवांसात् आधाराधेययोरभेदोपचारेण 'अस्यै'
 अस्माः 'अग्निः' 'इयं' नवसृष्ट्यात्मिका प्रतिष्ठा भूमिरिति ॥ १४ ॥

उच्यते— “अभूदा इति । भवतेर्भूमिशब्दनिष्पत्तिः । तस्याः
 प्रयत्नात् बहुधा विस्तरणात् पृथिवीत्वम् † । अग्नेः पिवनि ‡
 सम्प्रसारणेन पृथिवी शब्दनिष्पत्तिः । 'सियम्' भूमिः 'हरस्त्रा'
 श्वयं सम्पूर्णाजनिप मिति 'मन्वमाना' 'गायत्' गानमकरोत्,
 अतो गानादेव भूमिर्गायत्रीत्वम् । तत्र भूमौ अग्निरपि स्वयं
 सम्पूर्णः म्यित इति मन्वमानोऽगायत्, अतस्तस्याप्यग्नेः गायत्र इति
 नाम सम्बन्धम् । “कै गे रे शब्दे” § अस्माद् गायत्रशब्दनिष्पत्तिः ।
 अतः 'एतद्' इदानीं लोके 'यः' कथनपुरयो धनपद्मादिभिः
 'हरस्त्रः' अह मिति 'मन्वते', सः परस्मैते 'गीते' 'रमते वा' 'गायति

० ता० भा० २ प्र० १ भा० विहरस्तोमस्वरूपं द्रष्टव्यम् ।

† अतस्त्राह यावत्—“प्रयत्नात् पृथिवीत्याहुः—इत्यादि निरु० १. ४. २ ।

‡ 'प्रणेः पिवन् सम्प्रसारणश्च'—इति उ० १ भा० १४८ सू० ।

§ भा० प्र० २१, ७ पा० ।

वा' स्वयं गायति चेत्यर्थः । तस्मात् सम्पूर्णचेतनाभिमन्यमानाया
भूमेरनेष गायत्रत्वं सम्पन्न मिति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

सो ऽकामयत प्रजापतिः । भूय एव ह्यात्
प्रजायेतेति सो ऽग्निना पृथिवीं मिथुनं समभव-
त्तत आण्डं समवर्त्तत तद्ब्रह्मशत् पुष्यत्विति
पुष्यतु भूयो ऽस्त्वित्येव तद्ब्रवीत् ॥ १ ॥

स यो गर्भो ऽन्तरासीत् । स ज्वायुरसृज्य-
ताथ यद्दशु सहरित मासीत्तानि ज्वायुं ह्यभव-
न्नुय यः कपाले रसो लिप्त आसीत्ता मरीचयो
ऽभवन्नुथ यत् कपाल मासीत्तदन्तरिक्षं मभवत्* ॥२॥

सो ऽकामयत । भूय एव ह्यात् प्रजा-
येतेति स ज्वायुनान्तरिक्षं मिथुनं समभवत्तत

आण्डं समवर्त्तत तद्भ्यमृशद्युशो विभृहीति ततो-
ऽसावादित्यो ऽमृज्यतैष वै यशोऽथ यदशु सह-
रित मासीत्सोऽश्मा पृश्निरभवदशुर्ह वै त मशमे-
त्याचघते परोऽर्चं परोऽक्षकामा हि देवा अथ
यः कपाले रसो लिप्त आसीत्ते रश्मयो ऽभ-
वन्मथ यत् कपाल मासीत्वा द्यौरभवत् * ॥ ३ ॥

सो ऽकामयत । भूय एव खात् प्रजायतेति
सु आदित्येन दिवं मिथुनं समभवत् तत् आण्डं
समवर्त्तत तद्भ्यमृशद्यु रेतो विभृहीति तत्-
चन्द्रमा अमृज्यतैष वै रेतोऽथ यदशु सहरित
मासीत् तानि नक्षत्राण्यभवन्मथ यः कपाले रसो
लिप्त आसीत् ता अवान्तरदिशो ऽभवन्मथ यत्
कपाल मासीत् ता दिशो ऽभवन् ॥ ४ ॥

सु द्रमांलोकानमृष्टाकामयत । ताः प्रजाः
सृजेय या म ऽप्यु लोकेषु द्युरिति ॥ ५ ॥

स मनसा व्वाचं मिथुनं समभवत् ‡ । सो

* 'द्यौरभवत्'—इति ग । 'द्वौरभवत्'—इति घ ।

† 'यः'—इति क, ख ।

‡ 'समभवत्'—इति ग । 'ममभवत्'—इति घ ।

ऽष्टौ द्रुप्तान् गर्भ्यभवत् तेऽष्टौ व्वसवो ऽसृज्यन्त
तानस्या मुपादधात् ॥ ६ ॥

स मनसैव * । व्वाचं मिथुनं समभवत् स
एकादश द्रुप्तान् गर्भ्यभवत् त एकादश रुद्रा असृ-
ज्यन्त तानन्तरि च ऽउपादधात् ॥ ७ ॥

स मनसैव † । व्वाचं मिथुनं समभवत् स
द्वादश द्रुप्तान् गर्भ्यभवत् ते द्वादशादित्या असृ-
ज्यन्त तान्दिक्षुपादधात् ॥ ८ ॥

स मनसैव ‡ । व्वाचं मिथुनं समभवत् स
गर्भ्यभवत् स विश्वान्देवानसृजत तान्दिक्षुपा-
दधात् ॥ ९ ॥

अथो ऽथाहुः । अग्निं मेव सृष्टं व्वसवो
ऽन्वसृज्यन्त तानद्या मुपादधाद्वायुं रुद्रास्तानन्त-
रि च ऽथादित्य मादित्यास्तान्दिवि विश्वे देवा-
श्चन्द्रमसं तान्दिक्षुपादधादिति § ॥ १० ॥

अथो ऽथाहुः । प्रजापतिरेवेमांस्त्र्यो कान्त्वृष्टा

* , † , ‡ 'मनसैव'—इति ग ।

† 'दिति'—इति क । 'दिति'—इति ग ।

पृथिव्यां प्रत्यतिष्ठत् तस्माद् इमा ओषधयो ऽत्र
 मपच्यन्त तदाश्नात् सुगुभ्यर्भवत् सु ऊर्ध्वंभ्य एव
 प्राणेभ्यो देवानसृजत ये ऽवाञ्चः प्राणास्तेभ्यो
 मृत्याः प्रजा इत्युती यत मथासृजत तथासृ-
 जत प्रजापतिस्त्वेवेदः सर्वं मसृजत यदिदं
 किञ्च ॥ ११ ॥

सु प्रजाः सृष्ट्वा * । सर्वं मानि मित्वा
 व्यसृप्तत तस्माद् हेतव्यः सर्वं मानिमेति व्येष
 सृप्तते तस्माद्भिस्तस्मात् प्राणो मध्यत उदक्रामत्
 तस्मिन्नेन सुरक्रान्ते देवा अजहुः † ॥ १२ ॥

सो ऽग्नि मब्रवीत् । त्वं मा सम्वेहीति किं
 मे ततो भविष्यतीति त्वया माचक्षान्तौ यो वै
 पुत्राणां राध्यते तेन पितरं पितामहं पुत्रं पौत्र
 माचक्षते त्वया माचक्षान्ता ऽथ मा सम्वेहीति
 तथेति त मग्निः समदधात् तस्मादेतं प्रजापतिं
 सन्त मग्निरित्याचक्षत ऽथा ह वा ऽग्नेन पितरं

* 'सृष्ट्वा'—इति ग , 'सृष्ट्वा'—इति घ ।

† 'अजहुः'—इति ग , 'अजहुः'—इति घ ।

पितासहं पुत्रं पौत्रं चक्षते य एवं ज्वेद ॥ १३ ॥

तु मन्त्रवीत् । कस्मिन्स्त्वोपधास्यासीति हितु
ऽएवेत्यब्रवीत् प्राणो वै हितं प्राणो हि सर्व्वेभ्यो
भूतेभ्यो हितस्तद्युदेनऽ हितु ऽउपादधात् तस्मादा-
होपधास्याभ्युपधाभ्युपाधा मिति ॥ १४ ॥

तदाहुः । किपु हितं कि सुपहित मिति
प्राण एव हितं व्यागुपहितं प्राण्ये हीयं व्यागुपेव
हिता प्राणस्त्वेव हित मङ्गान्युपहितं प्राण्ये हीमा-
न्यङ्गान्युपेव हितानि ॥ १५ ॥

सो ऽस्यैष चित्त्य आसीत् । चेतव्यो ह्यस्या-
सीत् तस्माच्चित्त्यश्चित्त्य उ एवायं युजमानस्य
भवति चेतव्यो ह्यस्य भवति तस्मादेव चित्त्यः ॥ १६ ॥

तदेता वा ऽअस्य ताः † । पञ्च तन्वो व्यस्त-
सन्त लोम त्वड्माऽ समस्थि मज्जा ता एवैताः
पञ्च चित्तयस्तद्यत् पञ्च चित्तीश्चिनोत्येताभिरिवैनं
तत् तन्नुभिश्चिनोति युच्चिनोति तस्माच्चित्तयः ॥ १७ ॥

• 'हितानि'—इति ग, 'हितानि'—इति घ ।

† 'ताः'—इति ग, 'ताः'—इति घ ।

स यः सु प्रजापतिर्व्यस्रत्सत । संवत्सरः
 सो ऽथ या अखैताः पञ्च तन्वो व्यस्रत्सन्त
 ऽर्त्तवस्ते पञ्च वा ऽकृतवः पञ्चैताश्चितयस्त-
 द्यत् पञ्च चितीश्चिनोत्यृतुभिरवैनं तश्चिनोति
 यश्चिनोति तस्माश्चितयः ॥ १८ ॥

स यः सु संवत्सरः प्रजापतिर्व्यस्रत्सत ।
 अथ मेव सु व्वायुर्यो ऽयं पवते ऽथ या अथ ता
 ऋतवः पञ्च तन्वो व्यस्रत्सन्त दिशस्ताः पञ्च
 वै दिशः पञ्चैताश्चितयस्तद्यत् पञ्च चिती-
 श्चिनोति दिग्भिरवैनं तश्चिनोति यश्चिनोति तस्मा-
 श्चितयः * ॥ १९ ॥

अथ यश्चिते ऽग्निर्निधीयते । असौ सु
 आदित्यः स एष एवैषो ऽग्निश्चित एतावन्न
 तदादेन मग्निः समदधात् ॥ २० ॥

अथो आहुः । प्रजापतिरेव व्विस्तस्तो देवा
 नब्रवीत सं मा धत्तेति ते देवा अग्नि मद्रुवंस्त्वयीमं
 पितरं प्रजापतिं भियज्यामेति स वा ऽअह मेत-

श्चिन्त्वर्ध्वस्मिन्नेव श्विगानीति तथेति तस्मादेतं
प्रजापतिर् सन्त मग्निवित्याचक्षते ॥ २१ ॥

तं देवा अग्नावाहुतिभिरभिषज्यन् । ते
यां-यामाहुति मजुहवुः सा-सैनं पक्वेष्टका भूत्वा-
प्यपद्यत तद्यदिष्टात् समभवंस्तस्मादिष्टका स्तस्मा-
दग्निनेष्टकाः पचन्त्याहुतीरेवैनास्तत् कुर्वन्ति ॥ २२ ॥

सो ऽब्रवीत् । यावद्यावद् वै जुहुय तावत्
तावन्मे कं भवतीति तद्यदस्मा ऽष्टष्टे कम-
भवत् तस्माद्वेष्टकाः ॥ २३ ॥

तद् स्माहाक्ताव्यः । य एव यजुषतीर्भूय-
सौरिष्टका व्विद्यात् सो ऽग्निचिनुयाद्भूय एव
तत् पितरं प्रजापतिं भिषज्यतीति † ॥ २४ ॥

अथ ह- स्माह ताण्ड्यः । क्षत्रं वै यजु-
ष्यत्य इष्टका व्विशो लोकम्पृष्या अत्ता वै
क्षत्रियां ऽन्नं व्विड्यन्न वा ऽयत्तुरन्नं भूयो भवति

* 'कुर्वन्ति'—इति ग ।

† 'भिषज्यतीति'—इति क । 'भिषज्यतीति'—इति ग ।

'भिषज्यतीति'—इति च ।

घृतं यत् किञ्चात्रान्न मुपदधाति सैवान्नं पञ्चमी-
ष्टकैवमु पञ्चेष्टकः ॥ ३० ॥

तदाहुः । कतरुत इष्टकायाः शिर इति
यत् उपस्पृश्य यजुर्व्वेदतीत्यु हैक ऽआहुः स स्वयं
मातृश्याया एवाद्वाद्दुपस्पृश्य यजुर्व्वेदेषुयो हास्यैताः
सुर्वाः स्वयं मातृश्या मभ्यावृत्ता भवन्तीति न
तथा कुर्यादृहानि वा ऽअस्यैतानि पुरुषि यदि-
ष्टका यथा वा ऽअङ्गेऽङ्गे पर्व्वन् पर्व्वङ्कुरः कुर्यात्
तादृक्तयो व्वाव चित्ते ऽग्निर्निधीयते तदेवैता-
सां सुर्वासां शिरः ॥ ३१ ॥

तदाहुः । कति पशवो ऽग्ना ऽउपधीयन्त
ऽइति पञ्चेति न्वेष ब्रूयात् पञ्च ह्येतान् पशु-
नुपदधाति * ॥ ३२ ॥

अथो ऽएक इति ब्रूयात् । अविरितीयं वा
ऽअविरियुष्ट हीमाः सुर्वाः प्रजा अथतीयसु वा
ऽअग्निरस्यै हि सुर्वाः ऽग्निधीयते तस्मादेक इति
ब्रूयात् ॥ ३३ ॥

अथो हाविति ब्रूयात् । अवी ऽद्भुतीयं चासौ
चेमे हीमाः सुर्वाः प्रजा अवतो यन्मृदियं तद्य-
दापो ऽसौ तन्मृच्चापश्रेष्ठका भवन्ति तस्माद्हाविति
ब्रूयात् ॥ ३४ ॥

अथो गौरिति ब्रूयात् । इमे वै लोका
गौर्यधि किं च गच्छतीमांस्तल्लोकान् गच्छतीम्
ऽउ लोका एषो ऽग्निश्चितस्तस्माद् गौरिति
ब्रूयात् ॥ ३५ ॥

तदाहुः । कुक्षौ कामायाग्निश्चीयत ऽद्भुति
सुपर्णो मा भूत्वा दिवं व्वहादित्यु हैक ऽचा-
हुर्न तथा व्विद्यादेतहै रूपं कृत्वा प्राणाः प्रजा-
पतिरभवन्नैतद्रूपं कृत्वा प्रजापतिर्देवानसृजतेतद्रूपं
कृत्वा देवा अमृता अभवंस्तद्यदेवैतेन प्राणा अम-
वन्यत् प्रजापतिर्यद्देवास्तदेवैतेन भवति ॥ ३६ ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

द्वितीयब्राह्मणे शायन्तरिचादिच्छटिः प्रजापतेधिख्याग्निरूपता
चोच्यते— 'सोऽकामयतेति । भूमिसृष्टेरनन्तरं प्रजापतिरिहं
जगदधिकं भवेदिति कामयित्वा 'अग्निना पृथिवी' मिथुनत्वेन

तद्वाष्ट्रं समृद्धं भवति तद्देधते तस्मात्सोऽस्मृणा
 एव भूयसीरुपदध्यादित्येतद्दृष्टं तयोर्ब्रुवो ऽन्या
 रवेवात स्थितिः ॥ २५ ॥

सु एष पिता पुत्रः • । यद्देषो ऽग्निं मसृजत
 तेनैषो ऽग्नेः पिता यद्देतु मग्निः समुदधात्तेनैतद्या-
 ग्निः पिता यद्देप देवानसृजत तेनैष देवानां
 पिता यद्देत देवाः समुदधुस्तेनैतस्य देवाः
 पितरः ॥ २६ ॥

उभयए हैतद्भवति । पिता च पुत्रश्च प्रजा-
 पतिश्चाग्निश्चाग्निश्च प्रजापतिश्च प्रजापतिश्च देवाश्च
 प्रजापतिश्च य एव ब्रुव ॥ २७ ॥

स उपदधाति । तथा देवतयेति व्याग्वै सा
 देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वा ऽश्चङ्गिरा ध्रुवा
 सीदेति स्थिरा सीदेत्येतद्दृष्टो प्रतिष्ठिता सीदेति
 व्याचा चैवैन मेतत् प्राणेन च चिनोति व्याग्वा
 ऽश्चग्निः प्राण इन्द्र ऐन्द्राग्नी ऽग्निर्यावानग्निर्या-
 यत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतच्चिनोतीन्द्राग्नी वै

सुर्वे देवाः सर्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावतैवैन मेतच्चिनोति * ॥ २८ ॥

तदाहुः । कस्मादद्या ऽअग्निश्चीयत ऽइति
यत्र वै सा देवता व्यसृष्टत तदिमा मेव
रसेनानु व्यचरत्तं यत्र देवाः समस्कुर्व्वस्तदेन-
मद्या ऽएवाधि समभरन्सैषैकैवेष्टकेय मेवेयं
द्यग्निरस्यै हि सर्वा ऽग्निश्चीयते सैयं चतुःसक्ति-
र्द्दिशो द्यस्यै सक्तयस्तस्माच्चतुःसक्तय इष्टका भवन्ती
मां द्यनु सर्वा इष्टकाः ॥ २९ ॥

तदाहुः । यदेव मेकेष्टको ऽथ कथं पञ्चेष्टक
इतीयं न्वेव प्रथमा मृन्मयीष्टका तद्यत् किञ्चान्न
मृन्मयं मुपदधात्येकैव सेष्टकाथ यत् पशुशीर्षा-
ण्युपदधाति सा पश्विष्टकाथ यद्दुक्त्तपुरुषा ऽउप-
दधाति यद्दिरण्यभकलेः प्रोक्षति सा हिरण्येष्ट-
काथ यत् सुचा ऽउपदधाति यदुलूखलमुसले
याः समिध आदधाति सा व्वानस्पत्येष्टकाथ
यत् पुष्करपर्षं मुपदधाति यत् कूर्मं यद्दधि मधु

समयोजयत् । तयोः संयोगेन 'अण्डं' जातम् । 'तद् अभ्यमृशत्'
नानात्वेन पुष्टमवत्विति त्रिवार मण्ड मभिलक्ष्य प्रजापतिः
'अत्रवीत्' ॥ १ ॥

तत्राहुः— "स यो गर्भोऽन्तरासीदिति । यो गर्भान्तर-
जातः, स वायुत्वेन सृष्टः । अथ गर्भोदक-कपालान्तररस-त-
त्कपालानि त्रीणि च पश्चिमरीच्यन्तरिचतोकात्मकानि अभू-
वन् ॥ २ ॥

"सोऽकामयतीत्यादेरय भयः—वायुन्तरिचयोर्मिथुनत्वेन सद्भात्
एकम् 'अण्डम्' उत्पन्नम् । तस्मात् आदित्य उत्पन्नः ; स
'एयः' आदित्यो 'यगः', "यगो विभृहि"—'इति' यगोरूपत्वेन
धारणार्थं प्रजापतिना अण्डस्यावसृष्टत्वात् तत उत्पन्न आदित्यो
यग इत्युच्यते । पूर्ववद् गर्भोदकादीनि त्रीणि मेघरश्मिद्यु-
त्सोकात्मकानि जातानि । तदा 'पृश्निः' नानावर्णः, 'अस्ता'
आकाशाच्छादको मेघः । अश्रोतेरज्ज इति नैरुक्तः ॥ ३ ॥

अथ सतीषपर्वाद्ये आदित्यद्युत्सोक्तयोर्मिथुनत्वेन गर्भः सम-
जनि । तं प्रजापतिः 'रेतो विभृहि'—'इति' रेतोरूपत्वेन धार-
येति गर्भं मवसृष्टवान् । ततोऽण्डात् यत् इमाः सृष्टाः,
अत एव तस्य रेतस्त्वम् । सुधाश्रवणात् अत्रापि पूर्ववद् गर्भो-
दककपालान्तररसतत्कपालानि नक्षत्रावागन्तरदिङ्महादिगात्म-
कानि सम्पन्नानि ॥ ४ ॥

"स इमांश्लोकावसृष्टेत्यादि । पुनश्च प्रजापतिः एयु लोकेऽ
प्रजाः सृजेय मिति विचार्य सप्तकीयवाङ्मनसोर्मिथुनीभवनेन
अथ मटद्रुषरूपगर्भवानभवत्, ततोऽष्टभ्यो द्रुषेभ्यः षष्ठी वसवः

सञ्जाताः । 'तान्' वचन् 'अस्यां' भूमौ 'उपादधात्' निहित-
वान् । पुनश्च वाङ्मनसोः युग्मेन एकादश रुद्रान् सृष्ट्वा, तान्
अन्तरिक्षे स्थापितवान् । द्वादशादित्यांश्च सृष्ट्वा तान् द्युलोके
उपदधाति । विष्टान् देवान् दिक्षु निहितवान् ॥ ५—८ ॥

अत्र केचिद् वसुवृद्रादित्यविश्वेदेवाना मुत्पत्ति मग्निपूर्वां
दर्शयति— "अथो षाडुरग्नि मेव सृष्टं वसवोऽन्वसृज्यन्तेति ।
'इति'-शब्द एकीयपञ्चसमाख्यैः ॥ १० ॥

"अथो षाडुः प्रजापतिरेवेत्यादेरयुर्मयः— 'अथो' अपरे ब्रह्म-
वादिनः एवम् 'षाडुः' । 'प्रजापतिरेव' लोकत्रयं 'सृष्ट्वा', 'पृथिव्यां'
प्रतिष्ठितः सन् पत्न्याः अन्नरूपा ओषधीः प्राण्य 'गर्भी' भूत्वा
'सः' ऊर्ध्वेभ्यः 'प्राण्येभ्यः' 'देवान्' सृष्टवान्, अवाचीनेभ्यः प्राण्येभ्यः
'मर्त्याः प्रजा इति' । सृष्टौ यद्यपि प्रकारविशेषोऽस्ति, तथापि
स्यावरजङ्गमात्मकस्य जगतः प्रजापतिसृष्टत्वं निश्चित मिति
श्रुतिः स्वमतं निरूपयति— "अतो यतमथेति । येन प्रकारेण
सृष्टवाम्, तेनैव प्रकारेण सृष्टिरसु, सर्वात्मना प्रजापतिरेवेदं
सर्वं मसृजदिति सत्य मित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथैवं सर्वोत्पादकस्य प्रजापतेयित्वाग्निरूपतम् * आख्या-
यिकामुखेन दर्शयति— "स प्रजाः सृष्ट्वा सर्वं भाजि मित्वेति ।
'सः प्रजाः सृष्ट्वा', 'सर्वम्' 'भाजिम्' लक्ष्यम् प्रति एत्य, 'व्यस्रं-
सत' विस्त्रस्तः । सृष्टिकरण मेवात्र लक्ष्यो ऽवधिः, तत्र च
विस्त्रस्त इत्यर्थः । तस्मात् लोकेऽपि भाजिधावनेन आम्भति
जनः । तस्मात् आस्तात् पुरुषात् मध्यप्रदेशात् प्राणा उरक्रान्ताः,

‘तस्मिन्’ अपगते ‘देवाः’ इन्द्रियाणि ‘अजङ्गुः’ त्यक्तयस्तः ।
 “ओ हाक् ल्यागे ॥ १२ ॥

“सोऽग्निं मन्ववीदिति । ‘सः’ प्रजापतिः ‘अग्निम्’ अवी-
 चत् । हे अग्ने । ‘त्व’ ‘मां’ मा ‘सन्वेहि’ उरक्त्वात्तेन प्राणेन
 पुनः संहितं कुरु ‘इति’ । एवं प्रजापतिना उक्ते सति,
 अग्निः अग्रवीत्,— ‘ततः’ तत्राणसन्धानादेतोः ‘मे’ मम ‘किं
 भविष्यति ?’ ‘इति’ । हे अग्ने । ‘त्वया’ ‘मा’ माम् ‘आच-
 चान्तै’ आचचीरन् । चष्टेः पञ्चमसकारे रूपम् । यथा लोके
 ‘पुत्राणां’ मध्ये ‘यो’ ‘राध्यते’ विद्यया बलेन वा प्रसिद्धो
 भवति, ‘तेन’ एव पुत्रेण पितृपितामहा व्यवहरन्ति, तस्यायं
 पिता पितामह इति, तस्यायं पुत्रः पौत्र इति । तस्मात्
 पुत्रस्य तव नाम्ना ममापि व्यपदेशो भवतु । अतः सन्वेही-
 त्युक्तम् । ‘अग्निः’ ‘तथा इति’ अङ्गीकृत्य तं ‘समदधात्’ ।
 अतोऽग्निना संहितत्वात् ‘एतं’ सर्वोत्पादकं ‘प्रजापतिम्’ एव
 सञ्चित्य ‘अग्निरित्याचक्षते’ वेदवादिनः । वेदितुः फल माह—
 “आह वा एतमेति । ‘आङ्’-इत्युपसर्गः ‘चक्षते’-इत्यनेन सम्य-
 ध्यते । ‘ह वा’-इति निपातद्वयं नैकार्थवाची ॥ १३ ॥

सन्धानप्रकारं प्रश्नोत्तरेणाह— “त मन्ववीत् कस्मिंस्वीप-
 धास्वामीतीति । हे प्रजापते । ‘कस्मिन्’ स्थाने ‘त्वा’ त्वाम्
 ‘उपधास्वामि’ ‘इति’ अग्नेः प्रश्नः । ‘हित एव’ मा सन्वेहि ।
 ‘इति’ उत्तरम् । हितशब्दार्थं माह “प्राणो वै हित मिति ।
 प्राणस्य सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्योऽतिशयितत्वात्, हितत्वम् । तस्मिन्
 हितरूपे प्राणे ‘अग्निः’ प्रजापतिः समाहितवान् । पूर्वं मध्यतः

प्राण उच्चक्राम , त मेवं सम्येहीति प्रजापतिनेवोक्तत्वात् । 'तस्मात्' इदानीन्तना अनुष्ठातारोऽपि चित्युपधानसमये उपदधाते; भूत-भविष्यदर्त्तमानप्रयोगं कुर्वन्ति । 'उपधास्यामि'-इति भविष्यतः प्रयोगः , 'उपदधामि'-इति वर्त्तमानस्य , 'उपाधाम्' इति भूतस्य ॥ १४ ॥

उपहितशब्दाद्यं वक्तुं हितोपहितयोः स्वरूपं पृच्छति— "तदाहुः किं हित मिति । उपदधादिति उपधानस्थान सुपधेयं चोक्तम् , तत्र प्राणस्य हितत्वं दर्शितम् , 'उपहित मिति' वाच उच्यते , प्राणे वाच सुपहितवानित्यर्थः । उप-हितपदार्थस्यार्थान्तर माह— "अह्नीति । प्राणयति पुरुषे 'अह्नानि' 'उपहितानि' सचिहितानि भवन्ति । एवं प्रजा-पतेरग्निनामव्यपदेश्यत्व मुक्तम् ॥ १५ ॥

चित्यत्व मपि दर्शयति— "सोऽस्यैष इति । 'सः' प्रजा-पतिः 'अस्य' अग्नेः 'चित्यः' 'चेतव्यः' सन्धेयः , 'तस्मात्' स 'चित्यः' इति । इष्टकाचितिसम्बन्धादपि प्रजापतेचित्यत्व माह— "चित्य उ एवाय मिति । 'यजमानस्य' अपि 'अयम्' एव 'चेतव्यः' इष्टकाभिरुपधेयः । 'अस्य' यजमानस्य । कृत्यानां कर्त्तरि वा"-इति ऽ षठी ॥ १६ ॥

प्रजापतिर्व्यस्रंसतेति यदुक्तम् , तदिदानीं चितिसङ्ज्ञाप्रदर्श-नेन विशदयति— "तदेता वा अस्येति । व्यस्रंसनसमये 'अस्य' तस्य सोमत्वद्वासास्थिमज्जास्याः 'पञ्च' चितयः , उत्तरोत्तरक्रमेण पञ्चकक्ष्यात्मना चेतव्याः । यस्मादग्नी पञ्च चितीः 'चिनोति',

‘तस्मात्’ पञ्चभिर्लोकैर्मादिभिरेव प्रजापतिं चिन्तितवान् भवति ।
 “चिञ् चयने”-इत्यस्मात् ० चित्तिशब्दनिष्पत्तिः ॥ १७ ॥

“स यः प्रजापतिरित्यादेरय मर्थः— प्रजापतेः संवत्सरात्मनी
 विस्त्रंसनसमये पञ्चर्त्तव एव विस्त्रस्ताः । “हेमन्तशिशिरयोः
 समायेन”—इति ५ पञ्चसङ्ख्या । तथा सति पञ्चचित्तिचयनेन
 एवं संवत्सररूपं प्रजापतिं पञ्चभिरुत्तुभिः संयोजितवान्
 भवति ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “स यः संवत्सरः प्रजापतिरिति ।
 ‘यः’ संवत्सररूपः ‘प्रजापतिः’ विस्त्रस्तः , ‘सः’ ‘अथ मेव’ पवमानो
 ‘वायुः’, तस्य ‘दिग्ः’ एव ‘पञ्च’ तन्वः । ऊर्ध्वेदिक्रहिताः
 पञ्च महादिग्ः । ता एव विस्त्रस्ताः पञ्चचित्तिचयनेन ‘एनं’ वायुं
 प्रजापतिः पञ्चभिर्दिग्भिरेव चित्तवान् ॥ १९ ॥

एवं प्रजापतेरित्याग्निरूपता मभिधाय तस्योपरि निधीय-
 मानस्याहवनीयध्यानेरादित्यरूपता माह— “अथ यचित इति ।
 ‘चिते’ अग्नी ‘यः अग्निः’ आहवनीयः ‘निधीयते’, ‘सः’ ‘अग्नी
 आदित्यः’ । “स एष एवेति , पुनःप्रदर्शनवचनम् । अथ
 ‘चित इति’ सप्तम्यन्तं पदम् । प्रजापतेरग्निना सन्धानप्रकारं
 निगमयति— “एतावशु तदिति । ‘अग्निः’ ‘एनं’ प्रजापतिं
 ‘समदधात्’ इति × × × ॥ २० ॥

प्रजापतेर्देवैः समाधानप्रकार माह— “अथो अरहुः प्रजा-
 परिरेवेति । पूर्वं प्रजायमाणः प्रजाः सृष्ट्वा सर्वाजिधावनेन
 ‘विस्त्रस्तः’ सन् ‘देवान् पत्रवीत्’ । ई देवाः । ‘मा सन्वत्स’

‘इति’, ‘ते’ एव ‘देवाः’ ‘अग्निम् अनुवन्’ । हे अग्ने ! ‘त्वयि’ सर्वेषां
 ‘पितरं प्रजापतिं’ ‘भिषज्याम’ सन्धानं करवाम ‘इति’ ।
 अथ ‘सः’ अग्निरपि देवान् अनुवीत् । हे देवाः ! ‘सः’ ‘अहम्’
 ‘एतस्मिन् सर्वस्मिन्’ जाते ‘एव’ अन्तर-‘विशानि’ सर्वस्यान्तः-
 प्रविष्टो भवामीत्युक्तम् । ‘तथा इति’ देवा अह्नीचक्रुः । यतो
 देवा अग्नी प्रजापतिः भिषज्यतः , ‘तस्मात्’ एतस्य प्रजापते-
 रग्निनाम्ना व्यपदेशः ॥ २१ ॥

भैषज्यकरणप्रकारं दर्शयति— “तं देवा अनाधाहुतिभि-
 रिति । ‘तं’ प्रजापतिम् आहुतिकरणेन समाहितवन्तः । अत्र
 या आहुतय इष्टाः , तास्ताश्चित्याम्निरूपप्रजापतिरिष्टका भूत्वा
 प्रतिपद्य प्रीयमाणाः स्युरित्यर्थः । इष्टकाशब्दस्य निर्वचनं दर्श-
 यति— “तद्यदिष्टादिति । इष्टात् होमात् जाता इतीष्टकाः ,
 ‘तस्मात्’ इदानीन्तना अपि अनुष्ठानारः ‘अग्निना इष्टकाः
 पचन्ति’, तथा सति ‘एनाः’ इष्टकाः ‘आहुतीरेव’ कृतवन्तो
 भवन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

इष्टकापदे ‘इष्ट’-इति ‘क’-इति च शब्दद्वयस्वरूपं दृश्यते, तत्र
 इष्ट-शब्दस्वरूपस्य निर्वाहं प्रदर्श्य ‘क’-शब्दस्वरूपस्य प्रवृत्तिनिमित्तं
 दर्शयति— “सोऽनुवीदिति । ‘सः’ प्रजापतिः देवान् ‘अनुवीत्’
 हे देवाः ! शुष्माभिरग्नौ ‘यावद्यावद्’ हुतम् , ‘तावत्तावत्’
 ‘मे’ मम ‘कं’ सुखं ‘भवति’ ‘इति’ । तस्मात् ‘इष्टे’ होमे
 ‘कं’ सुखम् अभूत् ब्रह्मणः इति इष्टकानामनिरुक्तिः ॥ २३ ॥

अथेष्टकाचयनयज्ञमन्त्रैरुपधेया इष्टका यजुषस्यः, तासेतव्याः ;

* “इष्टकास्तु तिस्रो विन्यथ्योतिथः पृथगुक्तव्याख्यालिखिताः
 (१६. ४ ४.)—इत्यादिकाव्यायनीयमन्त्रोऽत्र मर्षालोचः ।

अवशिष्टेष्वकाशे लोकम्पृष्टकाः । “लोकम्पृष्टा च्छिद्रं पृष्ठा”—
इत्यादिना ० मन्त्रेण उपदेशा इष्टकाः लोकम्पृष्ठाः । तत्र
यज्ञुष्मतीनां भूयस्त्वम्, लोकम्पृष्ठाणां मल्पत्वम्, ‘भक्ताद्यः’
आचार्यो मन्यते, लोकम्पृष्ठाणां भूयस्त्वम् ‘ताण्ड्यः’ मन्यते ।

तत्र चोभयत्र द्वावप्युपपत्ती वर्धयित्वा तयोर्व्यपदेशेन
तन्मतं प्रदर्शयन्ती श्रुतिः पक्षान्तरं दर्शयति— “तद्ध आहा-
ताद्य इति । ‘यः’ पुरुषो ‘यज्ञुष्मतीः इष्टकाः भूयसीः’ जानी-
यात्, ‘सः’ एव ‘अग्निं विनुयात्’; ‘तत्’ तथा सति ‘पितरं
प्रजापतिं’ ‘भूयः’ अधिकं संहितवान् भवति, इत्यज्ञाद्यमतम् ॥

“अथ इति । “अत्र वै यज्ञुष्मत्य इत्यादि । यज्ञुष्मतीनां
अत्रत्वम्, अत्रियस्य यज्ञुर्वेदोत्पन्नत्वात्; लोकम्पृष्ठाण्यु विद्व-
त्वम् कामपूरकत्वात् । यथा लोके ‘अहुः’ अत्रियस्य अ-
वशिष्टेषु बाहुष्ये राष्ट्रसमृद्धिर्भवति, तथा लोकम्पृष्ठाणां बाहुष्ये
यत्रमाणप्यानुष्ठानं निव मरुदं भवतीति ताण्ड्यमतम् ॥

तदेतद् दूषयति— “एतदङ्गिति । ‘एतत्’ उक्तं ‘वचः’ वचन-
मात्रम्, ‘अन्या त्वेव अतः स्थितिः’ इति श्रुतेः समतप्रदर्शनम् ।
अनुष्ठानप्रकारार्थोऽत्र ‘तु’-शब्दः, ‘एव’ वैमल्यार्थः । अनु-
ष्ठानप्रकारस्य उत्तरस्य वक्ष्यते । प्रजापतिरग्निना देवैश्च सम्यग्नि-
कृते इत्यर्थः सम्पद्यते ॥ २४, २५ ॥

तं दर्शयति— “अ एव पितेति । अग्नेः पिष्टत्वं पुत्रत्वं
च भवति, देवानां गविः, तथैवोभयम् । प्रजापतिश्च यत्वात्
अग्नेर्देवानाञ्च पुत्रत्वम्; तैर्भोग्यकरत्वात् तेषां प्रजापति-
पिष्टत्वम् ॥ २६ ॥

वेदितुः फल माह— “उभयं हैतद् भवतीति । ‘यः’
 ‘एवम्’ अये ‘वेद’, सः एतत् ‘उभयं भवति, पितापुत्राण्यकी
 भवतीत्यर्थः । पित्रत्वं पुत्रत्वं च उभयत्र अग्निदेवपत्ने समा-
 षम् । तत्रान्निपत्नेयं विशेषः— पिता प्रजापतिर्भवति, पुत्रो-
 ऽग्निर्भवति ; अग्निः पिता भवति, सन्ध्यायकत्वात् ; प्रजापतिः
 पुत्रो भवति संहितत्वात् । देवपत्नेऽप्येवं विशेषं दर्शयितुं “प्रजा-
 पतिश्च देवाद्येत्युपन्यासः । “य एवं वेदेति । पित्ररूपप्रजा-
 पतित्वम् पुत्ररूपान्नित्वम् ; पुत्रभूतप्रजापतित्वम् पित्रभूतान्नि-
 त्वश्चेत्यादिक्रमेण सम्प्रदात इत्यर्थः ॥ २७ ॥

पूर्वं प्रजापतेरग्निना सन्धानसमये वाचं प्राये निहितवा-
 नित्युक्तम् “प्राण एव हितं वायुपहितम्”—इत्यादिना ७,
 त मिष्टकोपधानमन्त्रोऽपि ३ दर्शयति— “स उपदधाति तथा
 देवतयेति । “तया देवतया अङ्गिरस्वद् भुवा सीद”—इत्यर्थं
 मन्त्र इष्टकोपधाने समाह्वयते १ । तत्र तच्छब्देन सर्वत्र प्रसिद्धा
 ष्टगादिभिरुच्यमाना वाक् उच्यते, अङ्गिरःपदेन प्राणः २ । हे
 इष्टके । ‘तया’ वाचा ‘देवतया’ । ‘अङ्गिरस्वत्’—इति क्रिया-
 विशेषणम् । प्राणयुक्तं यथा भवति तथा । “तसौ मत्वर्थं”—
 इति ३ स-सञ्ज्ञायां पदसञ्ज्ञानिवन्धनरत्वाभावः । “भुवा

० इहेव पुरस्तात् (४- १३ पं- ०) प्रथमम् ।

१ “वायुष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् भुवा सीद”—इति वा-
 सं- १४. १४. ५ ।

२ “मोऽप्यास्य अङ्गिरमोऽङ्गानां रमः, प्राणो वा अङ्गानां रमः”
 —इति घत० प्रा० १४ का. १५. १ मा. ११, ११, ११ ।

३ मा० १५- १. ४. १५ ।

सीदेति । “घुवा” ‘स्थिरा’ सती ‘सीद’ । अतो यदनेतीपद-
भ्यान् तद् यजमानं वाक्प्राणाभ्यां चित्तवान् भवतीत्यर्थः ० ।

प्रकारान्तरेण वाक्प्राणी प्रथंसति— “वाग्वा अय मग्नि-
रिति । “अग्निर्वान् भूत्वा सुखं प्राविशदितिः १ । अत्र
वाचोऽग्नित्वम् प्राणस्त्रीन्द्रत्वं प्राणुक्तम् । इन्द्राग्निदेवत्वोऽग्नि-
यित्यनामक इत्यर्थः ।

‘यावान्’ यत्परिमाणः ‘अग्निः’, ‘यावती’ यत्परिमाणा
‘अस्य’ अग्नेः ‘मात्रा’ शरीरम्, ‘तावता’ शरीरेण ‘एनं’
चित्तवानिं ‘चिनोति’ चित्तवान् भवति । “तया देवतया”—
इतिमन्त्रेषोपधानेन वाक्प्राणाभ्याम् अग्नीन्द्ररूपाभ्याम् इन्द्राग्नि-
देवत्व मग्निं चित्तवानित्यर्थः । कथं नानादेवत्वान्नेरेन्द्राग्नत्व
मित्याशङ्क्य इन्द्राग्नी सर्वदेवतात्मना प्रथंसति— “इन्द्राग्नी वी
सर्वे देवा इति । “अग्निर्वं देवाना मवमो इन्द्रः परमस्तावन्त-
रेण अत्या देवताः, ता इन्द्राग्निभ्यां गृह्णन्ते”—इति तयोः

* “अन्तरिक्षस्य पृष्ठे ह्ययं ज्योतिष्मान् वायुः”—इति चात्रैव
प्रकरणे आम्नास्यते इहेवोपरिष्ठात् = १. २. १ ।

+ “अग्निर्वान् भूत्वा सुखं प्राविशद्,
वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशद्,
आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशद्,
दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्,
व्योमधिवनक्षतयोः लोमानि भूत्वा त्वर्षं प्राविशन्,
चन्द्रमा मनो भूत्वा चक्षुषं प्राविशन्,
अत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशद्,
आपो देतो भूत्वा शिर्षं प्राविशत्”

—इति ऐ० आ० २. २. २. ४ ।

सर्वात्मकत्वात् तद्देवत्योऽग्निश्चित्यनामापि सर्वदेवत्यः । अतः 'अग्निः'
'यावान्' 'अस्य' अग्नेः 'यावती मात्रा', तस्य तावन्तं सर्वदेवत्य
मग्निं "तया देवतया"—इति मन्त्रेण उपधानेन कृतवान्
भवतीति ॥ २८ ॥

अथ भूमावेष्टकाचयनं कर्त्तव्यमित्यत्र कश्चित् प्रश्नमुपपाद-
यति— "तदाहुः कक्षादिति । 'कक्षात्' हेतोः 'अस्यै' अस्याः
भूमेरुपरि 'अग्निः चीयते' 'इति' प्रश्नः ।

उत्तरम् ;— 'यत्र' यदा 'सा देवता' प्रजापतिः विश्वं
'अस्रंस्रत' विश्वस्रधान्, 'तत्' तत्र 'इमान्' भूमिम् 'एन'
'रसेन' 'अनुष्यचरत्' सिक्तवान् । 'तम्' प्रजापतिविस्त्रस्तं
'यत्र' देवताः 'समस्कुर्वन्', 'तत्' तत्र अस्या मेव 'एनम्'
अग्निं सम्भृतवन्तः । तस्माद् भूमावेष्टकाचयनं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

तस्या इष्टकाया गुणं दर्शयति— "सैवैकैवेष्टकेति । भूमि-
र्दिपूपवतुस्तुक्तियुक्तत्वात् इदानीन्तनैरनुष्ठाद्यभिरपि इष्टकाः चतुः-
स्तक्तयः कार्या इत्यर्थः ॥ २९ ॥

पञ्चचितिकोऽग्निरिति चयने पञ्चेष्टकाद्येतस्या इति० प्रसिद्धि-
रस्ति, अत्र भूमिरूपेकैवेष्टकाभिहितं, कथं पञ्चेष्टका भव-

* "प्राग्भूत उपदधाति, ०—०, अघोऽग्नेर्वन्तु प्रथमा चितिः ।
०—० । अथ वैश्वदेवीरुपदधाति, अथा वे सा द्वितीया चितिः । ०—० ।
अथ छतीया चिति सुपदधाति । ०—० । चतुर्थी चिति सुपदधाति ।
०—० । अथ वे चतुर्थी चितिः । ०—० । पञ्चमी चिति सुपदधाति
०—० । अथ विराण उपदधाति"—इति पञ्चैव चितयोऽन्नाद्यने काण्डे
प्रोक्ताः, इष्टकास्तु बहुवक्ता अप्युपरिष्ठादिहैव यत्कीमविद्यन्ति । "व्यापो
वा इह मर्त्यं सलिलं भावीतु, स एतं प्रजापतिः प्रथमं चिति
मपश्यदित्यादिभुतयश्चेह पर्यालोप्याः । तै० सं० ४. ७. ५. ६ ।

नीति, त मिमं प्रयोत्तराभ्यां दर्शयति — “तदाहुयं देव मिति । पञ्चेष्टका अपि सम्पादयति । “इय मेव प्रथमेति । तत्र यत्किञ्चिन्मृगयपादादिक सुपदध्यात् सा मृगययीष्टका, पुरुषा-
 म्नादिपञ्चपशुशीर्षोपधानेन पञ्चिष्टका । रुक्मं हिरण्यम्, तत्र पुरुषं स्वर्गनिर्मितं सोपदधाति ; उपहिता इष्टका ‘हिरण्य-
 मकसैः प्रोक्षति’ ; अतोऽथ हिरण्यसंस्पर्शादिषा हिरण्येष्टकेत्यु-
 च्यते । सुगाद्युपधानेन वानस्यत्वैका ; वनस्पतिविकारत्वात् सुगादीनाम् । पुष्करपर्णाद्युपधान मन्त्रेष्टका ; तत्र दधिघृतादीनां मन्त्रत्वात् । इति ‘पञ्चेष्टकाः’ चेतव्याः । तत्र मार्त्तिका इष्टका एका एव पश्चादिसम्बन्धा भवन्तीति तात्पर्यम् ॥ ३० ॥

धिताना मिष्टकाना माहवनीयाग्निरेव शिर इति सिद्धान्त-
 यितुं पूर्वपक्षं सोपपत्तिक माह— “तदाहुः कतरत इति । ‘इष्टकायाः’ ‘कतरतः’ कश्चिन् प्रदेशे ‘शिरः’ तिष्ठतीति मन्त्रः ।

उत्तरम् ;— ‘यतः’ यस्मिन् प्रदेशे इष्टकायाः ‘उपस्पृश’ ‘यजुः’ वदेत्, तदेव शिरः इति केवाश्लिष्यतम् । उपस्पर्शन-
 प्रदेशं च स स्वय मेवाह— “स स्वय मिति । ‘स्वयमाह्वयायाः’ अक्षिमच्छिद्रयुक्तायाः शिलायाः ‘अर्धात्’ समीपात् प्रदेशे ‘उपस्पृश’ ‘यजुः’ मन्त्रं ‘वदेत्’ । “तथो हास्येति । तथा सति शिर इष्टकाः ‘स्वयमाह्वयाम्’ ‘अभि-’लक्ष्य ‘आहता भवन्ति’ ‘इति’ ।

तद् दृश्यति— “न तथा कुर्यादिति । इष्टका इति यत् एतानि ‘अस्य’ अने; ‘अहानि’ ‘अरु’वि’ पर्षाणि ; तथा सति प्रतीष्टकं यजुरुपस्पर्शनेन शिरःकरणे प्रतिपर्व शिरः कृतवान् भवति, सन्निष्टम्, अतः स्वाभिमतं शिरो दर्शयति— “यो

वावेति । विलप्रदेशे 'अग्निः' आहवनीयो निहितो भवति,
'तद्देवं' 'एतासाम्' इष्टकानां 'धिरः' इति उच्यते ॥ ३२ ॥

अयने पशुशीर्षोपधानात् पश्चिष्टकेत्युक्तम्, तत्र पशूनां
सञ्ज्ञाप्रतिवचनश्राजेषु इष्टकानां लोकद्वयात्मकताम्, अग्नेः
सर्वलोक्यात्मकताञ्चाह — "तदाहुः कति पशवोऽग्ना उपधीयन्त
इतीति । कति पशवोऽग्न्यावुपधेयाः ? इति पृष्टे, 'पञ्च' 'इति'
प्रतिवदेत् । पुरुषोऽश्वो गौरविरज इति पञ्च पशवः । मृदादि-
भिधित्यन्ते तासां मुपधीयमानोऽग्निः सर्वलोक्यात्मकः प्रजा-
पतिरिति ॥ ३२ ॥

पूर्वं पश्चिष्टकापात्रं पशु मिति मत्त्वा पश्चेति प्रतिवचनं
दत्तम्, इदानीन्तु मृत्तिकादकसम्पादनीयानां मिष्टकानां पशु-
रूपत्वं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति — "अथो एक इति । पूर्वं पञ्च
पशव इत्युक्तम्, इदानीं अविनामक एको वा पशुर्भवतीति
प्रतिब्रूयात् । अविशब्दार्थं भाह — "इय मिति । भूमिरेव
सर्वप्रजापोषकत्वादविरित्युच्यते । अवतेरविशब्दनिष्पत्तिः । भूमि-
रेवेष्टकारूपा अग्निचित्यनामा; 'हि' यतः 'अस्यै' अस्यां
भूमौ 'सर्वोऽग्निर्धीयते', 'तस्माद्' भूमेरेकत्वाद् 'एकः' अविनामा
पशुरेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

यथा मृत्तिका इष्टकासाधनम्, एव मापोऽपि; तासां
पशुत्वं भाह — "अथो हाविति । ब्रूयादिति । 'ह्यौ' अविनामानी
पशु 'इति' 'ब्रूयात्' । अविशब्दार्थं निरूपयति — "इयञ्चासौ
चेति । 'इयं' भूमिरेकोऽविः, 'असौ' द्युलोकोऽपरोऽविः;
सद्यदृष्टिभ्यां भूमिद्युलोकयोः सर्वपोषकत्वात् अवित्वम् । मृत्तिका
इयं भूमिः, आपोऽसौ द्युलोकः; ततः सभवात् मृत्तिका-

सम्पाद्या इष्टकाः, अतो द्वाधवी इति प्रति षटेत् । अत्र मृज्ज-
सयोरविशब्दवाच्यत्वात् तयोर्लोकद्वयात्मकत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

पशुत्वप्रतिषेधनेन लोकद्वयात्मकेष्टकाचितस्याग्नेः सर्वलोका-
ज्जकत्वमाह— “अथो गौरिति प्रतिब्रूयादिति । “इमे वै लोका
गौरिति । ‘यच्च किञ्च’—इत्यादिना गोत्वोपपादनम् । सर्वगंभ्य-
मानेन लोका गौः । कर्माद्ये गमेर्होमत्ययः । यतः चीयमानो
ऽग्निः सर्वलोकात्कः, स वैकः, तस्माद् गौरिकः पशुरिति
प्रतिषेदेत् ॥ ३५ ॥

अग्निचयनस्य प्रजापतिभवनमेव न प्रयोजनमिति विद्वद्भ्यः
पूर्वे प्रयोजनं पृच्छति— “तदाहुरिति । ‘कषे’ ‘कामाय’
प्रयोजनाय ‘अग्निः’ ‘चीयते’ इति फलप्रश्नः । तत्र फलान्तरं
पूर्वपक्षयति— “सुपर्ण इति । चीयमानोऽग्निः ‘सुपर्णः’ पक्षी
भूत्वा । अग्नेः पक्षिरूपत्वं ब्राह्मणे समान्नातम् * । ‘मा’ मां
चितवन्तं यजमानं ‘दिवं’ स्वर्गं ‘वहान्’ प्राययेत् ‘इति’ केषा-
श्चिन्नतं तन्निराकरोति— “न तथेति । ‘एतद्रूपं’ पक्षिरूपं
‘कृत्वा’ ‘सप्त प्राणाः’ प्रजापत्यात्मना सम्पन्नाः । ‘प्रजापतिः’
अपि तद्रूपधारी ‘देवान्’ सृष्टवान् । तैऽपि तदात्मना ‘अमृत-
त्वम्’ प्राददन्तः । तस्मात् प्राणसम्पादितप्रजापतिभवनमेव
चयनस्य फलमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

प्रजापतिर्वा ऽद्भुदमय ऽथासीत् * । एक एव
 सो ऽकामयत स्थां प्रजायेयेति सो ऽथाभ्यक्ष्म तपो
 ऽतप्यत तस्माच्छान्तात्तेपानादापो ऽसृज्यन्त तस्मात्
 पुरुषात्तप्तादापो जायन्ते ॥ १ ॥

आपो ऽब्रुवन् † । क्व वयं भवामेति तप्यध्व
 मित्यब्रवीत्ता अतप्यन्त ताः फेन मसृजन्त तस्मा-
 द्दपां तप्तानां फेनो जायते ॥ २ ॥

फेनो ऽब्रवीत् ‡ । काहं भवानीति तप्यस्वेत्य-
 ब्रवीत् सो ऽतप्यत स मृद मसृजतैतद्वै फेन-
 स्रप्यते यद्दप्स्वावेष्टमानः प्रवते सु यदोपहन्यते
 मृदेषु भवति ॥ ३ ॥

मृदब्रवीत् § । काहं भवानीति तप्यस्वेत्यब्रवीत्
 सातप्यत सा सिकता असृजतैतद्वै मृसप्यते
 यद्देनां व्विकृषन्ति तस्माद्यद्यपि सुमार्त्सं व्विकृ-

* 'ऽथासीदेक'—इति ड ।

† 'ऽब्रुवन्'—इति ग । 'ऽब्रुवन्'—इति घ ।

‡, § 'ऽब्रवीत्'—इति ग । 'ऽब्रवीत्'—इति घ ।

पुन्ति सैकतु मिवैव भवत्येतावन्न तद्यत् काहं
भवानि काहं भवानीति ॥ ४ ॥

सिकताभ्यः शुर्करा मसृजत । तुष्णात् सि-
कताः शुर्करैवान्ततो भवति शुर्कराया अश्मानं
तस्माच्छुर्कराश्मैवान्ततो भवत्यश्मनो ऽयस्तस्मादश्मनो
ऽयो धमन्त्यसो हिरण्यं तस्मादयो बहुधारात्
हिरण्यसङ्घाश मिवैव भवति ॥ ५ ॥

तद्यदसृज्यताचरत् । तद्यदचरत्तस्मादचरं य-
दष्टौ कृत्वो ऽचरत्येवाष्टाचरा गायत्राभवत् ॥ ६ ॥

अभूद्वा ऽव्यं प्रतिष्ठेति । तद् भूमिरभवत्ता-
मप्रघयत् सा पृथिव्यभवत् तस्या मद्यां प्रतिष्ठायां
भूतानि च भूतानां च पतिः संवत्सरायां दीचना
भूतानां पतिर्गृहपतिरासीदुषाः पत्नी ॥ ७ ॥

तद्यानि तानि भूतानि ऋतवस्ते ऽथ यः स
भूतानां पतिः संवत्सरः सो ऽथ या सोषाः
पत्नीपती सा तानीमानि भूतानि च भूतानां
च पतिः संवत्सर उषसि रेतो ऽसिञ्चन्स संवत्सरे
कुमारो ऽजायत् सो ऽरोदीत् ॥ ८ ॥

तं प्रजापतिर्ब्रवीत् । कुमारं क्विप् रोदिपि

यच्छ्रमात्तपसो ऽधि जातो ऽसीति सो ऽब्रवीदुन-
 पहतपाप्मा वा ऽअस्म्यहितनामा नाम मे धेहीति
 तस्मात् पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात् पाप्मान
 मेवाद्य तदुपहन्यपि द्वितीय मपि तृतीय मभिपूर्व्वं
 मेवाद्य तत् पाप्मान मपहन्ति ॥ ९ ॥

तु मब्रवीद्द्रो ऽसीति । तद्यदस्य तन्ना-
 माकरोद्ग्निस्रुद्रूप मभवद्ग्निरै रुद्रो यद्दुरीदीत्
 तस्माद्द्रुद्रः सो ऽब्रवीञ्ज्यायान्वा ऽश्रुतो ऽस्मि धेह्येव
 मे नामेति ॥ १० ॥

तु मब्रवीत् सुर्व्वी ० ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
 करोद्गोपस्तद्रूप मभवन्नापो वै सुर्व्वी † ऽङ्गो हीदए
 सुर्व्वं ज्ञायते सो ऽब्रवीञ्ज्यायान्वा ऽश्रुतो ऽस्मि
 धेह्येव मे नामेति ॥ ११ ॥

तु मब्रवीत् पशुपतिरसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
 करोद्गोपधयस्तद्रूप मभवन्नोपधयो वै पशुपति-
 स्तस्माद्यदा पशुध शोपधीर्लभन्ते ऽथ पतीयन्ति
 सो ऽब्रवीञ्ज्यायान्वा ऽश्रुतो ऽस्मि धेह्येव मे
 नामेति ॥ १२ ॥

तु मन्त्रवीदुषो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरो-
 दायुस्तद्रूपं मभवहायुर्व्वी ऽउयस्तस्माद्यदा वलवहा-
 त्युषो ध्वातीत्याहुः सो ऽब्रवीञ्ज्यायान्वा ऽथतो
 ऽस्मि धेञ्छेव मे नामेति ॥ १३ ॥

तु मन्त्रवीदशुनिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरो-
 द्विद्युत्तद्रूपं मभवद्विद्युदा ऽथशुनित्तस्माद्यं विद्यु-
 दन्त्यशुनिरवधीद्वित्याहुः सो ऽब्रवीञ्ज्यायान्वा थतो
 ऽस्मि धेञ्छेव मे नामेति ॥ १४ ॥

तु मन्त्रवीद्भवो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
 करोत् पर्जन्यस्तद्रूपं मभवत् पर्जन्यो वै भवः पर्जन्या-
 योदए सुर्व्वं भवति सो ऽब्रवीञ्ज्यायान्वा ऽथतो
 ऽस्मि धेञ्छेव मे नामेति ॥ १५ ॥

तु मन्त्रवीन्महान्देवो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
 करोच्चन्द्रमास्तद्रूपं मभवत् प्रजापतिर्व्वे चन्द्रमाः
 प्रजापतिर्व्वे महान् देवः सो ऽब्रवीञ्ज्यायान्वा ऽथतो
 ऽस्मि धेञ्छेव मे नामेति ॥ १६ ॥

तु मन्त्रवीदीशानो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
 करोदादित्यस्तद्रूपं मभवदादित्यो या ऽईशान
 चादित्यो अथ सुर्व्वेषुष्टे सो ऽब्रवीदेतावान्वा

ऽअग्नि मा मेतः परो नाम धा इति ॥ १७ ॥

तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि । कुमारो नवमः
सैवाग्नेस्त्रिहृत्ता ॥ १८ ॥

यद्देवाष्टावग्निरूपाणि । अष्टाक्षरा गायत्री तस्मा-
दाहुर्गायत्री ऽग्निरिति सोऽयं कुमारो रूपाण्यनु-
प्राविशन्न वा ऽअग्निं कुमारं मिव पश्यन्त्येतान्ये-
वाद्य रूपाणि पश्यन्त्येतानि हि रूपाण्यनु-
प्राविशत् ॥ १९ ॥

त मेतु संवत्सरे ऽएव चिनुयात् । संवत्सरे
ऽनुब्रूयाद्वयोरित्यु द्वैक ऽआहुः संवत्सरे वै तद्रेतो
ऽसिञ्चन्त्स संवत्सरे कुमारो ऽजायत तद्वाहयो-
रेव चिनुयाद्वयोरनुब्रूयादिति संवत्सरे त्वेव
चिनुयात् संवत्सरे ऽनुब्रूयाद्यदाव रेतः सित्तं
तदेव जायते तत्ततो विक्रियमाण मेव चर्धमान्
शेते तस्मात् संवत्सरे ऽएव चिनुयात् संवत्सरे
ऽनुब्रूयात्तस्य चितस्य नाम करोति पाप्मानु मेवाद्य
तदुपहन्ति चित्रनामानं करोति चित्रो ऽसीति
सुर्वाणि हि चित्राण्यग्निः ॥ २० ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [१. ३.] ॥

तु मन्त्रवीदुषो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरो-
 दायुस्तद्रूपं मभवदायुर्वीं ऽउयस्तस्माद्यदा वलवदा-
 त्युषो ध्यातीत्याहुः सो ऽब्रवीञ्ज्यायान्वा ऽथतो
 ऽस्मि धेञ्छेव मे नामेति ॥ १३ ॥

तु मन्त्रवीदशुनिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरो-
 द्विद्युस्तद्रूपं मभवद्विद्युहा ऽथशुनिस्तस्माद्यं द्विद्यु-
 हन्त्यशुनिरवधीदित्याहुः सो ऽब्रवीञ्ज्यायान्वा अतो
 ऽस्मि धेञ्छेव मे नामेति ॥ १४ ॥

तु मन्त्रवीह्रवो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
 करोत् पर्जन्यस्तद्रूपं मभवत् पर्जन्यो वै भवः पर्जन्या-
 शीदए सुर्वं भवति सो ऽब्रवीञ्ज्यायान्वा ऽथतो
 ऽस्मि धेञ्छेव मे नामेति ॥ १५ ॥

तु मन्त्रवीम्रहान्देवो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
 करोच्चन्द्रमास्तद्रूपं मभवत् प्रजापतिर्वै चन्द्रमाः
 प्रजापतिर्वै महान् देवः सो ऽब्रवीञ्ज्यायान्वा ऽथतो
 ऽस्मि धेञ्छेव मे नामेति ॥ १६ ॥

तु मन्त्रवीदीगानो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
 करोदादित्यस्तद्रूपं मभवदादित्यो वा ऽर्द्धशान
 षादित्यो अथ सुर्वस्त्रे सो ऽब्रवीदितावान्वा

ऽअस्मि मा मेतः परो नाम धा इति ॥ १७ ॥

तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि । कुमारो नवमः
सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता ॥ १८ ॥

यद्देवाष्टावग्निरूपाणि । अष्टाक्षरा गायत्री तस्मा-
दाहुर्गायत्री ऽग्निरिति सोऽयं कुमारो रूपाण्यनु-
प्राविशन्न वा ऽअग्निं कुमारं मिव पश्यन्त्येतान्ये-
वाद्य रूपाणि पश्यन्त्येताणि हि रूपाण्यनु-
प्राविशत् ॥ १९ ॥

तु मेतु संवत्सर ऽएव चिनुयात् । संवत्सरे
ऽनुब्रूयाद्दयोरित्यु हैक ऽथाहुः संवत्सरे वै तद्रेती
ऽसिञ्चन्त्स संवत्सरे कुमारो ऽजायत तस्माद्दयो-
रेव चिनुयाद्दयोरनुब्रूयादिति संवत्सरे त्वेव
चिनुयात् संवत्सरे ऽनुब्रूयाद्यद्वाव रेतः सिक्तं
तद्देव जायते तत्तसो विक्रियमाण मिव वर्धमानु
शेते तस्मात् संवत्सर ऽएव चिनुयात् संवत्सरे
ऽनुब्रूयात्तस्य चित्तस्य नाम करोति पाप्मानं मेवाद्य
तदुपहन्ति चित्रनामानं करोति चित्रो ऽसीति
सुवर्गाणि हि चित्राण्यग्निः ॥ २० ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [१. ३.] ॥

दृतीयब्राह्मणे षष्वादीन्यष्टौ रूपाणि त्रयसोपयुक्तानि उच्यन्ते । ततः कुमारोत्पत्तिः । तस्याष्टौ नामानि, षष्टौ रूपाणि × × × “प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायत्”—इति ० वष्यमाणपशु-विधानोपयोगीनि मन्तव्यम् । अथवा पुरुषादिपशुपशुतुपालभ्य संवत्सरपर्यन्तं मुख्याग्निं धारयित्वा अयनाय दीक्षत इति वक्ष्यते †, तदर्थं मितिहासाख्यानं मिति ।

“प्रजापतिर्वा इदं मिति । पुरुषात् उदकसृष्टिं लोकप्रसि-ध्याद्— “तस्मात् पुरुषात् तत्तादापो जायन्त इति ॥ १ ॥

“आपोऽनुवन्निति । प्रजापतिना सृष्टाः ‘आपः’ ‘क्व’ प्रदेशे ‘अथ’ ‘भवाम’ तिष्ठाम इति प्रजापतिम् ‘अनुवन्’ । ततस्त्वेन तपनं कुरुतेत्युक्त्वा ‘अतप्यन्त’ । ततः ‘फेनं’ सृष्टवन्तः ॥ २ ॥

“फेनोऽन्नवीदिति । तस्मात् फेनात् सृदुत्पत्तिः समुपपा-दयति— “एतद्दे फेन इति । उदकमध्ये वायुवयेन परिभ्रमणं ब्रह्मन् मेव फेनस्य तपःकरणम् । ‘स यदा उपहृन्वते’, संहता भवति, तदा सृष्टिकैव भवति ॥ ३ ॥

“सृदन्नवीदिति । सृष्टिकायाः सिकताः । ‘विकृपन्ति’ भूमि-कर्षणं मेव सृदस्तप इत्यर्थः । ‘यद्यपि सुमार्त्तं विकृपन्ति’ यथा सृष्टिका चूर्णीकृता भवति, तथा विकर्षणेन सा सृत् सिकता भवति ॥ ४ ॥

एतावत्पर्यन्तं “क्वाहं भवति”—इति प्रजापतिं प्रति उदक-फेनसृष्टिः वचनम्, इत उत्तरं नास्ति; अत एव पूर्वत्र त्रये “ताः फेनं मसृजन्त”—“स सृदं मसृजत”—“सा सिकता असृ-

* इतः परतने एव ब्राह्मणे (४ ब्रा० १ क०) दृश्यम् ।

† एतदधीतः परतने एव ब्राह्मणे दृश्यम् ।

जत"—इति अवादीनां सृष्टत्वं मुक्तम्, इत उत्तरं तदभावात्
 "सिकताभ्यः शर्करा मसृजतेत्यादौ प्रजापतेः स्रष्टृत्वं मुच्यते ।

"तस्मात् सिकता इति । 'अन्ततः' गमने 'सिकताः शर्करा
 भवन्ति' । 'अश्मा' पाषाणोऽपि अन्ततः शर्करा भवन्ति ।
 'तस्मात्' अश्मनः पाषाणात् 'अयः' उत्पादितवान् । अश्मनो-
 ऽयःकारणत्वं सुपपादयति— "अश्मनो यो धमन्तीति । अयसी
 हिरण्यत्वं प्रतिपादयति— "बहुधा तं हिरण्यसङ्घाश मिति ॥ ५ ॥

भूमेर्गायत्रीत्वं सुपपादयितुं माह— "तद्यदसृज्यताञ्चर-
 दिति । एष मवादिक् सुत्तरोत्तरक्रमेण सृष्ट्वा अचरत् । तस्मात्
 चरणात् 'अचरम्' । 'अचरत्'—इति लडाडागमे रूपम् । अत्रा-
 डागमसाहित्येन अचरं सम्पन्नम् । यस्मात् प्रजापतिः अष्टौ कृत्वा-
 चरत्, सैवं संख्यासाभ्यात् अष्टाचरा गायत्री सम्पन्ना ॥ ६ ॥

"अभूदा इयं प्रतिष्ठेतीति । 'इयम्' एव आद्यसृष्टिः
 सर्वेषां 'प्रतिष्ठा' 'अभूत्' 'इति' भूम्यात्मना सम्पन्ना, तस्या
 बहुधा पथनात् पृथिवीत्वम् ।

अथ कुमारोत्पत्तिं दर्शयितुं माह— "तस्या मक्षां प्रति-
 ष्ठाया मिति । 'तस्यां' पृथिव्यां 'भूतानि भूतपतिः च' 'संवत्सराय'
 'संवत्सरसाध्याय कर्मणे 'अदीचन्त' दीक्षां कृतवन्तः । दीक्षा-
 करणं यजमानपत्न्योः विहित मिति तौ दर्शयति— "भूता-
 नाम्पतिर्गृहपतिरिति । तत्र भूतपतिः 'गृहपतिः' यजमानः
 'आसीत्' । 'उपाः' उपोदेवता 'पत्नी' × × × ॥ ७ ॥

शब्दाना मर्थं माह— "तद् यानि तानि भूतान्मृतव इति ।
 'यानि भूतानि' मृत्युक्ते, तानि ऋतुषीर्यापि, ऋतुपतिः
 संवत्सरः । "सोपाः पत्नी"—इत्युक्तम् । 'सा' संवत्सरस्य यज-

मानन्दपत्वात् 'सौपत्नी' उपसो घर्ता देव एव खलु भूयो-
 ऽवयवेः सहितः उदोनामपत्नीयुक्तः । संवत्सरो यजमागः
 स्वपद्मग सुप्रसि रितः सिक्तवान्, तत् सिक्तं रितः संवत्सरास्ते
 कुमारालम्बना जातम् । यदा संवत्सर इति सप्तम्यस्त्वं पदम् ।
 संवत्सरपर्यन्तं रितः सिक्तवान्, रितस्यैकः सोऽसौ यत्सरः, कुमारी-
 स्पृशारेकः, इति दर्शयं जातम् । एतदेवाभिप्रेत्य हयोरिति
 उ द्वेकं प्राहुः । "संवत्सरो वैतद् रेतोऽसिञ्चत् संवत्सरे कुमारो-
 ऽजायत"—इति वक्ष्यते ।

उत्पन्नस्य कुमारस्य पत्नी रूपाणि दर्शयितु माह— "सोऽ-
 रोदीत्, तं प्रजापतिरब्रवीदित्यादिना । हे 'कुमार' 'अमात्
 जातः' त्वं किमर्थं 'रोदियि ?—'इति' प्रजापतिगोक्ते, स प्राह—
 'सहितनामा' अकृतनामधेयः, अत एव 'अपहृतपाप्मा' 'अग्नि',
 अतः पापविमोक्षाय 'मे' मम नामधेयं कुरु इति ।

प्रसङ्गात् किञ्चिद् धर्मं दर्शयति— "तस्मात् पुत्रस्येति ।
 'जातस्य पुत्रस्य' नक्षत्रनाम अश्वयुजः स्त्रातिः इक्षः इत्यादि
 'नाम' नामकरणं 'कुर्यात्', तेन तस्य 'पाप्मान मेव' 'अपहन्ति'
 अपहृतवान् भवति । पुनः 'द्वितीयं' व्यावहारिकं माता पुत्रादि-
 नाम करोति । 'द्वितीयम्' आहिताग्निरिति । एवं नामकरणेन
 'अस्य' पुत्रस्य 'पाप्मानम्' अपहृतं कृतवान् भवति ॥ ८, ९ ॥

एवं नामधेयाय प्रार्थितवतः कुमारस्य रुद्र-सर्वादीन्यष्टौ
 नामानि प्रदर्शयिष्यन्ते * । अग्नेः रुद्रात्मकत्वात् तदुचिता

* "अपि च हृदयेन, अश्वनि च हृदयाग्रेण, पशुपतिं कृत्स्न-
 हृदयेन, भवं यज्ञा । शर्वं मतस्त्राभ्याम्, ईशानं मन्वुना, महा-
 देव मन्तःपश्येन, उग्रं देवं वनिष्णुना"—इति वा० सं० ३६. ६ ।

अष्टौ मूर्त्तयो वक्तव्याः । रुद्रस्य हि पृथिव्यप्तेजोवाक्काय-
सूर्पचन्द्रयजमानाख्या अष्टौ मूर्त्तयः सन्ति, भवादिनामानि च ।
ता एव अग्नेः एवपि निरूपयिष्यन्ते ।

तत्र प्रथमं नाम निर्दिशति— “त मन्त्रवीद्द्रोऽसीति * ।
अग्निरेव रुद्री नामभागभवदित्यर्थः । यद्वा ‘अग्निसद्रूप मभ-
यत् रुद्रनामव्यपदेशोऽग्निरित्यर्थः † ।

अग्ने रुद्रत्वमुपपादयति— “यदरोदीदिति । अग्नेन तेजो-
मूर्त्तिरुक्तेति मन्त्रव्यम् । ‘रुद्रः’ रुद्रनामा ‘सः’ कुमारः
प्रजापतिम् ‘मन्त्रवीत्’,— ‘अतः’ रुद्रनाम्नः ज्यायान् प्रहृष्टो-
ऽस्मि, तन्ममैतन्नाम नाल मित्यर्थः ; अतो ‘मे नाम’ अन्वद्
‘धेहि’ कुर्वेवेति ॥ १० ॥

“त मन्त्रवीत् सर्वोऽसीतीति ‡ । तस्य सर्व इति द्वितीयं
नाम, तस्य असौ रूपम् । अथां सर्वत्वमुपपादयति—
“आपो वै सर्व इति । ‘वै’-शब्दव्योतितां युक्तिमाह—
“अद्भ्यो हीद मिति । अद्भ्यः सर्वं जगदुत्पद्यते । आपो वा
इदं सर्वं विश्वा भूतानि “आपो वा इदमग्रे सलिलं मासीत्”
—इति § । अतो जलान्मत्वं च “सलिलं सर्वं मा इदम्”—
इत्यत्र । श्रुतम् । “ज्यायान् वा अतोऽस्मिन् धेञ्छिव मे नामे-
सीति । तस्य प्रतिनामकरणं नाम्नातम् ; एकस्य पुरुषस्य एक-

* “रुद्रः”—इत्यादि व्यय० सं० १५. ५. ११, १० ।

† “रुद्रो वा एषः यदग्निः”—इति तै० ब्रा० २. १. २. १ ।

‡ ‘शर्वः’—इत्यादि व्यय० सं० १५. ५. ५, ४ ।

§ तै० सं० ५. ४. ३ ; ७. ५ ; ७. १. ५ ; तै० ब्रा० १. १. ३. ५ ।

॥ अ० सं० १०. १२६. ३ । तै० ब्रा० ५. २. ५, ६ ।

वत्वं सम्मन्नमित्यर्थः । “सोऽयं कुमारो रूपाधीति । ‘कुमारः’
घग्निः स्वनामभिः रुद्रसर्वादिभिरष्टभिः प्रतिपाद्यानि, चंग्यु-
दकौपध्यादीनि षट्ठी रूपाणि षडुप्रविष्टवान् । स कुमारोऽग्निः
तत्तद्रूपेभ्यः पृथग्भूतो न दृश्यत इति सात्पर्यम् ॥ १८ ॥

अथ संवत्सरपर्यन्तं मुख्याग्निधारणं कर्त्तव्यमिति दर्शयितुं
माह— “त मित् संवत्सर एव चिनुयादित्यादि । ‘संवत्सर एव’
संवत्सरपर्यन्तं स्थित्वेत्यर्थः । प्रसङ्गात् कश्चिदमं दर्शयति— “संव-
त्सरेऽनुश्रूयादिति । वर्षपर्यन्तं गुरुसमिधौ स्थित्वा अधीयत इति ।
“संवत्सरवासिने प्रश्रूयात्”—इत्येतरेयकम् * । तत्र पश्चान्तरं
दर्शयति— “द्वयोरित्यु द्वैक आहुरिति । केचित् संवत्सर-
पर्यन्तं मुख्यमग्निं धारयित्वा, ततः संवत्सरे अयनं कर्त्तव्यं
मित्याहुः †, अनुषचनञ्च तथा करणीयमिति यद्वन्ति । तत्रो-
पपत्तिं दर्शयति— “संवत्सरे वैतद्वैत इति । पूर्व-‘संवत्सरे’
‘रेतोऽसिञ्चन्’, ‘स संवत्सरे कुमारोऽजायत’ इति रेतस्ते-
कास्यैको वत्सरः, कुमारोत्पत्तावैक इति वर्षद्वयस्य समाव्हा-
तत्वादिति । प्रथमं पञ्चं सहितुकं सिद्धान्तयति— “संवत्सरे
त्वेष चिनुयादिति । ‘सु’-शब्दो वर्षद्वयपक्षनिवृत्त्यर्थः । रेतस्ते-
कान्तरमेव कक्षलबुद्बुदपिण्डादिक्रमेषु वर्षात् प्रागेव कुमारी-
त्पत्तेरित्यर्थः ‡ ।

* “गान्तेवासिने प्रश्रूयात्, नासंवत्सरवासिने, नो एषासंव-
त्सरवासिने, नास्रक्ष्णारिणे, नास्रक्ष्णारिणे, नो एषास्रक्ष्णारिणे,
नास्रक्ष्णारिणे”—इत्यादि रे० ध्या० ५. १. ३ ब्रा० ४ ।

† एतदेव पुरजादुक्तं भाष्ये ‘वक्ष्यते’—इति (४४ पृ० ५ पं०) ।

‡ “शुरूषीकित्तर्भयोगात्सात्पिण्डसंयोगाच्च तत् कथं मिदं शरीरं

“तस्य चित्तस्य नामेति । चयनसम्बन्धाच्चित्रनाम सम्यक्
मिति तात्पर्यम् । चित्रत्व मनेरुपपादयति— “सर्वाणि हि
चित्राण्यस्मिरिति । अग्न्युदकौपध्यादीनां रूपाणां मग्न्यात्मक-
त्वात् तस्य चित्रत्व मिति । किञ्च यद्यत् चित्रवर्णं तत्तत् सर्वं
मग्निरेव ; शुकभास्वररूपत्वात् तस्येति ॥ २० ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांस्तुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,

सप्तार्ध्वीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।

रत्नोस्त्रा रुक्मवाजिहिपसहितरथी सायणिः सिद्धणार्यो ,

व्यथापीडिष्वरुक्मं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

परं संयम्यते ? सौम्यो भवति, एकरात्रोचितं कलकं भवति, पञ्च-
रात्राद् बुधुदाः, सप्तरात्रात् पेशी, द्विसप्तरात्राद्दुर्दः, पञ्चविंशति-
रात्रः स्वस्थितो घनो भवति, मासमात्रात् कठिनी भवति, द्विमासा-
भ्यन्तरे शिरः सम्यद्यते, मासत्रयेण श्रीवाथादेशी, मासचतुष्किय
लग्नादेशः, पञ्चमे मासे नखरोमयादेशः, षष्ठे सुखनासिकाक्षिप्रोत्रं
च सम्भवति, सप्तमे चलनसमर्थो भवति, अष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति,
नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णो भवति, •—•, दशमे मासे प्रजायते—इत्यादि
निरु० १४. ६ ।

ऽइति तान्नाना देवताभ्य आलिप्तत वैश्वकर्मणं
पुरुषं व्वारुण मश्व मैन्द्र मृषभं त्वाष्ट्र मवि माग्नेय
मज्ज ॥ ५ ॥

स ऐक्षत । नाना वा ऽइदं देवताभ्य
आलिप्सेऽग्नेर्व्विहृष्टं रूपाणि कामये हन्तेना-
नग्निभ्यः कामायालुमा ऽइति तानग्निभ्यः का-
मायालभत तद्यदग्निभ्य इति वद्धुनि ह्यग्नि-
रूपाण्यभ्यध्यायद्य यत् कामायेति कामेन ह्याल-
भत तानाप्नीतान् पर्यग्निहृतानुदीचो नीत्वा
समञ्जपयत् ॥ ६ ॥

स ऐक्षत । या वै शीरभ्यधासिष मिमास्ताः
शीर्षसु हन्त शीर्षाण्येवोपदुधा इति स शीर्षा-
ण्येवोत्कृत्योपाधत्ताथैतराणि कुसिन्धान्यप्सु प्रा-
ग्नावयदजेन यज्ञे समस्थापयन्नेनो यज्ञो व्विहृष्टो
ऽसद्वित्यात्मा वै यज्ञो नेन्मेऽय मात्मा व्विहृष्टो
ऽसद्वित्येतेन पशुनेष्टा तत् प्रजापतिरपश्यद् यथै-
सुखाग्नेरन्तं न पर्येत् † ॥ ७ ॥

* 'मायेयमज्ज'—इति क । 'मायेयमज्ज'—इति ग, घ ।

† 'पर्येत्'—इति ग ।

स ऐक्षत । य मिसु मात्मान मप्सु प्रापिप्लवं त
मन्विच्छानीति त मन्वैच्छत्तद्यदेषा मप्सु प्रविहानां
प्रत्यतिष्ठत्ता अपः समभरदथ यदद्यां तां मृदं तुदु-
भयत् सम्भृत्य मृदं चापञ्चेष्टका मकरोत्तस्मादे-
तदुभय मिष्टका भवति मृञ्चापञ्च ॥ ८ ॥

स ऐक्षत । यदि वा ऽद्भुद मित्य मेव सुदा-
त्मान मभिसंस्करिष्ये मर्त्यः कुणपोऽनपङ्गतपाप्मा
भविष्यामि हन्तैतद्गिना पचानीति तद्गि-
नापचत्तदेनदमृत मकरोदेतद्वै हविरमृतं भवति *
यद्गिना पचन्ति तस्माद्गिनेष्टकाः पचन्त्यमृता
एवैनास्तत् कुर्वन्ति ॥ ९ ॥

तद्यदिष्टा पशुनापश्यत् । तस्मादिष्टका-
स्तस्मादिष्टैव पशुनेष्टकाः कुर्यादनिष्टका ह ता
भवन्ति याः पुरा पशोः कुर्वन्त्वथो ह तदन्व-
देव † ॥ १० ॥

तद्यास्ताः श्रियः । एतानि तानि पशुशीर्षा-
ण्यथ यानि तानि कुसिन्धान्येतास्ताः पञ्च चितय-

* 'भवति'—इति ग, घ ।

† 'तदन्वदेव'—इति ग ।

स्तद्यत् पशुशीर्षाख्यपधाय चित्तीखिनोत्थेतैरेव त-
क्षीर्षभिरेतानि कुसिन्धानि सुन्दध्राति ॥ ११ ॥

तु ऽएते सुर्वे पशुवो यदग्निः० । तस्मादग्नौ
पशुवो रमन्ते पशुभिरेव तत् पशुवो रमन्ते ।
तस्माद्यस्य पशुवो भवन्ति तस्मान्निगराधीयते
ऽग्निर्ह्येष यत् पशुवस्ततो वै प्रजापतिरग्निर-
भवत् ॥ १२ ॥

तद्वैक ऽद्याहुः । अत्रेवैतैः सुर्वैः पशुभि-
र्यजेत यद्वा ऽएतैरत्र सुर्वैः प्रजापतिरयच्यत
तद्देवाग्नेरन्तं पर्य्येष्यत्तद्यदेतैरत्र सुर्वैर्यजेत तद्दे-
वाग्नेरन्तं परीयादिति न तथा कुर्याद् देवानां
तद्वितादियादृथो पथस्तद्वियादृथो किं ततः सुम्भ-
रेदेतानि वा ऽएतत् कुसिन्धान्येताद्यितीः सुम्भरति
तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ १३ ॥

यद्देवैतान् पशुनालुभते । आयतन मेवैतद्गन्धे
करोति न ह्यनायतने कश्चन रमते ऽन्नं वा ऽआ-
यतनं तद्देतत् पुरस्तान्निदधाति तद्देनं पशुयन्निग्नि-
रुपावर्त्तते ॥ १४ ॥

पुरुषोऽश्वो गौरविरजो भवन्ति । एतावन्तो
वै सर्वे पशवोऽन्नं पशवस्तद्यावदन्नं तदेतत्
पुरस्तान्निदधाति तदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्त्तते ॥ १५ ॥

पञ्च भवन्ति । पञ्च ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चि-
तयस्तेभ्य एतत् पञ्चायतनानि निदधाति तदेनं
पश्यन्नग्निरुपावर्त्तते ॥ १६ ॥

तद्यदग्निभ्य इति* । बहवो ह्येतेऽग्नयो यदे-
ताश्चितयोऽथ यत् कामायेति यथा तं काम माप्नु-
याद्यजमानो यत् काम एतत् कर्म कुरुते ॥ १७ ॥

पुरुषं प्रथमं मालभते । पुरुषो हि प्रथमः
पशूना मथाश्वं पुरुषं ह्यन्वश्वो† ऽथ गा मश्वं ह्यनु
गौरयाविं गां ह्यन्वविरयाज‡ मविं ह्यन्वजस्तदे-
नान्यथापूर्वं यथाश्रेष्ठं मालभते ॥ १८ ॥

तेषां द्विषमा रथनाः स्युः । पुरुषस्य द्विषि-
ष्ठाथ ऋसीयस्यथ ऋसीयसी तद्यथारूपं पशूनां
रथनाः करोत्युपापवस्यसाय सर्व्वास्त्विव समाः स्युः

* 'इति'—इति क ।

† 'ह्यन्वश्वो'—इति क ।

‡ 'ह्यन्वविरयाज'—इति ख ।

सुर्व्वीः सदृश्याः सुर्व्वीं च्येते समाः सुर्व्वीं सदृशा०
 अन्वयो च्युच्यन्ते † ऽन्नृष्टु च्युच्यन्ते तेन समास्तेन
 सदृशाः ॥ १६ ॥

तदाहुः । कथं मस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सुर्व्वीः
 पशुध्वारब्धो भवतीति पुरोडाशकपालेषु न्वेषाप्यत
 ऽद्वयं प्रथमा मृन्मयीष्टकाय यत्पशु मालभते
 तेन पश्चिष्टकाप्यतेऽथ यद्दपा मभितो हिरण्यशकली
 भवतस्तेन हिरण्येष्टकाप्यतेऽथ यदिधो यूपः
 परिधयस्तेन व्वानस्पत्येष्टकाप्यतेऽथ यद्दार्ज्यं प्रो-
 क्षयः पुरोडाशस्तेनान्नं पञ्चमीष्टकाप्यत ऽएष
 सु हास्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सुर्व्वीः पशुध्वारब्धो
 भवति ॥ २० ॥

तेषां चतुर्व्विंशतिः सामिधेन्यः । चतु-
 र्व्विंशत्यर्द्धमासो वै संवत्सरः संवत्सरो अग्निः ‡-
 र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत्
 समिन्दे ॥ २१ ॥

* 'सदृशाः'—इति क, ख, ङ ।

† 'च्युच्यन्ते'—इति क ।

‡ 'संवत्सरोऽग्निः'—इति ग ।

युद्धेव चतुर्विंशतिः * । चतुर्विंशत्यक्षरा
वै गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यक्ष मात्रा
तावतैवेन मेतत् समिन्हे ॥ २२ ॥

युद्धेव चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशो वै
पुरुषो दृश हस्त्या अङ्गुलयो दृश पादाश्चत्वार्यु-
हानि पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर-
यावत्यक्ष मात्रा तावतैवेन मेतत् समिन्हे ॥ २३ ॥

उभयौर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । प्राणो गा-
यत्रारमा त्रिष्टुप् प्राण मेवाश्च गायत्रीभिः समिन्हे
ऽन्वारमानं त्रिष्टुब्भिर्मध्ये त्रिष्टुभो भवन्त्यभितो
गायत्रो मध्ये ह्ययमात्माभितः प्राणा भूयसीः पुर-
स्ताङ्गायत्रीरन्वाह कनीयसीत्परिष्ठाहूयाऽसो हीमे
पुरस्तात् प्राणाः कनीयाऽस उपरिष्ठात् ॥ २४ ॥

सोऽन्वाह । समास्त्वाग्न ऽऋतुवो वर्द्ध-
यन्विति प्रजापतिं विस्रस्तं युवाग्निः समु-
दधात्तु मववीद्या मत्सन्धिताः सामिधेन्यस्ताभिर्मा
समिन्ध्वेति ॥ २५ ॥

स एता अपश्यत् । सुमास्त्वाग्नि ऽऋतवो
 वर्द्धयन्त्विति सुमाश्च त्वाग्नि ऽऋतवश्च वर्द्धय-
 न्त्वित्येतत् संवत्सरा षट्पयो यानि सत्येति
 संवत्सराश्च त्वर्षयश्च सत्यानि च वर्द्धयन्त्वित्ये-
 तत् सुं दिव्येन दीदिहि रोचनेनेत्यसौ वा ऽथा-
 दित्यो दिव्ये रोचनं तेन सुन्दीदिहीत्येतद्विश्वा
 आभाहि प्रदिशश्चतस्र इति सुर्वा आभाहि प्रदि-
 शश्चतस्र इत्येतत्* ॥ २६ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः । एत मेवाभि युथेत
 मेव संस्क्रुयादित् सन्तध्यादेतं जनयेत्ता आग्नेय्यः
 प्राजापत्या यद्ग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्राजापतिः
 समैन्द तेन प्राजापत्याः † ॥ २७ ॥

द्वादशाप्रियः । द्वादश मासाः संवत्सरः
 संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतै
 वै न मेतदाप्रीणाति ॥ २८ ॥

यदेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगतोयं वै

* 'द्व्येतत्'—इति ग । 'द्व्येतत्'—इति घ ।

† 'प्राजापत्याः'—इति ग , 'प्राजापत्याः'—इति घ ।

जुगत्यश्वाणु हीरणु सर्व्वं जुगदियु मु वा ऽअग्नि-
रथै हि सर्व्वी ऽअग्निधीयुतं यावानग्निर्यावत्यथ
मात्रा तावतैवैन मेतदाप्रीणाति ॥ २६ ॥

युद्देव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जुगती जुगती
सुर्वाणि छुन्दाणसि सुर्वाणि छुन्दाणसि प्रजा-
पतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यथ मात्रा
तावतैवैन मेतदाप्रीणाति ॥ ३० ॥

ता एता ऊर्वा अस्य समिधो भवन्तीति ।
प्रजापति व्विहस्तं युत्राग्निः समुदधात्त मब्रवीथा
मत्स्यस्मिता आप्रियस्ताभि माप्रीणीहीति ॥ ३१ ॥

सु एता अपश्यत् । ऊर्वा अथ समिधो
भवन्तीयूर्वा ह्येतस्य समिधस्य समिधो भव-
न्त्यूर्वा शुक्रा शोचींष्यग्नेरित्यूर्ध्वानि ह्येतस्य
शुक्राणि शाचींष्यर्चींषि भवन्ति द्युमत्तमंति
व्वीर्यवत्तमेत्येतत् सुप्रतीकस्येति सर्व्वती वा ऽअग्निः
सुप्रतीक. सूनोरिति युदेनं जनयति तेनाथैष
सूनुः * ॥ ३२ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः । एतु मेवाभि
यथैतु मेव संस्क्रुयदितु सन्दध्यादितं जनयेत्ता
आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरुपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्
प्रजापति माप्रीणात्तेन प्राजापत्याः * ॥ ३३ ॥

ता विषमा विषमपदाः । विषमाक्षरा
विषमाणि हि कुन्दाण्यथो † यान्यथाध्यात्म
मुद्गाणि विषमाणि तान्यथैताभिर्गुप्रीणाति ॥ ३४ ॥

वैश्वानरः पशुपुरोडाशः । वैश्वानरो वै
सुर्व्वेऽग्नयः सुर्व्वेषा मग्नीना सुपाप्तैः ॥ ३५ ॥

यद्देव वैश्वानरः । ऋतवो ‡ हैते यदेताश्चि-
तयोऽग्नयो वा ऽऋतव ऋतवः संव्वत्सरः संव्व-
त्सरो वैश्वानरो यदानय इति स्यादिति तद्रे-
चयेद् हादशकपालो हादश मासाः संव्वत्सरः
संव्वत्सरो वैश्वानर आग्नेय्यो याज्यानुवाक्या
अग्निरुपाणा सुपाप्तैः कामवत्यः कामाना
सुपाप्तैः ३६ ॥

* 'प्राजापत्याः'—इति ग ।

† 'स्यतो'—इति ङ ।

‡ 'ऋतवो'—इति ङ ।

तद्वैके । इत्येवैतानि पशुश्रीर्षाणि विन्वो-
पदधत्युभयेनैते पशुव इति ते इ ते मर्त्याः कु-
ण्पाः सम्भवन्त्यनाग्नीतानि हि तानि तव तथा-
पाठेः सौश्रामतेथस्योपदधुः सु इ क्षिप्र एव
ततो ममार ॥ ३७ ॥

हिरण्मयान्यु वैके कुर्वन्ति । अमृतेष्टका *
इति व्वदन्ता इ ता अमृतेष्टका न हि तानि
पशुश्रीर्षाणि ॥ ३८ ॥

मृन्मयान्यु वैके कुर्वन्ति । उत्सन्ना † वा
ऽएते पशुवो यद्वै किञ्चोरसन्न मिथ तस्य सर्वस्य
प्रतिष्ठा तद्यज्ञेते पशुवी गतास्तुत एनानुधि सम्भ-
राम इति न तथा कुर्यादो वा ऽएतेषा मातृतं
च ब्राह्मणं च नु व्विशात्तस्यैत ऽउत्सन्नाः स्युः
सु एतानेव पञ्च पशुनालभेत यावदस्य व्वशः
यात्ताग्दैतान् मजापतिः प्रथम आलिभे श्यापर्षः
सायकायुनो ‡ ऽन्तमोऽथ इ स्यैतानेश्वान्तरेणास्रभन्ते

* 'कुर्वन्त्यामृतेष्टका'—इति च ।

† 'कुर्वन्त्युत्सन्ना'—इति च ।

‡ 'सायकायुनो'—इति च ।

ऽथैतुर्हीमौ हावेवालभ्येते प्राजापत्यञ्च व्यायुव्यञ्च
तयोरुतो ब्राह्मणमुग्रते ॥ ३६ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निश्चमे , त म हं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्याये प्रथम मग्निभ्यः कामाय पुरुषाश्चगो-
ऽव्यजात्मकपञ्चपञ्चान्भपचः ७ । तत्र चतुर्विंशतिः सामिधेयः,
वैश्वानरः पशुपुरोडाशः , कामपदयुक्ता याज्यानुवाक्याः प्रद-
श्यन्ते । अथ वायव्येकपञ्चान्भपचः । तत्र सप्तदश सामि-
धेयः , अत्रापि प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः , शक्तपदयुक्ता याज्यानु-
वाक्याश्च विधायन्ते । पञ्चदशसाधारण मन्यदाप्तीप्रभृतिकं
यस्यते । एतन् सर्वे कात्यायनेन सूचितम् ;—

“चिकीपमाण उत्तरस्यां फारुगुण्यां पौरुमासेनेद्वा पञ्च
पशुनालभतेऽदक्षिणान्”—इत्युपक्रम्य † , “अग्निभ्यः कामाय पुरुषा-
श्चगोऽव्यजान्”—इति ‡ , “समिध्यमानसमिहवत्यन्तरे समास्वान्
इति § मव दधाति , आमियो द्वादशोर्वा पश्येति”—इति ॥ ,

* “पञ्च पशुनालभन्ती”—इत्यादि का० श्रौ० सू० १६. १. ८ ;
इहापि ब्राह्मणे परस्मान् (६. २. २. १६.) दृश्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. ५ ।

‡ १५. १. ८ ।

§ पा० सं० २०. १—२ । विहितार्थे वा इक्षोत्तरम् (६. २. २१. २५.) ।

॥ १६. १. ११ । आग्निपुत्र ताः पा० सं० २०. ११—१२ व्याख्याताः ।

“एकादशान्ते शशमैषादि करोति, परिहते पुरुषसङ्क्षयान्”
 -इति ०, वैश्वानरः पशुपुरोडाश उपाण्य, पशुदेवता च,
 शान्तेषु याज्यानुवाक्याः कामधत्यः”-इति †, “अनालभ्ये-
 तान्, श्यामतूपरो वा प्राजापत्यः, षड् दध्यात्, वायवे वा
 नियुत्वते श्वेतसप्तुदी हे दध्यात्, प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो
 हादशकपाल उभयोः, कइत्यो याज्यानुवाक्याः प्राजापत्यस्य,
 शङ्खवत्यो वायव्यस्य, धपाया वा, तुल्य मन्यत् सर्वेषु ‡”-इति ।

तत्र प्रथमं षडपखालम्बपक्षं विधातुं प्रजापतिहत्तान्तं
 प्रस्तौति— “प्रजापतिरग्निरुपाण्यभ्यध्यायदिति । पूर्वं प्रजापति-
 रग्नेरुक्तान्यष्टौ रूपाण्यभिध्यातवान्, कुमाररूपात्मना परि-
 ष्यतम् अन्वियेष । स कुमारोऽग्निः मां पिता प्रजापतिरन्वि-
 ष्यतीति ज्ञातवान् । ‘इत्त’ इति प्रश्ने । ‘मि’ मम ‘यद्’ रूपम्
 ‘एयः’ प्रजापतिः ‘न वेद’ न जानीयात्, ‘तद् रूपम्’ ‘असानि’
 भवानीति ॥ १ ॥

एवं ज्ञात्वा,— “स एतान् षड् पशून्पश्यदिति । तदात्मना
 परिष्यन्तु मिति शेषः । पश्यतिथीगात् ‘पशु’-शब्दः सम्यक् इति
 दर्शयति— “यदपश्यत् तस्मादेते पश्य इति । पश्यतिः प्रक-
 त्यन्तर मस्तीति ज्ञात्वा पशुशब्दो निवृत्तः ॥ २, ३ ॥

“स एतानिति । ‘तेषु’ पशुषु तादारभ्येन प्रविष्टम् ‘एतम्’ अग्निं
 प्रजापतिरद्राचीत् । पश्यन्त्येष्वग्नि मित्येतस्य देवनिमित्तादधि-
 करणसाधनः पशुशब्द इत्याह— “तस्माद्देवेते पश्य इति ॥ ४ ॥

० का० श्रौ० १६. १. १३ सू० ।

† का० श्रौ० १६. १. २५, २६, २७ सू० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. ३८-४३ । इत्याप्युत्तरत् ६. २. २३० प्रत्ययम् ।

“स ऐक्षतेति । ‘सः’ प्रजापतिः ‘ऐक्षत’ - स्वमतं विचारितवान् । तदेव दर्शयति— “इमे वा अग्नि रिति । ‘अग्निः’ ‘इमे वै’ पुरुषादिपञ्चपशवः एव, ततः पृथक् दृश्यन्त इत्यर्थः । ‘इमानेव’ अग्न्यात्मकानेतान् पशूनेव आत्मान मभिलक्ष्य ‘संस्करवे’ पशुभिः स्वरूपैः स मात्मानं संस्करिष्य इति पर्यालोचितवान् । पशूना मग्न्यात्मकत्वं विशदयति— “यथा वा अग्निरिति । अग्नेर्यथा दीपनधूमाभ्याद्धितदाहनमघसञ्छादनादयो धर्माः, ते पशुष्वपि दृश्यन्ते इत्यतस्त्रैषां तदात्मकत्वम् । ‘चक्षुर्दीप्यते’ प्रकाशयुक्तं रोचते, ‘ऊषः’ श्वासो धूमः, ‘अभ्याद्धितं’ पुरःस्थितं वस्तु ‘दहति’, ‘एवं’ ‘वपसति’ भक्षन्ति पशवः । “भस भर्त्सनदीप्त्योः”^१, लिटि प्रथमपुरुषबहुवचने श्रौ द्विर्वचने कृते “वसिभसोर्हलि च” -इति^२ उपधाभ्योपे रूप निदम् । ‘सीदति’ अवसन्नं भवति ।

अग्निभ्यः कामाय पशव इति ऋ सिद्धान्तयितु बहुदेवतार्थं मालम्बनं पूर्वपक्षयति— “तान् नानादेवताभ्य इति । अनूक्तान् पुरुषादीन् पञ्च पशून् ‘नानादेवताभ्यः’ बहुदेवताभ्यः ‘आलिप्यत’ आलिख्यु सैच्छन् । “वैश्वकर्मणं पुरुषम्”—इत्यादिना यज्ञानां पशूनां पृथक्-पृथक् देवतासम्बन्ध उक्तः § ॥ ५ ॥

“स ऐक्षत नानेति । ‘सः’ प्रजापतिः एवं विचारितवान् ,

* वृ० प० १८ धा० ।

† पा० सू० ६. ४. १०० (वै०) ।

‡ पुरस्तादुक्ते ६४ ए० १५ पं द्रष्टव्यम् (का० श्रौ० सू० १६. १. ८.) ।
वक्षति आत्राप्यनुपदम् ६ क० (५४ ए० ६ पं०, ६० ए० ४ पं०) ।

§ “यन् वैश्वकर्मणं पुरुषं, वारुण मन्त्रम्, ऐन्द्र मन्त्रं, ध्याद्य मविम्, आग्नेय मध मिति”—इत्यादि (का० श्रौ० सू० १६. १.) कर्त्तव्यं विचार्यम् ।

— किमर्थं 'नाना' बहुभ्यः 'देवताभ्यः' पञ्चभ्यः आलक्ष्य
 मिच्छामि ? ['अग्नेः उ अहम्'—इति पदच्छेदः] अहं सु अग्ने-
 रिव 'रूपाणि' 'कामये' । 'इत्' इति साध्यसाधनयोर्वैयधि-
 करण्यजनिते आद्यर्थे । 'एनान्' पशून् 'कामाय' कामगुणयुक्ताय
 'अग्निभ्य' अन्वये 'भालभे'—'इति' ऐचतेत्यन्वयः । कामायाग्निभ्य
 इति सामानाधिकरण्ये कथं मग्निभ्य इति बहुवचनम् ? तत्राह—
 "तद् यदग्निभ्य इति । अग्निरूपापेक्षायां बहुवचनम् । 'तान्' अष्टा-
 विति प्राशुक्तम् । "आप्रौतानिति । प्रयाजयाज्यादिभिराप्रौभिः
 पर्यस्त्रिकरणेन च संस्तृतान्, तदनन्तरं नैष 'उदीचो नीत्वा'
 शामित्रदेशं प्रापयेत्यर्थः । 'सञ्ज्ञपनं' नाम भारणम् * । भार-
 णार्थं नयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

पशुशीर्षोपधानं विधास्यते, तदर्थं प्रजापतिकर्तृकं तदु-
 पधानं दर्शयति— "स ऐचत या वै श्रीरिति । द्वितीया-
 बहुवचनात् । अत्र श्रीशब्देन अग्निरूपाणि विवक्षितानि ।
 तानि 'अभ्यध्यासिपम्' ध्यातवानस्मि । 'ताः' इमाः श्रियः
 'शीर्षसु' चक्षुराधाश्रयेषु वर्तन्ते । 'इत्'—इति छर्षे । "अतः
 शीर्षांश्वेवेत्यादि । निगदसिद्धम् † ॥

पशुशरीराणां सिष्टकोपकारित्वं विवक्ष्यन्नाह— "इतरा
 शीति । अजशरीरस्य यज्ञे उपकरिष्यमाणत्वात् 'इतराणि'
 पुरुषादीनां चतुर्णां पशूनां 'कुसिन्धानि' मूर्द्धरहितानि

* "परिहृते पुरुषसञ्ज्ञपनम्"—इत्यादिः "विश्वः पुरुषो राजस्यो वा"
 —इत्यन्तो घञ्यः का० श्रौ० सू० १६. १. १४—१७ पठ्यः ।

† तत्रकारणैव सूक्तं कात्यायनेन—"कण्ठेषु ह्ययं मन्त्रायां शिराश्-
 स्वादत्ते"—इति श्रौ० सू० १६. १. १५ ।

शरीराणि • 'अप्सु' 'प्राप्नावयत्' प्रक्षिप्तवान् । "चतुर्णां मसु काय-
प्रासनम्"—इति कात्यायनेन च सूत्रितम् † ।

अजेन शरीरेण यज्ञं समाधितवन्तः । एतेन यज्ञसमाप्तौ
कारणं माह— "नेप्ते यज्ञ इति । 'ने' मम 'यज्ञः' मध्ये
'विक्रष्टः' विच्छिद्यः 'नेत्' नैव 'असत्' माभूत् 'इति' । यज्ञ-
विच्छेदे प्रजापतेः किं मायात मिति तथाह— "आत्मा वै यज्ञ
इति । एतेन पशुना यज्ञसमाप्तौ उपपत्तिं दर्शयति— "एतेन
पशुनेष्टा तत् प्रजापतिरिति । 'यथा' येन प्रकारेण 'अग्नेः'
'भक्तं न पर्येत्' कार्त्स्न्येन न परिगतो भवेत्, 'तत्' कर्म 'प्रजा-
पतिः' 'अपश्यत्' दृष्टवानित्यर्थः । यदि सर्वैः पशुभिर्यजेत,
तदानीं मेव यज्ञसमाप्तेः सिद्धत्वात् अग्नेरेवाक्तं परिप्राप्तवान्,
अग्निदपाणि कार्त्स्न्येन प्राप्तवान् भवति, तदयुताम् ; उत्तरत्र कर्त्त-
व्यस्य संज्ञावादिति तात्पर्यम् ।

उत्तरत्र सर्वैः पशुभिर्यागः पूर्वपक्षयिष्यते— "तद्वै क आहु-
रवैवेतैः सर्वैः पशुभिर्यजेत"—इत्यादिना ‡ । यज्ञसमाप्त्यनन्तरं
शिष्टस्य अजपशुशरीरस्य च जले प्रासनं सूत्रितम्— "अजेन
धरति, संस्थिते तत्र शेषप्रासनम्"—इति § ॥ ७ ॥

यदयं मसु पशुवतुष्टयकायप्रासनम्, तदिदानीं माह—
"स ऐषत य मिम मात्मानं मसु प्रापिप्लव मिति । 'आत्मा-

* "श्रीश्री यदूक्तं क उ तज्जानान वाभ्यां कुमिर्थां सुदृष्टं बभूव"
—इति अथ० सं० १०. २. ३ ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. १६ ।

‡ अग्निमेव प्राक्षये अयोदशैः कक्षी दृष्ट्या (५६ ए० ८ वं०) ।

§ का० श्रौ० सू० १६. १. ११, १२ ।

नम्' पशुदेहानित्यर्थः । 'प्रविहानां' प्रक्षिप्तानाम् 'एषां' पशूनां
 'यत्' शरीरगतं रसादिकम् 'अप्सु' 'प्रत्यतिष्ठत्' प्रतिष्ठितम्,
 'ताः' 'अपः' 'समभरत्' सम्भृतवान् ; 'यत्' च अस्थिमांसा-
 दिकम् 'अस्यां' पृथिव्यां प्रतिष्ठितम्, 'तां' 'मृदं' मृत्तिकां
 सम्भृतवान् ; 'तदुभयम्' 'अपो मृदश्च' 'सम्भृत्य' सङ्गृह्य 'इष्टका
 मकरोत्' ७ ॥ ८ ॥

पक्ता इष्टकाद्येतव्या इति वक्तुं माह— "स ऐक्षत यदि
 वा इदं सित्यं सैव सदात्मानं मभिसंस्करिष्ये इति । 'यदिदं'
 जलमृदाप्यकं मिष्टकारूपम् 'इत्यम्' अपाकेन 'एव' 'आत्मानम्'
 'अभि'-लक्ष्य 'संस्करिष्ये', तर्हि 'मर्त्यं' मरणधर्मा 'कुणपः'
 [जीवसहितो देहः कुणप इत्युच्यते] अत एव 'अनपहतपाप्मा
 भविष्यामि'-इति विचार्य, ता इष्टका अग्निना पक्ता अक-
 रोत् ; अग्निना पक्ता मेव 'हविः' 'अमृतम्' अमरणधर्मकम् 'भवति'
 इति । अग्निनेष्टकापाकः कर्त्तव्य इति दर्शयति— "तष्मा-
 दग्निनेष्टका इति ॥ ८ ॥

इष्टकाकरणकालं दर्शयति— "तद्यदिष्टा पशुनापश्यदिति ।
 'पशुना' अजेन 'इष्टा' इष्टवान् 'इष्टकाः', अतः इष्टादनन्तरं
 कृत्वा इतीष्टक शब्दो निरुक्तः । पशुयागात् पूर्वं मिष्टकाकरणं
 निन्दति— "अनिष्टका इ ता भवन्तीति । 'अयो' 'पयो'
 पशुयागात् 'पुरा' इष्टकाकरणम् 'अन्यदेव' अयास्त्रीय
 मित्यर्थः ॥ १० ॥

पशुशौर्वोपधानानन्तरं मिष्टकोपधानं पशुशिर कवचसम्भ्रान-

रूपैश्च प्रशंसति— “तद्यास्ताः त्रिय एतानि तानि पशु-
शीर्षाणीति ॥ ११ ॥

यदुक्तं पशूना मन्व्यात्मकत्वम्, तत् प्रशंसति— “त एते
सर्वे पशवो यदग्निरिति । यतः पशूना मग्नेश्च तादात्म्यम्,
अतः परस्पर मभिसम्बन्धो दृश्यत इत्याह — “तस्मादग्नाविति ।
अग्निरूपाणि कामयमानस्य प्रजापतेः पशुयागेन तच्छरीरा-
खकेष्टकोपधानेन कि मायात मिति, तद् दर्शयति— “ततो
वै प्रजापतिरग्निरभवदिति । ततः पशुयागेन तदात्मकोऽग्नि-
देव सम्पन्न इत्यर्थः । अयनस्य अग्निरूपत्वावाप्तिः फल मिति
तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

पूर्वञ्च पशूनालम्भः, तत्रैकेन पशूना याग उक्तः, इदानीं
त मेव पक्षं दृढयितुं सर्वपशुयागं पूर्वपक्षयति— “तद्वैक आहु-
रिति ७ । ‘अन्न’ अन्नो ‘सर्वैः’ पक्षभिः पशुभिः ‘यजेत’ ।
‘यत्’ यदि ‘प्रजापतिः’ ‘सर्वैः’ पशुभिः ‘अयच्छत’ याग मक-
रिष्यन्, ‘तत् एव अग्नेः अस्त्वं’ ‘पर्येष्यत्’ अगमिष्यत्, न तथा
कृतवान् । क्रियातिपत्तौ यजतेरेतेषु लृङ्-प्रयोगः † । तस्मात्
सर्वेयागकरण भेदान्यस्तगमन मित्यर्थः । तद् दृषयति— “न
तथा कुर्यादिति ६ । ‘तत्’ तर्हि ‘देवानाम्’ ‘इतात्’ गमनात्
‘इयात्’ अपगतो भवतीत्यर्थः । तदेव विवृणोति— ‘अथो अथः
तदियात्’ प्रजापतिकृताद् यज्ञमार्गात् प्रचयेतेत्यर्थः ॥

सर्वयागपक्षे वाधां दर्शयति— “अथो किं ततः सग्नरेदिति ।

* का० श्रौ० सू० १६. १. २३ ।

† “निश्चिन्मिन्ने लृङ् क्रियातिपत्तौ”—इति मा० सू० ३. ३. १३६ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. २४ ।

एवं सति सम्भरणार्थता विरुध्यते ; सम्भरणार्थं हि कुसिन्धानाम्
 अस्तु प्रागनम् * , तत इष्टका मृद्धिरद्विय कार्या ; अतः सर्वप्रचारे
 सम्भरणानुपपत्तिरित्यर्थः । कात्यायनस्तच्छास्त्रान्तरवाक्यानुसारे-
 णैकस्मिन्नपि सम्भरणानुपपत्तेः सर्वप्रचार मेकप्रचारं समविकल्पं
 कृतवान् । तथाहि— “चतुर्णां मसु कायप्रासनम्, ततो मृदि-
 टकार्यापद्य, अजेन प्रचरति, सण्स्थिते तस्य शेषप्रासनम्,
 सर्वैरेके, एकस्यापि किं ततः सम्भरेदिति श्रुते.”—इति † ।
 एकस्यापि पशोरान्धे ‘किं ततः सम्भरेत् ?’ तत् सुख्य मेव ।
 तस्माद् विकल्पः सर्वैर्वाजेन वेति ॥ १३ ॥

पश्वान्धन मायतकरणात्मना प्रयंसति— “यद् वेवेतान्
 पशूनालभत इति । आयतनशब्दार्थं माह— “अन्नं वा इति ।
 कार्यकारणयोरभेदात् । ‘तदेतत्’ पशुरूप मत्तं ‘पुरस्तात् निद-
 धाति’, ‘तत्’ ‘एनम्’ ‘पश्यन्’ ‘अग्निः’ ‘उपावर्त्तते’ समीपे गतो
 भवति । यथा लोकेऽन्वार्थी पश्यन्नेवात्रं तत्समीपं गच्छति,
 तद्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥

पशूननुक्तामति— “पुरुषोऽश्व इति । “एतावन्त इति ।
 यतः ‘सर्वे पशवः’ एतेषु पुरुषगवाश्वादिपशुषु अन्तर्भूताः, अत
 उपजीव्यानां सर्वेषां मत्तरूपाणां पशूनां भवरोध इति नाना-
 जातिनिवन्धना स्तुतिः ॥ १५ ॥

पशुगतपञ्चसङ्गां प्रयंसति— “पञ्च भवन्ति, पञ्च ह्येते-

* ‘कुसिन्धैः कुषितया मृदा अद्विषेष्टकानां दाढां सुपजायते’
 —इति कर्कः (का० श्रौ० सू० १६ १. २३.) । पुरस्ताच्च
 द्रष्टव्यम् (७ क०, ५४ पृ० १३ पं०—६८ पृ० १ पं०) ।

† का० श्रौ० सू० १६ १ १६—२४ ।

ऽन्नय इति । चितिसङ्घरापेक्षया अग्नीनां पञ्चसङ्घरावत्त्वम् ७ ।
 “पञ्चायतनानीति । पशुरुपाणि पञ्च स्यानानि कल्पय-
 तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

“तद्यदग्निभ्य इतीति । एतद् वाक्यं पूर्ववद् व्याख्येयम् ७ ।
 अग्निभ्यः कामायेति यदग्निवद्भूत्वं तद्रूपापेक्षेति ॥ १७ ॥

पशूना मालम्भनक्रमं विधत्ते— “पुरुषं प्रथम मालम्भत
 इति । “पुरुषप् छान्दश्च इति । ‘पुरुषन्’ ‘अनु’-लक्ष्य ; पुरु-
 पानुगामी यतोऽश्च इत्यर्थः । एव मुत्तरश्च । “यथापूर्वं मिति ।
 पूर्वानालम्भानतिक्रम्य , यथाक्रम मित्यर्थः । ‘यथाश्रेष्ठम्’ तत्र
 ये ये श्रेष्ठाः , तानप्यनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

तेषां वन्धनार्थं रग्नां विधत्ते— “तेषां विषमा रग्नाः
 स्युरिति । ‘विषमाः’ स्थूलज्जासवत्त्वेन भवन्ति । वैषम्यं च
 दर्शयति— “पुरुषस्य वर्षिष्ठाय हृषीयसीत्यादि । पुरुषपशोः
 रग्नाः ‘वर्षिष्ठाः’ अतिशयेन वृद्धा भवेत् । अत्र वर्षिष्ठेति
 स्थौल्यायामापेक्षया । “पियस्विर”—इत्यादिना † वृद्धशब्दस्य वर्षि-
 ष्ठादेशः । ‘अथ’ अश्वपशोः ‘हृषीयसी’ आयामस्थौल्याभ्यां
 हृषा । तदपेक्षया गोपशोः हृषा । ततो हयोः । ‘अथ
 हृषीयसी’—इति वीक्षया पूर्वपूर्वरग्नापेक्षयोत्तरोत्तरज्जासो विव-
 चितः ‡ । “यथारूप मिति । पुरुषादिपशूनां मालम्भनक्रमा-
 दिक मन्तिक्रम्येत्यर्थः । “सर्वास्त्वेवेति । ‘तु’-शब्दः पचा-

० इहापि (का० श्रौ० सू० १६. १. ०.) कर्त्तव्यं दृश्यम् ।

† पुरस्ताद् (६० ए० ५ पं०) दृश्यम् ।

‡ पा० सू० ६. ४. १५० ।

§ “वर्षिष्ठरग्नः पुरुषोऽनुपूर्वा रत्तरेषाम्” का० श्रौ० १६. १. ८ ।

न्तरधीतनार्यः । सर्वा अपि रग्नाः 'समाः' सदृशायामस्वीत्या इत्यर्थः । "सर्वास्वेव समाः"—इतिवाक्यस्य विवरणम्— "सर्वाः सदृश इति । यदा , आयामस्वीत्यादिना साम्यं वक्तुं इत्युप-
न्यासः ७ ।

रग्नासाम्य इत्युच्यते पशूनां परस्परसाम्यादित्याह— "सर्वे
ह्येते समा इति । साम्यं मेव दर्शयति— "अग्नयो ह्युच्यन्ते
इति । यस्मात् एते पशवोऽग्नय इत्युच्यन्ते , तदत्र मिति
चोच्यन्ते । पशूनां भग्नित्वं मन्नात्मकत्वञ्च पूर्वं मेव दर्शितम्—
"स ऐक्षतेमी वा अग्निः"—इति † , "यद्देवैतान् पशूनालभत
आयतनं मेवैतदग्नेवे करोति , न ह्यनायतने कश्चन रमते ,
अन्नं वा आयतनम्"—इति ‡ च । 'तेन' अग्नित्वेन सर्वे पशवः
'समाः सदृशाः' इति रग्ना अपि समाः कार्या इत्यर्थः ॥ १८ ॥

"तदाहुरिति । अग्निचयने पञ्चसदृशाका इष्टका उपधेया इति
वक्ष्यते §, तत्र पशुपरिवहेषुैव पञ्चेष्टका अपि परिगृहीता इति
वक्तुं तत् कार्यं पशूनालम्भात्तत्र तादृशस्याग्नेः स्वीकारः कृत इति
पृच्छति— "कथं मस्वीपोऽग्निरिति । 'अस्य' चिकीर्षमाणस्य
यजमानस्य 'पञ्चेष्टकः' 'एषः' प्रक्रममाणः 'अग्निः' 'कथं'
'पशुषु' परिवहे 'आरब्धः' प्रक्रान्तो भवतीति । उत्तरत्र
करिष्यमाणस्याग्नेः प्रथमं स्वीकारः कर्तव्य इत्यभिप्रायः ।

पशुष्वेव पञ्चेष्टकाः सम्पादयति— "पुरोडाशकपालेषु न्वेषाप्यत
इत्यादिना । चयने वैश्वानरादीनां पशुपुरोडाशानां सम्भरणात्

* "सर्वेषां वा तुल्याः"—इति का० थौ० मू० १६. १. १० ।

†, ‡ पुरस्तात् (५३ ए० ५ क० , ५६ ए० १४ क०) दृश्यम् ।

§ द्वितीयप्रपाठकीयद्वितीयनामकादितस्तद् दृश्यम् ।

तत्कपालेषु मृन्मयीष्टका प्राप्यते, कपालानां मृन्मयत्वात् तादृ-
शेष्टकाप्रारम्भः, पश्चालश्वेन पश्चिष्टकाप्रारम्भः ।

वपावदानसमये हिरण्यशकनद्वयं निधातव्यम् । तदा-
ष्टापस्तम्बः—“सुह्रा मृपस्तीर्यं हिरण्यशकल मवधाय ऊरुत्तां
वपा मवदाय हिरण्यशकल मुपरिष्ठात् कृत्वाभिघारयति”—इति ० ।
तथा चैतरेयकम्—“यद्यपि चतुरवती यजमानः स्वादय पश्चा-
पत्तैव वपाण्यस्योपस्तृणाति हिरण्यशक्को वपा हिरण्यशक्क आण्य-
स्योपरिष्ठादभिघारयति”—इति † । ‘अय’ ‘यत्’ तस्माद् ‘वपा
मभित.’ पूर्वं मुपरिष्ठाच्च ‘हिरण्यशकलौ भवतः तेन हिरण्ये-
ष्टका’ भवति । इध्रयूपपरिधिस्वीकारात् वानस्रत्येष्टकाधानेन
उल्लुखलमुसलसुगाद्युपधानं मुपलक्षितम् । आण्यप्रोक्षणीपुरो-
डाशकरणेनास्रपेष्टका भवति । ‘अत.’ सर्वासा मिष्टकानां
पशुवन्धात् सहृद्वेण ता अपि प्रारम्भा भवन्तीत्यर्थः ॥

यद्यपि मार्त्तिकी एका एव, अथापि मृन्मयकपालपश्चादि-
सम्बन्धात् पश्चेष्टकासम्पादनं प्रागुक्तम्—“तदाहुः कथं मस्येयो-
ऽग्निः पश्चेष्टकः †”—इत्यादिना ॥ २० ॥

अत्र कात्यायनः “समिध्यमानसमिहवत्यन्तरे समास्त्वान्न इति
नद दधाति”—इति ‡ । दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेन्यः § ;

० आप० श्वी० सू० १५-१७ प्रथयोरविचयनगतमूचालि मन्ति ।

† ऐ० ब्रा० १. २. ४ ।

‡ का० श्वी० सू० १५ १. ११ ।

§ यद्यपि तैत्तिरीयसामिधेनीमन्त्रा एकादशैव पर माद्वन्तयोः
श्वचीव्यिष्टिराहता पञ्चदशैव सम्पद्यते । तदुक्तं पुरस्तात् “भिः
प्रथमा मन्वाद् त्रिदत्तमाम् ताः पञ्चदश सम्पद्यते”—इति (१ का०

यत् “समिध्यमानो अध्वरे”-इत्यृक् ७, समिधी अन्न पाहुत”
 -इत्यृक् ८, अनयोः प्रकृतिगतयोः सामिधेनीमध्यपठितयो-
 ऋचोर्मध्ये “समास्त्वान्न ऋचो वदंयन्तु”-इत्याद्या नव ८
 ऋचो दध्यात् । पूर्वं “प्र वो वाजा अभिदधवः”-इत्यद्याः
 *पञ्चदश ९, इदानीं मध्ये निहिता नव, उभयस्य चतुर्विंशति-
 भवतीति तदेतद् दर्शयति— “तेषां चतुर्विंशतिः सामिधेन्य
 इति । अग्निसमिध्यनसाधनभूता ऋचः सामिधेन्य इत्युच्यन्ते ।
 “समिधा साधाने पेष्यण्”-इति । पेष्यण् प्रत्ययः । सामि-
 धेनीगतां चतुर्विंशतिसङ्ख्यां प्रयंसति— “चतुर्विंशत्यर्द्धमासो वै
 संवत्सर इति । संवत्सरस्य द्वादश मासाः, मासस्य द्वादशमासो,
 इति संवत्सरस्य चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः ; तादृशः संवत्सर
 एवान्निः ; “संवत्सरे कुमारीऽजायत”-इति प्रागाभ्यानात् १ ।
 अग्नेः संवत्सरात्मकत्वेन प्रकृते किं मायात मिति, तत्राह—
 “यावानग्निरिति । ‘अग्निः’ ‘यावान्’ यत्परिमाणः, ‘अस्य’
 अग्नेः ‘यावती’ यत्परिमाणा ‘मात्रा’ अवयवा यावन्तः, ‘तावता’

२ अथ्या० ५ ब्रा० ६, ७ क०) । ऋक्संहिताया मन्त्रांतं “प्र वो वाजाः”
 -इति सूक्तं यद्यपि पञ्चदशर्गात्मकम् (३. १०. १-१५), तथापीह
 तस्य न अक्षयं ब्रुव्यते, तत्र समिद्धवत्या ऋचोऽभावात् ‘समिध्यमान-
 समिद्धवत्थोरत्तरे’-इतिविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

* तै० ब्रा० ३. ५. २. ६ (तै० सं० ३. २८. ४) ।

+ तै० ब्रा० ३. ५. ३. १० (ऋ० सं० ५. २८. ५) ।

‡ वा० सं० २०. १-६, तै० सं० ४. १. ७. १-६ ।

§ तै० ब्रा० ३. ५. २. १-११ । आद्यनयोऋचोऽस्मिन्निरावर्णौव

पञ्चदशत्य मिष्ट सम्पद्यत इत्युक्तम् ।

॥ पा० ४ ३ १२० मू० १० वा० । १ ४० ए० २७ पं० त्रयस्यम् ।

तत्परिमाणैः तैरंशैरेव 'एनम्' अग्निं 'समिन्धे' सन्दीपितवान् भवति । अथ मर्थः— अग्नेः संवत्सरात्मकत्वे संवत्सरस्य यावन्तो यावन्तोऽवयवाः सासाईमासाद्यात्मानः , तावद्विरवयवैः 'एनं' चित्वाग्निं 'समिन्धे' । अथ वा "यावानग्निरिति , अवयवाग्निपरिमाणवचनम् ; "यावत्यस्य मात्रेति , अवयवपरिमाणवचनम् ; 'तावता' तत्परिमाणेनाग्निसंवत्सरात्मना 'एनम्' अग्निम् आहवनीयं 'समिन्धे' इति । अनेनाग्निः स्वयं मग्निना समिद्धो भवतीत्युक्तं भवति । तथा च श्रूयते — "अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा"—इति ७ ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेण चतुर्विंशतिसङ्ख्यां प्रथंसति— "यद्देव चतुर्विंशतिरिति । गायत्र्यात्मकत्वं मग्नेः प्रायुक्तम्— "यद्देवाष्टावग्निरूपाणि अष्टाक्षरा गायत्री, तस्मादाहुः गायत्रोऽग्निरिति"—इति † । "तावतैवेति । गायत्राक्षरसङ्ख्याकारवयवैः 'एनम्' अग्निम् समिद्धवान् भवतीति ॥ २२ ॥

• "यद्देवेति । "चतुर्विंशो वै पुरुष इति । चतुर्विंशतिसङ्ख्याकावयवयुक्तः 'चतुर्विंशः' । तानेवावयवान् दर्शयति— "दग् इन्द्रा इति । इन्द्रयोर्भावा अरुत्तयो दग् , पादयोर्भावा दग् , 'चत्वार्यङ्गानि' पादद्वन्द्वमुखमस्तकाख्यानि । एवं चतुर्विंशतिरङ्गानि ; 'पुरुषः' उक्तावयवयुक्तः 'प्रजापतिः' प्रजापतिरूपः । "स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत्"—इत्यादिना पुरुषस्य प्रजापतित्वं सुक्तम् † । प्रजापतेरग्नित्वञ्च "स पुरुषः प्रजापति-

• अ० अं १. १९. ६ ।

† पुरस्ताद् ४२ ए० ४ पं० दृश्यम् ।

‡ पुरस्ताद् २ ए० ११ पं० दृश्यम् ।

रभवद्य मेव स योऽय मग्निधीयते”-इति † ; तथाचैवाध्याये
 “प्रजापतिरग्निरुपाख्यध्यायत्”-इत्युपक्रम्य , “ततो वै प्रजापति-
 रग्निभवत्”-इत्यन्तेन ‡ । “सायतैवैन मिति । तावत्परिमाणेन
 चतुर्विंशत्यङ्गात्मनाग्निना ‘एनम्’ अग्निं दीपितवान् भव-
 • तीति ॥ २३ ॥

“उभयी गायत्रीश्च त्रिष्टुभयान्वाहेति । सामिधेनीषु “प्र
 षो वाजाः”-इत्याद्या गायत्रयः †, “समास्त्वान्न ऋतवो वर्ध-
 यन्तु”-इत्याद्याः त्रिष्टुप्छन्दस्ताः ‡ , ता उभयी अनुब्रूयात् ,
 हीतेति शेषः ।

सामिधेनीगतगायत्रीत्रिष्टुप्छन्दासि प्राणात्मसमिन्धनरूपेण
 प्रशंसति— “प्राणो गायत्रीति । गायत्र्यास्त्रिपात्त्वम् , प्राणस्य
 च प्राणापानव्यानात्मना त्रित्वसङ्ग्राहत्वम् । त्रिष्टुभो वीर्यरूप-
 त्वात् उरसः सकाशादुत्पत्तेः आत्मरूपताः । “मध्ये त्रिष्टुभो
 भवन्तीति । प्रथमं “प्र षो वाजाः”-इत्याद्याः “आ नो अध्वरे”
 इत्यन्ता गायत्रयः , अन्ते च “समिद्धो अग्निराहुत इत्याद्या
 गायत्रयः , समिध्यमानसमिद्धवत्योर्निधीयमानाः “समास्त्वान्न
 ऋतव इत्याद्यास्त्रिष्टुभ इत्यर्थः ॥ । “मध्ये द्वय भावेति ।
 गायत्रीत्रिष्टुभोः प्राणापानरूपत्वोक्तेः प्राणापानयोरात्मपूर्वपर-
 मागवर्त्तित्वं प्रसिद्धम् , मध्ये त्रिष्टुभां निधानस्योक्तत्वात् ।

* पुरस्ताद् ३४० १ पं० दृश्यम् ।

† १भा० १-१२ कण्ठी (५३-५६ पं०) दृश्याः ।

‡ तै० ब्रा० ३ ५. २. १-११ ।

§ वा० सं० २७ १-६, तै० सं० ४. १. ७. १-६ ।

॥ पुरस्तात्, २१ कण्ठीभाष्यं दृश्यम् ।

तत्परिभाषैः तैरंशैरेव 'एनम्' अग्निं 'समिन्धे' सन्दीपितवान् भवति । अथ मयैः— अग्नेः संबत्सरात्मकत्वे संबत्सरस्य यावन्तो यावन्तोऽवयवाः सासाईमासाद्यात्मानः, तावद्भिरवयवैः 'एनं' चित्त्वानि 'समिन्धे' । अथ वा "यावानग्निरिति, अवयवाग्नि-परिमाणवचनम् ; "यावत्स्य भावेति, अवयवपरिमाणवचनम् ; 'तावता' तत्परिभाषेनाग्निसंबत्सरात्मना 'एनम्' अग्निम् आह-वनीयं 'समिन्धे' इति । अनेनाग्निः स्वय मग्निना समिद्धो भवतीत्युक्तं भवति । तथा च श्रूयते — "अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा"—इति ७ ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेण चतुर्विंशतिसङ्ख्यां प्रयंसति— "यद्देव चतु-र्विंशतिरिति । गायत्र्यात्मकत्वं मग्नेः प्रागुक्तम्— "यद्देवाष्टावग्नि-रूपाणि अष्टाक्षरा गायत्री, तस्मादाहुः गायत्रीऽग्निरिति"—इति † । "तावतैवेति । गायत्र्याक्षरसङ्ख्याकैरवयवैः 'एनम्' अग्निम् समिद्धवान् भवतीति ॥ २२ ॥

• "यद्देवेति । "चतुर्विंशो वै पुरुष इति । चतुर्विंशति-सङ्ख्याकावयवयुक्तः 'चतुर्विंशः' । तानिवावयवान् दर्शयति— "दश हस्त्या इति । हस्तयोर्भवा अङ्गुलयो दश, पादयोर्भवा दश, 'चत्वार्यङ्गानि' पादद्वन्द्वमुखमस्तकास्थानि । एवं चतु-र्विंशतिरङ्गानि ; 'पुरुषः' उक्तावयवयुक्तः 'प्रजापतिः' प्रजापति-रूपः । "स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत्"—इत्यादिना पुरुषस्य प्रजापतित्वं सुक्तम् ‡ । प्रजापतेरग्नित्वञ्च "स पुरुषः प्रजापति-

• अ० मं १. १२. ६ ।

† पुरस्ताद् ४२ ए० ४ पं० दृश्यम् ।

‡ पुरस्ताद् २ ए० १६ पं० दृश्यम् ।

रभसदय मेव स योऽय मग्निधीयते”-इति ७ ; तथात्रैवाध्याये
 “प्रजापतिरग्निरुपाख्यध्यायत्”-इत्युपक्रम्य, “गतो ये प्रजापति-
 रग्निभवत्”-इत्यन्तेन १ । “तावत्तैवैव मिति । तावत्परिमादिन
 चतुर्विंशत्यङ्गात्मनाग्निना ‘एनम्’ अग्निं दीपितवान् भव-
 तीति ॥ २३ ॥

“उभयी गायत्रीष त्रिष्टुभयान्वाहेति । सामिधेयीषु “प्र
 धी वाजाः”-इत्याद्या गायत्रयः ७, “समाप्तवान् ऋतवो वदे-
 यन्तु”-इत्याद्याः त्रिष्टुप्छन्दस्ताः ३, ता उभयी अनुश्रूयात्,
 हीतेति ज्ञेयः ।

प्राप्तं गायत्रीसमविभागं वारयन्नाह— “भूयसीः पुरस्ताद् गायत्रीरन्वाहेति । “ए वो वाजा अभिद्यवः”—इत्याद्या एकादश गायत्रः प्रथम मनुवत्तथाः, अन्ते च “समिद्धो अग्नि-राहुत”—इत्याद्यायतस्त इत्यर्थः । प्राणा अपि पुरस्तात् नासा-पुटयोरधिकं निष्पन्नन्ति, न ह्यरन्ध्रगत मित्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

इदानीं मध्ये निर्धीयमाना ऋचस्तदनुवचनं विधत्ते— “सोऽन्वाह समास्त्वान ऋतवो वर्हयन्त्विति ० । मन्वस्याय मर्यः,— अवाग्निपदेन प्रजापतिरुच्यते; “ततो वै प्रजापति-रग्निरभवदिति प्रागाग्रानात् † । उत्तरत्र तासां नवाना मन्दि-रेव द्रष्टा प्रजापतिर्देवतेति वक्ष्यति ‡, अतोऽपि अग्निपदेन प्रजा-पति रैव सम्बोध्यः । हे ‘अग्ने !’ संवत्सरात्मक प्रजापते । ‘त्वा’ त्वां विस्रस्तम् ‘ऋतवः’ वसन्ताद्याः, प्रजापतेः संवत्सरात्वकत्वात् तद-वयवा ऋतवः ‘समाः’, ‘संवत्सराः’ च ‘वर्हयन्तु’ । ‘ऋपयः’ ‘ऋपि’ पदेन प्राणा उच्यन्ते; “किं न ऋपयः ? इति, प्राणा वा ऋपयः”—इति श्रुतेः § । ‘यानि सत्या’ सत्कर्मणि, तानि च त्वा वर्हयन्तु । पतोऽवयवद्वयेः ‘दीष्येन’ द्युलोकभवनेन षादित्येन ‘सन्दीदिहि’ सन्दीप्तो भव । “दीदयतिर्दीप्तिकर्मा”—इति यास्कः ॥ । दीष्य-

• “समास्त्वान ऋतवो वर्हयन्तु संवत्सरा अथवो यानि सत्या । मन्दिष्येन दीदिहि रोचनेन विन्ना वा भादि प्रदिश्यतमः”— इति या० सं० २३ १ ।

† पुरस्तात् (५६८० ६५०) दृश्यम् ।

‡ अतपरस्या मेर (६०८० १५०) “न एता अपयन्तु”—इत्यादि ।

§ एतेषु पुरस्तात् दृश्यम् (१ क० ३५०) ।

॥ निष० १ १६ ५ । निरु० १०० ६ ।

मेरी यद्भुवि मोटि मेरी "भोयोभ्योर्वभि"-इति ० लोपे
 यध्यासदीर्घं कने इवम् । 'विष्ठाः' सर्वाचतरः प्रदिगध
 'धभि'-सध्व 'यामाहि' "भो दीमो" † भाहि । यतात्तर्थात्तद्ये
 दीपयेति ।

* मन्वाचा मये विवधुः मेया प्रजापतिमग्निभ्यनायता दमं-
 यति— "प्रजापतिं विररुष मिति । यदा 'विररुषं' विप्रि-
 टाङ्गं 'प्रजापतिम्' धभिं 'समदध्यात्' संयोजितयान्, 'त
 मग्नीत्', प्रजापतिरिति शेषः । 'मन्वाचिताः' मम पर्याता
 याः 'मानिभ्यः', 'ताभिः' 'ता' तां प्रजापतिं 'मग्निव' मग्नी-
 ययेति । इत्येवमिति मध्यमे इवम् ॥ २५ ॥

एव मुष्टोऽग्निः प्रजापतिः मग्निभ्यनायं मानिभ्येतीमन्वान्
 दृष्टवानित्याह— "स एता अपमन्तु समानत्वात् चतस्रो षड्यन्वित्य-
 तीति । 'इति'-गण्डः प्रकारे । एवमकारा नव चतस्रोऽप्य-
 दिव्ययः ॥

मन्वं प्रतिपाद मन्वय व्याचष्टे— "समास्मान् चतस्रो
 षड्यन्वित्येत्येति ॥ २६ ॥

नवाना मपि ऋषा भिकाभिधेयतां दर्शयति— "ता
 एता एकस्याश्चाना इति । एकायां इत्यर्थः । त निपायं
 दर्शयति— "एत भिवाभीति । 'यया' येन प्रकारेण धभिः
 'एत भिव' प्रजापतिं 'संभुयीत्', 'एत' विस्त्रुतां 'सन्-
 ध्यात्' संयोजयेत्, तथा 'एत' 'जनयेत्' उत्पादयेत् । एव

मर्यवत्त्वेन व्याख्यासाम्य मिति तात्पर्यम् । तासां भग्न्यार्षेयत्वं प्रजापतिदेवत्वत्वं च दर्शयति— “यदग्निरपश्यदिति । ‘समैन्दु’-इति सङ्घि “आडजादीनाम्”—इत्याडांगमः ॥ २० ॥

कात्यायनः— “आप्रियो द्वादशोर्द्धा अस्मैति । तद् द्वादश-सङ्ख्याः प्रयाजयाज्या विधत्ते— “द्वादशाप्रिय इति । तनू-नपात्रराशंसयोः साहित्ये द्वादशत्वम् । आप्रीगर्ता सङ्ख्यां संवत्सरात्मना प्रशंसति— “द्वादशमासाः संवत्सर इति । संवत्सरे जातत्वादग्नेस्तदात्मकत्वम् । “यावानग्निरिति । अवयविपरि-माणवचनम् । “यावत्यस्य मात्रेति । अवयवपरिस्राणवचनम् । ‘तावता’ तत्परिस्राणैरयवैर्मासात्मभिः ‘एतम्’ अग्निम् ‘आप्तीत-वान्’ भवति । संवत्सरस्य मासा अवयवाः, तदात्मकस्याग्ने-रपि प्रयाजयाज्या अवयवाः ; अनेन स्वैरेवावयवैरग्निराप्तीत-वान् भवतीत्यर्थः † ॥ २२ ॥

द्वादशसङ्ख्या मेव द्वादशाक्षरजगत्यात्मना स्तौति— “यद्देव द्वादशेति । ‘इयं वै जगती’ पार्थिवासंपूरितप्रजापतिमध्य-शरीरादुत्पत्तेर्जगत्या भूमिरूपत्वम् । ‘अप्यां’ भूमौ ‘सर्वे’ जगत्-स्यावरजङ्गमात्मकं तिष्ठति । “इयं सु या अग्निरिति । भूमा-वधिकरणे सर्वेषां भग्नीनां चयनाधाराधेययोरभेदेन अग्नेर्भूमि-रूपत्वम् । “तावतेवेति । तावत्सङ्ख्याकैर्जगत्याक्षरात्मकैरवयवै-राप्तीतवान् भवतीति ॥ २६ ॥

“यद्देव द्वादशेति । ता मेव सङ्ख्यां सर्वच्छब्दो रूपजगत्या-त्मना प्रशंसति— “जगती सर्वाणि छन्दासीति । जगत्या सर्वेषां

* पा० सू० ६. ४. ७२ ।

† का० श्री० सू० १६. १. १९ ।

गायत्र्यादीनां छन्दसा मन्तर्भावात्, अधिकाक्षरत्वात् । “ताव-
तैवेति” । तावत्सङ्गाकीच्छन्दोरूपैर्जगत्त्रयैरेव अग्निं प्रीणित-
वानिति ॥ ३० ॥

तानाम्प्रीमन्वान् दर्शयति— “ता एता ऊर्वा अस्य समिधो
भवन्तीति * । एतासा मृचा मर्धे विवक्षुः प्रजापत्याप्रीणनार्थतां
दर्शयति— “प्रजापतिं विस्त्रस्त मिति ॥ ३१ ॥

प्रजापतिना स्वप्रीणनार्थं मर्धयितोऽग्निराम्प्रीमन्वान् दृष्टवा-
नित्याह— “स एता अपश्यदूर्वा अस्य समिधो भवन्तीतीति ।
'इति'-शब्दः प्रभृती ; एतदाद्या द्वादश ऋचो दृष्टवान् ।

प्रथममन्त्रस्थाय मर्धः, — अत्रापि अग्निरूपः प्रजापतिरेव
सम्बोध्यः ; पूर्वं “ताभिर्मा प्रीणीहीति”—इति प्रजापतिप्रीणन-
स्योक्तत्वात् † । ‘अस्य’ प्रसिद्धस्य अग्नेः ‘शुक्रा’ शोधमानानि,
‘शोचीषि’ तीजांसि, ‘ऊर्वा’ ऊर्वाणि भवन्ति, ‘युमक्षमा’
नेत्रोपः, वीर्यवक्षमानि । अग्निं विशिनष्टि— ‘सुप्रतीकस्य’
शोभनावयवस्य प्रजापतेः ‘सूनीः’ पुत्रस्य । प्रजापतेर्विस्त्रस्त-
सन्धानोक्तेस्तत्पुत्रत्वम् । प्रतिपाद मनूय व्याचष्टे— “ऊर्वा
द्येतस्य समिधस्येति ॥ ३२ ॥

एतेषा माप्रीमन्वाणा मिकाभिधेयतां दर्शयति— “ता एता
एकव्याख्याना एत मेषाभीति । “समास्वाग्न् ऋतवः”—इत्युक्त-
नाद्याणवाक्यवद् व्याख्येयम् ‡ । पूर्ववदेवामि प्रजापतिसम्बन्धं
दर्शयति— “ता आग्नेय इति ॥ ३३ ॥

* वा० सं० २७. ११—२२

† एतरपूर्वस्था मेव ऊर्वा इत्यमरम् (२१ ए० १० पं०) ।

‡ १० ए० १ पं०, ७६ ए० १५ पं० इत्यमरम् ।

“ता विषमा विषमपदा इति । ‘ताः’ प्रयाजयान्याः
 ‘विषमाः’, वैषम्य मेध दर्शयति ‘विषमपदाः’ पादैर्विषमाः,
 काचन त्रिपदाः काचन चतुष्पदाः ; अत एव ‘विषमाक्षराः’
 अक्षरैरपि विषमाः, न्यूनाधिकाक्षरैर्युक्ता ; अत एव ‘छन्दांसि
 विषमाणि’ काचन त्रिष्टुभः, काचन गायत्रः, काचन उच्छिष्टः ।
 “अथो यान्यस्याध्यात्म मिति । ‘अस्य’ अग्नेः ‘अङ्गानि’ अपि
 ‘विषमाणि’ न्यूनाधिकपरिमाणानि । अत एव विषमाभिराप्नीतः
 प्रजापतेर्विषमाणि अङ्गानि प्रीणितवान् भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अथ मायुक्तान् पुरुषादीन् पञ्च पशून्तुल्य निर्वापनीयं
 पशुपुरोडाशं सदेवताकं विधत्ते— “वैश्वानरः पशुपुरोडाश
 इति । विश्वानरहितत्वात् सर्वाग्निरूपता तस्य ॥ ३५ ॥

“यद्देष वैश्वानर इति । सर्वचित्तीना ममृतात्मकत्वोक्ते-
 रग्नीना मृतुत्व मुक्त मित्याह— “अग्नयो वा ऋतव इति ।
 “वैश्वानरः पशुपुरोडाश इत्यत्र साक्षादग्निसम्बन्धो न प्रतीयत
 इति मत्वा केचित् अग्नये वैश्वानराय पशुपुरोडाश इत्यग्नि-
 सम्बन्धयोनार्थं मिदं प्रचिपन्ति, तदतिरेकेण दूषयति—
 “यदग्नय इतीति । “स्वादति तद्रेषयेदिति । तस्य पुरोडाशस्य
 द्वादशकपालसंस्कृतत्वं विधत्ते— “द्वादशकपाल इति ७ ।

अथात्र यथापुरोडाशइविषा मग्निदेवत्याः कामपदयुक्ता याव्या-
 नुवाक्या विधत्ते— “आग्नेय्यो याव्यानुवाक्या इति ॥ ३६ ॥

अत्र कात्यायनः— “त्वङ्मस्तिष्कोदृतानि घृताक्तानि गिरांसि
 निदधाति, सकलानि वा, अन्धानि वा हिरण्मयानि वा मृन्म-

वानि घानालभ्यैतान्”—इति * । त्वरीव त्वक्, मस्तिष्कशब्देन गिर)कपालगता मज्जाभिधीयते, ते उदृत्य घृतसिक्तानि उक्त-पुरुषादिपञ्चपशुगिरासि; 'सकलानि' त्वङ्मस्तिष्कसहितानि 'वा' दध्यात्; अथ वा उक्तानुक्तान् पुरुषादिपशूनालभ्य सञ्ज्ञपन भक्तत्वेत्यर्थः; 'अन्यानि' सञ्ज्ञपनहतानि पञ्च पशुशीर्षाणि दध्यात्; अथ वा तत्प्रतिनिधित्वेन 'हिरण्यग्रानि' सुवर्णनिर्मितानि, 'मृशग्रानि' वा गृह्णीयात् इति विकल्पत्रय मिति सूत्रार्थः ।

तत्र ग्रानश्वपक्ष एव मुख्य इति सिद्धान्तयितुं तान् पक्षान् सदोषान् कृत्वोपन्यस्यति— "तद्वैक इत्येवैतानि पशुशीर्षाणि विश्वोपदधतीत्यादिना । 'इत्येव' यद्यप्यमाणाकारेण 'विश्वा' विदे-र्त्वाभार्यस्व ज्ञा-प्रत्यये रूपम्, लङ्घ्या, सम्पाद्येत्यर्थः । 'उभयेन' लामालभाभ्याम् 'एते पशवो भवन्ति इति' वदन्तः 'एके' इति समन्वयः । प्रयाजैरसंस्कृतत्वात् 'तानि' गिरासि 'अना-शीतानि' जातानीत्यर्थः ।

एतैरेवोपधाने इष्टानिष्टे दर्शयति— "तद तथापाटेरिति । ('सौम्योमतेयस्य') शुभोमती नाम का चन मुनिपत्नी, तस्या अग्रथ माषादिर्नाम ऋषिः, तस्य । तथा सञ्ज्ञपनहतानि गिरासि 'उपदधुः', 'ततः' तदनन्तरं 'स.' आपाटि क्षिप्र एव काले मृतवान् ॥ ३७ ॥

कुण्ठपमर्त्यत्वदोषपरिहाराय हिरण्यशुशीर्षोपधानं केचिद् वदन्तीत्याह— "हिरण्ययान्धु ईके कुर्वन्तीति । यद्यपि 'असु-

तेष्टकाः', तथापि 'न पशुशीर्षाणि' इति न तैरुपधानं युक्तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

“मृन्मयान्यु द्वैक इति । 'एते' पुरुषादयः 'पशवः' 'उत्सन्नाः' आलम्ब्यत्वात्, अतः किं मृन्मयकरण मिति ; तत्राह—
 “यद्वै किञ्चेति । 'यत् किञ्च उत्सन्नं' वस्तु भवति, 'तस्य सर्वस्य' 'इयं' पृथिवी 'प्रतिष्ठा' ; नष्टं पृथिवी मन्वेतीति तस्याः प्रतिष्ठात्वम् । 'तत्' तस्मात् 'यत्र' यस्मिन् प्रदेशे नष्टाः 'पशवः' 'गताः', 'ततः' तस्मात् प्रदेशात् 'एनान्' पशून् 'सम्भरामः' जेष्यामः 'इति' मृन्मयाकरणे युक्तिः । “न तथा कुर्षादिति, तन्निषेधः ।

इदानीं पञ्चपञ्चालम्भपक्षं सिद्धान्तयति— “यो वा एतेषा मिति । 'भाहृतं' प्रयानक्रमम्, तद्विधायकं 'त्राक्षणम्' 'च' अविदुष एव 'एते' पशवः 'उत्सन्नाः' । “स एतानिति । 'सः' विद्वान् । 'यावदस्य वशः स्यादिति । 'अस्य' चिन्वतः पुरुषस्य 'यावत्' कर्मप्रयोगः 'वशः' 'स्यात्' स्वाधीनो भवेत्, 'स पशूनालभित' इत्यन्वयः ।

अस्मिन्नर्थे अनुष्ठातृसम्भदायं प्रमाणयति— “तान् हेतान् प्रजापतिः प्रथम इति । सायकस्यापत्यं 'सायकायनः' 'श्यापर्णः' नाम 'अन्तमः' अरमः 'आलीभि' । 'अन्तरेण' प्रजापतिश्यापर्णयो- रन्तरालकाले ये अनुष्ठातारः, ते 'एतानेव' पञ्च पशून् 'पाल- भक्ते' आलीभिरे ।

एतावत्पर्यन्तं पञ्चपञ्चालम्भपक्ष उक्तः, इतः परं प्राजापत्य- वायव्यपक्षो वर्ण्यते * । त्रयः पक्षा अपि समविकल्पाः ।

तत्वेदानीं नपि अनुष्ठातृभिः पञ्चपञ्चालम्भः कार्ये इति
 मन्यन्ते, तान् प्रत्याह— “अथैतर्हिमीं दावेवालभ्येते इति ।
 ‘अथ’ इति पक्षान्तरप्रारम्भे । ‘एतर्हि’ अधुना । एतच्छब्दात्
 कालार्थे हिंल् प्रत्ययः * । ‘प्राजापत्यः वायव्यश्च’ इति द्वौ पशू
 ‘भालभ्येते’ । तावपि समविकल्पाविति प्रागुक्तम् । ‘एतयोः’
 ‘तयोः’ एतयोः पश्वोः विधातृकं ‘ब्राह्मणम्’ ‘उच्यते’ भण्यते ।
 “वद व्यक्तायां याचि” †, लिटि “वविस्रपियजादीनां किति”—
 इति ‡ सम्प्रसारणम् ॥ ३८ ॥ ४ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतप्रयत्नाक्षणभाष्ये

षष्ठे काण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति पठकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥

* “इदमो हिंल्”—इति भा० ५. ३ १६ छ० ।

† भा० प० १०० घा० ।

‡ भा० सू० ६ १. १५ ।

भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानुवेवास्मिन्नेतद्
दधाति ॥ ६ ॥

यद्देवैतं व्यायुवे नियुत्वते । शुक्लं तूपरु माल-
भते प्रजापतिं विश्वस्तं यन्न देवाः समस्कुर्वन्त्यु-
यो ऽस्मात् प्राणो मध्यत उदक्तासत् त मस्मिन्नेतेन
पशुनादधुस्तुयैवास्मिन्नय मेतद्दधाति व्यायुवे भवति
प्राणो वै व्यायुर्नियुत्वते भवत्युदानो वै नियुतः
प्राणोदानुवेवास्मिन्नेतद्दधाति शुक्लो भवति शुक्लो
हि व्यायुस्तूपरो भवति तूपरो हि व्यायुः ॥ ७ ॥

तद्य सप्तदश सामिधेन्यः । सप्तदशो वै संव-
त्सरो द्वादश मासाः पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरः प्रजा-
पतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा ताव-
तैवैन मेतत् सुमिन्दे ॥ ८ ॥

यद्देव सप्तदश । सप्तदशो वै पुरुषो दश
प्राणाद्यत्वार्यज्ञान्यात्मा पञ्चदशो ग्रीवाः षोडशः
शिरः सप्तदशं पुरुषः प्रजापतिः प्रजापति-
रग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवैन मेतत्
सुमिन्दे ॥ ९ ॥

- उभयीर्गायत्रीषु त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासां मुक्तो
 बन्धुस्तुम्बेवान्दृचं द्वादशाप्रियस्तासां मुक्तो बन्धु-
 र्कस्तुम्बेवान्दृचं प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽवो स
 काम उपाप्त इति ह स्माह माहित्विर्यं चरकाः
 प्राजापत्ये पशावाहुगिति ॥ १० ॥

यद्देव व्यायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशु-
 पुरोडाशोऽर्द्धं ह प्रजापतेर्वायुरर्द्धं प्रजापतिस्तद्य-
 दुभौ व्यायव्यौ स्यातां सुभौ वा प्राजापत्यावर्द्धं
 हैवास्य कृतं स्यान्नार्द्धं मथ यद्वायव्यः पशुर्भवति
 प्राजापत्यः पशुपुरोडाशस्तेन हैवैतं सर्वं कृतं
 प्रजापतिं संस्करेति ॥ ११ ॥

यद्देव व्यायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशु-
 पुरोडाशः प्रजापतिं विस्त्रस्तं यत्र देवाः सम-
 स्कुर्वन्त्स योऽन्नात् प्राणो मध्यत उदक्रामत्
 मस्मिन्नेतेन पशुनादधुरयास्यैतेन पुरोडाशेनात्मान-
 नं समस्कुर्वन्त्स यत् प्राजापत्यो भवति प्रजा-
 पतिर्ज्ञात्मा द्वादशकपाली द्वादश मासाः संवत्सरः
 संवत्सरः प्रजापतिः कद्वत्यौ याज्यानुवाक्ये को हि
 प्रजापतिः ॥ १२ ॥

तेष्टका.', तथापि 'न पशुशीर्षाणि' इति न तैरुपधानं युक्तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

“मृशयान्यु द्वैक इति । 'एते' पुरुषादयः 'पशवः' 'उत्सन्नाः' आलम्ब्यत्वात्, अतः किं मृशयकरण मिति; तत्राह—
 “यद्वै किञ्चेति । 'यत् किञ्च उत्सन्नं' वस्तु भवति, 'तस्य सर्वस्य' 'इयं' पृथिवी 'प्रतिष्ठा'; नष्टं पृथिवी मन्वेतीति तस्याः प्रतिष्ठात्वम् । 'तत्' तस्मात् 'यत्र' यस्मिन् प्रदेशे नष्टाः 'पशवः' 'गताः', 'ततः' तस्मात् प्रदेशात् 'एनान्' पशून् 'सम्भरामः' नेष्यामः 'इति' मृशयाकरणे युक्तिः । “न तथा कुर्यादिति, तन्निषेधः ।

इदानीं पञ्चपञ्चालम्भपक्षं सिद्धान्तयति— “यो वा एतेषामिति । 'आवृत्ते' प्रधानक्रमम्, तद्विधायकं 'ब्राह्मणम्' 'व' अविदुष एव 'एते' पशवः 'उत्सन्नाः' । “स एतानिति । 'स.' विद्वान् । “यावदस्य वयः स्यादिति । 'अस्य' चिन्वतः पुरुषस्य 'यावत्' कर्मप्रयोगः 'वयः' 'स्यात्' स्याधीनो भवेत्, 'स पशूनालभेत' इत्यन्वयः ।

अस्मिन्नर्थे अनुठाटसम्भदाय प्रमाणयति— “तान् हेतान् प्रजापतिः प्रथम इति । सायकस्यापत्वं 'सायकायनः' 'श्यापर्णः' नाम 'अन्तमः' अरमः 'आलेभे' । 'अन्तरेण' प्रजापतिश्यापर्णयोरेतरालकाले ये अनुठातारः, ते 'एतानि' पञ्च पशून् 'आलभन्ते' आलेभिर ।

एतावत्पर्यन्तं पञ्चपञ्चालम्भपक्ष उक्तं, इतः परं प्राजापत्यवायव्यपक्षो वर्ण्यते * । त्रयः पक्षा अपि समविकम्पाः ।

तत्वेदानीं मपि अनुठाहभिः पञ्चपञ्चालम्भः काये इति
 मन्यस्ते, तान् प्रत्याह— “एतैर्होमी दायेवालभ्येते इति ।
 ‘अथ’ इति पश्चान्तरपारम्भे । ‘एतर्हि’ अधुना । एतच्छब्दात्
 कालायेर्हिन् प्रत्ययः ८ । ‘प्राजापलः वायव्यथ’ इति ही पशू
 ‘भालभ्येते’ । तावपि समविकल्पाविति प्रागुक्तम् । ‘अतः’
 ‘तयोः’ एतयोः पश्वोः विधायकं ‘माघ्नपम्’ ‘उद्यते’ भक्ष्यते ।
 “वद व्यक्ताया वाचि” †, लिटि “वचिस्त्रपियजादीनां किति”—
 इति ‡ सम्प्रसारणम् ॥ ३८ ॥ ४ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥

* “एदमो हिन्”—इति पा० ५. ३ १६ छ० ।

† भा० म० १०० धा० ।

‡ पा० सू० ६ १. १५ ।

भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्
दधाति ॥ ६ ॥

यद्देवैतं व्यायुवे नियुत्वते । शुक्लं तूपरं माल-
भते प्रजापतिं विश्वस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्त्यु-
योऽस्मात् प्राणो मध्यतु उदकामत् त भस्मिन्नेतेन
पशुनादधुस्तुयैवास्मिन्नय मेतद्दधाति व्यायुवे भवति
प्राणो वै व्यायुर्नियुत्वते भवत्युदानो वै नियुतः
प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति शुक्लो भवति शुक्लो
हि व्यायुस्तूपरो भवति तूपरो हि व्यायुः ॥ ७ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेयः । सप्तदशो वै संव-
त्सरो द्वादश मासाः पञ्चदशो वै संवत्सरः प्रजा-
पतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ताव-
तैवैन मेतत् समिन्हे ॥ ८ ॥

यद्देव सप्तदश । सप्तदशो वै पुरुषो दश
प्राणायत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चदशो यीवाः षोडशः
शिरः सप्तदशं पुरुषः प्रजापतिः प्रजापति-
रग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत्
समिन्हे ॥ ९ ॥

- उभयीर्गायत्रीयः त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासां मुक्तो
 वन्धुरक्तम्बेवान्हचं द्वादशाप्रियस्तासां मुक्तो वन्धु-
 रक्तम्बेवान्हचं प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽवो स
 काम उपाप्त इति ह स्माह माहित्यैर्षं चरकाः
 प्राजापत्ये पश्चाद्वाहुगिति ॥ १० ॥

यद्देव व्यायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशु-
 पुरोडाशोऽर्हुत् ह प्रजापतेर्वायुरर्हुं प्रजापतिस्तद्य-
 दुभौ व्यायव्यौ स्यातां सुभौ वा प्राजापत्यावर्हुत्
 हैवाद्य कृतं स्यान्नार्हुं मथ यद्वायव्यः पशुर्भवति
 प्राजापत्यः पशुपुरोडाशस्तेन हैवैतत् सर्वं कृतं
 प्रजापतिं संस्करोति ॥ ११ ॥

यद्देव व्यायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशु-
 पुरोडाशः प्रजापतिं विश्वस्तं यत्र देवाः सम-
 स्कुर्वन्तस योऽश्मात् प्राणो मध्यत उदकामत्त
 मस्मिन्नेतेन पशुनादधुरथास्यैतेन पुरोडाशेनात्मा-
 नं समस्कुर्वन्त्य यत् प्राजापत्यो भवति प्रजा-
 पतिर्ज्ञात्मा द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः
 संवत्सरः प्रजापतिः कृद्व्यौ याज्यानुवाक्ये को हि
 प्रजापतिः ॥ १२ ॥

तद्यद्वापं पुरस्तात्प्रुहोति । य एवायं पुर-
स्तात् प्राणस्तु मस्मिन्नेतद्दधात्यथ यदेतेन मध्यतश्च-
रन्ति मध्यतो ह्यय मात्माय यद्विषोपरिष्ठाच्चरन्ति
य एवायं सुपरिष्ठात् प्राणस्तु मस्मिन्नेतद्दधाति
शुक्लवत्यो याज्यानुवाक्याः स्युः शुक्लरूपाणा सुपात्स्यै
नियुत्वत्यो यदेवनियुत्वद्रूपं तस्योपात्स्यै ॥ १३ ॥

तद्दु वा ऽश्वाहुः । व्यपाया एव शुक्लवत्यौ
स्याता मेतावहै पशौ शुक्लं यद्वा शुक्लवत्यौ नियु-
त्वत्यौ हविषो यदेव नियुत्वद्रूपं तस्योपात्स्यै
ऽङ्गति ॥ १४ ॥

यदेवैतं पशु मालमते । एतच्छिन् ह पशौ
सुर्वेषां पशुनापु रूपं यत्तूपरो लम्सुदी तत्
पुरुषश्च रूपं तूपरो हि लम्सुदी पुरुषो यत्तू-
परः केसरवांस्रदृश्वस्य रूपं तूपरो हि केसरवानश्वो
यदष्टाशफस्तज्ञोरूप मष्टाशपो हि गौरय यदस्या-
वेरिव शफास्तद्वे रूपं यदजस्तदजश्च तद्यदेत
मालमते तेन हैवास्यैते सुर्वे पशव आलब्धा
भवन्त्यतो यतमदस्य कर्मापकल्पितैते वा पशु

पशुव एषु वा प्राजापत्य एषु वा नियुत्व-
तीयः ॥ १५ ॥

तुं पौर्णमास्या मालभेत । अमावास्याया
मालभेतैत्यु हेक ऽषाहुरसौ वै चन्द्रः प्रजापतिः
स एताए रात्रि मिह व्वसति तद्यथोपतिष्ठन्त माल-
भेतैवं तदिति ॥ १६ ॥

तद्दे पौर्णमास्या मेव * । असी वै चन्द्रः
पशुस्तं देवाः पौर्णमास्या मालभन्ते यत्रैनं देवा
पालभन्ते तद्देन मालभा ऽइति तस्मात् पौर्ण-
मास्यां यद्देव पौर्णमास्यां पौर्णमासी ह वाव
प्रथमा व्युवास तस्माद्देव पौर्णमास्याम् † ॥ १७ ॥

तद्दे फाल्गुन्या मेव ‡ । एषा ह संवत्सरस्य
प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्णमासी योत्त-
रैषोत्तमा वा पूर्व्वं मुखत एव तत् संवत्सर
मारभते ॥ १८ ॥

स वा ऽइष्ट्वैव पौर्णमासेन § । अथ पशु माल-

* , † 'मेव'—इति ग . 'मेव'—इति घ ।

† 'पौर्णमास्याम्'—इति ग ।

§ 'पौर्णमासेन'—इति क , ख , ग , घ ।

करोति तावतीरिष्टका उपदधात्युवाद्यापूर्यमाणपक्षे
सर्वो ऽग्निश्चीयते ॥ २८ ॥

तदाहुः । यद्यावत्य एतस्याग्नेरिष्टकास्तावन्ति
क्रयेऽहोरात्राणि सम्पद्यन्तेऽथ यान्यूर्ध्वानि क्रया-
दहानि कथं मस्य ते लोका अनुपहिता भवन्तीति
यदा ऽथमावाद्यायां दीक्षित्वा मावाद्यायां क्रीणाति
तद्यावन्त मेव लोकं करोति तावतीरिष्टका उप-
दधात्यथ यान्यूर्ध्वानि क्रयादहानि तस्मिन्नवकाशे-
ऽर्धुरग्निं चिनोति को हि चिनुयान् च सो
ऽवकाशः स्याद्यावन्ति वै संवत्सरस्याहोरात्राणि
तावत्य एतस्याग्नेरिष्टका उप, च त्रयोदशो मास-
स्त्रयोदशो वा ऽएष मासो यान्यूर्ध्वानि क्रयादहानि
तद्या अमृस्त्रयोदशस्य मास इष्टकास्ताभिरस्य ते
लोका अनुपहिता भवन्ति तत्त्वमा लोकास्तेष्टकाश्च
भवन्ति ॥ २९ ॥

एतद् वै यैश्च प्रथमा पौर्णमासी * । तर्था पशु
मालभते या अथमाष्टका तस्या सुखाए सम्भरति

या प्रथमामावाद्या तस्यां दीक्षत ऽएतद्वै यान्येव
संवत्सरस्य प्रथमान्यहानि तान्यस्य तदारभते तानि
च तदाप्रोत्यधातः सम्पदेव ० ॥ ३० ॥

तदाहुः । कथं मस्यैतत् कर्म संवत्सरं मग्नि-
माप्नोति कथं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत ऽद्रुत्ये-
तेषां द्वे पञ्चानां पशूनां चतुर्विंशतिः सामि-
धेन्यो द्वादशाप्रियस्तत् षट्त्रिंशदेकादशानुयाजा
एकादशोपयुजस्तदष्टापञ्चाशत् ॥ ३१ ॥

ततो याष्टाचत्वारिंशत् † । साष्टाचत्वारिंश-
दक्षरा जगतीषं वै जगत्पञ्चाष्टौ षीदष्टं सर्वं
जगदियं सु वा ऽअग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निधीयते
यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ३२ ॥

यद्देवाष्टाचत्वारिंशत् । षष्टाचत्वारिंशद-
क्षरा वै जगती जगती सर्वाणि छन्दांसि सर्वा-
णि छन्दांसि प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ३३ ॥

० 'सम्पदेव'—इति ग ।

† 'शठ'—इति ग , 'शत'—इति ञ ।

भेत पौर्णमासेन वा ऽइन्द्रो वृचं पाप्मानं
 हत्वापहतपाप्मैतत्कर्मारभत तथैवैतद्यजमानः पौर्ण-
 मासेनैव वृचं पाप्मानं हत्वापहतपाप्मैतत्कर्मा-
 रभते ॥ १६ ॥

तदा ऽउपांशु भवति । एतद्वैतैः प्रजापतिः
 पशुभिः कर्मयेष तदात्रानद्देवैवासानिरुक्त मिव
 तस्मादुपांशु * ॥ २० ॥

यद्देवोपांशु । प्राजापत्यं वा ऽएतत् कर्म
 प्रजापतिं ह्येतेन कर्मणारभते ऽनिरुक्तो वै प्रजा-
 पतिः ॥ २१ ॥

यद्देवोपांशु † । रेतो वा ऽअत्र यज्ञ उपांशु
 वै रेतः सिच्यते व्वपा पशुपुरोडाशो हविरेता-
 वान् ‡ पशुः † ॥ २२ ॥

अष्टकाया मुखेण सुम्भरति । प्राजापत्यं मेत-
 द्दुर्घदृष्टका प्राजापत्यं मेतत् कर्म यदुखा प्राजा-
 पत्यं ऽएष रादृहन् प्राजापत्यं कर्म करोति ॥ २३ ॥

* 'तस्मादुपांशु'—इति ग ।

† 'यद्देवोपांशु'—इति ग । 'यद्देवोपांशु'—इति छ, घ ।

‡ 'पशुः'—इति ग ।

यद्देवाष्टकायाम् । पूर्वैतत् संवत्सरस्य यद्दृष्टकां पूर्वैतद्गनेर्यदुखा पूर्वस्यैव तत् पूर्वं करोति ॥ २४ ॥

यद्देवाष्टकायाम् । अष्टका वा ऽउखा निधिर्द्वा ऽउञ्जी तिरञ्ची रास्ता तच्चतुष्टयतस्त उर्द्वास्तदष्टावष्टकाया मेव तद्दृष्टकां करोति ॥ २५ ॥

अमावास्यायां दीक्षते । अमावास्यायै वा अधि यज्ञस्तायते यतो यज्ञस्तायते ततो यज्ञं जनयानीति ॥ २६ ॥

यद्देवामावास्यायाः । रितो वा ऽएतद् भूतमात्मानं सिञ्चत्युखायां योनीं यद्दीक्षते तस्मात् ऽएतं पुरस्ताल्लोकं करोति यद्दीक्षितो भवति तं कृतं लोकं मभि जायते तस्मादाहुः कृतं लोकं पुरुषोऽभि जायत ऽइति ॥ २७ ॥

स यत् कुनीयः संवत्सराद्दीक्षितः स्यात् । अलोका इष्टका उपदध्याद्विष्टका लोकानतिरिच्ये रन्नथ यद्द्वयसो लोकान् कृत्वैष्टका नानूपदध्याल्लोका इष्टका अतिरिच्ये रन्नथ यद्देवामावास्यायां दीक्षित्वा मावास्यायां क्रीणाति तद्यावन्त मेव लोकं

करोति तावतीरिष्टका उपदधात्यथास्यापूर्यमाणपक्षे
सर्वी ऽग्निश्चीयते ॥ २८ ॥

तदाहुः । यथावत्य एतस्याग्नेरिष्टकास्तावन्ति
क्रयेऽहोरात्राणि सम्पद्यन्तेऽथ यान्यूहानि क्रया-
दहानि कथं मस्य ते लोका अनूपहिता भवन्तीति
यद्वा ऽप्रमावास्यायां दीक्षित्वा मावास्यायां क्रीणाति
तदावन्त मेव लोकं करोति तावतीरिष्टका उप-
दधात्यथ यान्यूहानि क्रयादहानि तस्मिन्नवकाशे-
ऽर्धुरग्निं चिनोति को हि चिनुयान्न च सो
ऽवकाशः स्यादावन्ति वै संब्वत्सरस्याहोरात्राणि
तावत्य एतस्याग्नेरिष्टका उप च त्रयोदशो मास-
स्त्रयोदशो वा ऽएष मासो यान्यूहानि क्रयादहानि
तदा प्रमुस्त्रयोदशस्य मास इष्टकास्ताभिरस्य ते
लोका अनूपहिता भवन्ति तत्समा लोकास्त्रेष्टकाश्च
भवन्ति ॥ २९ ॥

एतद् वै यैव प्रथमा पौर्णमासी • । तर्था पशु
मालभते या प्रथमाष्टका तस्या मुखाए सम्भरति

या प्रथमामावास्या तस्यां दीक्षत ऽएतदे यान्येव
संवत्सरस्य प्रथमान्यहानि तान्यस्य तदारभते तानि
च तदाप्नोत्यथातः सम्पदेव ० ॥ ३० ॥

तदाहुः । कथं मस्यैतत् कर्म संवत्सरं मग्निं
माप्नोति कथं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत ऽइत्ये-
तेषां द्वे पञ्चानां पशूनां चतुर्विंशतिः सामि-
धेन्यो द्वादशाप्रियस्तत् षट्त्रिंशदेकादशानुयाजा
एकादशोपयुजस्तदष्टापञ्चाशत् ॥ ३१ ॥

ततो याष्टाचत्वारिंशत् † । साष्टाचत्वारिंश-
दक्षरा जगतीयं वै जगत्पद्यां षीदत् सर्व्वं
जगदियं भु वा ऽपग्निरथै हि सर्व्वोऽग्निधीयते
यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ३२ ॥

यद्देवाष्टाचत्वारिंशत् । षष्टाचत्वारिंशद-
क्षरा वै जगती जगती सर्व्वानि छन्दांसि सर्व्वानि
षि छन्दांसि प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३३ ॥

० 'सम्पदेव'—इति ग ।

† 'षष्ट'—इति ग , 'षष्ट'—इति च ।

अथ यानि दृश । सा दृशाचरा । विराड्
 विराडग्निर्दृश दिशो दिशोऽग्निर्दृश प्राणाः
 प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा तावत्तद्
 भवति ॥ ३४ ॥

व्वपा पशुपुरोडाशः * । तत् षष्टिः षष्टि-
 मासखाहोरात्राणि तन्मास माप्नोति मास आप्त
 ऋतु माप्नोत्यृतुः संवत्सरं तत् संवत्सरं मग्नि
 माप्नोति ये च संवत्सरे कामा अथ यदृतोऽन्यद्यदेव
 संवत्सरेऽन्नं तत्तत् † ॥ ३५ ॥

अथैतस्य प्राजापत्यस्य ‡ । एकविंशतिः सामि-
 धेन्यो द्वादशाप्रियस्तत्त्रयस्त्रिंशदेकादशानुयाजा ए-
 कादशोपयज तत् पञ्च पञ्चाशदपा पशुपुरो-
 डाशो हविस्तदष्टापञ्चाशत्सु योऽष्टापञ्चाशति कामो
 ऽचैव त माप्नोति द्वात्राघारौ तत् षष्टिः स युः षष्ट्यां
 कामो ऽचैव त साप्नोत्यथ यदृतोऽन्यद्यदेव संवत्सरे ऽन्नं
 तत्तत् § ॥ ३६ ॥

* 'पशुपुरोडाश'—इति ग ।

†, § 'तत्तत्'—इति ग ।

‡ 'प्राजापत्यस्य'—इति ग, 'प्राजापत्यस्य'—इति क ।

अथैतस्य नियुत्वतीयस्य । सप्तदश सामिधेन्यो
 द्वादशाप्रियस्तदेकां न त्रिंशदेकादशानुयाजा एका-
 दशोपयजस्तदेकपञ्चाशदपा पशुपुरीडाशो इविस्त-
 चतुष्षष्ठाशद् द्वावाधारौ नौ खिष्टकृतौ तदष्टापञ्चा-
 शत्स्य योऽष्टापञ्चाशति कामोऽचैव त माप्नोति
 ध्वनस्पतिश्च व्वसाहोमस्य तत् षष्टिः स यः षष्ट्यां
 कामो ऽचैव त माप्नोत्यथ यदृतोऽन्यद्यदेव संव-
 त्सरे ऽन्नं तत्तदेव सु हास्यैतत् क्रमं संवत्सर
 मग्नि माप्नोत्येव स संवत्सरेणाग्निना सम्प-
 द्यते ॥ ३७ ॥

तदाहुः* । नैतस्य पशोः समिष्टयजूषि जुहु-
 यात्र हृदयशूलेनावभृथ मभ्यवेयादारम्भो वा ऽएषो
 ऽग्नेः पशुर्व्यवसर्गो देवतानां समिष्टयजूषि-
 सृष्ट्यावभृथो नैदारम्भे देवता व्यवसृजानि नैद्
 यजूषं सृष्ट्यापयानीति स वै स मेव स्थापयेदेतेन
 पशुनेष्टा तत् प्रजापतिरपश्यद्यथैतस्याग्नेरन्तं न
 पर्यैत्तस्मात्सृष्ट्यापयेद्यदेव सृष्ट्यापयति प्राण एष

* 'तदाहुः'—इति ग, घ । 'तदाहुः'—इति ङ ।

इति । प्रकृतिगतः पञ्चदश, इदानीं धाय्याः पट् ७, उभय
एकविंशतिरित्यर्थः । सामिधेनीगता मेकविंशतिसङ्ख्या प्रकार-
इयेन प्रचंसति— “हादय भासा इति । कण्डिकादयं पूर्वपट्
व्याख्येयम् ॥ १; ४ ॥

“उभयीर्गायत्रीय त्रिष्टुभश्चान्वाहेति । सामिधेनीषु पूर्वं
गायत्रीच्छन्दस्का भूयस्वः, मध्ये त्रिष्टुभः, अन्ते च गायत्रयः,
ताश्च प्रजापतिसन्धानार्थः ।

एतस्य सर्वस्य विधायकं ब्राह्मण मतिदिशति— “तासा
मुक्तो बभ्रुवृक्षस्वेवानृच मिति । ‘बभ्रुः’ स्तावकं ब्राह्मणम्
‘उक्तम्’, पञ्चपशुविधिप्रकरणे; सामिधेनीषु भासाम् ‘चन्वृचं’
प्रत्युचम् उक्तमेव, व्याख्यातश्चेत्यर्थः, “प्राणो गायत्रात्मा त्रिष्टु-
बित्यादिना १”, “ता एता एकव्याख्यानाः एत मेवाभि यथेत
मेव संस्क्रुर्यादेतं जनयेत्-इति च ३ ।

अस्मिन् प्राजापत्यपक्षे उत्तराधारे मन्त्रविशेषं विधत्ते—
“हिरण्यगर्भवत्वाधार माधारय”-इति ५ । हिरण्यगर्भपदवत्या
अद्या आधाराः सुचि, उत्तरस्या मिति सामर्थ्याद्भव्यते ।
“हिरण्यगर्भः समवर्त्ततापे”-इति मन्त्रेणेत्यर्थः ७ । अतः किं
मय मविशेषेणोक्तो मन्त्रः पूर्वस्मिन् सुवाधारे विनियुष्यते,
उतोत्तरस्मिन् सुवाधारे ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? पूर्वा-

• “पट् दध्यात् (धाय्याः)”-इति का० श्रौ० सू० १६-१. ३४ ।

†, ‡ ५६ ए० ८ प्र०, ६० ए० २७ क० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६-१. ३५ ।

‡ हिरण्यवत्वाधार माधारयतीतिवचनात्-इति (का० श्रौ०
सू० १६-१. ३५.) कर्कः । ७ वा० सं० १२. ४ ।

धारो हिरण्यगर्भवत्या कर्त्तव्यः । कुतः ? देवतासामान्यात्
 पूर्वाधारः तूष्णीं ह्ययमानत्वात् प्रजापतिदेवत्यः, हिरण्यगर्भ-
 मन्त्रस्यापि प्रजापतिदेवता; “कस्यै देवाय हविषा विधेम”—
 इतिमन्त्रलिङ्गात् * । ‘क’-शब्देन प्रजापतिरभिधीयते; “को
 हि प्रजापतिः”—इतिश्रुतेः † । अतो मन्त्रो देवताभिधानसमर्थः
 पूर्वस्मिन् सुवाधारे एव विनियुज्यते इति प्राप्ते, ब्रूमः—
 पूर्वाधारे नायं मन्त्रः, किन्तुहि ? उत्तराधारे; मन्त्रवत्त्व-
 सामान्यात् । यस्याधारस्य प्रकृती मन्त्रो दृष्टः, तत्रैव मन्त्रा-
 न्तरविधानं युक्ततरम्; इतरत्र पूर्वाधारे तु पूर्वं प्रकृतौ मन्त्र-
 राहित्यादमन्त्रवता विधेया, तद्विशेषे च गौरवं स्यात् । तर्हि
 उत्तराधारे ऐन्द्रमन्त्रस्य विनियुक्तत्वात् कथं मन्त्रं तद्विशेष-
 विधिरिति चेत्, सत्यम्! ‘इन्द्र’-पदस्य प्रजापतिपरतया व्याख्यातुं
 योग्यत्वात्, मन्त्रवत्त्वसामान्याच्च मन्त्रान्तरस्य निवर्त्तको भवति ।
 तस्मात् उत्तराधारे एवायं मन्त्र इति सिद्धान्तः ।

कात्यायनेनापि पूर्वोत्तरपक्षौ दर्शितौ— “हिरण्यगर्भ इत्युक्त्वा
 सुवाधारः, पूर्वो देवतासामान्यात्, उत्तरे तु सामान्योपदे-
 याभ्याम्”—इति ‡ । पूर्वं एव नापूर्वाधारः; प्रकृतिलिङ्गसामा-
 न्यात् । न तु पूर्वं प्रथम आधारः; उत्तरत्र वक्ष्यमाणपूर्वो-
 त्तरपक्षविरोधात् । ते चाधिकरणे पूर्वोत्तरपक्षवद् योज्ये ।

* हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः प्रतिरेक आसीत् ।
 स दाधार एधिर्वो व्या सुतेमा कस्यै देवाय हविषा विधेम”—इति ।

† शत० ब्रा० ४. ५. ६. ४, ६. ९. ९. ५, १९ (८०, ८१ ५०),
 ४. ३. ४, तै० सं० १. ७. ६. ६ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. २५, २६, २७ ।

पशुस्तस्य यदन्तरियात् प्राणस्य तदन्तरियाद्यद् वै
प्राणस्यान्तरियात् तत् एवं म्रियेत तस्मात् सु मिव
स्थांपयेद्दयातो व्रताना मेव ० ॥ ३८ ॥

तदाहुः † । नैतेन पशुनेष्टीपरि शयीत न
मांस मश्रीयान्न मिथुन सुपेयात् पूर्वदीक्षा वा ऽएष
पशुनवक्त्रं वै तद्यद्दीक्षित उपरि शयीत यन्मांस
मश्रीयाद्यन्मिथुन सुपेयादिति नेत्त्वैषा दीक्षा
मेव हि मेखलास्ति न कृष्णाजिन मिष्टकां वा
ऽएतां कुरुते तस्माद् काम मेवोपरि शयीतैतद्
सुर्वं मन्त्रं यदेते ‡ पशवस्तदद्यान्नाप्त मारुचं भवति
तद्यानि कानि चामधुनोऽशनानि तेषा मद्य
सुर्वेषां कामाशनं यदि लभेत मिथुनं तु
नोपेयात् पुरा मैत्रावरुण्यै पयसायै तद्योपरि
षन्धुः ॥ ३९ ॥

तदाहुः § । तद्यादेतस्मिन्वज्जे दक्षिणां नेम्ने-
ऽयं यज्ञोऽदक्षिणोऽसद् ब्रह्मण ऽषादिष्टदक्षिणां

• 'मेव'—इति ग । 'मेव'—इति ङ ।

†. § 'तदाहुः'—इति ग, घ । 'तदाहुः'—इति ङ ।

‡ 'यदेते'—इति ग ।

दद्याद् ब्रह्मा वै सुर्वी यज्ञसुदक्ष सुर्वी यज्ञो
 भिषञ्जितो* भवतीति न तथा कुर्याद्विष्टकां वा
 ऽपतां कुरुते तद्यष्टिकाया मिष्टकायां दद्यात्तादृक्-
 दमुर्ध्वं दद्याद्युदयोपकल्पेत् ॥ ४० ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

प्रजापतिदेवत्वपञ्चगुष्ठाने सम्प्रदायं दर्शयति— “प्राजापत्यं
 चरका चालभन्त इति । चरका नाम चरकप्रोक्तशाखाध्यायिनो
 महर्षयः । तत्र फल्ल भाट्ट— “प्रजापतिरग्निं चित्वेति ॥ १ ॥

तस्य पशोर्वर्षं विधत्ते—“श्यामो भवतीति । ‘श्यामः’ शुक्ल-
 लाण्यवर्णद्वययुक्तः पशुः कार्यं इत्यर्थः । तद् वर्षद्वयं प्रजापतिः स
 इत्युपपादयति— “द्वयानि वै श्यामस्य सोमानीति । प्रजापते-
 र्ज्ञौकप्रजननसद्भावात् उक्तविधिरूपद्वयसमुदायस्य प्राजापत्यत्वम् ।
 गुणान्तरं विधत्ते— ‘तूपरो भवतीति । विपापरहितस्य प्रजापते-
 रपि शृङ्गरूपस्योत्तमवस्तुनो राहित्यादिति तस्मान्म्यम् । अत्र कात्या-
 यनः— “श्यामतूपरो वा प्राजापत्य उपदध्यात्”—इति † ॥ २ ॥

प्रजापतिदेवत्वपञ्चपक्षे सामिधेनीषु समिध्यमानसमिधवत्यो-
 ऋचोर्मध्ये “समास्तवान् ऋतवः”—इत्याद्याः यद्सञ्ज्ञा ऋचो
 निदध्यादिति ‡, तादृदं विधत्ते— “तस्यैकविंशतिः सामिधेन्य

* ‘भिषञ्जितो’ ‘भिषञ्जितो’—पाठौ च इष्टौ डा०वेवरमहोदयेन ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. ३३ ।

‡ पृ० ५६, क० २५, एतद्भाष्यं च इत्यम् ।

“सुखं मन्यत् सर्वेषु”—इति * यत् कात्यायनेन दर्शितम्, तदिदं माह— “हादशामिय-इति । एतासा माप्रीषा मपि सङ्घास्तावकं ब्राह्मणं प्रजापतिसंस्कारसन्धानजननलक्षणैकार्ष-व्याख्यानां चातिदिशति— “तासा मुक्तो बन्धुरिति । ‘बन्धुः’ ब्राह्मणम् । प्राजापत्यपद्यपुरोडाशस्य सत्पद्यब्राह्मण्य मतिदिशति— “य एव पयोर्बन्धुः स पुरोडाशस्येति । एवं श्रेतत्— “प्राजापत्यं चरका चालभन्ते प्रजापतिरग्निं पित्वाग्निरभवत् तद्यदेत मानभते तदेवाग्नेरन्तं पर्येति”—इति † ।

‘क’-पदयुक्तानां प्रजापतिदेवत्वत्वं दर्शयति— “को हि प्रजापतिरिति ॥ ५ ॥

वायव्यपद्यपद्यं विधत्ते— “अथेतं वायव इति । ‘नियुत्वते’ नियुत्वद्गुणकाय वायवे ‘शक्तः’ वर्णतः, ‘तूपरः’ विषाणरहितः, चालव्यव्यः ‡ । “प्राजापतिः प्रजाः सृष्टानुव्यैचतेत्यादिकं “तूपरो हि वायुरित्यन्तं ब्राह्मणं § पयोः शक्तत्वतूपरत्वयोर्नित्यत्वाद् वायु-देवत्वस्यैव स्तावकम् । “तूपरो सप्तुदीति । ‘सप्तुदी’ सप्ताटे शक्तवर्षे इत्यर्थः । ॥ ६ ॥ ७ ॥

अथ पयोः सप्तदश नामिधेनीराह— “गस्य सप्तदशेति । कात्यायनोऽपि— “वायवे नियुत्वते श्वेतलघुदी द्वेदध्यात्”—इति ।

* का० श्रौ० सू० १६. १. ४३ । ‘सर्वेषु विष्वपि पद्येषु’—इति इतिः ।

† इत्येव पुरस्ताद् (१ मा० १ क० ८६ पृ०) दृश्यम् ।

‡ चेतः चेतवर्णः, लघुदी लघुसुदं कूर्चं तद्वान्—इति कर्कः ।

§ इत्येव ८० पृ० १४ पं०—८८ पृ० ८ पं० दृश्यम् ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. १. ३८ ।

‘सप्तदशसङ्ख्यां मासर्तुरूपसंवत्सरात्मना स्वीति— “सप्तदशो वै संवत्सर इति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण तां मेव सङ्ख्यां प्रयंसति— “यद्देव सप्तदश सप्तदशो वै पुरुष इति । सप्तदशत्व मेव विभज्य दर्शयति— “प्राणा इति । “धत्वार्यज्ञानीति । बाहुद्वयं पादद्वयमित्यर्थः । ‘धात्वा’ मध्यदेशः । ‘पीवाः’—इति बहुवचनं कण्ठगतधमनि-
बन्धुत्वापेक्षम् ॥ ९ ॥

“उभयौर्गायत्रीरिति । सामिधेन्याप्रीस्तावकं ब्राह्मणं पूर्व-
वेत् । अत्र वायव्यपथी प्राजापत्यपशुकरणं प्रयंसति— “अत्रो
स काम उपास इति ह आह्वेति । यं कामं प्राजापत्ये पथी
आह्वेदेवादिनः , ‘सः’ तादृशः ‘कामः’ ‘अत्रो’ अत्रैव प्राजा-
पत्ये पुरोडाशे ‘उपासः’ ‘इति’ ‘साहित्यः’ नाम ऋषिः
उवाच ॥ १० ॥

“यद्देव वायव्यः पशुर्भवतीति । ‘वायुः’ हि ‘प्रजापतेः’
‘अर्हम्’ अर्हभागः ; सूत्रात्मरूपत्वात् । ‘प्रजापतिः’ स्वयं मेव
‘अर्हम्’ अर्हभागः ; तत्र यदि पशुपुरोडाशौ ‘उभौ’ अपि ‘वाय-
व्यौ’ वायुदेवत्वौ स्याताम् , ‘उभौ वा प्राजापत्यौ’ ; तर्हि ‘अस्य’
प्रजापतेः ‘अर्हम्’ एव तत् ‘कृतम्’ संस्कृतं ‘स्यात्’, न तु क्वचिः
प्रजापतिः ; उभयात्मकत्वात् तस्येति । एकदेवत्वपशुपुरोडाश-
करणे अर्हं तत् कृतं भवेदिति भावः, उभयोर्भिन्नभिन्नदेवत्वयोः
करणे सर्वं प्रजापतिं संस्कृतवान् भवति * । निगदसिद्धमन्यत् ।
एतस्य प्राजापत्यपुरोडाशस्य कल्पदयुतो यान्याहुवाक्ये विद्यते—

“कहत्याविति ३ । ‘क’-शब्दस्य प्रजापतिवाचकत्वं भावः— “को
 हीति ॥ ११, १२ ॥

“तद्यदपां पुरस्ताज्जुहोति”—इत्यादेरयं मर्थः,— पूर्वं वायव्य-
 पशोर्वपायागेन, मध्यतः प्राजापत्यपुरोडाशाचरणेन, अन्त्ये
 पशुद्वयागेन, उभयतः प्राणान्, मध्ये आत्मानं च निहितवान्
 भवतीति ।

वपाहविषोर्नियुत्वत्प्रदयुक्तां याज्यानुवाक्यां विधत्ते— “शुक्ल-
 वस्य इति” ॥ १३ ॥

अथ शाखान्तरानुसारीण्य वपाया एव ‘शुक्ल’-पदयुक्ते याज्यानु-
 वाक्ये, पशुद्वयपशु ‘नियुत्वत्’-पदयुक्ते याज्यानुवाक्ये इति दर्श-
 यति— “तदु वा आहुरिति । पूर्वं प्राजापत्यपुरोडाशस्य कल्पद-
 युक्ते याज्यानुवाक्ये उक्ते इति त्रयाणां वपापुरोडाशहविषां भिन्ना
 याज्यानुवाक्या इत्यर्थः । तदुक्तां कात्यायनेन— “प्राजापत्यः
 पशुपुरोडाशो हादगकपाल उभयोः, कहत्यो याज्यानुवाक्याः
 प्राजापत्यस्य, शुक्लवस्यो वायव्यस्य, वपाया वा”—इति ॥ १४ ॥

पूर्वं पुरुषपादयः पश्च पशव उक्ताः, अत्र त्वेक एव वायव्यः,
 तत् कथं मेकेन पशुभा सर्वेषामसाध्यं फलं लभेत ? अतः
 पश्चपशुपञ्चस्वीकार एव युक्त इति शङ्कां व्युदस्यन् एकस्यापि
 वायव्यस्य पश्चपशुरूपतां दर्शयति— “यद्देवैतं पशु मानभते,
 यतश्चिन् ह पशो सर्वेषां पशूनां रूप मिति । प्रागुक्तः

* का० श्रौ० सू० १६. १. ४० ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. ४१ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. ४२. ४०, ४१ ।

पञ्चपञ्चादिपञ्चाणा मन्यतमः पञ्च इच्छया कर्त्तव्य इत्याह—
“अतो यतमदस्य कर्मोपकल्पेतेति ।

तान्मेव रूपाणि योजयति— “यत्तूपरो लघुदीति । ‘केसराः’
स्कन्धरीमाणि ॥ १५ ॥

पञ्चानभकालं विधत्ते— “तं पौर्णमास्या मालमेतेति । तच्छब्दः
पूर्वपरामर्शार्थः । वायव्यं पौर्णमास्या मालमेत एतदुपलक्षणम् ,
सर्वानपि पञ्च पशून् प्राजापत्यं वायव्यं वा पौर्णमास्या मालमेते-
त्यर्थः । अत एव कात्यायनेन सर्वशेषतया पञ्चपशुपञ्चादौ
सूत्रितम्— “उत्तरस्था फाल्गुन्यां पौर्णमासिनेष्टा पञ्च पशूनाल-
भते”-इति ३ ।

अत्र केषाञ्चित् पञ्चं सोपपत्तिकं मनुवदति— “अमावस्याया
मालमेतेत्यु हेक चादुरिति † । चन्द्रस्य प्रजापतितादृष्यं प्रागुक्तम् ;
चन्द्रमा मनसो जातः , मनस्य प्रजापतिः , तदेतयोः कार्यकार-
णयोरभेदोपचारेणेति । सः ‘चन्द्रः’ ‘एतां रात्रिम्’ । अमा-
वास्यारात्रौ ‘इह’ च लोके शोषध्यात्मना ‘वसति’, तस्मात्
‘यथा’ येन प्रकारेण ‘उपतिष्ठन्तं’ चन्द्रम् ‘मालमेत’, ‘एवं’
‘तत्’ पञ्चालम्बनम् । अमावास्यायां पञ्चालम्बनचन्द्रालम्बनसमान
इति प्रशस्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

पौर्णमास्या मेवालम्बेतेति सिद्धान्तयितुं पुनरनुवदति—
“तद्दे पौर्णमास्या मेवेति । “असौ वै चन्द्रः पशुरित्यादेरय मर्थः—
वस्त्रादयो ‘देवाः’ पशुरूपं चन्द्रं पौर्णमास्या मालम्ब्य , प्रति-

* ‘अदक्षिणाद्’-इति तत्र तच्छेषः । का० श्रौ० सू० १६. १. ५ ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. ७ । ‘सा च माषामावास्या सन्निधाणाद्
यस्यते’-इति तत्र कर्कः ।

अथाढाद्यपि चनया क्रियया संश्रियत एव । अष्टम्या सुखासम्भरणं प्रशंसति— “प्राजापत्य मितदिति । अष्टमीदिवसस्य 'अधि-देवता प्राजापतिरिति तदाह— “प्राजापत्य मिति । 'उखा' इति 'यत्' अस्ति, 'तत्' 'प्राजापत्यं कर्म' ; प्राजापत्यात्मकोऽग्निः, तद्वारणार्थकत्वात् । प्राजापत्योऽग्निः, तत्सम्बन्धि 'अहन्' अङ्गी-त्यर्थः । “सुपां सुलुक्०” ॥ २३ ॥

पुनः प्रशंसितु मनुवदति— “यद्देवाष्टकाया मिति । 'एतत्' अहः अष्टम्याख्यम्, 'संवत्सरस्य' 'पर्व' सम्बन्धिस्थानीयम् ; यथाङ्गुलिः पर्व सम्बन्धिस्थानीय मिवम् । तत् पक्षस्य अन्तात् अष्टमी मध्येति पर्वरूपा भवति, तद्द्वारा संवत्सरस्यापीति ; 'अने' अप्येवा 'उखा' 'पर्व' ; सम्बन्धिसामत्वात्, अत्र ह्यग्निः सन्धीयते ॥ २४ ॥

अथाष्टम्या सुखासम्पादन मष्टकानामसाम्याद्युक्त मिति तत् पुनः प्रशंसति— “यद्देवाष्टकाया मष्टका वा उखेति । अष्टकानामाष्टमङ्गा भवतीति तदष्टसङ्ख्यावत्त्वं सुखायां दर्शयति— “निधिर्दा उखी इति । 'निधिः' नाम उखायाः प्रथमं सृत्पिण्डस्य प्रथमेन अग्निधारणार्थोऽधस्तात्प्रदेशः । 'दा उखी', 'उदिः' नाम प्रथितसृत्पिण्डस्योपरि प्रथित. अन्यो सृत्पिण्ड. , तौ द्वौ । 'राघा' नाम उखाकण्ठनम्ना 'तिरथी' तिर.स्थाना हृत्पाकारात् । एवं निध्यादिचतुष्टयम् । 'उखी.' प्रतिदिश मेकैकं

* भा० सू० ७. १. ३३ ।

† “द्विष्टतोये उत्तरे वर्ति भवेतः करोति”—इति । 'उखाया उत्तरभागस्योत्तरे उपरि वर्तमाने दृष्टोये भागे सर्वासु दिक्षु गन्धायो वर्ति शर्थाकारां दार्ष्टां करोति' इति तत्र (का० श्रौ० सू० ११. २. ३०) कर्षाचार्याः ।

वर्तिपर्यन्ताः 'वतस्रः' चाययभूताः, 'तायतस्रः' । एवम्
'षष्टी' उखायां सम्पत्ताः * । चतोऽष्टम्या मष्टकाकरणं युक्त
मित्यर्थः ।

उत्तरत्र पञ्चमाध्याये †— "मृत्पिण्ड मुपादत्ते"—इति
प्रक्रम्य, "तम् प्रथयति वसवस्त्वेति, "भयं हैष लोके निधिः"—
इति प्रथमस्य पृथिवीरूपतोक्ता ‡ । "भय पूर्वं मुहि मादधाति
०—० अथोत्तर मुहि मादधाति"—इति §, "भय तिरश्चीं प्रासां
पर्यस्यति ०—० अथ चतस्र ऊहीः करोति"—इति ॥ । अत्र
काव्ययनः— "ऊहास्तूष्णीं प्रतिदिशं चतस्रोऽपरा वक्षि
प्रासाः"—इति ¶ ॥ २५ ॥

चयनसहितस्य सोमयागस्य दीक्षाकालं विधत्ते— "अमा-
वास्यायां दीक्षत इति । फास्युनामावास्यायां दीक्षां कुर्यात् ।
सूत्रितत्र— "दीक्षामावास्याया मामावास्येनेद्वेति §§ । अमा-
वास्यासम्बन्धीष्टिकरणादनन्तरं मेव दीक्षा कर्त्तव्या ; पौर्ण-
मास्योपक्रमाद् दर्शयागेन तत्परिसमाप्तेरवकाशत्वादित्यभिप्रायः ।
"अमावास्यायै वा अधीति । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी । 'यज्ञः'
चन्द्रमाः, 'तायते' विस्तार्यते ; पौर्णमास्यां देवैरालम्बस्य

* निधिः, उही नौ, राज्ञा, वक्षयचतस्र इत्यष्टौ ।

† 'चतुर्थाध्याये'—इति च-पाठः ।

‡ इहेव काण्डे उपरिष्ठात् ५ अ० २ ना० १, ३ क० ।

§ इहेवोत्तरत्र ५ अ० २ ना० ४, ५ क० ।

॥ इहेवोत्तरत्र ५ अ० २ ना० ११—१४ क० ।

¶ का० अ० सू० १६. ३ ३१ ।

** का० अ० सू० १६. ४. २७ ।

पदादितिषु एकेकां कलां प्राश्रन्तीति प्रसिद्धम् ; अत एवा-
मावास्याया मिककलावशेषत्वात् पुनस्तं वर्धयन्ति । अत्र तैत्ति-
रीयकम्—“हन्ति वा एवं पूर्णमास आ अमावास्यायां प्याय-
यन्ति”—इति ७ । ‘तस्मात्’ मयापीदानी मनुष्ठाया ‘यत्र’
यच्चिन् काले दिवाः’ पशु मासश्चवन्तः , तस्मिन्नेव काले पशु-
रालम्ब्य इति “प्रथमा व्युधासेति ॥ १७ ॥

“तच्च फाल्गुन्या मेवेति । ‘एषा’ ‘संवत्सरस्य’ सर्वासां रात्रीणां
‘प्रथमा’ आदिभूता ‘रात्रिः’, या उत्तरफाल्गुनीनक्षत्रयुक्ता ‘पौर्ण-
मासी’ ; ‘या पूर्वा’ ‘एषा’ संवत्सरस्य ‘उत्तमा’ अन्त्या रात्रिः ।
तैत्तिरीया आनन्ति—“एषा वै जघन्या रात्रिः संवत्सरस्य,
यत् पूर्वं फाल्गुनी०—० एषा वै प्रथमा रात्रिः संवत्सरस्य,
यदुत्तरे फाल्गुनी”—इति ८ । अतोऽस्या उत्तरस्यां फाल्गुन्यां
पौर्णमास्यां पश्चालम्बेन संवत्सरादौ उपक्रान्तवान् भवती-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

पश्चालम्बः पूर्णमासे कर्त्तव्य इत्युक्तम् , तत्र नित्यपौर्ण-
मासेष्टिकरणान्तरं कर्त्तव्य इत्याह—“स या इष्टेव पौर्णमासे-
नाथ पशु मालभेतेति ।

पौर्णमासयागानन्तरं पशुयागस्य सहष्टान्तं प्रतिपादयति—
“पौर्णमासेन वा इन्द्रो वृषं पाप्मान मिति । अत्र कात्यायनः—
“वेष्टानरः पशुपुरोडास्य उपांशु , पशुदेवता च”—इति ९ ।
‘उपांशु’ करणवदगध्दमनःप्रयोग मित्युक्तञ्चणम् ॥ १९ ॥

० तै० सं० १. ५. १. (५) ० ।

१ तै० ब्रा० १. १. १. ८ ।

१ का० श्रौ० सू० १६. १. २५, २६ ।

तदिदं विधत्ते— “तहा उपांशु भवतीति । तच्छब्दो न पञ्चगुष्ठानं परामृश्यते । उपांशुत्वं प्रतिपादयति— “एतद्वैतैः प्रजापतिः पशुभिरिति । पूर्वं ‘प्रजापतिः’ चयनाख्यं ‘कर्म’ ‘पशुभिः’ ‘इयेष’ इच्छति छ । करिष्यमाणं कर्म ‘अत्र’ अस्मिन् पञ्चगुष्ठानकाले ‘अनहा’ अपत्यक्षम् ‘इष’ ‘पास’ । साकल्येनानुष्टि तत्त्वाद् वीजरूपत्वाच्चाप्रत्यक्षत्वम् । तदेवाह— “अनिदक्ष मिति । इदं कर्म इयदितिकर्त्तव्यतायुक्त मिति निर्वक्तु मयोग्यम् ॥ २० ॥

उपाशुत्वं प्रशंसितु मनुवदति— “यद्देवोपांशु प्राजापत्य’ या एतदिति । ‘एतत्’ पशुकर्म ‘प्राजापत्य’ प्रजापतिस्त्वन्धि । एतावताप्यस्य कर्मणोऽनिरुक्तत्वं कथ मित्याह— “अनिदक्षी वा इति । प्रजापतेरपि सर्ववस्तुरूपत्वात् अय मेतावानिति कर्मण-
स्ताद्रूप्यम् ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेणोपाशुत्व प्रशंसति— “यद्देवोपाशु रेतो वेति । ‘अत्र’ पशौ यज्ञे ‘रेत.’ रेतोभूतः वीजरूपत्वात् । यज्ञे पशुव्यति-
रिक्तान्यन्यान्यद्धानि सन्ति, तत् कथं पशौ यज्ञो वीजभूतस्तिष्ठ-
तीति तत् समर्थयते— “वपा पश्निति । ‘वपा’, पशुपुरोडाश-
हवीरूपः ‘पशु’, ‘एतावान्’ एव यज्ञ इति ‘पशु’ यज्ञवीजा-
त्मना तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अग्निधारणार्थं सुखासम्भरण विधत्ते— “अष्टकाया सुखा सम्भरतीति । अष्टकानामाष्टमी, तस्या सुखा विदध्यात् । पूर्व-
फासुगुणपीर्षमास्या पश्चालम् उक्त, तस्या बहुलाष्टम्या सुखार्थं
वृत्तिकाद्वटवल्लीकवपादिद्रव्यसम्भरण मित्यर्थः । कात्यायनो-
ऽपि— “उखासम्भरण सष्टस्याम्’-इति * । उखा धोपलक्षणम्,

घट्टस्य अमावास्याया माध्यायनस्योक्तेः । 'यतः' यस्मात् दिना-
घट्टा (?) विस्तारितम्, तस्मात् अह मपि 'यज्ञम्' उत्थादयेय
मिति । यद्वा, यज्ञपदेन दर्शेष्टिः ; दर्शपूर्णमासी हि सर्वस्या इष्टेः
प्रकृतिभूताविति । तस्मादस्या उपरि 'यज्ञस्तायते' । "तयो-
तेर्यकि"—इति * नतोपे "यज्ञत्सावंधातुकयोः"—इति † दीर्घे
कृते 'तायते'—इति रूपम् ॥ २६ ॥

। प्रकारान्तरेण दीक्षाकरणं प्रथंसति— "यद्देवामावास्यायां
रितो वा, एतदिति । 'दीक्षते' यजमान इति 'यत्', 'एतत्'
उखारूपायां 'योनी' रितोभूत मात्मानं सिक्तवान् । दीक्षा-
करणं मग्न्युत्पादनात् प्रागवस्येति रेतश्चेकात्मकत्वं मित्यर्थः ।
'यत्' यदा 'दीक्षितः' प्राप्तदीक्षो 'भवति', तदा तस्मै रेतो-
रूपत्वेनोत्पद्यमानायाम्ने 'पुरस्तात्' पूर्वं 'लोकं' स्थानं करोति,
स्थाने निष्पत्ते पश्चात् अग्निर्जायते । अयं मर्थः,— दीक्षाप्रारम्भो-
ऽग्नेरुत्पत्तिप्रागवस्था, तत्कालमिरेव जनिष्यमाणस्याग्नेः स्थान-
करणं मिति स्थानसम्पादनानन्तरं सुत्पत्तिं लोकप्रसिद्ध्या दृढ-
यति— "तस्मादाहुः कृतं लोकं मिति ॥ २७ ॥

साग्निं क्रतौ "संवत्सरभृतं निव चिन्वीत"—इत्याश्रानात् ‡

* पा० सू० ६. ४. ४४ ।

† पा० सू० ७. ४. २५ ।

‡ उपरिष्ठात् इष्टयम् (१० का० २ ष्य० ६ ब्रा० ६ क०) । "तयो-
विभागं माह, साग्निं क्रतौ संवत्सरं दीक्षा व्याश्रानाः— 'संवत्सरं
चिन्वीतेति (शत० ब्रा० १०. २. ६. ६.), पत्रिवे चतस्रो दीक्षा-
व्याश्रानाः 'पवित्रचतुर्दशः'—इति (का० श्रौ० सू० १५. १. ४.)
—इति च का० श्रौ० १६. ६. ६. धर्मो कर्कः ।

न्यूनातिरेकाभावेन संवत्सरपर्यन्तं दीक्षा कर्तव्येति सिद्धान्त-
यितुं न्यूनातिरेकपक्षघोर्दीपं सुषन्धस्यति— “अथ यत् कनीयः
संवत्सरादिति । अग्निस्तावत् संवत्सरात्मकः, तादृशस्याग्नेरव-
यवा यजुषस्य इष्टकाः षट्पत्तरत्रिंशत्सङ्ख्याका इति दशमे
काण्डे वक्ष्यते ४ । तत्र दीक्षाणां संवत्सरादवाक्त्रे कतिपयानां
मिष्टकानां माधारभूतकालराहित्यादधिका भवन्तीति प्रदेश-
रहिता इष्टका एवोपहिता हितवान् भवतीति । एवं तर्हि
एतद्दोषपरिहाराय दीक्षाणां वर्षाधिक्ये इष्टका न्यूना इति लोका
अतिरिक्ता भवन्तीति सोऽपि नेष्टव्यः ॥

इष्टकाकालं मनुवदति— “अथ यदमावास्यायां दीक्षित्वामावा-
स्यायां क्रीषातीति । प्रथमायां फाल्गुनामावास्यायां ‘दीक्षित्वा’,
ततः कतिदिवसं दीक्षितधर्मानाचरन् पुनः फाल्गुनामावास्यायां
राजानं सोमं ‘क्रीषाति’, अतो न्यूनाधिकभावौ न स्तः ।
इष्टकातिरेको लोकातिरेको वा नास्तीत्यस्मिन् पक्षे गुणान्तरं
दर्शयति— “अथास्यापूर्यमाणपक्ष इति । दीक्षानन्तरं राजक्रये
उपसद्यागः, तत्र हि अनुपसदं मणिं चिनोतीति उपसत्स्वनि-
चयनं स्यात्, तच्चयनं शुक्लपक्षे सम्पद्यत इति गुणः ॥ २८ ॥

एवं दीक्षाणां संवत्सरकालीनत्वेनेष्टेः कालसाम्ये सिद्धान्ते-
ऽपि वेदवादिनां कालविषया मधिका माश्रद्धां दर्शयति—
“तदाहुर्व्यावस्य एतस्येति । यद्यपि प्रथमफाल्गुनामावास्यायां
दीक्षित्वा, प्रागामिफाल्गुनामावास्यायां सोमक्रयावधिरूपवत्सर-

• “षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिधितः, षष्टिश्च त्रीणि च
शतानि यजुषस्यः”—इति १० का० ५ अ० ४ ब्रा० ५ क० ।

स्त्रीकारे अग्न्यवयवभूतेष्टकानां कालरूपाधारराहित्य माधिक्यं वा नास्ति, तथापि क्रयादनन्तराण्यहानि उपसदर्थानि विद्यन्ते ; तत्र कथं सिष्टकाभिर्यजमानस्य लोका उपहिता भवन्तीति प्रश्नः ।

“यद्वा अमावास्यायां दीप्तिलेत्यादिपरिहारवाक्यस्थाय मर्थः— दीप्तादिक्रयकालपर्यन्तो यावान् कालरूपो लोकः, तावत् इष्टका अभूवन्निति तावदविवादम् । यदि तस्माद्दूर्धानि यान्यहानि, सोऽवकाशोऽध्वर्योरभिचयनस्य । यदि तान्यहानि चयनकालो न भवेत्, तर्हि ‘को हि’ कुत्रावकाशे ‘चिनुयात्’ ? अवकाशस्याभावात् । अन्येष्वहस्तु इष्टकोपधानं नास्तीति न मन्तव्य मिति । “यावन्ति वै संवत्सरस्याहोरात्राणि”—इत्यादिना क्रयोत्तरकालेऽपीष्टकोपधान मस्तीत्याह । संवत्सरधारणात् तद्रूपोऽग्निरित्युक्तम्, तत्र इष्टका अग्न्यवयवा इति च, अतः संवत्सरस्य यावन्ति दिनानि, तावत् इष्टका उपहिता इत्युक्ते संवत्सरे त्रयोदशमासस्यापि संभवात् तत्रमज्ज्ञया इष्टकोपधानम् । अतस्त्रयोदशमासरूपाणि क्रयोत्तराण्यहानि तत्रसद्व्याकाभिरिष्टकाभिर्यजमानलोका उपहिता भवन्तीत्यनेन यावन्तो लोकास्तावत् इष्टका उपहिता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

यत्रानश्रोत्रासम्भरणदीप्ताकाला ये उक्तास्तेषां प्राथम्यं मुप-
जौष्यं प्रशंसति—“एतद्देवैव प्रथमा पौर्णमासीति ।

अथ पशुकर्मणः संवत्सररूपान्नेयं सद्व्यासम्पत्तिं दर्शयितुं प्रतिजानीते— “अयातः सम्पदेवेति । ‘सम्पत्’ सम्पत्तिः, सत्यासाम्यम्, तत् पशुकर्मान्योर्दर्शयिष्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

“इत्याहुः कथं मस्यैतत् कर्मेति । अयिः संवत्सरात्मकः, तम् ‘कथं मितत् कर्माप्नोति’ अत्रानुपपत्तिं स्वयं नैव दर्शयति—

“कथं संवत्सरेणेति । संवत्सररूपेण ‘अग्निना’ सह ‘कथं सम्पद्यते’
सङ्घातः कथं सम्पन्नं भवेदिति प्रश्नार्थः ॥

एवंपशुयाजापत्यवायव्यरूपपञ्चदशेऽपि सम्पत्तिं दिदर्शयितुः
पञ्चपशुरचे प्रथमं दर्शयति— “एतेषां वै पञ्चानां पशूनां
मिति । तस्मिन् यज्ञे ‘सामिधेन्यः चतुर्विंशतिः’ । उक्ताः प्रकृति-
गताः पञ्चदश, “समास्त्वान्ने ऋतवः”—इत्याद्या मध्ये
विहिता नवेति चतुर्विंशतिः । ‘द्वादश चाप्रियः’ । “जहुं
अथ्य समिधो भवन्ति”—इत्याद्याः अग्नीसंस्तुताः प्रयाजयाज्या
द्वादशोक्ताः * । ‘एकादश अनुयाजाः’ । ‘एकादश उपयजः’
उपयजो नाम पशुगुदहोमाः । तदाहापस्तम्बः— “एकादशधा
तिर्यक् छित्वात्मन्निद्वन्द्वपर्यावर्त्तयन्ननुयाजानां धपट्कृते धपट्-
कृत एकैक गुदकाण्डं प्रतिप्रस्थाना इस्तेन जुहोति”—इति † ।
एताः सर्वा मिलित्वा ‘अष्टापञ्चाशत्’ सङ्घात सम्पन्ना ॥ ११ ॥

अस्तु, प्रस्तुते किं मायात मिल्याह— “ततो याष्टाचत्वारिंश-
दिति । उक्ताया अष्टापञ्चाशत्सङ्घायां मध्ये दश सङ्घां हित्वा
अवशिष्टा अष्टाचत्वारिंशत्सङ्घा ; तावत्सङ्घाच्चरजगतीशब्दोरूपा ,
जगत्प्रति हि द्वादशाक्षरपादेति पादचतुष्टये उक्तसङ्घा भवति ।
अस्यां भूमौ सर्वे जगत् प्रतिष्ठित मिति भूमिरपि जगतीशब्द-
वाच्या , भेव हि सर्वाग्निचयनाधिकरण मिति आधाराधेययो-
रभेदोपचारेण भूमिरेव अग्निशब्दवाच्या । अग्निर्यादत्परिमाण-

* पुरस्तात् (७४—८० पृ०) द्रष्टव्याः ।

† व्याप० श्रौ० सू० ७. २७. ११ । “वसुधैव कुटुम्बकम्” इति तत्संश्लेषः ।

वचनः, अस्मान्मेर्मात्रावयवो यायती यत्परिमाणः, तत्कर्म-
सङ्घराकं तावदग्निं तदवयवसङ्घराकं भवति ॥ ३२ ॥

प्रोक्ताया एव सङ्घरायाः प्राजापत्यात्मना सम्पत्तिं प्रशं-
सति— “यद्देवाष्टाचत्वारिंशदिति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ३३ ॥

अवशिष्टां दशसङ्घरां प्रशंसति— “अथ यानि दश सा दशा-
चरेति । ‘विराट् अग्निः’ अन्नात्मकत्वात् । अग्निर्विराट्
पञ्चम् इति श्रुतेः विराजोऽन्तत्वम् ॥ अग्नेर्दिगात्मकत्वं प्रागादि-
दिक्षु विभज्योपधीयमानत्वात् । प्राणापानादयः पञ्च, नाभ-
कूर्मककलदेवदत्तधनञ्जयाख्याः पञ्चेति ‘दश प्राणाः’ । यद्वा,
प्राणा दश इन्द्रियणि । अग्नेः प्राणात्मकत्वम्, हिरण्यगर्भात्मक-
त्वात् । “यावानग्निरित्यादि पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

एवं पञ्चपशुपक्षेऽष्टापञ्चाशतं सङ्घरा मग्न्यात्मना सुत्वा संव-
त्तराग्निना सम्पत्तिं वक्षु सङ्घरान्तरं दर्शयति— “वपापशपुरो-
डाय इति । ‘वपा’ वैश्वानरः, ‘पशु पुरोडाशः’ इति षो ।
एताभ्यां सङ्घ पष्टिसङ्घरा जाता । ‘मासस्य’ संवत्तरावयवभूतस्य
पष्टिसङ्घरानि षड्वीरात्राणि विद्यन्ते, तत् पष्टिसङ्घराकं मासं
तावत्सङ्घराकं सङ्घीरात्रं माप्नोति । ‘मासः’ सम्पन्नः ‘मासः’
स्वावयवितम् ‘ऋतुम्’ ‘माप्नोति’; ऋतुर्हि मासद्वयात्मकः ।
‘ऋतुः’ अपि ‘संवत्सरम्’ माप्नोति; ऋतुपट्कात्मको हि संव-
त्सररूपोऽग्निरिति प्रागुक्तम् । अतः सामिधेय्यादि-वपापशपुरो-

• “अपिं मय्यन्ति” — “अत्र विराट्” — इत्यादि (तै० ब्रा० १-१-
३-३), अत्र विराट्, विराजैवाम्नाय भवत्यन्ते — इत्यादि च (तै०
ब्रा० १-८-३-२) इत्ययम् ।

डायास्तगता पष्टिमहा संवत्सररूपात्मना सम्पन्नेति सर्वान्
 संवत्सरमध्यवर्तिनः कामानाप्नोति । न चास्मिन् कर्मणि भक्षानि
 बहूनि सङ्ख्येयानि विद्यन्ते , तत् कथं पष्टिसङ्ख्येयुक्त मत्त पाह—
 “अथेत्यादि । अथेति प्रश्ने । ‘अतः’ उक्तसङ्ख्यातः ‘अन्यत्’
 ‘यत्’ अस्ति , ‘तत्’ ‘संवत्सरे’ विद्यमानम् ‘अन्तम्’ एव
 ‘तत्’ ॥ ३५ ॥

एवं पञ्चपशुपदे सम्पत्तिं दर्शयित्वा प्राजापत्यपशुपदे
 दर्शयति— “अथैतस्य प्राजापत्यस्येति । अग्नेः ‘एकविंशतिः
 सामिधेन्यः’ इति ; पशुद्वयद्वयद्वयमित्यर्थः । एव मष्टा-
 पञ्चाशत् सम्पत्ता । तत्र पूर्वोक्तं फल मतिदिशति— “स यो-
 ऽष्टापञ्चाशति काम इति । अत्रापि संवत्सराग्निना सम्पत्तिं
 वक्तुं सङ्ख्येयान्तरं समुच्चिनोति— “शवाघाराविति । सुवा-
 धारः सुधाधारयेत्यर्थः । एवं षष्टिसङ्ख्यायां सम्पत्ताया
 पूर्वोक्तपष्टिफल मतिदिशति— “स यः पश्या कामोऽत्रैव
 त मिति ॥ ३६ ॥

वायव्यपशुपदे सम्पत्ते सम्पत्तिं दर्शयति— “अथैतस्य
 नियुत्वतीयस्येति । “द्वी स्त्रिष्टकताविति । पशुपुरोडाशः स्त्रिष्ट-
 क्तत् , पशुद्वयस्त्रिष्टकचेति इय मित्यर्थः । “वनस्पतिश्च वसा-
 होमयेति । शृपदाज्यद्रव्यको वनस्पतिपाशः स्त्रिष्टकतः प्रागनुष्ठेयः ,
 इधियो यार्ज्याया अर्हचे प्रतिप्रस्थात्रा कर्त्तव्यो वसाहोमः ।
 अत्रापि फलद्वयवाक्य पूर्ववद् योज्यम् ॥ ३७ ॥

पशुनुष्ठानस्य चयनकर्मादित्वात् तदवसागः कर्त्तव्यः ;
 देवताविसर्गरूपमिष्टयजुर्होमः समाप्तिरूपावभृथश्च न कर्त्तव्या-
 विति केषाञ्चित् पक्षं सोपपत्तिक मुपन्यस्यति— “तदाह-

नैतस्य पशोरिति । पञ्चपशुपद्योऽपि “अजिन चरति”—इत्युक्तेः ०
 अजस्य वा प्राजापत्यस्य वा वायस्यस्य वा पशोरित्यर्थः । ‘अग्नेः’
 अग्निचयनकर्मणः ‘एषः’ उक्तः ‘पशुः’ पशुयागः ‘आरभः’
 कर्मोपक्रमः ; आदावनुडीयमानत्वात् । ‘समिष्टयजूषि’ इति
 यत्, तत् ‘दिवताना’ ‘व्यवभगंः’ विसर्जनम् । ‘अवभृशः’ इति
 यत्, तत् ‘संस्था’ कर्मसमाप्तिः । अतः कर्मोपक्रमे एव देवता-
 विसर्जनं कर्मसमापनं च कर्तुं न युक्तमित्यर्थः ।

तन्मतं गिरत्विति— “स वै स मेव स्यापद्येदिति । पूर्वं ‘प्रजा-
 पतिरितेन पशुना दृष्ट्वा’ ‘अपश्यद्’ विचारितवान्,— ‘यथा’ देव
 प्रकारेण ‘एतस्य’ ‘अग्नेः’ ‘अन्तः’ ‘न’ ‘पर्यत्’ पर्यगच्छत्, चिकीर्ष-
 माणः स स्वयं मेव तदपश्यत् इत्यन्वयः । दृष्ट्वाकेनेव पशु-
 नेष्ट्वग्नेरन्तं परिगच्छेत्, तर्हि समिष्टयजुरादिकं न कर्त्तव्यं
 स्यात् ; न तथा ; एकेन पशुना यागेऽपि इदमेव पशुशरी-
 राणां मष्टु प्रासनात् तत्परिमाणमृषमशोऽपि पशुनादिकं
 विना अग्न्यन्तगमनाभावसिद्धेः पशुकर्म संस्थापयितव्यमित्य-
 भिप्रायः ।

संस्थापनाकारणे अग्निष्टं दर्शयितुं मनुष्यदति— “यद्वैव
 संस्थापयति प्राण एव पशुरिति । पशोः प्राणत्वं पुरस्तादुक्तम् ।
 ‘तस्य’ पशोः सम्यञ्चि ‘यत्’ कर्म ‘अन्तरियात्’ व्यवहितं कुर्यात्,
 ‘प्राणस्य’ सम्यञ्चिन मेकदेशे गेय व्यवहितं कृतवान् भवति ।
 ‘ततः’ च प्राणादन्तरितः स अन्तर मेव ‘स्त्रियेत्’ मृतो
 भवति ; ‘तस्मात्’ पशुकर्म ‘संस्थापयेदेष’ इत्यर्थः ॥

अथ पशुयागानन्तरं अयमकर्मणि यजमानकर्त्तव्यानां निय-
मानां भीमांसा वक्ष्यत इति प्रतिजानीते - “अयातो व्रताना
मेवेति ॥ ३८ ॥

कर्मव्याकर्त्तव्यविचारं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां निरूपयति—“तद्दृ-
ग्नेनेति । ‘पशुः’ नाम ‘पूर्वा’ प्रथमभाविनी ‘दीक्षा’, दीक्षा-
कर्मोपक्रमार्थं मिति मत्वा पूर्वपक्षोद्भवः । ‘अतः’ पशुकर्मणो
दीक्षात्वात् यजमानस्योपरि शयनादिकम् ‘अनवकृणु’ अयुक्त
मित्यर्थः । दृषयति— “नेत्वेवैषा दीक्षेति । अत्र दीक्षा-
शब्दस्य सुव्यार्थस्वीकारः । सुव्यदीक्षायां “नेखलया दीक्ष-
यति”—“कृष्णाजिनेन दीक्षयति”—इति * , मेखलाजिनयोरता-
भावात् इयं दीक्षा न भवतीत्यर्थः । किं तत् पञ्चगुष्ठान मिति ,
तत्राह— “इष्टकां वा एतां कुरुत इति । पशुयागो नामेष्टका-
करणमेव । ‘तस्मात्’ मांसोपर्यासने ‘कामं’ कुर्यात् । “एतद्
सर्वं भक्ष मिति । पुरुषादिपशूनां सर्वान्नत्वात् । ‘तद्’
‘यदा’ ‘आमम्’ ‘पारब्धं’ प्रक्रान्तं भवति , तस्मात् ‘आ
मधुनः’ मर्यादाया माह् , मधुपर्यम् ‘यानि’ ‘अग्नानि’
अन्नानि , ‘तेषां’ मध्ये ‘अस्य’ यतुः ‘कामागनम्’ इच्छया
भोजनम् । किं सर्वदा ? नेत्याह— “यदि न लभेतेति † । ‘यदि’
हि अन्नं ‘न’ ‘नभेत’ लब्धं भवेत् , तर्हीत्यर्थः । एकं नियम
माह— “मिथुनं तु नोपियादिति ‡ । मिथुनवर्जनं सर्वथा कार्यं

* ति० सं० ६ १. ३. १४. ४ प्रवृत्तिकं दृश्यम् ।

† “यदि लभेत”—इत्येव सर्वमूनगुप्तकपठः ।

‡ अहनि मांसमैष्टुने वर्जयेत्—इति का० श्रौ० सू० २. १. ८ ।

‘अहनि , अग्निं प्रकृते ब्रह्मिहनि’—इति तत्र तद्दीक्षाकारः ।

ते ऽद्भुवन् । चेतुयध्व मेवेति चित्ति मिच्छ-
तेति वाव तदद्भुवन्नित्तु ऊर्ध्वं मिच्छतेति तेषां
चेतुयमानाना मिन्द्राग्नी च विष्णुकर्मा चान्त-
रिच्छं द्वितीयां स्वयमाहृष्यां चित्ति सपश्यं-
सुस्मात् ता मिन्द्राग्निर्ष्यां च विष्णुकर्मणा चोप-
दधाति ॥ ३ ॥

तान् वायुरब्रवीत् । उपाह मायाग्नीति केनेति
दिग्भिरिति रथेति दिश्यामिर्हं तदुवाच तस्माद्
द्वितीयायै स्वयमाहृष्याया ऽद्भुनन्तर्हिता दिश्या
उपधीयन्ते तस्मादन्तरिक्षादन्तर्हिता दिशोऽनन्त-
र्हितो वायुरन्तर्हितो ह्येव एताभिरुपैत् ० ॥ ४ ॥

तेऽद्भुवन् । चेतुयध्व † मेवेति चित्ति मिच्छतेति
वाव तदद्भुवन्नित्तु ऊर्ध्वं मिच्छतेति तेषां चेतुय-
मानानां परमेष्ठी द्विवं तृतीयां स्वयमाहृ-
ष्यां चित्ति सपश्यत् तस्मात् तां परमेष्ठिनोपदधा-
ति ॥ ५ ॥

० 'एताभिरुपैत्'—इति मं, घ ।

† 'तेऽद्भुवन् चेतुयध्व'—इति क, घ ।

तु मसावादित्योऽनन्तीति । उपाह मायानीति
 केनेति लोकम्पृणयेति तद्येत्येष वाव लोकम्पृणा-
 त्मना ह्येव तदुवाच तस्मात्तृतीया स्वयमात्मणा-
 नन्तर्हितालोकम्पृणायाम् उपधीयते तस्मादसावा-
 दित्योऽनन्तर्हिती द्वियोऽनन्तर्हिती ह्येष एत-
 योपैत् * ॥ ६ ॥

तदेता वाव षड् देवताः । इदं सर्वं
 मभवन् यदिदं विश्वं ते देवाश्चर्षयश्चानुवन्निमा
 वाव षड् देवताः । इदं सर्वं मभून्नप तुज्जा-
 नीत यथा व्यय मिहाप्यसामेति तेऽनुवंशेतयध्व
 मिति चिति मिच्छतेति व्वाव तदनुवंशदिच्छत यथा
 व्यय मिहाप्यसामेति तेषां चेतयमानानां देवा
 द्वितीयां चिति मपश्यन्नृपयश्चतुर्थीम् † ॥ ७ ॥

तेऽनुवन् । उप व्यय मायामेति केनेति यदेषु
 लोकेषूपैति तद्येति तद्यदृष्टं पृथिव्या अर्वाचीन
 मन्तरिचात्तेन देवा उपायंस्तदेषा द्वितीया चिति-

* 'एतयोपैत्'—इति ग, घ । 'एतयोपैत्'—इति ङ ।

† 'चतुर्थीम्'—इति ग, घ । 'चतुर्थीम्'—इति ङ ।

मित्येतन् प्राप्तम्, तस्यावधिं दर्शयति— “पुरा मैत्रावरुणौ पयस्याया इति । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । आभिषायागपर्यन्तम् । अथ कात्यायनः— “मैधुनं वज्रवेदा पयस्यायाः, मांघो-पश्रांसने चैच्छन्”—इति ० ।

तस्य नियमस्य विधायक ब्राह्मण मतिदियति— “तस्यो-परि बभ्रुरिति । ‘उपरि’ उधरत्र नवमकाण्डे “अथ मैत्रा-वरुण्या पयस्यया यजते”—इति † मैत्रावरुणीं पयस्यां विधाय अच्चात्— “स यदेतयानिष्टा मानुषां चरेत् प्रत्यवरोहः स यथा देवः सन् मानुषः स्यात् तादृक् तत्”—इति ० ॥ ३८ ॥

अस्मिन् यज्ञे ब्रह्मसम्प्रदायकं दक्षिणादानं पूर्वोत्तरपक्षान्यां निषेधयति— “तदाहुर्दृशादेतस्मिन् यज्ञे दक्षिणा मिति । ‘ब्रह्मणः’ ‘आदिष्टदक्षिणाम्’ प्रतिनियतदक्षिणाम् । ‘भिषज्जयितः’ चिकित्सितः । भिषज् शब्दात् कण्डादिभ्यो यक्, तदन्तात् कर्मणि ञः, इडागमः । “इष्टकां वा एता मिति । पशुयागे नामेऽकाकरणम्, तस्मात् प्रतीष्टकं दक्षिणादानसमानम्, पशु-यागे दक्षिणादान मित्यर्थः । पशो देयाया दक्षिणायाः कालं दर्शयति— “अमुद्योव दद्यादिति । ‘अमुद्यो’ अद यद्दो विप्र-कटवचनः । अथनकर्मणो दक्षिणादानकाले ‘अस्य’ ब्रह्मणो

• का० श्रौ० सू० १५. १. २८, २९ । “पयस्या मैत्रावरुणी, तमेव शीघ्रं यज्ञे वा दद्यान्नयति”—इति, “भिषावरुणाभ्यां पयस्याम्”—इत्यादि च इष्टयम् (४ ४ ७. ८, ९. १. १६ । प्रश्नमं हविः) ।

†, ‡ ६ का० ५ अ० १ ब्रा० ५४ क० इष्टयम् । “अथे दत्तपतये बभ्रुविति मैधुनमांसभीजनं चैतु”—इति च तत्र प्रायश्चित्तं सूचि-तम् (१५ ४. १७.) ।

‘यद्’ देयम् ‘व्यपकल्पेत’ अदङ्गुर्भ्रं स्यात्, तदा तद् देय
मित्यर्थः ॥ ४० ॥ १ [२. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

एतद्देवैर्वा अमुवन् । चेतुयध्व मिति चिति
मेषुतेति वाव तद्ब्रुवंस्तेषां चेतुयमानानां
जापतिरिमां प्रथमात् स्वयमादृशां चिति मप-
प्रत् तुस्मात्तां प्रजापतिनोपदधाति ॥ १ ॥

तु मग्निरबधीत् । उपाह मायानीति केनेति
शुभिरिति तथेति पश्चिष्टकया ह तदुवाचैषा
व पश्चिष्टका युहूर्वेष्टका तुस्मात् प्रथमायै
यमादृशाया ऽश्नन्तर्हिता दूर्वेष्टकोपधीयते
मादृशा ऽश्नन्तर्हिता ओषधयो ऽनन्तर्हिताः
षधो ऽनन्तर्हितोऽग्निरनन्तर्हितो ह्येष एतयो-
[० ॥ २ ॥

* ‘स्तुषोपेतु’—इति ग, घ । ‘स्तुयोपेत’—इति च ।

एष यदूर्ध्वं मन्तरिक्षाद्वाचीनं दिवस्तेनऽर्षय उपायं-
स्तु देवा चतुर्थीं चितिः ॥ ८ ॥

ते यद्भुवन् । चेतुयस्तु मिति चिति मिच्छ-
तेति वाव तद्भुवन् यच्चेतुयमाना अपश्यंस्तस्मा-
च्चितयः ॥ ९ ॥

प्रजापतिः प्रथमां चिति मपश्यत् । प्रजा-
पतिरेव तुत्या आर्षेयं देवा द्वितीयां चिति मप-
श्यन् देवा एव तुत्या आर्षेय मिन्द्राग्नी च विष्णु-
कर्मा च तृतीयां चिति मपश्यंस्त एव तुत्या आ-
र्षेय मृपयश्चतुर्थीं चिति मपश्यन्नुषय एव तुत्या
आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चिति मपश्यत् परमेष्ठेऽव
तुत्या आर्षेयए स यो हैतुदेवं चितीना
मार्षेयं वेदार्षेयवत्यो हाद्य बभुमत्यश्चितयो
भवन्ति ॥ १० ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

उत्तरत्रोपधास्यमागानां चितीना मृषिदेवतासम्बन्धेनोत्पत्ति-
प्रकारः, तत्सद्व्याविशेषः, स्वयमाद्यष्टकानां स्थानविशेष-
प्रदर्शनश्च यतीये ब्राह्मणे प्रतिपाद्यते । स्वयमाद्यष्टकाश्चिती

भूम्यन्तरिक्षद्युक्तोकात्मिकाः । अत एव प्रथममध्यमोत्तमासु
चितिषूपधेयाः ।

तत्र प्रथमायाचितेरुपपत्तिं दर्शयति— “एतद्वै देवा अह-
वन्निति । ‘एतद्’ षष्ठ्यमाह्य मर्ष्यजातम् अवोचत् । तदाह—
“चिति यध्व मित्तीति । स्वय मेवैतस्य पदस्यार्थं साह— “चिति
मिच्छतेतीति । चेतयध्व मित्येतेन चिति मिच्छते षाष तदनुव-
न्निति । ‘तेषां’ चेतयमानानां’ चिति मिच्छतां देवानां मध्ये
प्रजापतिः ‘इमां’ भूमिरूपां प्रथमा ‘स्वयमाहृष्या’ स्वय मेव
मध्ये द्विषां शिलारूपा मिष्टकां ‘चितिम्’ ‘अपश्यत्’ । यच्चात्
प्रजापतिरपश्यत्, ‘तच्चात्’ ‘ताम्’ इष्टकां ‘प्रजापतिना’
“प्रजापतिद्वा साद्यतु”-इत्यादिना * प्राजापत्यमन्त्रेण ‘उप-
दधाति’ ॥ १ ॥

तस्मिन् मन्त्रे † “अग्निद्वाभिपातु”-इत्यग्निसम्बन्धः श्रूयते,
त सपि दर्शयति— “त सन्निरक्षवीदिति । ‘तम्’ इष्टकाकारं प्रजा-
पतिम् अग्निम् ‘अग्निः’ ‘अहं’ स्वयम् ‘उपायानि’ आगच्छानि
‘इति’ ‘अप्रवीत्’ । ‘केत’-इत्यादिना प्रथोत्तरे प्रजापत्यमन्त्रोः ;
‘तथा’-इति प्रजापतिरङ्गीकारोक्तिः । ‘पशुभिः’-इति यदग्नि-

* या० सं० १३. १६-१८ ।

† ‘तस्मिन् चतुर्ष्वे वर्गे’-इति वक्तव्यम्, “अग्निद्वाभिपातु”-
इत्यस्य तृतीये मन्त्रे समाप्तानसुतेः । वस्तुतो हि भुवासीत्यादीनां
चतुर्णां मेव मन्त्राणां तत्र विधानम् । तथाहि— “स्वयमाहृष्यां प्रथमे
अर्करो द्विदा भुवासीति”-इति का० श्रौ० सू० १७ ४ १५ । तदेवं
स्वयमाहृष्योपधानमन्त्राणां प्रथमो भुवासीति, द्वितीयः प्रजापति
इति, तृतीयो भूरसीति, चतुर्थो विश्वसा इति, तस्यैवोत्तरार्द्धं
श्रूयतम् अग्निद्वाभिपातिति ।

रथ यदूर्ध्वं मन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तेनऽर्षय उपायं-
स्तुदेपा चतुर्थी चितिः ॥ ८ ॥

ते यदुबुवन् । चेतुयद्गु मिति चिति मिच्छ-
तेति वाव तदुबुवन् युञ्जेतुयमाना अपश्यंस्तस्मा-
च्चितयः ॥ ९ ॥

प्रजापतिः प्रथमां चिति मपश्यत् । प्रजा-
पतिरेव तुखा आर्षेयं देवा द्वितीयां चिति मप-
श्यन् देवा एव तुखा आर्षेय मिन्द्राग्नी च त्विशुव-
कर्मा च तृतीयां चिति मपश्यंस्त ऽएव तुखा आ-
र्षेय मृषयश्चतुर्थीं चिति मपश्यन्नृषय एव तुखा
आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चिति मपश्यत् परमेष्ठेव
तुखा आर्षेय ए स यो हेतुदेवं चितीना
मार्षेयं वेदार्षेयवत्यो हाद्य वृशुमत्यश्चितयो
भवन्ति ॥ १० ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

उत्तरस्रोपधास्यमानानां चितीना मृषिदेवतासम्बन्धेनोत्पत्ति-
प्रकारः, तस्मद्ग्राविशेषः, स्वयमादृशेष्टकानां स्थानविशेष-
प्रदर्शनञ्च वतीये ब्राह्मणे प्रतिपाद्यते । स्वयमादृशेष्टकाश्चिती

भूम्यन्तरिक्षद्युलीकामिकाः । अत एव प्रथममध्यसोत्तमाश्च
चितिषूपधेयाः ।

तत्र प्रथमायाचितेरुपपत्तिं दर्शयति— “एतद्दे देवा बहु-
धन्विति । ‘एतद्’ ध्वज्यमाणं मर्द्यजातम् अवोचम् । तदाह—
“चेतयध्व मितोति । स्वय मेवैतस्य पदस्यार्थं माह— “चिति
मिच्छतेतीति । चेतयध्व मित्येतेन चिति मिच्छते षाव तदनुव-
न्विति । ‘तेषां’ ‘चेतयमानानां’ चिति मिच्छतां देवानां मध्ये
प्रजापतिः ‘इमां’ भूमिरूपां प्रथमां ‘स्वयमाष्ट्यां’ स्वय मेव
मध्ये द्विषां गिलारूपा मिष्टकां ‘चितिम्’ ‘अपश्यत्’ । यस्मात्
प्रजापतिरपश्यत्, ‘तस्मात्’ ‘ताम्’ इष्टकां ‘प्रजापतिना’
“प्रजापतिद्वा सादयतु”—इत्यादिना * प्राजापत्यमन्त्रेण ‘उप-
दधाति’ ॥ १ ॥

तस्मिन् मन्त्रे † “अग्निद्वाभिपातु”—इत्यग्निध्वज्यः श्रूयते,
त मपि दर्शयति— “त मग्निरब्रवीदिति । ‘तम्’ इष्टकाकारं प्रजा-
पतिम् अग्निम् ‘अग्निः’ ‘अहं’ स्वयम् ‘उपायानि’ आगच्छानि
‘इति’ ‘अब्रवीत्’ । ‘केन’—इत्यादिना प्रश्नोत्तरे प्रजापत्यमन्त्रोः ;
‘तथा’—इति प्रजापतिरङ्गीकारोक्तिः । ‘पशुभिः’—इति यदग्नि-

* वा० सं० १३. १४—१६ ।

† ‘तस्मिन् चतुर्द्ध्वे वर्गे’—इति वक्तव्यम्, “अग्निद्वाभिपातु”—
इत्यस्य तत्पृतीये मन्त्रे समाख्यानश्रुतेः । वस्तुतो हि ध्रुवासीत्यादीनां
चतुर्णां मेव मन्त्राणां तत्र विधानम् । तथाहि— “स्वयमाष्ट्यां पुरुषे
शर्करा द्विषां ध्रुवासीति”—इति का० श्रौ० सू० १० ४. १५ । तदेवं
स्वयमाष्ट्योपधानमन्त्राणां प्रथमो ध्रुवासीति, द्वितीयः प्रजापति
इति, तृतीयो भूरसीति, चतुर्थो विश्वसा इति, तस्यैवोत्तराहर्द्धं
श्रुतम् अग्निद्वाभिपात्विति ।

भीक्ष्णम्, तद् विहणीति— “पञ्चिष्टकया ह तदुवाचेति । पञ्चिष्टकास्वरूप माह— “यद् दूर्वेष्टकेति । दूर्वेष्टकया सहाग्नि-
रह माधानीत्वर्चः सिद्धो भवति । यथादेतया अग्निरगस्त-
र्हित उपागच्छत्, ‘सच्चात्’ प्रथमं स्वयमाह्वयेष्टकोपधानान-
न्तर मेव ‘दूर्वेष्टकोपधीयते’ । तदिदं प्रथंसति— “सच्चादध्या-
अनन्तर्हिता सोपधय इति । ‘पस्याः’ भूमिः ‘सोपधयः’ अन-
न्तर नीवोत्पन्ना ; दूर्वाणा सोपधित्वात् । पशूनां दूर्वात्वात्
दूर्वेष्टकया ‘पशवः’ अपि ‘अनन्तर्हिताः’ उपहिता भवन्तीति ।
एत एव स्वयमाह्वयोपधानानन्तरं दूर्वेष्टकोपधानम् ।

तदुपधानमन्तद्वयं च सममे काण्डे समान्नास्यते— “स्वय-
माह्वया सुपदधाति”—इत्युपक्रम्य ४, “सां वै प्रजापतिनीप-
दधाति” १, “अथ दूर्वेष्टका सुपदधाति” ३, “काण्डात्का-
ण्डात् प्ररोहसीति”—इति ५ । प्रथमं स्वयमाह्वयोपधानमन्ते
प्रजापत्यभिसम्बन्धः, तस्या भूमिरूपत्वं चोक्तम्— “प्रजापति-
स्वासादयत्वपागृहे”—इत्युपक्रम्य । “भूरसि भूमिरस्यदितिरसि”
—इति १ मध्ये, “अग्निद्वाभिपातु मद्या स्वस्था ००”—इति
चान्त इति ॥ २ ॥

* ७ का० ४ व्य० २ ब्रा० १ क० ।

† ७ का० ४ व्य० ३ ब्रा० ५ क० ।

‡ ७ का० ४ व्य० २ ब्रा० १० क० ।

§ ७ का० ४ व्य० २ ब्रा० १४ क० । “काण्डात्काण्डात्”—इति वा०
सं १३ २० । “मूलाग्रवतीं दूर्वां तस्यां पुरस्तात् भूमिं प्राप्ता
काण्डात् काण्डादिति”—इति याव का० श्रौ० नू० १७. ४. १८ ।

|| ७ का० ४ व्य० २ ब्रा० ६ क० ।

¶ वा० सं० १३ १८ ।

** वा० सं० १३. १६ ।

अथ द्वितीयस्त्रयमाहृष्येष्टकामधानायाः तृतीयचित्तेक्षणं दर्शयति— “तेऽसुवन्निति । पूर्ववद् व्याख्येयम् । चिति मिच्छतेति यदुक्तम्, तत्तात्पर्यं दर्शयति— “इत ऊर्ध्वं मिच्छतेति । ‘इतः’ पञ्चमुष्ठानाद् ‘ऊर्ध्वं’ चितिम् ‘इच्छत’ इत्यर्थः । ‘इन्द्राग्नी च’ विश्वकर्मा च’ अन्तरिक्षरूपां ‘द्वितीया’ स्त्रयमाहृष्येष्टकाम् ‘अपश्यन्’ । ‘तस्मात्’ ‘ताम्’ इष्टकाम् इन्द्राग्निदेवत्वमन्त्रेण †, विश्वकर्मदेवत्वमन्त्रेण ‡ चोपदध्यात् ॥ ३ ॥

तन्मन्त्रे च “वायुद्वाभिपातु”-इति † वायुसम्बन्धः श्रूयते, त माह— “तान् वायुरन्नवीदुपाह मिति । ‘तान्’ इन्द्राग्नी विश्वकर्माणश्च । ‘केन’-इत्यादिनी प्रश्नोत्तरे पूर्ववत् । “दिग्भिरिति । यदिन्द्राग्निभ्यां विश्वकर्मणा चोक्तम्, तद् विवृणोति— दिश्याभिर्हं तदुवाचेति । दिशि भवा दिश्याः इष्टकाः, ताभिः अगच्छानीत्युक्तवान् । “दिगादिभ्यो यत्”-इति § दिक्शब्दात् यत् प्रत्ययः । ‘तस्मात्’ द्वितीयस्त्रयमाहृष्योपधानानन्तरम्, दिश्येष्टकोपधानम् ॥ । तदुपधानमन्त्रद्वयश्चाष्टमे काण्डे प्रदर्शयिष्यते ¶ । तन्मन्त्रे प्रथमं मिन्द्राग्निविश्वकर्मसम्बन्धः, मध्ये अष्टौ अन्तरिक्षरूपत्वम्, अन्ते वायुसम्बन्ध इति ** ॥ ४ ॥

* वा० सं० १४ ११ ।

† वा० सं० १४ १२ ।

‡ वा० सं० १४ १५ उत्तरार्द्धे द्रष्टव्यः ।

§ वा० ख० ४ ५. ५४ ।

॥ का० श्रौ० ख० १७ ५. १, २, ५ ।

¶ वा० ख० १५ १३, १४ १४ ।

** वा० सं० १४ १३ १४ ।

अथ तृतीयस्त्रयमाष्टष्ठाप्रधानायाः पञ्चमचित्तेरुत्पत्तिं दर्शयति—“तेऽद्भुवसित्यादि । पूर्ववत् । ‘परमेठी’ ‘दिव’ द्युस्तोकात्मिकां ‘तृतीयां’ ‘स्त्रयमाष्टष्ठां’ इष्टकाम् ‘अपय्यत्’ । ‘तस्मात्’ ‘ताम्’ इष्टकाम् ‘परमेष्ठिना’ “परमेठी त्वा सादयत्” —इति मन्त्रेण * उपदध्यात् † ॥ ५ ॥

तस्मिन् मन्त्रे सूर्यस्वाभिषात्—इति सूर्यसम्बन्धः श्रूयते, तं दर्शयति—“त मसावादित्योऽब्रवीदिति । “लोकम्पृणयेतीति । एतन्नामधेयेष्टकाया । लोकम्पृणयेति यदादित्येनोक्तम्, तद् विवृणोति—“आत्मना एव तदुवाचेति । तस्याः तृतीयायाः स्त्रयमाष्टष्ठाया लोकापृणयायाश्च पौर्वापर्येण उपधानमुत्तरत्र वक्ष्यते । तन्मन्त्रे ‡ पूर्ववदादिमध्यास्तेषु परमेष्ठिसम्बन्धः, द्युलोककरुपत्वम्, सूर्यसम्बन्धश्च विद्यते ॥ ६ ॥

इत्थं प्रथममध्यमोत्तमास्तिस्त्रयितय ऋषिदेवतासम्बन्धित्वेन दर्शिताः, इतः परं द्वितीयचतुर्थोऽदित्योरुत्पत्तिप्रकारं वक्तुं उक्तचित्त्रये ऋषिदेवताः परिगणयति—“तदेता वाक् षड् देवता इति । प्रजापतीन्द्राग्निविश्वकर्मपरमेष्ठिनस्त्रय ऋषयः, अग्निवायुसूर्यास्त्रिस्त्री देवताः, इति षड् देवताः इत्युक्तम् । इन्द्राग्न्योर्विश्वकर्मणश्च सहैव चित्तिदृष्टत्वेनैका देवतेति परिगणनया षट् देवता भवन्तीत्यर्थः । लोकानां भूम्यादीनां त्रित्वात्,

* वा० सं० १५. ६४ ।

† का० श्रौ० सू० १०. १२. २६ ।

‡ का० श्रौ० १०. १२. २४ सूर्येऽपि विहितः परमेठीति मन्त्रः

(वा० सं० १५. ५८), तस्मिन् नास्ति सूर्यसम्बन्ध इति चात्र ध्येयम् ।

§ वा० सं० १२. ५४—५६ = १५. ५६—६१ ।

॥ का० श्रौ० सू० १०. १. १०. पुनस्तत्रैव १२. २५ ।

तदभिमानिनाः भग्न्यादीनाश्च त्रित्वात्, एतेषु सर्वसङ्ख्याभि-
 प्रायेण "इदं सर्वं मभवन् यदिदं किञ्च"—इत्युक्तम् । "ते
 देवा ऋषय इति । उक्त्यतिरिक्ताः 'ऋषयो देवाश्च' परस्परम्
 'अनुवन्' । अङ्गिप्रकारं दर्शयति— "इमा वाव षड् देवताः
 इति । प्रजापत्यादय एव षड् देवताः 'सर्वम्' अभूवन्,
 'वयम् अपि' देवा ऋषयश्च 'इह' अस्मिन् वयनकर्मणि 'यथा'
 येन प्रकारेण 'असाम' भवेम । अष्टौर्लोके द्रुपम् । वयन-
 मध्ये भवनम् 'उपजानीत' अन्योन्यं विचारयतेति अन्ये देव-
 पर्ययोऽवीचन् ॥

"तेऽनुवदित्वादिना द्वितीयचतुर्थीचित्वोक्त्यसिद्धता । प्रथम-
 स्वयमाद्यष्टाचित्तेरनन्तरं देवदृष्टा द्वितीया चितिः, द्वितीयस्वय-
 माद्यष्टानन्तरं ऋषिदृष्टा चतुर्थी चितिः, एवं षष्ठं चित्तयः
 सम्पन्ना इत्यर्थः ॥ ७ ॥

"तेऽनुवदुवेति । "तद् यदृचं" पृथिव्या इति । 'पृथिव्याः'
 भूलोकाद् 'तृचम्' 'अन्तरिक्षादवाचीनं' 'यत्' पदार्थज्ञात मस्ति,
 'तेन' सह 'देवाः' द्वितीयां चितिम् उपागच्छन् । 'अन्तरिक्षात्
 तृचम्' 'दिवः' द्युलोकात् 'अवाचीनम्' 'यद्' वसुजात मस्ति,
 'तेन' सह 'ऋषयः' चतुर्थी चिति मपश्यदित्यर्थः ॥ ८ ॥

चित्तिग्रहं निर्वाह— "ते यदनुवदिति । यस्मात् तेषु
 चोक्ताः प्रजापत्यादयः सर्वेऽपि 'चेतयञ्च मिति' उक्ता चितिं
 दृष्टवन्तः, 'तस्मात्' चित्तिर्गर्भात् चित्तिग्रहो निरुक्तः । "चित्ति
 सञ्ज्ञाने" ७, श्रिनि धातुतकारलोपे कृते रूप मिति मन्तव्यम् ।
 यद्वा "चित्त्वं चतुर्थी"—इति न च अस्ति श्रिनि रूपम् ३८६

उक्तानां स्वयमाद्यणादीनां पञ्चानां चितीनां * प्रजापत्या-
दयोऽग्न्यादयश्च ऋषयो देवाद्योक्ताः , तत्र ऋषीनेव सुखप्रति-
पत्तये दर्शयति— “प्रजापतिः प्रथमां चिति मपश्यदिति ।
“प्रजापतिरेव तस्याप्येय मिति । एवकारोऽन्यनिष्ठच्ययैः ।
‘तस्याः’ प्रथमायाचितेः ‘आप्येयम्’ । ऋषिरेवाप्येयम् , स्वार्थिको
टक् प्रत्ययः ।

चितीना मृषिविदुषः फल माह— “स यो हितदेव मिति ।
‘मस्य’ वेदितुः ‘चितयः’ ‘आप्येयवत्यः’ ऋषिसम्बन्धाः , ‘बन्धु-
मस्यः’ विधायकनाष्टाणानूदिताः । येदगमात्रेण ऋषिदृष्टा नाष्टाण-
विहिताचितयोऽनुष्ठिताः ‘भवन्ति’ इत्यर्थः ॥ १० ॥ २ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे .

माध्यन्दिनगतपथनाष्टाणभाष्ये

पठकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तसो वाद् निवारयन् ।

पुमर्थाद्यतरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापुरुषी स्वर्णगर्भम् ,
समाब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसीवर्णभूमीः ।
रत्नोक्तां रुक्मवाजिद्विपद्यितरथौ सायणि सिद्धिणार्थी ,
अथाणोद्विष्वक्त्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मत्स्यः स्वर्णं वर्षासुर्यः ,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
 पाण्ड्योत्थं पाण्यजन्मा लवणज मन्वृषः शार्करं चार्कतीजाः ,
 रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणार्यः ० ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसाम्नाम्नधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 पठकाण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयाध्याये प्रथमं भाष्यम् .)

एतद्दे॒ देवा॒ अ॒ब्रुवन् । चेत॒यध्व॑ मिति॒ चिति॑
मिच्छ॒तेति॑ वाव॒ तद्ब्रु॑वंस्त्रि॒षां चेत॑यमानाना॒ण्
सवितै॑तानि सावि॒त्राण्य॑पश्यत् सवि॒ताप॑श्यत् तु-
स्मात् सावि॒त्राणि॑ सु॒ एता॑ मष्टा॒गृही॑ता मा॒हुति॑
मनु॒होत्ता॑ हृ॒त्वेमा॑ मष्ट॒धावि॑हिता म॒प्रा॒ठा म॑पश्यत्
पुरै॒व सृ॑ष्टा॒ण् सती॑म् ० ॥ १ ॥

ते यद्ब्रु॑वन् । चेत॒यध्व॑ मिति॒ चिति॑ मिच्छ-
तेति॑ वाव॒ तद्ब्रु॑वन् चेत॒यमाना॑ अप॒श्यंस्त॒स्मा-
च्चि॒तिरा॑हुतिर्वै॒ यज्ञो॑ यदिष्टा॒पश्य॑त् त॒स्मादि॑-
ष्टका ॥ २ ॥

तां वा ऽए॒ताम् † । ए॒का॒ण् सती॑ मष्टा॒गृही॑ता
मष्टाभि॑र्य॒जुर्भिर्जु॑होति॒ त॒स्मादि॑द्य मे॒का स॒त्यष्ट॑धा
वि॒हिता ‡ ॥ ३ ॥

* 'सतीम्'—इति ग, घ ।

† 'एताम्'—इति ग, घ ।

‡ 'विहिता'—इति ग, घ ।

ता मूर्धा मुद्गुलन् जुहोति । इमाए तुद्-
 द्वाए रूपैरुद्गुल्लाति तस्मादियु मूर्धा रूपैः * ॥ ४ ॥

ताए 'सन्ततां जुहोति । एतद्दे देवा अवि-
 भयुर्यद्दे न इह रुधाएसि नाष्टा नान्ववेयु रिति तु
 ऽएतए सन्ततहोम सपश्यन् रुक्षसां नाष्टाणा मन-
 न्ववायनाय तस्मात् सन्ततां जुहोति ॥ ५ ॥

यद्देवैरा माहुतिं जुहोति ॥ सवितृपोऽग्निस्त
 मेतयाहुत्या पुरस्तात् प्रीणाति तु मिष्टा प्रीत्वा-
 धेनए सम्भरति तद्यदेतया सवितारं प्रीणाति
 तस्मात् सावित्राणि तस्माद्वा ऽएता माहुतिं
 जुहोति ॥ ६ ॥

यद्देवैरा माहुतिं जुहोति । सवितृपोऽग्निस्त
 मेतयाहुत्या पुरस्ताद्रेतो भूतए सिञ्चति यादृग्वै
 योनौ रेतः सिञ्चने तादृग् जायते तद्यदेतया
 सवितारए रेतो भूतए सिञ्चति तस्मात् सावि-
 त्राणि तस्माद्वा ऽएता माहुतिं जुहोति ॥ ७ ॥

स्रुवश्चात्र स्रुक् च प्रयुज्येते । व्याग्वै स्रुक्

प्राणः सुवो व्याचा च वै प्राणेन चैतदृषे देवाः
कर्मान्वैच्छंस्तस्मात् सुवश्च सुक् च ॥ ८ ॥

यद्देव सुवश्च सुक् च । यो वै स प्रजा-
पतिरासीदेष स सुवः प्राणो वै सुवः प्राणः
प्रजापतिरथ या सा व्यागासीदेषा सा सुग्योपा
वै व्याग्योपा सुगथ यास्ता आप आयन्वाचो
लोकादितास्ता या मेता माहुतिं जुहोति ॥ ९ ॥

ताः सन्ततां जुहोति । सन्तता हि ता आप
आयन्नथ यः स प्रजापतिस्त्रिव्या विद्याया सुहापः
प्राविशदेष स यैरेतद्यजुर्भिर्जुहोति ॥ १० ॥

तद्यानि त्रीणि प्रथमानि । इमे ते लोका
अथ यच्चतुर्थं यजुस्त्रयी सा विद्या जगती सा
भवति जगती सर्वाणि छन्दांसि सर्वाणि
छन्दांसि त्रयी विद्याथ यानि चत्वार्युत्तमानि
दिशस्तानीमे च वै लोका दिशश्च प्रजापतिरथेषां
त्रयी विद्या ० ॥ ११ ॥

स जुहोति । युञ्जानः प्रथमं मन इति

प्रजापतिर्वै युञ्जानः स मन एतच्छौ कर्मणेऽयुक्ते
 तद्यन् मन एतच्छौ कर्मणेऽयुक्ते तस्मात् प्रजा-
 पतिर्युञ्जानः ॥ १२ ॥

तत्त्वाय * सविता धिय इति । मनो वै
 सविता प्राणा धियोऽग्नेर्ज्योतिर्निचाय्येत्यग्नेर्ज्योति-
 र्दृष्टेत्येतत् पृथिव्या ऽअध्याभरदिति पृथिव्यै ह्येन-
 दध्याभरति ॥ १३ ॥

युक्तेन मनसा ध्वय मिति । मन एवैतदे-
 तच्छौ कर्मणे युक्ते न ह्ययुक्तेन मनसा किञ्चन
 सम्प्रति शक्नोति कर्तुं देवस्य सवितुः सव
 ऽइति देवेन सवित्रा प्रसूता इत्येतत् स्वर्गाय
 शक्नोति यथैतेन कर्मणा स्वर्गं लोकं मियादेव
 मेतदाह शक्नोति शक्नोति हि स्वर्गं लोक
 मेति ॥ १४ ॥

युक्ताय सविता देवानिति । मनो वै
 सविता प्राणा देवाः स्वर्गतो धिया दिव मिति
 स्वर्गं हैनांलोकं यतो धियैतच्छौ कर्मणे युयुजे

ऽन्नपूरन् नः पुनात्वित्येतद्वाचस्पतिर्व्विचं नः स्वद-
त्विति व्वाग्वा ऽइदं कर्म प्राणो व्वाचस्पतिः प्राणो
न इदं कर्म स्वदत्वित्येतत् ॥ १९ ॥

इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणयेति । असौ
वा ऽत्रादित्यो देवः सविता यदु वा ऽएष
यन्नियं कर्म प्रणयति तदनुर्त्तं स्वस्त्युद्वच मश्रुते
देवाव्य मिति यो देवानुवदित्येतत् सखिविदए
सवाजितं धनजितं स्वर्जितं मिति य एतत्
सुर्व्वं विन्दादित्येतद्वेत्सृचा सोमं समर्द्धय गाय-
त्रेण रथन्तरु वृहद् गायत्रवर्त्तनीति सागानि स्वा-
हेति यजूंषि सैषा त्रयी विद्या प्रथमं जायते
यथैवादो ऽमुवाजायतैव मथ यः सोऽग्निरुच्यतेष
स योऽत ऊर्हु मग्निथीयते ॥ २० ॥

तान्येतान्यष्टौ सावित्राणि । अष्टाक्षरा गायत्री
गायत्रीऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
मेतद्वेतो भूतं सिञ्चति तानि नव भवन्ति
स्वाहाकारो नवमो नव दिशोऽग्निर्नव प्राणाः
प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
मेतद्वेतो भूतं सिञ्चति तानि दश भवन्त्या-

हुतिर्द्दशमी दशावरा व्विराड्विराडग्निर्द्दश दिशो
 दिशोऽग्निर्द्दश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्याव-
 त्यस्य मात्रा तावत् तद् भवति ॥ २१ ॥

एतस्या माहुत्यां हुतायाम् । अग्निर्द्देवेभ्य
 उदक्रामत्ते देवा अब्रुवन् पशुर्व्विऽअग्निः पशु-
 भिरिम मुन्विष्णाम स स्वाय रूपायाविर्भविष्य-
 तीति तं पशुभिरन्वैच्छन्स स्वाय रूपायाविरभवन्
 तस्माद् हेतुत् पशुः स्वाय रूपायाविर्भवति गीर्वा
 गवेऽश्वो वाश्वाय पुरुषो वा पुरुषाय * ॥ २२ ॥

तेऽब्रुवन् । यद्यह सर्व्वैरन्वेपिष्यामो यातग्रामा
 अनुपजीवनीया भविष्यन्ति यद्युऽअसर्व्वैरसर्व्वी
 मनुवेत्स्याम इति त एत मेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां
 प्रत्यपश्यन् रासभं गोश्चावेद्य तद्यदेत मेकं पशुं
 द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यस्तस्कादेष्ट एकः सन्दि-
 रताः ॥ २३ ॥

अनद्वापुरुषं पुरुषात् । एष ह वाऽअनद्वा-
 पुरुषो यो न देवानुवति न पितॄन् मनुष्यांस्तत्

वृहज्ज्योतिः करिष्यत इत्यसौ वा ऽद्यादित्यो
 वृहज्ज्योतिरेषु उ ऽएषो ऽग्निरेतस्वेतं संस्करिष्यन्तो
 भवन्ति सविता प्रसुवाति तानिति सवितृप्रमृता
 एतत् कर्म - करवन्नित्येतत् ॥ १५ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति । मन-
 श्चैवेतत् प्राणांश्चैतुश्चै कर्मणो युङ्क्ते विप्रा विप्र-
 श्चैति मजापतिर्वै विप्रो देवा विप्रा वृहती
 विपश्चित इति मजापतिर्वै वृहन्विपश्चिदि होत्रा
 दध ऽइति यद्वा ऽएष चीयते तदेष होत्रा विधत्ते
 चित्ते ह्येतस्मिन् होत्रा अधिविधीयन्ते व्युना-
 विदित्येषु हीदं व्युन मविन्ददेक इदित्येको ह्येष
 इदं सर्वं व्युन मविन्दन् महती देवस्य सवितुः
 परिष्टुतिरिति महती देवस्य सवितुः परिष्टुति-
 रित्येतत् ॥ १६ ॥

युञ्जे वां ब्रह्म पूर्यं नमोभिरिति । प्राणी
 वै ब्रह्म पूर्यं मन्त्रं नमस्तत्तदेषैवाहुतिरन्न मेतयैव
 तदाहुत्यैतेनान्नेन प्राणानेतुश्चै कर्मणो युङ्क्ते
 विश्लोक एतु पथ्येव मूररिति यथोभयेषु देव-
 मनुष्येषु कीर्तिश्लोकी यजमानस्य खादेव मेतदाह

शृण्वन्तु त्विश्वे ऽश्मृतस्य पुत्रा इति प्रजापति-
 र्वा ऽश्मृतस्य त्विश्वे देवाः पुत्रा आ ये
 धामानि दिव्यानि तस्सुरितीमे वै लोका दिव्या-
 नि धामानि तद्य ऽएषु लोकेषु देवास्तानेत-
 दाह ॥ १७ ॥

यद्य प्रयाण मन्वन्त्य ऽ इत्ययुरिति । प्रजा-
 पतिर्वा ऽएतदुद्ये कर्माकरोत् तद्यतो देवा अकुर्वन्
 देवा देवस्य महिमान मोजसेति यज्ञो वै महिमा
 देवा देवस्य यज्ञं वीर्यं मोजसेत्येतद्यः पार्थिवानि
 त्विममे स एतश्च इति यद्दे विञ्चास्यां तत्
 पार्थिवं तदेष सर्वं त्विमिमीने रश्मिभिर्ह्येन-
 दभ्यवतनोति रजाप्सि देवः सविता महित्व-
 नेतीमे वै लोका रजाप्स्यसावादित्यो देवः सविता
 तानेषु महिम्ना त्विमिमीते ॥ १८ ॥

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं
 भगायेति । असौ वा ऽआदित्यो देवः सविता
 यज्ञो भगस्त मेतदाह प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं
 भगायेति दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुना-
 त्वित्यसौ वा ऽआदित्यो दिव्यो गन्धर्वो ऽन्नं केतो-

सुर्वैरुह पशुभिरन्वैच्छन्ती यातयामा अनुपजीव-
नीया अभवन् ॥ २४ ॥

त्रिभिरन्विच्छति । त्रिहृद्ग्निर्यावानग्निर्याव-
त्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्विच्छति ते पञ्च-
सम्पदा भवन्ति पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्त्तुवः
संब्वत्सुरः संब्वत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावत्तद् भवति ॥ २५ ॥

ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता भवन्ति ।
अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्स मुखं प्राविशत् तृष्णात्
सु सुपिरस्तस्माद्देवान्तरतो० धूमरक्त इव सैषा योनि-
रनेर्यन् मुखी ऽग्निरिमे पशवो न वै योनिर्गु-
र्भेऽ हिनस्त्यहिःसायै योनेर्व्वं जायमानो जायते
योनेर्जायमानो जायताता ऽद्भुति ॥ २६ ॥

त्रिवृतो भवन्ति त्रिवुह्रग्निरश्रवाभिधानीकृता
भवन्ति सर्व्वतो वा ऽअश्रवाभिधानी मुखं परिशीते
सर्व्वतो योनिर्गुर्भं परिशीते योनिरूप मेतत्
क्रियते ॥ २७ ॥

ते प्राञ्चस्तिष्ठन्ति । अश्वः प्रथमोऽथ रासभो-
 ऽथान् एवञ्छेतेऽनुपूर्वं यद्वै तदश्वु संहरित
 मासीदेष 'सोऽश्वोऽथ यत्तदरसदिवेष रासभोऽथ
 यः स कपाले रसो लिप्त आसीदेष * सोऽजो-
 ऽथ यत्तत्कपाल मासीदेषा सा मृद्या मीतदाहरि-
 ष्यन्तो भवन्त्येतेभ्यो वा ऽएषु रूपेभ्योऽप्येऽसृज्यत
 तेभ्य एवैन मीतञ्जनयति ॥ २८ ॥

ते दक्षिणतस्तिष्ठन्ति । एतद्वै देवा अबिभयु-
 र्यद्वै नो यज्ञं दक्षिणतो रुक्षांसि नाष्टा न हन्यु-
 रिति त ऽएतं वृञ्च संपश्यन्नसु मेवादित्य मसौ वा
 ऽआदित्य एषो ऽश्वस्त ऽएतेन वृञ्जेण दक्षिणतो
 रुक्षांसि नाष्टा अपहृत्याभयेऽनाष्टऽएतं यज्ञं सतन्वत
 तथैवैतद्युजमान एतेन वृञ्जेण दक्षिणतो रुक्षा-
 ंसि नाष्टा अपहृत्याभये ऽनाष्टऽएतं यज्ञं
 तनुते ॥ २९ ॥

दक्षिणत आहवनीयो भवति । उत्तरत एषा-
 भित्तपश्चेते वृषा वा ऽआहवनीयो योपाभिर्दक्षिणतो

वै वृषा योषा सुपशेते ऽरत्तिमात्रेऽरत्तिमात्राद्धि
 वृषा योषा सुपशेते ० ॥ ३० ॥

सा व्वैणवी स्यात् । अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्यु
 व्वैणुं प्राविशत् तस्मात् सु सुषिरः सु एतानि
 व्वर्माण्यभितोऽकुरुत पुर्व्वर्ण्यननुप्रज्ञानाय यत्र-यत्र
 निर्द्दाह † तानि कल्माषाण्यभवन् ॥ ३१ ॥

सा कल्माषी स्यात् । सा ह्याग्नेयी यदि
 कल्माषी न विन्देदप्यकल्माषी स्यात् सुषिरा तु
 स्यात् सैवाग्नेयी सैषा योनिर्गग्नेर्यद्देगुरग्निरियं
 मृन्न वै योनिर्गग्नेर्यद्देगुरग्निरियं योनेर्व्वै
 जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायाता
 ऽष्टुति ॥ ३२ ॥

प्रादेशमात्री स्यात् । प्रादेशमात्रेऽहीद् मभि
 व्वाग्बुदत्यरत्तिमात्री त्वेषु भवति वाहुर्वा ऽरत्ति-
 याहुनो वे व्वीर्यं क्रियते व्वीर्यसम्मितीष तद्
 भवति ॥ ३३ ॥

* 'सुपशेते' -- इति ग, घ । 'सुपशेते' -- इति ङ ।

† 'निर्द्दाह' -- इति ग, घ ।

अन्यतःक्ष्णुत् स्यात् । अन्यतरुतो हीदं व्वाचः
 क्ष्णुत् सुभयतः क्ष्णुत्वेव भवत्युभयतो हीदं व्वाचः
 क्ष्णुत् यदेनया दैवं च व्वदति मानुषं चाथो यत्
 सत्यं चानृतं च तस्मादुभयतःक्ष्णुत् * ॥ ३४ ॥

यद्वेवोभयतःक्ष्णुत् † । अतो वा ऽअभेर्वीर्यं
 यतोऽस्यै क्ष्णुत् सुभयत एवाद्या मेतद् वीर्यं
 दधाति ॥ ३५ ॥

यद्वेवोभयतःक्ष्णुत् । एतद्वाऽएनं देवा अनुवि-
 द्यैभ्यो लोकेभ्योऽखनंस्तथैवैन मय मेतदनुविद्यैभ्यो
 लोकेभ्यः खनति ॥ ३६ ॥

स यदिति खनति । तद्वेन मन्मालोकात् ‡
 खनत्यथ यदूर्ध्वोच्चरति तदमुष्मालोकाद्य § यदन्त-
 रेण सच्चरति तदन्तरिक्षलोकात् सर्वेभ्य एवैन मेत-
 द्देभ्यो लोकेभ्यः खनति ॥ ३७ ॥

ता मादत्ते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
 वाहुभ्यां पूषणो हस्ताभ्या माददे गायत्रेण कुन्दसा-

* , † 'क्ष्णुत्'—इति ग, घ ।

‡ 'मन्मालोकात्'—इति घ ।

§ 'तदमुष्मालोकाद्य'—इति घ ।

द्विरस्त्रदिति सवितृप्रसूत एवैना मेतदेताभिर्देवता-
 भिरादत्ते गायत्रेण छन्दसाद्यो अस्यां गायत्रं छन्दो
 दधाति पृथिव्याः सधम्यादग्निं पुरीष्य महिरस्त्र-
 दाभरेति पशवो वै पुरीषं पृथिव्या उपस्यादग्निं
 पशव्य मग्निवदाभरेत्येतत् चैष्टुभेन छन्दसाद्विरस्त्र-
 दिति तदेनां चैष्टुभेन छन्दसादत्तेऽथोऽस्यां चैष्टुभं
 छन्दो दधाति ॥ ३८ ॥

अभिरसीति० । अभिर्ह्येषा तदेनात् † सत्येना-
 दत्ते नार्यसोति वृत्रो वा अभिर्येषा नारी न
 वै योपा कुञ्चनं दिनस्ति शमयत्येवैना मेतदृष्टि-
 साये त्वया व्वय मग्निं शकैम खनित्त्वं सधस्य
 ऽएतीदं वै सधस्यं त्वया व्वय मग्निं शकैम खनित्त्वं
 मग्निं त्वसधस्य ऽइत्येतज्जागतेन छन्दसाद्विरस्त्रदिति
 तदेनां जागतेन छन्दसादत्तेऽथो अस्यां जागतं छन्दो
 दधाति ॥ ३९ ॥

त्रिभिरादत्ते । त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

० 'अभिरसीति'—इति क, ग, घ । 'अभिरसीति'—इति ट, ड ।

† 'तदेनां'—इति ग, घ ।

मात्रा तावत्तैवेना मेतदादत्ते त्रिभिरादायाथैनां
चतुर्थेनाभिमन्त्रयत एतदा एनां देवास्त्रिभिरादा-
याथास्यां चतुर्थेन व्वीर्यं मदधुस्तुधैवेना मय मेतत्-
त्रिभिरादायाथास्यां चतुर्थेन व्वीर्यं दधाति ॥ ४० ॥

हस्त आधाय सवितृति । हस्ते ह्यस्याहिता
भवति विभ्रदभि मिति विभर्त्ति ह्येनाए हिरण्ययी
मिति हिरण्ययी ह्येषा या ह्यन्दोमय्यग्नेज्योति-
र्निचाय्येत्यग्नेज्योतिर्दृष्टेत्येतत् पृथिव्या अथ्याभर-
दिति पृथिव्ये ह्येनदध्याभरत्यानुष्टुभेन ह्यन्दसाहि-
रस्वदिति तदेना मानुष्टुभेन ह्यन्दसादत्तेऽथी अथ्या
मानुष्टुभं ह्यन्दो दधाति तान्येतान्येव ह्यन्दाएषेपा-
भिरारम्भाथैवेयं व्वैणवी क्रियते ॥ ४१ ॥

ताए ह्यैके हिरण्ययी कुर्वन्ति । हिरण्ययीति
वा अथ्युक्तेति न तथा कुर्याद्यद्वा एषा ह्यन्दाए-
सि तेनैषा हिरण्य ममृतए हिरण्य ममृतानि
ह्यन्दाएसि ॥ ४२ ॥

तां चतुर्भिरादत्ते । चतुरक्षरा वै स्रुवां वाग्-
वागित्येक मक्षर मक्षर मिति चक्षरं तद्यत्तद्
वागित्येक मक्षरं यैवैपानुष्टुवृत्तमा सा साध यदक्षर

मिति त्र्यक्षर मितानि तानि पुर्व्वानि यजूषि
सुर्व्वयैवैतद्वाचानि खनति सुर्व्वया वाचा सुम्भ-
रति तस्माच्चतुर्भिः ॥ ४३ ॥

यद्देव चतुर्भिः । चतस्रो वै दिग्द्यतसृषु
तद्दिक्षु वाचं दधाति तस्माच्चतसृषु दिक्षु वाग्
वदति कुन्दोमिञ्च यजुर्भिश्चादत्ते तदष्टौ चतस्रो
दिग्द्यतस्रोऽवान्तरदिगः सुर्व्वानि तद्दिक्षु वाचं
दधाति तस्मात् सुर्व्वानि दिक्षु वाग्वदति ॥ ४४ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [३. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य नि श्रसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निश्चमे , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथापहयेन चीयमानाम्नेकत्वत्तिप्रकारः , अथनीपयुक्तपशु-
दककर्म , श्रुतिकासिकाताद्युत्पत्तिः , पुरुषादिपञ्चपशुप्राजापत्य-
वायव्येष्वन्यतमेन प्रकारेणानुष्ठानप्रकारः , पञ्चचित्तुत्पत्तिश्च
दर्शिताः ; इतश्चतुर्नीयादिभिरध्यायैः “युञ्जामः प्रथमं मन
इत्यादीनां अथनमन्वाणां विनियोगोऽभिधास्यते । तत्र प्रथमं
“युञ्जामः प्रथमं मित्यादिभिरष्टभिः ० सावित्रहोमः कार्यः ।

तंदाहं कात्यायनः— “अष्टगृहीतं जुहोति सन्नातं मृद्गन्^१
 युञ्जान इति”—इति ७ । अष्टवारं सुवेण सुचि गृहीतं साख्य-
 द्रव्यं ‘सन्नातम्’ अविच्छेदेन ‘अद्गन्’ ऊर्ध्वं गृह्णन् “युञ्जानं प्रथमं
 मनः”—इत्यादिभिरष्टभिः सवितृदेवत्वैर्मन्त्रैर्जुहुयात् १ । “अष्टा-
 गृहीता मष्टाभिर्यजुर्भिर्जुहोति”—इति वक्ष्यति ३ । एतेषां यजुष्टं
 यजुर्वेदे पाठात् ; अन्यथा पादबहानां यजुष्टानुपपत्तेः । अथवा
 यजुस्संहितापठिता मन्त्राः छत्रिन्यायेन यजुःशब्देनोक्ताः ; अत्रा-
 ष्टमो मन्त्रो यजुः । तथा चापस्तम्ब.— “यजुरष्टमाभिर्ऋग्भिरैका
 माहुतिं जुहोति”—इति ५ ।

तमिमं सावित्रहोमं विधास्यन् सवितृसम्बन्धमादौ दर्श-
 यति— “एतद्दे देवा अद्भुवन्निति । ‘चेतयमानागा’ चिति
 मिच्छतां देवाना मध्ये ‘सविता’ देवः ‘एतानि’ वक्ष्यमाणानि
 सावित्राणि कर्माणि ‘अपश्यत्’ । यस्मात् सविता एतानि
 दृष्टवान् अतः सावित्राणीत्युच्यन्ते । सवितुरिमानतीत्यर्थं “तस्ये-
 दम्”—इति ॥ अण् प्रत्ययः । सम्बन्धसामान्ये प्रत्ययविधानात्
 आत्मनोऽभ्यन्तरेऽपि देव इति कृत्वा दृष्टदृश्यसम्बन्धे कर्मणा
 अपि सवितृदेवत्वेन “सास्य देवता”—इत्यर्थं नु विशेषे च विशेष-
 प्रथमी भवतीत्यर्थः ॥

* का० श्रौ० सू० १६ २. ७ ।

१ “युञ्जानः प्रथमम् (१), युक्तेन मनसा (२), युक्ताय सविता (३),
 युञ्जते मनः (४), युजे धाम् जप (५), यस्य प्रमाणं मन्त्रम् (६), देव,
 सवितः (७), इमं नो देव सवितर (८)”—इत्यष्टौ वा० सं० ११ १-८ ।

२ तृतीयकण्डाम् (१३०-१३०) इत्यम् ।

३ व्याप० श्रौ० सू० १६. १. ३ ।

४ वा० सू० ३ ३ १२० ।

५ प्रा० सू० ३. २. २४ ।

आज्यस्याष्टग्रहणं विधातु माह— “स एता मष्टागृहीता मिति । “तां हुत्वेमा मिति । यतः ‘अष्टागृहीता माहुतिं सविता अजुहोत्’, ‘अष्टधा विहिताम्’ अष्टप्रकारेण विहिताम् ‘अपाटां’ नामिष्टकाम् ‘अपश्यत्’ ॥ १ ॥

“हे यदनुवन्निति । अपाटाया इष्टकात् सुपपादयति— “आहुतिर्वं यज्ञो यदिष्टापश्यदिति । ‘यत्’ यस्मात् एतं सावित्राहुतिम् ‘इष्टा’ ‘अपश्यत्’, ‘तस्मादिष्टका’ अपाटेति, आहुतिसदृशीष्टकेति ॥ २ ॥

तत् प्रचंसति— “तां वा एता मेकां सती मष्टागृहीता मिति । यस्मादिष्टकाहुति मष्टाभिर्मन्तेरष्टगृहीतेनाज्यद्रव्येण हुतवान्, तस्मात् अपाटा वस्तुत एकापि अष्टधा विधीयत इति तस्मान्मन्त्रं तस्योपचरित मित्वाश्रयः ॥ ३ ॥

तस्या आहुतेरुद्धं ग्रहणं विधत्ते— “ता मूर्धा मिति । (‘उद्गृह्यन्’) उदुपसर्गस्यार्थः ऊर्ध्वं मित्यनेनोक्तः । “इमां तदृद्धां मिति । ‘इमां’ भूमिम् ॥ ४ ॥

तस्याः सान्तात्येन इवनं विधत्ते— “तां सन्तता जुहोतीति । ‘सन्तताम्’ अविच्छिन्नधारा मित्यर्थः । सन्ततत्वं सोपपत्तिकं प्रचंसति— “एतद्वै देवा अविभयुरिति । “अि भी भये” * तडि “सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च”—इति † भेर्जुम् । राक्षसेभ्यः सकाशात् देवा भीतवन्तः । ‘यत्’ यथा ‘इह’ यज्ञे ‘नाष्टा’ नाशकानि ‘रक्षांसि’ कर्त्तृपदम्, ‘नः’ अस्मान् देवान् ‘नान्ववेयुः’ न

* शु० प० ३ पा० ।

† पा० द्र० ३, ४, १०८ ।

सङ्घता भवेयुः । “इण् गती” * लिटि रूपम्, ‘इति’ हेतौ, अस्मात् कारणात् ‘एनं’ सावित्रं ‘हीमं’ ‘सन्ततम्’ अनवच्छिन्नम् ‘अपश्यत्’ ; अवकाशान्वेषिणां राक्षसानां मसङ्गमनाय ; अवकाशे हि यज्ञविधातकाः प्रविशन्ति ॥ ५ ॥

* अस्या आहुतेः सविष्टदेवत्वत्व मिदानी माह— “यद्देवैता आहुति मिति । आग्नेये कर्मणि कुतः सवितुः प्रसङ्ग इत्यत आह— “सवितैषोऽग्निरिति । “पू प्रेरणे”—इति †, अस्मात्तृचि पटं सवितेति ।

“सवितारं प्रीणाति, तस्मात् सावित्राशीति । अनेनाहुतेः सविष्टप्रीणनसाधनत्वात् तद्देवत्वत्व मिति, प्रत्ययस्तु पूर्वं भेदोक्तः ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेणाहुतिकरणं प्रशंसति— “यद्देवैता आहुति मिति । रेतोभूतं सिञ्चतीति । अयनकर्मणः प्रारम्भादित्यर्थः ॥ ७ ॥

आज्यहोमत्वादत्र केवलस्रुवेण होमकरणं व्युदसितु माह— “स्रुवद्यात्र सुक् च प्रयुज्येत इति । स्त्रीलिङ्गत्वात् स्रुवो वाक्त्वम्, पुल्लिङ्गत्वात् स्रुवस्य प्राणत्वम् । ताभ्यां वाक्प्राणाभ्याम् ‘अप्ते’ पूर्वं ‘देवाः’ इदं ‘कर्म’ अनुष्ठितवन्तः । अतोऽग्निं स्रुक्स्रुवौ प्रयुज्येत ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेणेतयोः प्रयोगं प्रशंसितु मनुवदति— “यद्देव स्रुवस्य सुक् चेति । स्रुक्स्रुवयोर्वाक्प्रजापतिरूपत्वं यदर्थं सुक्तम्, तद् दर्शयति— “अथ यास्ता आप इति । ‘याः आपः’ यानि उदकानि प्रजापतिच्छटानि ‘वाचो लोकात्’ वापूपासोकात्

* अथा० प० ३५ धा० ।

† तु० प० ३८ धा० ।

सृक्काशात् 'भायन्' आगतानि, 'ताः' आप एवेदानीं ह्यमाना-
 इतिरित्यर्थः । पूर्वं प्रजापतिर्वाचः सकाशात्- अपः सृष्टवान्
 इत्याम्नातम्, तथा मथमाध्याये— "सोऽपीऽसृजत वात्र एव
 लोकात्"—इति ॥ ८ ॥

"तां सन्तता मिति । आहुतिसाधनान् मन्त्रान् प्रशंसति—
 "अथ यः स प्रजापतिस्त्रय्या विद्ययेति । पूर्वं प्रजापतिरपः
 सृष्टा पुनरपि बहुल सुत्पत्तिं त्रयीमय्या विद्यया सह ता
 आपः प्रविष्टवान्, अत इदानीं मपि आहुतिरूपतोक्ते मन्त्रा-
 षाश्च त्रयीरूपत्वात् तैर्हीनकरणं प्रजापतेर्बहुधोत्पत्तये विद्यया
 सहोदकप्रवेशममान मित्यर्थः । एतदपि पूर्वं माम्नातम्— "सो-
 ऽकामयताभ्योऽङ्गोऽधि प्रजायेयेति, सोऽनया त्रय्या विद्यया
 सहापः प्राचिशदिति ॥ १० ॥

मन्त्रानष्टौ प्रविभज्य स्तौति— "तद् यानि त्रीणि प्रथमा-
 नीति । 'तत्' तत्र तेषु मन्त्रेषु 'यानि प्रथमानि त्रीणि'
 यजुषि । यजुषेदपठितत्वात् यजुषीत्युच्यन्ते ; अन्यथा पाद-
 बहानां यजुष्टानुपपत्तेः, यजुरस्तगा ० वा मन्त्रान्छविन्यायेन यजुः-
 गन्देनोक्ताः । तन्मन्त्रत्रयं पृथिव्यन्तरिक्षद्युल्लोकात्मकम्, चतुर्थी
 मन्त्रस्त्रीविद्यात्मकः । त्रयीत्वं छन्दोदारा प्रतिपादयति—
 "जगती मा भवतीति । "युञ्जते मन उत युञ्जते धियः"—इति ॥
 चतुर्थी मन्त्री जगतीच्छन्दस्कः ; जगत्याः सर्वच्छन्दोमयत्वात्

० इदमेव काण्डे ३ ए० ३० पं दृश्यम् ।

१ इदमेव पुरस्तात् ३ ए० ३० पं० दृश्यम् ।

२ 'यजुरन्तिमा'—इति च पाठः ।

३ वा० धं० ११. ३ ।

प्रव्याहृतः तत्सम्भवात्, चतुर्थस्यास्य त्रयीरूपत्वम् । इमानि
 त्रिवारि यजुषि प्रागादिमहादिशः ; सङ्ख्यासाम्यात् । “इमे वै
 श्लोकाः”-इत्यादिना सप्तानां मन्त्राणां प्रजापतिरूपत्वम्, एक-
 श्यास्त्रयीविद्यारूपत्वञ्च प्रदर्शित मिति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

अथ होम मनुष्य प्रथमा मृचं विधत्ते— “स जुहोति
 युञ्जान इति * । प्रथमा ऋक्, अनुष्टुप् । अथ मयैः— “सविता
 सर्वस्य स्वस्वकार्ये प्रेरकः सूर्यः ‘प्रथमम्’ आदौ अग्निचयन-
 विषये ‘मनः’ ज्ञानसाधनभूतं चित्तं ‘युञ्जानः’ कर्मविषयं
 ज्ञान सृष्ट्यादवितु साधना संयुक्तं कुर्वन् अनन्तरं ‘धियः’ बुद्धीः
 प्राणान् वा ‘तत्त्वाय’ । “तनु विस्तारे” †, ज्ञापत्यये “उदितो वा”
 -इति ‡ इडभावपक्षे “अनिदिताम्”-इति § न-लोपे, “घो
 यक्”-इति । यक्प्रत्यये च कृते रूपम् । तन्निष्ठा विस्तार्य,
 मनसा बुद्धिं प्राणं वा पर्यालोच्य । यत्र मनस्तत्र प्राणः इति
 हि व्याप्तिः । यद्वा, एकं वाक्यम् ; प्रथमं मनो ज्ञानसाधनं
 धियम् तत्कार्ये ज्ञानञ्च ‘तत्त्वाय’ तत्त्व शब्दाच्चतुर्थी, तत्त्वं
 नामाग्नित्वम् । तच्छब्देन प्रकृतत्वादग्निः परामृश्यते, तस्य
 भावस्तत्त्वम्, अग्निरूपावाप्तये । मनो ज्ञानञ्च नियुञ्जानः अग्नेः
 सम्बन्धि ज्योतिः पञ्चसु पशुषु प्रविष्टं तेजः ‘निचाय्य’ । “वायु

* “युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियम् ।

अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिशा अद्वाभरतु”-इति वा० सं ११. १ ।

† तगा० उ० १ घा० ।

‡ पा० सू० ७. २. ५६ ।

§ पा० सू० ६. ४. २४ ।

॥ पा० सू० ७. १. ४७ ।

पूजानिशामनयोः” ७ । निशामनं दर्शनम् । पृथिव्याः, चिताया
अधि उपरि विशिष्टप्रदेशं प्रति ‘आभरत्’ । ततः पशुभ्यः
सकाशात् अग्निनेत्राद्वाहयान् । “ह्रस्वहोर्भ्रश्चक्षि”-इति १
हकारस्य भकारः ।

मन्त्रप्रतिपाद्य मन्त्रव्याचष्टे— “प्रजापतिर्वै युञ्जान इति ।
अत्र सविष्टपदेन धात्वर्थमात्र मायित्व्य प्रजापतिरुच्यत इति
विशेषः । अत्र “तत्त्वाय अग्निरूपायास्तये अग्नये ज्योतिः पशुषु
दृष्टा”-इत्यादिकं सर्वं युज्यते ॥ १२, १३ ॥

द्वितीयं मन्त्रं विधत्ते— “युक्तेन मनसा वयं मित्तीति ३ ।
इयं गायत्री । अयं मर्थः— ‘युक्तेन’ कर्मविषये एकाग्रेण मनसा ।
अन्यत्र व्यापके मगसि कर्म कर्तुं न शक्यते, अतः कर्मणि युक्ते-
नेत्युक्तम् । तादृशेन ‘मनसा’ सद्विज्ञाः ‘सवितुः देवस्य’ ‘सर्वे’
अभ्यनुज्ञाने यत्तमानाः ‘वयम्’ अतुष्टातारः ‘स्वर्गाय’ द्वितीयं
‘यत्-प्रत्ययः’ १ स्वर्गद्विज्ञाय स्वर्गसाधनाय कर्मणि, तदर्थम्, “क्रिया-
द्यौषपदस्य”-इति । चतुर्थी । ‘गत्रया’ कर्मकरणसामर्थ्येन, तदर्थ-
द्रव्यसामर्थ्येन च प्रयत्नः कार्यं इति वाक्यशेषः ॥ । नित्ये तावत्,
यथा शक्तुयात् तथा कुर्यादिति प्रकारवाचिना यथाशब्देन शक्ते-

० भा० उ० ८८० ।

१ पा० ८ २. १२ छ० १ पा० ।

२ का० यौ० छ० १६. ९. ७ ।

३ पा० छ० ५. १. ५ ।

४ पा० मू० २. १. १६ ।

१ “युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सर्वे ।

स्वर्गाय शक्ताः”-इति वा० सं० ११. २ ।

यथासम्भवोक्तिः ; काम्ये , यदा शक्नुयात् तदा कुर्यादिति पूर्वोक्तेः
सम्पूर्णता चोक्ता ॥

मन्त्रप्रतिपाद्य मनुष्य व्याचष्टे— “मन एवैतदिति । मगसो
युक्तत्वं व्यतिरेकसुखेन प्रतिपादयति— “न ह्ययुक्तेनेति ॥ १४ ॥

द्वितीयं मन्त्रं विधत्ते— “युक्ताय सविता देवानिति ० । तादृ-
शान् ‘युक्ताय’ पूर्ववत् क्री यक् , मनसा युक्ता स्थित इति
विशेषः । यद्वा, ‘देवान्’ प्राणान् ‘युक्ताय’ इत्येत मेकं वाक्य मिति
प्रदर्शितम् । ‘युबुजे’ इति लिट् प्रयुक्तः । ‘बृहत्’ महत् ‘ज्योतिः’
अग्न्यात्मकं सूर्यात्मकञ्च ‘करिष्यतः’ संस्करिष्यतः, आत्मत्वेन भाव-
यतः ‘तान्’ देवान् ‘सविता’ ‘प्रसुवाति’ अभ्यनुजानातु † । अग्नेः
पञ्चमे लकारे “लेटोऽडाटौ”—इत्याडागमः ‡ । अत एव ‘करवन्’
—इति पञ्चमो ल उदाहृतः § ॥ १५ ॥

चतुर्थी विधत्ते— “युञ्जते मन इति । । ५यं जगती ५ ।
‘विष्वाः’ मेधाविनी देवाः । ‘बृहतो विपश्चितः’ । “विष्”—इति
वाङ्-नाम ०० । सकलशाखागता मन्वा एकत्र कर्मणि सञ्चिताः ।
‘विपश्च’ मेधाविनः प्रजापतिः अग्न्यात्मकस्य विस्त्रस्तं पुनः अग्न्यागार्ये

० का० घौ० सू० १६ १ ० ।

† ‘युक्ताय सविता देवान् स्पर्शतो धिया दिवम् ।

बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान्”—इति

वा० भं० ११. ३ ।

‡ पा० सू० ३. ४ २४ ।

§ १६४ ए० ४ पं० मूले दृश्यम् ।

॥ का० घौ० सू० १६. १. ० ।

५ ‘युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विष्वा विपश्च बृहतो विपश्चितः ।

वि जोता एधे यपुनारिदेक इवाहो देवस्य’ अदितुः परिदुतिः—

इति वा० भं० ११. ४ ।

०० निघ० १. ११. ४१ ।

‘मनो युञ्जते’ कर्मार्थं नैकायं कुर्वन्ति । ‘उत’ अपि च ‘धियः’ बुद्धीः प्राणान् वा ‘युञ्जते’ । ‘वयुनाविद्’ ‘वयुना’-इति प्रज्ञा नाम * , इह ज्ञातव्ये कर्त्तव्ये ज्ञानधान् जानात् ‘एकः’ ‘इत्’ एव चीयमानः अग्निः, ‘होवाः’ सप्तहोत्रकाणां प्रस्थितघाज्याः ‘विदधे’ अकारः । तदिदं ‘सवितुः देवस्य’ ‘मही’ महती ‘परिलुतिः’ । स यत् प्रजापतिः समिधानाय देवाः कर्मणो मनः प्राणांश्च युञ्जे, अतोऽग्निहोत्रं विदधे इति ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— “युञ्जते मन इत्यादि । अष्टीऽर्थः । “यद्वा यप चीयत इति । यचीयते स एष ह्येतत्कर्माणि करोतीत्यर्थं दृढयितु माह— “चिते ह्येतन्मिति । ‘चिते’ अग्नी होतृः मैत्रावरुणादिक्रियाणां विधानात् तस्यैव कर्त्तृत्वं मित्युप-
चरितम् ॥ १६ ॥

पञ्चमी मृचं विधत्ते— “युञ्जे वां ब्रह्म पूष्यं मिति † । तिटुप् । ‘वाम्’-इति पत्नीयजमानानुच्येते । युवाभ्या मर्थाय, ‘नमोभिः’ अग्नेः सहितं, ‘पूष्यं’ पुरातनं ‘ब्रह्म’ ब्रह्मणि ‘युजे’ युक्त-
याम् सवितेति । अत्रात्रवाचिना नमः-पदेनाहुतिरभिधीयते ; तयाहुत्या पत्नीयजमानयोः बुद्धीः प्राणान् एतस्मै कर्मणि युञ्जे इत्यर्थः । यद्वा, ‘युञ्जे’-इत्युत्तमैके रूपम्, अर्ध्वरुण इति । किमर्थम् ? तदाह— ‘सुरैः’ कर्मविदुषो यजमानस्य ‘शोकः’ कौर्त्तिः ‘व्येतु’ विविधं गच्छतु, उभयत्र देवमनुष्येषु प्रसृता भवत्विति । ‘पथ्येव’ पथि-शब्दात् “धर्मपथ्यर्थन्यायात्”-इति ‡

* तिघ० इ. ११. १० ।

† का० श्रौ० सू० १६-२. ७ ।

‡ पा० सू० ४. ४. ६२ ।

यत् । पयो घग्नागात् षणपेता षाहुतिः यथा उभयत्र-
प्रसारिणी भवति , एवं श्लोक इत्यर्थः । 'अमृतस्य' मरणधर्म-
रहितस्य प्रजापतेः 'पुत्राः' 'विष्टे' देवाः 'शृण्वन्तु', यजमान-
श्लोक मित्वनुपहः । 'ये' देवाः दिव्यानि धामानि सर्वलोक-
यानि 'तस्युः' अधिष्ठितवस्तः , ते शृण्वन्त्विति ० ॥

मन्त्रप्रतिपाद्य मन्त्रस्य व्याचष्टे— "युजे वां मद्य पूर्यं नमो-
भिरित्यादि । निगदसिद्ध मितत् ॥ १७ ॥

पठो मृव माह — "यस्य प्रयाण मिति ५ । इयं जगती ५ ।
अय मर्थः— अन्ये देवाः 'यस्य देवस्य' द्योतनशीलस्य प्रजापतेः
'प्रयाणं' प्रथमगमनं कर्मानुष्ठानं मनुष्य 'चीजसा' वीर्येण 'महि-
मानं' अयनात्मकं यज्ञं 'ययुः' अन्वगच्छन् । प्रजापत्यनुष्ठानान्तरं
सर्वे देवा अनुष्ठितवस्तः । 'यः' 'सविता' 'पार्ष्णिवा' पृथिव्या
सवस्थितं वस्तुजातं 'विममे' । "माह् माने" ५ । स्त्रीयैस्तेजाभिः
सर्वं वस्तु ध्यनक्ति । 'एतगः' सर्वत्र चरणगीतः । यद्वा, 'एतगः'
—इत्यग्रनाम । , मत्वर्थीयलोपः अग्रवान् । 'सविता' आदित्यो
'देवः' । 'रजांसि' पृथिव्यस्तरिभ्यस्त्वसुलोकान् 'महित्वना' स्वमहित्वा
'वि ममे' विमिमीते ॥

* "युजे वाम् वक्ष पूर्यं नमोभिर्वि श्लोक एतु पर्थेव सूरः । शृण्वन्तु
विष्टे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि तस्युः"—इति वा० सं० ११. ५ ।

† का० यौ० सू० १६. २. ७ ।

‡ यस्य प्रयाण मन्त्रस्य इत्यग्रुर्देवा देवस्य महिमान मोक्षसा ।
कः पार्ष्णिवा वि ममे स एतग्रो रजांसि देवः सविता महित्वना'
—इति वा० सं० ११. ६ ।

§ लु० व्या० ६ घा० ।

॥ निघ० १. १४. १० ।

प्रथम मसृजत त्रयो मेव विद्याम्”—इति * । पूर्वं योऽग्निः सृष्टः,
अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्, 'सोऽग्निरसृज्यतेति । 'सः' सृष्टोऽग्निरैव,
इदानीं शीयमानोऽग्निरित्यर्थः ॥ २० ॥

उत्तामष्टौ मन्त्रान् सन्भूय प्रशंसितु मनुवदति— “तान्ये-
तान्यष्टौ सावित्राणीति । गायत्र्या षष्टौ षष्ठराणि, अत्रैरपि
षष्टनामत्वात् अग्नेर्गायत्रत्वं प्रागुक्तम् † । षतोऽग्नेर्यावन्तीऽव-
यवाः, तेः तावन्त मेवाग्निम् एतया प्राहुत्या सिक्तवान्
भवतीत्यर्थः ।

षष्टममन्त्रान्ते यः स्वाहा-शब्दः पठितः ‡, तेन नवमेन सह
सङ्घां दिक्प्राणात्मना प्रशंसति— “तानि नव भवन्ति, स्वाहा-
कारो नवम इति ।

स्वाहा-शब्दप्रयोगानन्तर मन्त्रावाच्याहुतिर्हूयते, तथा सह
पूर्वसङ्घां विराट्प्राणात्मकान्यात्मना स्तीति— “तानि दश
भवन्ति आहुतिर्दशमीति । षष्टौ मन्त्राः, स्वाहाकारो नवमः,
स्वाहाकारान्ते ह्ययमाना 'आहुतिः' 'दशमी' दशसङ्घापुर-
णीति ॥ २१ ॥

अत्र पूर्वं यत्र पुरुपादोनां चतुर्णां पशूनां कायप्रासनम्,
तस्मात् प्रदेशात् उखापाटेष्टकाकरणार्थं सृत् भानेतव्या ; “चतुर्णां
मसु कायप्रासनम्, ततो ऋदिष्टकार्थापद्य”—इति § छात्र्यातम् ।

* एतस्मिन्नेव भागस्य ३ ए० १४ पं० दृश्यम् ।

† “वहेवाष्टावसिक्तवाणि अष्टाक्षरा गायत्री तस्मादाहुर्गायत्रो-
ऽपिरिति”—इति ३२ ए० ४ पं० ।

‡ १५४ ए० '।' टीप्यन्यां प्रकाशितो मन्त्रो दृश्यः ।

§ का० श्रौ० सू० १६. १. १६, २० । इह च ७० ए० २१ प्रकृतितः ।

तत्र नेतव्यान् पशून् विधातु मास्यायिका माह— “एतस्या
माहुत्यां कृताया मिति । पूर्वे चग्निदेवसकाशादुरक्ताः, 'ते
देवाः' परस्परम् 'अनुवन्', 'पशुः चग्निः' अतः 'पशुभिः'
'इमं' पशुरूप मग्निम् 'अन्विच्छाम' अन्विष्यामः । 'सः' चग्निः
पशुः 'आय' स्रजातीयपशुरूपाय, तं दृष्ट्वा 'आवि.' प्रत्यक्षो
भविष्यतीति विचार्य, पशुभिरन्विष्टवन्तः । सोऽप्यग्निः प्रत्य-
क्षोऽभवत् । तस्मात् श्लोके पशुः सजातीयरूपं दृष्ट्वा प्रत्यक्षो
भवतीत्यर्थे लोकप्रसिद्धोपपादयति— “गौर्वा गवे, अश्वो वाश्राय,
पुरुषो वा पुरुषायिति ॥ २२ ॥

“तेऽनुवन् यद्यह सर्वैरन्वेपिष्याम इति । 'यदि' 'सर्वैः'
पुरुषादिपञ्चपशुभिः पशुरूप मग्नि मन्वेष्टु मिच्छामः, तर्हि
ते पशवः 'यातयामाः' गतसाराः, अतः 'अनुपजीवनीयाः' न
भवन्ति ; 'यदि' 'असर्वैः' पशुभिः, तर्हि 'असर्वम्' असम्पूर्णं
मग्नि इव 'अन्वेष्यामः' स्नाभार्यस्य विदेरूपम् * । 'इति' देवाः
विचार्य 'द्वाभ्यां' प्रतिनिध्यर्थं कर्मप्रवचनीयः, “प्रतिः प्रति-
निधि प्रतिदाने च” † । 'तस्मात्'—इति, 'पशुभ्याम्'—इति च
पञ्चमी । गवाविपशुद्वयप्रतिनिधित्वेन एकं रासभं 'प्रत्यपश्यन्',
अतः 'एषः' इयोः प्रतिनिधिः, 'तस्मात्' रासभः स्वरूपेण
'एकः' अवि 'द्विरेताः' विलक्षणपशुद्वयजनकः । रासभादश्वत-
रस्य गर्दभस्य चोत्पत्तिर्दृश्यते । अतः अश्वराजौ, गवाविप्रतिनिधि-
त्वेन रासभ इति त्रयः पशव इत्युक्तम् भवति ॥ २३ ॥

* "विदुलु सामि"—इति तु० उ० १५२ धा० ।

† पा० अ० १. ४. ६२ ।

एतन्महापुरुषस्य मीमांसतेऽग्निम्युषीष्य इति वक्ष्यति ० ;
 एतन्महापुरुषस्य कः प्रथम इति , तं दर्शयति— “एतन्महापुरुषं
 पुरुषादिति । × × × पुरुषपयोः प्रतिनिधिं महापुरुषं मय-
 म् । एतन्महापुरुषस्य मयस्य माह— “एव ह वा एतन्महा-
 पुरुषो यो न देवान्यति, न वितन्, न मनुष्यादिति † । ‘अयति’
 मीमांसति , देवपितृमनुष्याणां मन्वन्तं इत्यर्थः । अतः पुरुषपयोः
 प्रतिनिधिरमहापुरुषः , गवाविप्रतिनिधित्वेन रामभ , पुरुषं देवा-
 म्नामो । एवं ‘मर्वेः पशुभिः’ पशुद्वयं नमि मन्विष्टवन्त इति ।
 मर्वेभ्योऽपि एतन्महापुरुषो नास्तीत्याह— “नो यातवामा
 इति । सर्वेभ्योऽपि यातवामत्यादिदोषो नास्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

एतन्महापुरुषस्य तत्त्वसंज्ञेयस्य विनियोगस्य पञ्चमाव-
 त्तः न तदितरेष्वगदंभाऽस्तिभिरभ्येभ्येनर्चं दर्शयति— “तिभि-
 रन्विष्टमीति । पशुगतमित्यमह्यां प्रथमं इति— “विष्टदग्निरिति ।
 अयेऽपिहृत्सं प्रागुक्तम्— “एष्टो (कद्रादीनि) अग्निद्वयात् ,
 कुमारो गवस इति ; भेषाम्निषित्ता”-इति ‡ । अत्र पशु-
 दित्यमह्याया विष्टमागत्यात् तावन्तं तावत्परिमात्रं मन्विग् ,
 तावत्कद्राऽप्येवैरेवाभ्येष्टवन्तं भवतीति उक्तम् । एतन्महा-
 पुरुषस्य रामभाजा एव अत्राहः पशवः , कथं तैरेभ्योऽपि सर्वे-
 र्भ्योऽपि अत्र मित्यागच्छ , तेषां चतुर्णां मीत्रं पशुसम्पत्तिं माह—
 “ते पशुसम्पदा भवन्तीति । रामभः एतन्महापुरुषस्य प्रतिनिधि-
 रिति । रामभः एतन्महापुरुषस्य प्रतिनिधिः इति । रामभः एतन्महा-
 पुरुषस्य प्रतिनिधिः इति । रामभः एतन्महापुरुषस्य प्रतिनिधिः इति ।

० उपरिष्ठात् (१ ३ २. ४) इत्यम् ।

† का० मी० एतन्महापुरुषस्य १६ २. १६ ।

‡ उपरिष्ठात् ३६ २. १६ इत्यम् ।

भीक्षा 'एतत्' इदानीम् 'याम्' सृष्टिकाम् 'आहरिष्यन्तो भवन्ति'
इति । अध्वर्यवो सृष्टिकाहरणेन किं करिष्यन्तीति, तत्राह—
“एतेभ्यो वा एष रूपेभ्य इति । 'रूपेभ्यः' अन्नगर्दभाजिभ्यः 'अग्ने'
पुरा 'एषः' अग्निः 'असृज्यत', 'एतत्' इदानीं सपि 'तेभ्यः' पुरा
'एनम्' अग्निं 'जनयति' । सृष्टिकाहरणेन तम् अग्ने सृष्ट निवान्ति
जनितवन्तो भवन्तीत्यृत्विज इत्यर्थः । अन्नादिभ्यः पूर्वं मग्नि-
सृष्टिरेव मान्नायते— “अथ यो गर्भोऽन्तरामीत्, सोऽग्निरसृ-
ज्यत । स यदस्य सर्वस्याप्यसृज्यत, तस्यादग्रिर्हं ये त मग्नि-
रित्याचक्षते परोक्षम्”—इति ॥ २८ ॥

तेषां पशूना माहवनीयस्य दक्षिणतोऽवस्थानं विधत्ते— “ते
दक्षिणतस्तिष्ठन्तीति । दक्षिणदेशेऽवस्थानं प्रशंसितुं माह—
“एतद्वै देवा अविभयुरिति । 'एतद्' सप्तम्या लुक् १, एत-
द्विसवकायै 'देवाः' भीतवन्तः । 'यत्' यस्मात् 'नः' अघ्नदीयं
'दक्षिणतः' प्रदेशे 'नाद्या' नाशकानि 'रक्षांसि' 'न हन्तुः' न
वाधेरन् 'इति' । अथवा 'यत्' यथा 'न हन्तुरिति' इनगाभावं
देवाः चिन्तितवन्त इत्यर्थः । 'ते एते' देवाः 'यज्ञ' वज्ररूपम्
'अम् मादित्यम् अपश्यत्' । अत्रादित्यस्य कः प्रगल्भ इत्यत आह—
“असौ वा आदित्य एयोऽन्न इति । योऽय मन्त्रोऽत्र त्रिह-
न्तुश्चरयनावहः, स हि आदित्यः । तथाच तैत्तिरीयकम्—
“अमु मादित्य मश्वं श्वेतं भूतं दक्षिणा मनयन्”—इति । तत-
स्तेन वज्ररूपादित्यात्मना अग्नेन सर्वाणि यज्ञविधातीनि रक्षांसि
अपश्यन् भयरहिते नाशकरहिते स्थाने 'एतम्' अमन्वाख्यं यज्ञं

* पुरस्तादिहैव (ए० ४ पं० १४) द्रष्टव्यम् ।

† पा० ख० ७. १, १६ द्रष्टव्यम् ।

स्तवस्तः पूर्वदेवाः । तथैव 'एतत्' इदानीं यजमानः 'दक्षिणतः' स्थितेन षष्ठेन 'यज्ञं' निर्वाधं सन्नुतिष्ठतीति । अत्र कात्यायनः—
 "उत्तरतः षाडवनीयस्यारत्रिमात्र उभयतस्त्रीत्या वैश्वी सुवि-
 राभिः कल्माषभावेऽकल्माषी मादेशमात्रारत्रिमात्री वा"—
 इति * । पूर्वोक्ताडवनीयस्य परत्रिमात्रे उत्तरतः मादेशमात्री
 परत्रिमात्री वा उभयतः पार्श्वयोस्त्रीत्याया कल्माषक्षप-
 षेणनिर्मिता अन्तः-सुविरा, अग्निखननसाधनस्यानीयकल्माष-
 क्षत्तित्वासम्भवे 'अकल्माषी' कल्माषक्षपरहिता सुविरा
 कार्येति तस्यार्थः ॥ २८ ॥

तदिदं सार्थवादं विधत्ते— "दक्षिणतः षाडवनीयी भव-
 तीत्यादिना । "ता मादक्षे"—इत्यतः † प्राक्तनेन वाक्यसन्दर्भेण
 'एषा' वक्ष्यमाणा 'अभिः' 'उपशेते' तिष्ठति । षाडवनीयाभ्योः
 पुंस्त्रीलिङ्गसाम्यात् स्त्रीपुंसात्मना प्रथं सति— "हृषा वा षाड-
 वनीय इति । 'हृषां' पुरुषः, 'योषां' स्त्रियम्, 'दक्षिणतः'
 स्त्रियाः दक्षिणप्रदेशे 'उपशेते' । षाडवनीयाभ्योर्मध्यप्रदेशस्य
 व्यवधानस्वरूपता माह— "अरत्रिमात्र इति । एतदपि स्त्रीपुंसयो
 र्योजयति— "अरत्रिमात्रादिति । स्त्रीपुंसयोर्मध्ये खासादि-
 सञ्चाराय, सम्बाधपरिहाराय च अरत्रिमात्रोऽवकाशो युक्त
 इत्यर्थः ॥ ३० ॥

"सा वैश्वीति । वैश्वीवैव कार्येति । अत्रेतिहास माह—
 "अग्निर्देवेभ्य इति । यतो वैश्वं प्रविष्टवान् अतः 'सुविरः' ।
 प्रविष्टः 'सः' अग्निः 'अनुप्रज्ञानाय' यथान्ये मां न जानीयुः,

* का० श्रौ० सू० १६० १५ ।

† एतस्मिन्नेव प्राक्तने ३८ कण्डारम्भे (१४१८० १५५०) दृश्यम् ।

त्यर्थः । ता मिव पञ्चसहस्रा मग्न्यात्मना स्तोति— “पञ्चचितिको-
ऽग्निरिति ॥ २५ ॥

तेषां त्रयाणां पशूनां मौञ्जीबन्धनं विषत्ते— “ते मौञ्जी-
भिरभिधानौभिरिति । सुञ्जानाम स सुविरस्तृणविशेषः, तेन
निर्मिताभिरभिधानौभीरगनाभिरभिहिता मया भवन्ति । अभि-
पूर्वा दधातिर्वन्धने वर्तते । अभिधीयन्ते बध्यन्ते अभि-
धान्यो रगनाः । करणे ल्युट् प्रत्ययः † । सुञ्जेनेव रगनाकरण
माख्यायिकासुञ्जेनाह— “अग्निदेवेभ्य इति । ‘तस्मात्’ अन्त-
रग्निप्रवेशात् ‘सः’ सुञ्जः ‘सुविरः’ अन्तन्दिह्रवान् । जज्ञ-
यान्तर भाह— “तस्माद्देवेति । ‘ल’, ‘एव’ इति पदरथम् ।
‘तस्मात्’ अग्निप्रवेशादेव कारणात् स सुञ्जः ‘अन्तरतः’ मध्ये
‘धूमरत्नः’ धूमेन युक्तो रत्नवर्ण इव दृश्यते । अत एव
‘सुञ्जः अग्नेः योनिः’, ‘अग्निरग्ने पशवः’ पशवस्याग्निरिति
प्रागुक्तम् । तस्मात् पशुरूपस्य गर्भभूतस्याग्नेरहिंसायै अन्त-
रग्निरूपसुञ्जवेष्टनं युक्तम् । यथा लोके ‘योनिर्गर्भं न हिनस्ति’,
‘योनिः’ खलु सर्वः ‘जायमानः’ जनः ‘जायते’, एव मग्निश्च
‘योनिः’ ‘जायाते इति’ पशुनो सुञ्जरगनाभिधानम् । ‘जायाते’
—इति, “जनौ प्रादुर्भावे” †, पञ्चमे सकारे, “लेटोऽडाटो”
—इति ‡ तिप्प्रत्ययस्याडागमः, “वैतोऽन्यत्र”—इति § प्रत्ययस्ये-
कारस्य ऐकारादेशय ॥ २६ ॥

* पा० छ० ३. ३. ११७ ।

† दि० व्या० ३२ घा० ।

‡ पा० चु० ३. ४. ६४ ।

§ पा० छ० ३. ४. ६६ ।

रयनातिष्ठत्वं विधत्ते—“तिष्ठतो भवन्तीति । त्रिगुणिता इत्यर्थः । “अग्नाभिधानीकृता इति । अग्नाभिधानीवत् कृताः यथाग्नाभिधानी क्विप्ता सुखं सर्षती चेटयति, एव मीता-स्तिष्ठः कार्या इत्यर्थः । अत्र कात्यायनः—“आहवनीयं दक्षिणेन त्रिहनुष्यपञ्चाङ्गीवद्वास्तिष्ठन्ति प्राचीऽग्नेर्गर्दभाजाः पूर्वापरा रासभो मध्येऽग्नेर्पूर्वाः”—इति * । अर्थायः— दक्षिणाशब्दाद् “एनबन्धतरस्या मटूरे षष्ठम्याः”—इति † एनप् प्रत्ययः । “एनपा द्वितीया”—इति ‡ ‘दक्षिणेन’ शब्दप्रयोगे आहवनीयस्य द्वितीया विभक्तिः । आहवनीयस्य दक्षिणप्रदेशे त्रिहनुष्यप्रयनाबद्धाः षष्ठगर्दभाजाः पश्चवः पश्चपूर्वाः पश्चान् पूर्वापराः सन्तः प्राचः प्राचुखाः तिष्ठन्तीति ॥ १० ॥

तदिदं विधत्ते—“ते प्राचस्तिष्ठन्तीत्यादिना । अग्नादीनां यदानुपूर्व्यम्, ‘अग्नेः प्रथमः’, मध्ये ‘रासभः’, अस्ते ‘अजः’ इति । पूर्वोक्तं सृष्टिक्रमं प्रमाणयति—“यद्दे तदशु संचरित मासीदित्यादिना । एवं हि तत्र प्रथमाध्याये समाज्जातम्—“अथ यदशु संचरित मासीत्, सोऽशुरभवत् ; अशुर्हं वे त मशु इत्यावचते परोक्षम्, परोक्षकामा हि देवाः । अथ यद-रसदिव, स रासभोऽभवत् । अथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्, ‘सोऽजोऽभवत् । अथ यत् कपाल मासीत्, सा पृथिव्यभवत्”—इति § । तत्र यत् कपाल मासीत्, सा पृथिवी सृष्ट्युद्दे-

* का० श्रौ० सू० १६. २. ४ ।

† पा० सू० ५. ३. ३५ ।

‡ पा० सू० २. ३. ३१ ।

§ पुरस्तादिहैव (४० ५ पं० ३) इत्यम् ।

तथा स्वाच्छादनाय यानि 'वर्षाणि' पाश्र्वयोरकरोत्, तानि 'पर्षाणि' सन्धयः, वेधोः प्रवेगकाले 'यत्त-यत्त' प्रदेशे अग्निः 'दंदाह', 'तानि' 'कल्मापापि' कृष्णविन्दुचिह्नाणि 'अभवन्' ॥ ३१ ॥

“सा कल्मापीत्यादि । अतः 'सा' अग्निः 'कल्मापी' कल्माप-
कलितवेषुमयी कर्त्तव्या ; अतः कल्मापो वेणुराग्नेयः । “यदि
कल्मापीति । कल्मापासम्भवे अन्यरूपो वेणुः कार्यं इत्यर्थत उक्तः ।
तत्र कल्मापाकल्मापयोः सुपिरत्वं तु सर्वथा सम्पाद्य मित्याह—
“सुपिरा तु स्वादिति । यस्मात् सुपिरो वेणुरग्नेयोनिः “सैषा
योनिरग्नेर्यद् वेणुः”—इति वेणोरग्निरूपत्व प्रागुक्तम् * , अतो-
ऽग्निरूपमृत्तिकाखण्डने अग्नियोगिरूपाभ्रिकरणम् ज्ञात् 'योनिः'
सकाशादेव अग्निः 'जायाते इति' एव सर्वं मित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अग्नेः प्रादेशप्रमाणत्व भरद्भिप्रमाणत्वञ्च कल्पितम् , तत्रा-
रद्भिप्रमाणत्व मभिमत मिति दर्शयितुं प्रादेशमात्रपक्ष मनुवदति—
“प्रादेशमात्रीति । 'हि' यस्मात् इदानीं षागिन्द्रियम् प्रादेश-
प्रमाण मभिलक्ष्यते ; प्रथमं तास्वीष्टपुटव्यापारेण प्रादेशपर्यन्तं
वाच मुच्चार्य ततो देशसंयोगविभागाभ्या परन्वीर्त्तं गृह्णाति ।
अथवा, वाक्पदेन जिह्वोच्यते ; सा हि प्रादेशमात्री सती वाक्
वदति । यद्वा , वाक्पदेन प्राणवायुर्लक्ष्यते ; स हि नासापुटा-
न्निष्पन्नम् प्रादेशपर्यन्तं गच्छतीत्यागमसिद्धम् । स्वाभिमतं पक्ष
माह— “भरद्भिमात्री त्वेवेति । 'तु'-शब्दः पूर्वपक्षव्याहृत्यर्थः ।
बाह्येकदेशत्वादरत्नेः समुदायभूतो बाहुरेकदेशेनापि व्यवह्रियते,
तत्प्रमाणकरणे अन्नरपि बाहुकृतवीर्यसम्भितैव भवति । अन्यञ्च

* अत्रैव कृष्णा मनुपदम् (१४० पृ० ६४०) द्रष्टव्यम् ।

अभ्येदेकतस्तीक्ष्णत्वमुभयतस्तीक्ष्णत्वञ्चोक्तम् । यदाहापद्मत्वः—

“उभयतःक्षुं मन्यतर.क्षुं वा”—इति ७ ॥ ३३ ॥

तत्र अथमूनयोरुभयत्र तीक्ष्णत्वं सिद्धान्तयितुं पूर्वपक्षमनु-
वदति— “अन्यतःक्षुत् स्यादिति । “क्षु तेजने” †, तेजने
नाम निमित्तत्वम् । “अन्यतरतो हीदं वाच इति । वाचो
निमित्तत्वमन्यतरतो वचनानुपेक्षया । वाक्पदेन जिह्वोप्यते,
तस्यासु एकत एव तीक्ष्णम् ; अप्यादि वचनानुपेक्षया इति । “उभ-
यतः क्षुत्वेवेति । ‘तु’-शब्दः पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थः । निमित्त-
पाश्र्वंश्या कार्थत्वर्थः । ‘यद्’ यस्मात् ‘एतया’ वाचा जिह्वया
‘देव’ देवसम्बन्धि वाक्यं संस्कृतम्, ‘मानुषं च’ मनुष्यसम्बन्धि
भाषामयञ्च वाक्यं ‘वदति’ ; अथवा एकैव वाचा ‘सत्यम्’,
‘अनृतं’ मिथ्या च वदति, अत उभयतःक्षुत्त्वम् ॥ ३४ ॥

उभयतश्क्षुत्त्वप्रकारान्तरेण स्तोत्रमनुवदति— “यद्दे-
वोभयतःक्षुदिति । ‘अस्यै’ पठार्ये चतुर्थी । ‘यतः’ यस्मिन्
प्रदेशे ‘क्षुत्त्व’ निमित्तत्वम्, तच्चादेव प्रदेशात् ‘अभ्ये-
देव्यम्’, ‘अतः’ उभयतस्तीक्ष्णकरणेन धीर्यं मीव निहितवान्
भवति ॥ ३५ ॥

“यद्देवोभयत इति । ‘एतत्’ एतया अम्बरा निमित्ता-
द्यया ‘एतत्’ सद्रूपमग्निम् ‘अनुविद्य’ ज्ञात्वा ‘एभ्यो लोकेभ्यः’
सकाशात् ‘अखनन्’ अवदारितवन्तः । ‘तथैव’ ‘अयं’ यथा
‘एतया’ अम्बरा लोकत्रयसकाशात् ‘खनति’ सृदात्मकमग्नि-
मित्यर्थः ॥ ३६ ॥

* व्याप० श्रौ० सू० १६. १. ७ ।

† अदा० प० २६ ध० ।

यति । इदं मेवोत्तरत्र “चतुर्भिरादत्ते”-इत्यस्य * वाक्यस्य
 बीजम् । आदानसमये एवाभिमन्त्रणात् चत्वारोऽप्यादाने विनि-
 युक्ता इति पक्षस्य बीजं गच्छति ; खननादिवत् स्पष्टव्यापारा-
 भावात्, अस्त्राद्यभिमन्त्रणवत् पृथगवस्थिताया अम्भेरभि-
 मन्त्रणत्वाच्च । अत एव त्रिभिरादाय चतुर्थेनैतत्पूर्वमन्त्रसङ्ग्रा-
 नुवादपुरस्सरं चतुर्थत्वोक्तिरभिमन्त्रणमन्त्रस्येति तात्पर्यम् । अभि-
 मन्त्रणं नाम वीर्याधानं मिति प्रशंसति— “अथास्यां चतुर्थेन
 वीर्यं मदधुरिति ॥ ४० ॥

मन्त्रं विधत्ते— “इस्त आधाय सवितेति । ‘सविता’ देवः
 ‘इस्ते’ ‘आधाय’ अस्त्राद्य ‘हिरण्ययी’ हितरमणीयाम् ;
 अथवा हिरण्यपदेन, अमृतं कन्दोष्यते, अमृतमयीम् ; प्रागुक्त-
 गायत्र्यैतुभजागतानुष्टुभच्छन्दोरूपा वा ‘एनाम्’ अग्निं ‘विभ्रत्’
 सर्वदा अधारयन्, ‘अग्नेज्योतिः’ ‘मिचाय्य’ इष्टा ‘पृथिव्या’ अधि-
 ततः सकायात् ‘आभरन्’ आहृतवान् । ‘आनुष्टुभेन कन्दसा’
 अग्निवदाहृतवानिति † ।

मन्त्रं व्याचष्टे— “इस्ते अस्याहितेति । ‘हिरण्ययी’-पद-
 व्याख्याने “हिरण्ययी ह्येषा या कन्दोमयीत्युक्तम् । तदुपपा-
 दयति— “तान्येतान्येवेति । ‘आरम्भाय’ आत्मरक्षाय ॥ ४१ ॥

अत्र केचिन्मन्त्रगतहिरण्ययीपदवलेन अग्निं मपि हिरण्य-
 निर्मिता मिच्छन्तीति तात्पर्यं गनुषदति— “तां ईके हिर-

* इष्टैवानुपदं (१४३ पृ० १७ पं०—४५ क०) प्रथमम् ।

† “इस्त आधाय सविता विभ्रत्त्रिभिर हिरण्ययीम् ।

अग्नेज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ।

आनुष्टुभेन कन्दसाहिरण्यत”-इति वा० मं० ११ ११ ।

रमयीं कुर्वन्तीति । अतएव कात्यायनः— “हिरण्ययी मेके”—
इति ० पचात्तरं सूत्रितवान् । “अभ्युक्तेति । “इस्तु पाधाय
सविता विभ्रदमिं हिरण्ययीम्”—इति मन्त्रे समाप्ते इत्यर्थः ॥

तद् द्रुपयति— “न तथा कुर्यादिति । अत्र पूर्वोक्तं नैव
छन्दोमयत्वं मिहोपदिशति— “यद्वा एषा छन्दांसीति ॥ ४२ ॥”

आदानाभिमन्त्रणविनियुक्तानां मन्त्राणां सदृशां प्रयंसितु
माह— “तां चतुर्भिरादत्त इति । ‘चतुर्भिः’ अभिमन्त्रणमन्त्र-
सहितैः पूर्वेष्वभिमन्त्रैः ‘ताम्’ अन्निम् ‘आदत्ते’ । आदाने
मन्त्रचतुष्कप्रकार उपपादिनः । अत एव भीमांसायां द्वादशाह-
यागे इदं नैव विषयवाक्यं मुदाद्भतम् । तदर्थः स गृहीत-
स्तत्त्वविज्ञिराचार्यः—

“चतुर्भिरन्त्रि मित्यत्र विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पः पूर्ववन्मैव समूहे करणत्वतः ॥”—इति १ ॥

यतश्चतुर्भिरादत्ते, ‘सर्वा वाक्’ ‘चतुरक्षरा’ अक्षरचतुष्टय-
वती । कथं वाचचतुरक्षरत्वम् ? तदाह— “वागित्येक मिति ।
अथ एकाक्षरवापूपत्वेन त्र्यक्षरात्मकेन च स्तूयमानाम् मन्त्रान्
विभज्य दर्शयति— “यैवैषानुष्टुपुरामिति । प्रथमेन ‘स्र’—इति-
पदेन वागुच्यते ; द्वितीयेन अभिमन्त्रणे विनियुक्ता चतुर्थी ऋक्
अनुष्टुप् ‘त्र्यक्षरं’ पदम् । ‘अक्षर मिति’ यदुक्तम्, ‘तानि’
आदाने विनियुक्तानि “दिवस्य त्वा”—इत्यादीनि ‘यजूंषि’ ।
‘तस्मात्’ ‘चतुर्भिः’ अभिमन्त्रादानं नाम, ‘सर्वेषां वाचा’ खनन
नैवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

* का० श्रौ० सू० १६. २. ७।

† मी० जै० न्या० १२ अ० ३ पा० (३० सू०) १४ अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

कथं यजमानेनैकया अभ्राः सौकत्रयादग्नेः खनन मित्या-
शङ्क्य तदुपपादयति— “स यदिति खनतीति । ‘इति’-शब्दो-
ऽभिनेयप्रदर्शने, ऋदः खननव्यापार मभिनयेन दर्शयतीत्यर्थः ।
अभ्रेः खननव्यापारे तावत् प्रथमं भवक्षेपणं सुरक्षेपणम् मध्ये
सञ्चारक्रिया चेति व्यापारत्रयं भस्ति, तद्यादभ्रेर्ध्यापारत्रयेण
पृथिव्यादिलोकत्रयादग्नेः खनन मिति तात्पर्यार्थः ॥ ३० ॥

अभ्रेरादामं विधत्ते— “ता मादत्त इति । उत्तरत्र “त्रिभि-
रादत्ते”-इति ० आदाने त्रित्वसञ्ज्ञाविशिष्टानां मन्त्राणां विधा-
नम्, अभ्रिं त्रिभिर्मन्त्रैराददीतेत्यर्थः । तत्र प्रथममन्त्रं विधत्ते—
“देवस्य त्वा सवितुरिति १ । मन्त्रस्याय मर्षः— देवेन सवित्वा
अनुज्ञात एवाह मध्वर्षुः ‘अश्विनोः वाहुभ्यां’, ‘पूष्णो हस्ता-
भ्याम्’, ‘अङ्गिरस्रत्’ अङ्गिराः अग्निः स इव ; अङ्गिरःपदात्
उत्तरस्य वसुगः सञ्ज्ञाविधानात् पदसञ्ज्ञानिवन्धनं कृत्वं न
भवति, अग्निवत् । ‘गायत्रेण छन्दसा’ अभ्रिं ‘त्वाम् आददे’ ० ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यार्थं भाह— “सवित्प्रसूत एवेना मित्यादि ॥

द्वितीयं विधत्ते— “पृथिव्या इति १ । अग्निः त्वम् ‘पृथिव्याः’
‘सधस्यात्’ उपस्थात् सहस्यानात् । पुरीषमिति, पुरीषपदेन
पशवोऽभिधीयन्ते ; पशुहितम् । “तस्मै हितम्”—इति ॥ यत्

• इहैवाहुपदम् (१४२ पृ० १६ प०—४० क०) इत्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. २. ८ क ।

‡ “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽभिनीर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या
माददे । गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्रत्”—इति वा० सं० ११. ६ क ।

§ “पृथिव्याः सधस्यादग्निं पुरीषं मङ्गिरस्रहाभर ।

श्वैःपुभिरच्छन्दसाङ्गिरस्रत्”—इति वा० सं० ११. ६ ख ।

॥ पा० सू० ५. १. ५ ।

प्रत्ययः । अग्निम्, 'अङ्गिरस्वत्' 'आभर' । "हृत्प्रहोभैः"—इति
हकारस्य भकारः * । किञ्च, 'वैष्टुमेन हृन्दसा' अग्निवदाभरेति ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "पशवो वै पुरीष मिति ॥ ३८ ॥

तृतीयं विधत्ते— "अभिरसीति † । 'अभिः' वच्यः 'असि',
'हननघाधनत्वादुभयोः ; अभिनामासि । 'नारी' स्त्री च 'असि' ;
स्त्रीत्वारीपस्तस्यास्तत्कर्तृकहिंसोपशमनार्थः । किञ्च, त्वया अभ्ररा
'वयम्' 'सधस्ये' पृथिव्याम्, अस्मिन् सहस्याने 'अग्निम्' गृह्यं
'खनितु' 'शक्रेम' शक्ता भूयाः अ । "शक्तु शक्ती" ‡, आशी-
लिङ्गि रूपम् ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "अग्निश्चोपेति । अभिरसीत्यनेन 'सत्येन'
स इ खनकः 'एता' गृहीतवान् भवति । "नार्यधीति । अस्य
तात्पर्यं माह— "वच्यो वा. अभिरिति । यथा यीषा स्त्री न
कश्चन पुरुषं हिनस्ति, एव मन्त्रेः स्त्रीत्वेन सा न कस्यापि हन्ती-
त्यर्थः सिद्धो भवति । सधस्यपदस्य विवरणम्— "इदं वै सधस्य
मिति ॥ ३९ ॥

अभ्ररादाने विनियुक्तानां मन्त्राणां त्रित्वसङ्गतां प्रशंसितुं
मनुवदति— "त्रिभिरादस्ते त्रिष्ठदग्निरिति । त्रिभिरादत्ताया
अभ्रेयतुर्थेन मन्त्रेणाभिमन्त्रणं विधत्ते— "त्रिभिरादायाथैनां
चतुर्थेनाभिमन्त्रयत इति § । 'अथ'-शब्दो व्यवधानाभावं सूच-

* पा० ८. २. ३२ छ० १ धा० ।

† "अभिरसि गार्थसि त्वया वय मधिं शक्रेम खनितुं सधस्य व्या ।
जागतेन हृन्दसाङ्गिरस्वत्"—इति वा० सं० ११. १० ।

‡ ख० प० १४ धा० ।

§ का० श्रौ० छ० १६. २. ८ ख द्रष्टव्यम् ।

मन्त्रगतचतुष्टयसङ्घां चतुर्दिगात्मना च स्तौति— “यद्देव
चतुर्भिद्यतस्तो वै दिग इति । अत्र मन्त्रगत-गायत्र-चैष्टुभ-जागता-
शुष्टुभेः छन्दोभिः सह पूर्वां चतुःसङ्घां महादिगवाक्तर-
दिगात्मना स्तौति— “छन्दोभिद्य यस्तुर्भियादत्ते तदष्टा-
विति ॥ ४४ ॥ १ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे तृतीयेऽध्याये मथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

हृस्त ऽएषाभिर्भवत्यथ पशूनभिमन्त्रयते । एतद्वा
ऽएषु देवा अन्वेषिष्यन्तः पुरस्ताद्दीर्यं मदधुस्तथै-
वैष्वय मेतदन्वेषिष्यन् पुरस्ताद्दीर्यं दधाति ॥ १ ॥

सोऽश्व मभिमन्त्रयते । प्रतूर्त्तं व्वाजिन्नाद्र-
वेति यद्वै क्षिप्रं तत्तूर्त्तं मथ यत् क्षिप्रात् क्षेपीय-

* गायत्रम्, चैष्टुभम्, जागतम्, शालुष्टुभम्, इति चत्वारि
छन्दांसि, देवस्य वा एयियाः, अभिरसि, हस्त आधाष (वा० सं०
११. ६ क, ६ ख, १०, ११.) इति चत्वारि यजुर्वेदेषां सङ्गणनाया
अष्टाविति सिद्धम् ।

स्तत् प्रतूर्त्तं व्वरिष्ठा मनु संव्वत मित्तीयं वै व्वरिष्ठा
 संव्वदिमा मनु संव्वत मित्थेतद्विवि ते जन्म परम
 मन्तरिचे त्वेनाभिः पृथिव्या मधि योनिरिदिति
 तदेन मेता देवताः करोत्यग्निं व्वायु मादित्यं
 तदग्ने व्वीर्यं दधाति * ॥ २ ॥

अथ रासभम् । युञ्जाथाः रासभं युव मित्य-
 ध्वर्युं चैतद्यजमानं चाहास्मिन्यामे व्वृषखसू इदु-
 त्यस्मिन् कर्मणि व्वृषखसू इदुत्येतदग्निं भुरन्त
 मक्षयु मित्यग्निं भुरन्त मक्षत्प्रेषित मित्थेतत्तद्रा-
 सभे व्वीर्यं दधाति † ॥ ३ ॥

अथानम् ‡ । योगे-योगे तवस्तरं व्वाजे-व्वाजे
 हवामह इदुत्यन्नं वै व्वाजः कर्मणि-कर्मणि तव-
 स्तर मन्नेऽन्ने हवामह इदुत्येतत् सुखाय इन्द्र मूत-
 य इदुतीन्द्रियवन्त मूतय इदुत्येतत्तदजे व्वीर्यं
 दधाति § ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्यावानग्नि-

* , † , § 'दधाति'—इति क , ख ।

‡ 'अथानम्'—इति ग , घ ।

युवत्यंशु मात्रा तावतीवैष्वेतदीर्यं दधाति ० ॥ पू ॥

अथैनान् प्राच उत्क्रमयति । तदेन मेतैः
पशुभिरन्विच्छति नोपस्पृशत्यग्निरेष यत् पशवो
नेन्मायु मग्निर्हि नसदिति ॥ ६ ॥

सोऽश्व सुत्क्रमयति । प्रतूर्व्वन्नेष्टवक्रासन्न-
शक्तीरिति पाप्मा वा ऽश्वशस्तिस्त्वरमाण पुष्ट-
वक्रामन् पाप्मान मित्येतद्द्रष्टव्यं गाणपत्यं मयो-
भूरेहीति रौद्रा वै पशवो या ते देवता तस्यै गाण-
पत्यं मयोभूरेहीत्येतत्तदेन मश्वेनान्विच्छति † ॥ ७ ॥

अथ रासभम् । उर्व्वन्तरिचं व्वीहि स्वस्ति-
गव्यूतिरभयानि क्वाखन्निति यथैव यजुस्तथा वन्धुः
पूष्णा सयुजा सहैतीयं वै पूषानया सयुजा सहै-
त्येतत्तदेन० रासभेनान्विच्छति ‡ ॥ ८ ॥

अथाजम् । पृथिव्याः सधस्त्वादग्निं पुरीष्य
महिरखदाभरेति पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्य मग्नि-
वदाभरेत्येतत्तदेन मजेनान्विच्छति § ॥ ९ ॥

* 'दधाति'—इति क, ख ।

†, ‡, § 'अन्विच्छति'—इति क, ख ।

त्रिभिरुन्विच्छति । त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्याव-
त्यस्य मात्रा तावत्तैवैन मेतदुन्विच्छति त्रिभिः
पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षट् षडृतवः संवत्सुरः
संवत्सुरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तुद्
भवति ॥ १० ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

पूर्वं माहवगीयस्य दक्षिणप्रदेशे त्रिहस्तुञ्जरगतावहाः प्राङ्मुख-
येऽग्रगर्हभाजास्तिष्ठन्ति, तेषां मिदानीं यथाक्रमं अभिमन्त्रणं
समन्वयकं विधित्सुरादावभिमन्त्रणं धीर्यात्मना प्रथंसति— “इष्ट
एवाभ्रिभेवतीति । अभ्रिं हस्ते गृहीत्वेव षण्णभिमन्त्रयते • ११॥

प्रथमं सग्राभिमन्त्रणं समन्त्रं विधत्ते— “सोऽग्र मिति १ ।
मन्त्रास्त्याय मर्थः,— हे ‘वाजिन्’ अग्र ! ‘वरिष्ठाम्’ अतिगये-
गोर्वीग, ‘अनुसंधतं’ सम्पूर्वात् वनतेः क्षिपि “अनुदात्तोपदेश-
वगतिः”—इति ३ः न-सोपे, “ऊवस्य पितिः”—इति ५ उण् ।
अघ्नाभिः क्रियमाणं मन्त्रजनम् ‘अनु’-लस्य भूमिं, ‘अनु’-ते त्वरतेः

• “देशाय त्वेदभि मादाय, इष्टं व्यापायेद्वेना अभिमन्त्रयते”—

इति का० श्रौ० सू० १६ २ ८ । मन्त्रजनयम्— वा० श्रौ० ११. ८. ११ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ७. ८ ।

‡ पा० सू० १ ४ १० ।

§ पा० सू० ४ १ ११ ।

“स्वरत्वरं”—इत्युठि ० कृते “नसत्त-निपत्तानुत्त-प्रतूर्त्त-सूर्त्त-गूर्त्त-
नि छन्दसि”—इति † निष्ठा-तस्य गत्वाभावेन निपातकम् । अति-
चिपम् ‘आद्रव’ आगच्छ । हे अश्व । ‘ति’ तव ‘परमं जन्म दिवि’
आदित्यरूपेण , ‘अम्बरिचं’ तव ‘नाभिः’ वायुरूपेण , ‘पृथिव्यां’
तव ‘योनिः’ उत्पत्तिस्थानम् अग्न्यात्मकत्वेनेति , अश्वस्य लोक-
त्रयाभिमानिदेवतात्वेन स्तुतिः कृतेति तात्पर्यम् ‡ ।

अथ प्रतूर्त्तपदं व्याचष्टे— “यद्दे चिप्रं तत् प्रतूर्त्तं मिति ।
‘चिप्रं = तूर्त्तम्’, ‘अथ’ ‘यत् चिप्रात्’ अपि ‘चेपीयः’ चिपतरम्,
‘तत् प्रतूर्त्तम्’ इत्युच्यते । चिप्रशब्दादीयसुनि “स्यूनदूरयुवङ्गस-
चिपम्”—इति § यणादिपरस्य लोपः , पूर्वस्येकारस्य गुणः ।
उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यं माह— “तदेन मेता देवता इति । अभि-
मन्त्रणेनाश्वस्य किं मायातम् ? तदाह— “तदश्वे वीर्यं
दधातीति ॥ २ ॥

रासभाभिमन्त्रणं समन्त्रं विधत्ते— “अथ रासभ मिति ॥ ।
अभिमन्त्रयत इत्यनुपद्वः ! ‘युक्म्’ इति द्विवचनेन अर्धयुज-
मानानुच्चेते । ‘वृषखसू’ वृषा सेक्ता गर्हभः , स ययोर्वसु धनम् ,
तौ । ‘युवं’ युवान् । ‘अस्मिन्’ ‘यामे’ यायते गम्यते प्राप्यते
देवेरिति , यान्ति सङ्गच्छन्ते यत्र परस्परं देवा इति वा , यामं
कर्म , तस्मिन् रासभं ‘युजायाम्’ । तं विशिनष्टि— “अग्निं

* पा० सू० ६. ४. २० ।

† पा० सू० ८. १. ६१ ।

‡ मन्त्रस्वयम्—वा० सू० ११. १२ ।

§ पा० सू० ६. ४. १५६ ।

॥ का० शौ० सू० १६. २. ६ ।

भरन्त मिति । “द्वयहोर्मि.” ० । ‘पञ्चायु’ अन्तर्ध्वं फलं
कामयमानम् ; यद्वा, याते रूपम्, अन्तर्ध्वयित मिति । मन्त्रं ५
व्याचष्टे— “अध्वर्युं चैतदिति ॥ ३ ॥

अजाभिमन्त्रणं विधत्ते— “अथाज योगे योग इति ५ ।
अभिमन्त्रयत इति शेषः । अस्यार्थे,— हे ‘सङ्घायः’ समान-
ख्याना ऋत्विजः । ‘तवस्तार’ तव इति वक्ष्यमाणं ५, वनिनम्
‘इन्द्रम्’ इरां भूमिं दृष्यन्तम् । “इन्द्र इन्द्र दृष्यातीति वेरां
ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयत इति वा”-इति । यास्ता-
श्चार्यः । इन्द्रियवन्तं वनवन्तं वा तम्, अजम् । ‘योगे’
युञ्जन्ति देवा अतेति योग कर्म, वीष्वायां कर्मणि कर्त्तव्ये ।
‘वाजि वाजि’ मनुष्याणाम् अस्ते अस्ते दातव्ये सिति सति ‘जतये’
तर्पणाय ‘इवामहे’ वयं मध्वर्यव इति ५ ।

मन्त्रगतयोगवाजिन्द्रपदानि व्याचष्टे— “असं वे वाजः
कर्मणि कर्मणीति ॥ ४ ॥

अभिमन्त्रणमन्त्रविवक्षयां विद्वदन्व्यात्मना स्तोति— “वि-
भिरिति । अत्र सूत्रम्— “अनुपसृग्गद्गुत्कमयत्येतरान् पापः प्रति-
मन्त्रो मन्त्रुर्वसुर्वन्तरिचं दृषिष्या” सधस्यादिति”-इति ०० ॥ ५ ॥

० पा० ८ १ ११ मू० १ वा० ।

१ वा० मं० ११ १३ ।

२ का० शौ० मू० १६ १ ६ ।

३ निघ० १ ६ ५ ।

४ निघ० १० १ ८ ।

५ मन्त्रणपदम्— पा० मं० ११ १३

०० का० शौ० ७-१६ १ १०

तद्विदे विधत्ते— “अथैनान् प्राच इति । ‘एनान्’ धगून् प्राक्षुषानुद्गमयेत् । उद्गमितैः पण्डभिः ‘एनम्’ ऋद्रूप मग्निम् अन्विष्टवान् भवति । “नोपसृगतीति । ‘यत्’ यतः ‘पशवोऽग्निः’ स्पर्शनेन हिंसा आत् , सा साभूदिति । ‘हिनसत्’— इति हिंसे. पञ्चमलकारे रूपम् ॥ ६ ॥

उत्क्रमण मन्व्य मन्त्रं विधत्ते— “सीद्मन् सुरक्रमयतीति । “प्रतूर्वधेहीति ० । अस्याय मयः,— ‘अशस्तीः’ पापनः ‘अवक्रामन्’ अभिगमयन् ‘प्रतूर्वन्’ प्रकर्षेण त्वरमाणः ‘एहि’ आगच्छ । ‘मयोभू’ सुस्रष्ट भावयिता ‘रुद्रस्य’ पशुपतेः ‘गणपत्यं’ गणपतित्वम् ‘एहि’ गच्छ । अगस्तिपदं व्याचष्टे— “पाप्मा वा अगस्तिरिति । अगस्त्य रुद्रगणपतित्वं प्रतिपादयति— “रौद्रा वै पशव इति । पशुरूपस्याश्वस्य देवता रुद्रः, तस्य गणपतित्व मेहीत्यर्थः । अग्नोत्क्रमणेन नः किं जात मिति, तद् दर्शयति— “तदेन मग्नेनान्विच्छतीति ॥ ७ ॥

रासभोत्क्रमणं विधत्ते— “अथ रासभ सुर्वन्तरिच मिति १ । ‘उरु’ विस्तीर्णम् अन्तरिचं ‘धीहि’ प्राप्नुहि । किं कुर्वन् ? ‘गभ्युतिः’ गोसञ्चारभूमिं ‘क्षस्ति’ चेमेण कुर्वन् , ‘अभयानि’ कृण्वन् , ‘पूष्णा’ पृथिव्या यागभूम्या ‘सयुजा’ सहायेन सह वीहीति ३ । मन्त्रस्य पूर्वाह्ने निगदस्याख्यात मित्याह— “यथैव यज्ञस्तथा बन्धुरिति । न व्याख्यातु महतीत्यर्थः । उत्तरार्ध-पूपपदं विद्वषीति— “इयं वै पूषेति ॥ ८ ॥

* वा० सं० ११. १५ क ।

† का० थौ० सू० १६. ५. १० ।

‡ वा० सं० ११. १५ ख ।

अज्ञीरक्रमण विधयो— “अथाजम् पृथिव्या इति ० । ध्या-
स्यातोऽयं मन्त्रः ॥ ८ ॥

उत्क्रमणमन्त्रगतमित्वसङ्ख्या मन्त्याक्षणा स्तौति— “त्रिभि-
रन्विच्छति विष्टदग्निरिति । पूर्वं वेतेषा मन्त्ररासभाजाना मभि-
मन्त्रणे त्रयो मन्त्रा विनियुताः, इदानी सुरक्रमणे त्रय इति
तां सङ्ख्यां सम्भूय ऋतुसवत्सराग्निरूपत्वेन प्रयंसितुं सुक्तं मनु-
ष्यारयति— “त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् पडिति । षष्टी-
ऽर्थः ॥ १० ॥ ४ [३ २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपद्यमाद्यणभाष्ये

पठकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं माद्यणम् ॥

इति पठकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ‡ ॥

० का० घौ० मू० १६ ९ १० ।

† १६४ ए० १६४ यं (पा० भं० ११ ८ क) इत्यम् ।

‡ “कलोमद्या १०४”—इति क, य “कलिकामद्या १०४”—

इति ग, य । तत्र १ वा० ४० क०, १ वा० १० क०, १ वा० ४४ ए०,

४ वा० १० क० मङ्गलपद्या १०४ इति विद्युम् ।

अथ

द्वतीयमपाठके प्रथमं द्वाप्यम् ,

अपि वा

द्वतीयाध्याये द्वतीयं द्वाप्यम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

प्रदीप्ता एतेऽग्नयो भवन्ति * । अथ मृद मृच्छ-
यन्तीमे वै लोका एतेऽग्नयस्ते यदा प्रदीप्ता
अथैतु ऽइमे लोकाः पुरो वा ऽएतदेभ्यो लोकेभ्यो
ऽये देवाः कर्मान्वैच्छंस्तद्यदेतानग्नीनतीत्य मृद
माहुरति तदेनं पुरैभ्यो लोकेभ्योऽन्विच्छति ॥ १ ॥

प्राञ्चो यन्ति । प्राची हि दिग्गनेः स्वाया
मेवैन मेतद्दिश्यन्विच्छति स्वायां दिशि विन्दति ॥ २ ॥

ते प्रयन्ति । अग्निं पुरीष्य महिरखदृच्छेम
इत्यग्निं पशव्य मग्निवदृच्छेम इत्येतत् † ॥ ३ ॥

* भवन्ति—इति ग, घ ।

† इत्येतत्—इति ग, घ ।

अथानद्वापुरुष मीक्षते । अग्निं पुरीष्य मद्भि-
रस्वहरिष्याम इत्यग्निं पशुव्य मग्निवहरिष्याम
इत्येतत्तदेन मनद्वापुरुषेणान्विच्छति * ॥ ४ ॥

अथ व्वल्मीकवपा मुषिरा व्यध्वे निहिता
भवति । ता मन्वीरुत ऽद्वयं वै व्वल्मीकवपेय मु वा
ऽद्वमे लोका एतद्वा ऽएनं देवा एषु लोकेषु
व्विग्राह मैच्छंस्तुथैवैन मयु मेतदेषु लोकेषु व्विग्राह
मिच्छति † ॥ ५ ॥

अन्वग्निरुपसा राघ मद्भ्यदिति । तदेन मुषः-
स्त्रैच्छन्नन्वहानि प्रथमो जातवेदा इति तदेन
मुहःस्त्रैच्छन्ननु सूर्यश्च पुरुत्रा च रश्मीनिति तदे-
नए सूर्यश्च रश्मिष्वैच्छन्ननु द्यावापृथिवी ऽद्यात-
तन्येति तदेनं द्यावापृथिव्योरैच्छंस्तु मविन्दंस्तुथैवैन-
मयु मेतदिन्दति तं यदा परा पश्यत्यथ ता म्वाद्य-
त्यागच्छन्ति मृदम् ॥ ६ ॥

अथाश्व मभिमन्वयते । एतद्वै देवा अमुवन्

* 'निच्छति'—इति क, ख ।

† 'मिच्छति'—इति क, ख ।

पाप्मानं मीच्यापहनामेति श्रमो वै पाप्मा श्रमं मख
 पाप्मानं मुपहनामेति तख्यं श्रमं पाप्मानं मुपाघ्न-
 स्तुधैवाद्याय मेतच्छ्रमं पाप्मानं मुपहन्ति ॥ ७ ॥

आगत्य ध्वाज्यध्वानमिति * । आगतो ह्यद्याध्वा
 भवति सुर्वा मृधो विधूनुत ऽइति पाप्मा वै
 मृधः सुर्वान् पाप्मनो विधूनुत ऽइत्येतत्तस्मादु
 हैतदुश्रवः स्रत्वा † विधूनुते ऽग्निषु सधुस्ये महति
 चक्षुषा निचिकीष ऽइतीदं वै महत् सधुस्ये
 मग्निं मस्मिन् महति सधुस्ये चक्षुषा दिदृचत
 ऽइत्येतत् ‡ ॥ ८ ॥

अथैनं माक्रमयति । एतद्वा ऽएष एतं देवेभ्यो
 ऽनुविद्य प्रात्रधीद्युषाय मिहेवित्येवम् § ॥ ९ ॥

यहेवाक्रमयति । एतद्देवे वा अविभयुर्यहे न
 इमं मिह रुचांसि नाप्रा न हन्युरिति तस्मा
 ऽएतं वृज्व सुपरिष्ठादभिगोप्तारं मकुर्वन्नसु मेवा-

* 'मिति'—इति क । 'मिति'—इति ग, घ ।

† 'स्रत्वा'—इति ग, घ, डा०-वेवरेण च इष्टम् ।

‡ 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

§ 'मिहेवित्येवम्'—इति ग, घ ।

दित्यु मसौ वा ऽथादित्यु एषोऽश्वस्तथैवाश्वा ऽथयु
मेतं वृञ्च मुपरिष्ठादभिगोप्तारं करोति ॥ १० ॥

आक्रम्य व्वाजिन् । पृथिवी मग्नि मिच्छ रुचा
त्व मिति चक्षुर्व्वं रुगाक्रम्य त्वं व्वाजिन् पृथिवी
मग्नि मिच्छ चक्षुषेत्येतद् भूम्या वृष्ट्वाय० नो ब्रूहि
यतः खनेम तं व्वय मिति भूमेस्तत् स्थाशयित्वाय
नो ब्रूहि यत एनं खनेमेत्येतत् † ॥ ११ ॥

अथैन मुन्मुशति । एतद्वा ऽएनं देवाः प्रोचि-
वाप्सं व्वीर्येण समार्हयस्तथैवैन मयु मेतत् प्रोचि-
वाप्सं व्वीर्येण समर्हयति . द्यौस्तो पृष्ठं पृथिवी
सधस्य मात्मान्तरिष्वाप्समुद्रो योनिरितीत्यु म-
सीत्यु मसीत्येवैतदाह व्विख्याय चक्षुपा त्वु मभि-
तिष्ठ पृतन्यत इति व्विख्याय चक्षुपा त्वु मभि-
तिष्ठ सुर्व्वान् पाप्मान इत्येतन्नोपस्पृशति व्वञ्चो वा
ऽअश्वो नेन्मायं व्वञ्चो हिनसदिति ‡ ॥ १२ ॥

अथैन मुत्क्रमयति । एतद्दे देवा अब्रुवन्

* 'वृत्वाय'—इति च दृष्टं डा०—वेवरमहोदयेन ।

† 'मेत्येतत्'—इति ग, घ ।

‡ 'हिनसदिति'—इति क, ख, ङ, 'हिनमुदिति'—इति ग, घ ।

किं मिमं मभ्युत्क्रमिष्याम इति महत् सौभग
 मिति तं महत् सौभग मभ्युदक्रमयंस्तुथैवैन मयु मे-
 तान् महत् सौभग मभ्युत्क्रमयत्युत्क्राम महते
 सौभगायेत्युत्क्राम महत्ते सौभग मित्येतत्तस्माद्
 हेतदुश्वः पशूनां भगितसो ऽश्वादास्थानादिति
 यच्चैतत्तिष्ठसौत्येत्तद्विणोदा इति द्रविणोद् द्वेभ्यो
 ददाति व्वानिन्निति व्वान्नी द्वेषु व्वयुष्णाम
 सुमती पृथिव्या अग्निं खनन्त उपस्ये ऽअद्या इति
 व्वयु मस्यै पृथिव्यै सुमती खानाग्नि मया उपस्ये
 खनन्त इत्येतत् * ॥ १३ ॥

अथैनं सुरक्रान्तं मभिमन्त्रयते । एतद्वा ऽएनं
 देवाः प्रोचिवाणुसं यथा ददिवाणुसं व्वन्देतेव सु-
 पास्तुवन्नृपा महयंस्तुथैवैन मयु मेतदुपस्तीत्युप मह-
 यत्युदक्रमीदित्युद्ग्राक्रमीद् द्रविणोदा इति द्रविणोद्
 द्वेभ्यो ददाति व्वान्यर्ध्वेति व्वान्नी च द्वेषी
 ऽर्वा चाकः सुलोकण सुकृतं पृथिव्या मित्युकरः
 सुलोकण सुकृतं पृथिव्या मित्येतत्ततः खनेम सुप्र-

* 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

तीक्ष्णमग्निमिति तत एनं खनेमिष्येतत् सुप्रतीक
 मिति सर्व्वतो वा ऽअग्निः सुप्रतीकः स्वो रुहाणा
 अधिनाकमुत्तममिति स्वर्गो वै लोको नाकः
 स्वर्गं लोकं रोहन्तोऽधिनाकमुत्तममिष्येतत्
 दक्षिणोपसङ्क्रमयति * यज्ञेतरौ पशु भवतस्ते । दक्षि-
 णतः प्राञ्चस्तिष्ठन्ति स य एवामुत्र, दक्षिणतः
 स्थानुखवम्भुः सोऽत्र † ॥ १४ ॥

अथोपविश्य मृदमभिचुहोति । एतद्देवा
 अब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छन्ति ध्वाव तद्-
 ब्रुवंस्ते चेतयमाना एतमाहुतिमपश्यंस्तामजुहवु-
 स्ताः हृत्वेमांस्त्रीकानुखा मपश्यन् ॥ १५ ॥

तेऽब्रुवन् । चेतयध्वमेवेति चितिमिच्छ-
 त्ति ध्वाव तद्ब्रुवंस्ते चेतयमाना एतां द्वितीया
 माहुतिमपश्यंस्तामजुहवुस्ताः हृत्वा विश्व-
 ज्योतिषोऽपश्यन्नेता देवता अग्निं व्यायुमादित्य-

* 'दक्षिणोपसङ्क्रमयति'—इति ष ।

† 'दक्षिणतः'—इति क, ख ।

‡ 'मोऽन्वा'—इति क, 'मोऽन्वा'—इति ख, 'मोऽन्वा'—इति छ ।

§ 'मपश्यन्'—इति ग, घ ।

मात्रा तावतैवैन मेतद् रतोभूतः सिञ्चतीन्द्राग्नी
 वै सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्नि-
 र्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद् रतोभूतः
 सिञ्चति * ॥ २१ ॥

अश्वस्य पदे जुहोति । अग्निरेष यदश्वस्यघो
 हास्यैते ऽग्निमत्येवाहुती हुते भवतः ॥ २२ ॥

अधैनं परिलिखति । मात्रा मेवास्मा ऽएतत्
 करोति यथैतावानसीत्येवम् † ॥ २३ ॥

यद्देवैनं परिलिखति । एतद्दे देवा अविभयु-
 र्यद्दे न इम मिह रुचाऽसि नाद्या न हन्युरिति तस्मा
 ऽएतां पुरं पर्यश्रयंस्तथैवास्मा ऽष्य मेतां पुरं परि-
 श्रयत्यभ्या ब्वज्जो वा ऽप्रभिर्ब्वज्ज मेवास्मा ऽएतदभि-
 गोप्तारं करोति सर्व्वतः परिलिखति सर्व्वत
 एवास्मा ऽएतं ब्वज्ज मभिगोप्तारं करोति त्रिप्लु-
 त्वः परिलिखति त्रिवृत मेवास्मा ऽएतं ब्वज्ज
 मभिगोप्तारं करोति ॥ २४ ॥

* सिञ्चति—इति ख ।

† 'भवतुः'—इति क, ख ।

‡ 'भीष्म'—इति ग, घ ।

परि व्याजपतिः कविः ० । परि त्वाग्ने पुरं
 व्ययं त्व मग्ने द्युभिरित्यग्नि मेवाच्चा ऽएतदुपस्तुत्य
 व्यमं करोति परिवतीभिः परीव हि पुर आग्ने-
 योभिरग्निपुरा मेवाच्चा ऽएतत् करोति सा हैपा-
 ग्निपुरा दीव्यमाना तिष्ठति तिष्ठभिस्त्रिपुर मेवा-
 स्मा ऽएतत् करोति तस्माद् हेतत् पुरां परमष्ट
 रूपं युत्त्रिपुरष्ट स वै वर्षीयसा-वर्षीयसा कुन्दसा
 पुरां-परां लेखां व्वरीयसी करोति तस्मात्
 पुरां परा-परा व्वरीयसी लेखा भवन्ति लेखा
 हि पुरः † ॥ २५ ॥

अथैन मस्यां खनति । एतद्दे देवा अविमयु-
 र्यद्दे न इम मिह रुद्याणसि नाद्रा न हन्युरिति
 तस्मा ऽद्रमा मेवात्मान मकुर्वन् गुत्या ऽथात्मा-
 त्मानं गोप्यतीति सा समम्बिला द्याप्तदस्येयु
 मात्मा भवति युद्धेव समम्बिला योनिव्वा ऽद्रयष्ट
 रित इदं यद्दे रितसो योनि मतिरिच्यते ऽमुया तद्

० 'कवि'—इति ग, घ ।

† 'पुरः'—इति ख, 'पुरः'—इति ग, घ, 'पुरः'—इति ङ ।

मेता ह्येव देवता विश्वं ज्योतिस्तुयैवैतद्युजमान
 ऽएते आहुती हुत्वेमांश्च लोकानुखां पश्यत्ये-
 ताश्च देवता विश्वज्योतिषो व्यतिपक्ताभ्यां जुहोती-
 मांश्च तल्लोकानेताश्च देवता व्यतिपजति ॥ १६ ॥

यदेवैते ऽआहुती जुहोति । मृदं च तद-
 पद्य प्रीणाति ते ऽद्रष्टा प्रीत्यायेने सम्भरति
 व्यतिपक्ताभ्यां जुहोति * मृदं च तदपद्य व्यति-
 पजति † ॥ १७ ॥

आज्येन जुहोति । वृजो वा ऽआज्य वृज्र
 मेवास्मा ऽएतदभिगोप्तारं करोत्यथो रैता वा ऽआ-
 ज्ये रेत एवैतत् सिञ्चति सुवेण वृषा वै सुवी
 वृषा वै रेतः सिञ्चति स्वाहाकारेण वृषा वै स्वाहा-
 कारो वृषा वै रेतः सिञ्चति ‡ ॥ १८ ॥

आ त्वा जिघर्म्मि मनसा घृतेनेति §। आ त्वा
 जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येतत् प्रतिक्षियन्तं

* म घ-पुजकयोरेव (१) द्विदोऽस्ति ।

† 'व्यतिपजति'—इति क ।

‡ 'सिञ्चति'—इति क ।

§ 'घृतेनेति'—इति म, घ, 'घृतेनेति'—इति क, ख ।

भुवङ्गानि विश्वेति प्रत्यङ् ह्येष सञ्चानि भुव-
 नानि चियति पृथुं तिरथा व्ययसा बृहन्त मिति
 पृथुवां ऽएषु तिर्यङ् वयसो बृहन्भूमेन व्यविष्ठ मन्त्रै-
 रभसं दृशान मित्यवकाशवन्त सन्नैरन्नादं दीप्य-
 मान मित्येतन् ० ॥ १६ ॥

आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्षीति † । आ
 सञ्चतः प्रत्यञ्चं जुहोमोत्येतदरक्षसा मनसा तज्जु-
 पित्यहीडमानेन मनसा तज्जोषयेत्तत्त्वितन्मर्यश्री
 स्पृहयद्वर्णो ऽअग्निरिति मर्यश्रीर्ह्येष स्पृहयद्वर्णो
 ऽग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराण इति न ह्येषो ऽभि-
 नृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ २० ॥

हाभ्या मुभिजुहोति । द्विपाद्यजमानो यज-
 मानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य सात्रा तावतैवेन
 मेतद्वेतो भूतए सिञ्चत्याग्नेयीभ्या मग्नि मेवैतद्वेतो-
 भूतए सिञ्चति ते यदाग्नेय्यौ तेनाग्निरथ यत्
 त्रिष्टुभौ तेनेन्द्र ऐन्द्राम्नो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

० मित्येतन्—इति ग, घ ।

† 'जिघर्षीति'—इति ग, घ । 'जिघर्षीति'—इति छ, च ।

भवत्युप युन्त्यूनं व्युहं तदेतद्वै वेतसः सुमृहं यत्
समस्विलं चतुःशक्तिरेष कूपो भवति चतस्रो वै
दिशः सुर्वाभ्य एवैन मेतद्विग्भ्यः खनति ॥ २६ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ३.] ॥

कात्यायनः— “अग्निषु ज्वनन्तु पिण्डं गच्छन्त्यग्निम्पुरीष
मिति”—इति ८ । गार्हपत्यादिषु त्रिष्वग्निषु दीप्यमानेषु “अग्नि-
म्पुरीष मिति मन्त्रेण मृत्पिण्डं मभिनद्य गच्छेयुरित्यर्थः । तद्वि-
धत्ते— “प्रदीप्ता एतेऽग्नय इति । “अच्छयन्तीति । अभिगच्छ-
न्तीति । ब्रह्माध्वर्युं यजमानाः । ‘अच्छ’-शब्दस्य “अच्छ गत्वर्थ-
वदेयु”-इति १* गतिरुक्त्वा । अग्निसामिभ्यं प्रथमंति— “इमे वै
लोका इति । ‘अते’ पुर्यं ‘देवाः’ ‘एभ्यो लोकेभ्यः’ ‘पुरः’ पूर्व-
स्मिन् प्रदेशे , लोकानां पुरःप्रदेशे कर्मचयन मन्विष्टवन्तः । ‘तत्’
तस्मात् ‘एतान्’ लोकत्रयात्मकान् ‘अग्नीन्’ (‘अतीत्य’) ‘आदीप्य’
प्रज्वाल्य ‘मृदम्’ आहरेयुः । अग्निषु ज्वनन्तु मृदानयनलोकानां
पुरोदेशे मृदूप मग्निं कृतवन्तो भवन्ति ॥ १ ॥

तत्र गच्छता मध्वर्युप्रभृतीनां प्राक्षुषत्वं विधत्ते— “प्राक्षो
यन्तीति ॥ २ ॥

अभिगमन मनूय मन्त्रं विधत्ते— “ते प्रयन्त्यग्निम्पुरीष-
मङ्गिरस्रदच्छेम इतीति १ । ‘पुरीष्य’ पशुहितं मृदूपम् , ‘अङ्गि-
रस्रत्’ अग्निवत् ‘अच्छेम’ अभिगच्छामः ॥ ३ ॥

* कार० श्रौ० सू० २६. २. ११ ।

† पा० सू० १. ४ ६६ ।

‡ वा० सं० ११. १६ ।

पूर्वं पुरुषपयोः प्रतिनिधित्वेन अनन्दापुरुष उक्तः ॐ, तस्ये-
दानीं विनियोग माह— “अद्यानन्दापुरुष मीचत इति † । देव-
पितृमनुष्यानर्थकः स इति प्रागुक्तः ‡ । ‘भरिष्यामः’ चाह-
रिष्याम इत्यर्थः । अनन्दापुरुषनिरीक्षणं तैनाग्नेरन्वेषण
मित्येतत् ॥ ४ ॥

अत्र सूत्रम्— “पिण्ड मपरेण व्यध्वे वल्मीकवपां छिद्रां निद-
धाति”—इति § । अग्नादिपशूनां त्रिहन्तुञ्जाभिधानीयन्धनात्
पूर्वं सृपिण्डस्य पश्चिमदेशे ‘व्यध्वे’ पिण्डाहवनीययोरर्हपये
सच्छिद्रा वल्मीकवपा निधेवेत्युक्तम्; इदानीं “वल्मीकवपा मादाय
छिद्रेण पिण्ड मीचतीन्वग्निरिति”—इति । ; ‘तदिदं विधिद्वयं
दर्शयति— “अथ वल्मीकेति । पूर्वं मेव व्यध्वे सुपिराया वल्मीक-
वपायाः स्थापनं सूचयितुं ‘निहिता’—इति भूतकालयाधि ज्ञातं
पदम्, ‘ता मनु’ हितां वपा मनुजस्य ईक्षेत, सृदं वपाच्छिद्रेण
पिण्ड पश्येदित्यर्थः । “इयं वै वल्मीकवपेत्यादेरय मर्थः,—वल्मीक-
वपा नाम ‘इयं’ भूमिः ; तत्कार्यत्वात् । भूमिर्हि सर्वे लोकाः
गन्धमुष्णत्वात् इतरिपां कर्मभूमित्वेन विगिष्टत्वात् । पूर्वं ‘देवाः’
‘एनम्’ अग्निम् ‘एषु’ सर्वभोजेषु ‘विष्णाहम्’ ऐच्छत्, विगृह्या-
त्तास्तीति सर्वभान्विष्टवताः, इदानीं तच्छिद्रेण पिण्डनिरीक्षणं
सर्वभोजेषु सद्रूपप्याग्नेर्विगृह्यान्वेषण मिति ॥ ५ ॥

* १५० ए० १६ पं० दृश्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६ ९ ३२ ।

‡ १५० ए० ४ पं० भाष्यं दृश्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ९ ३ ।

॥ का० श्रौ० सू० १६ ९ ३४ ।

निरीक्षणे मन्त्रं विधत्ते— “अन्वग्निरिति ०। प्रजापति-
रूपेणाग्निः स्तूयते— “अन्वग्निरिति । ‘उपसाग् चयम्’ आदि-
त्यम् ‘अनु’-लक्ष्य अग्निम् ‘अन्वस्यत्’ अनुदीप्यते । ‘प्रयसः’
आद्यः ‘जातवेदाः’ जातपक्षः । जातानि भूतानि वेत्तीति वा,
जाते जाते विद्यते जायत इति वा जातवेदाः † । अहानि ‘अनु’-
लक्ष्य दीप्यते । ‘पुरुषो’ बहुषु देवेषु ‘सूर्यस्य रश्मीन्’ ‘अनु’-लक्ष्य
दीप्यते । एवं पारोक्ष्येणोक्षा चतुर्यपादेनाग्निं सम्योध्याह— स
ख मग्ने । ‘द्यावापृथिवी’ ‘अनु’-लक्ष्य ‘भारतान्य’ स्वतेज आते-
निय । “बभूधाततान्यजग्मभयवर्षं०”—इति ‡ निगम उडभाषेन
निपातितः ॥

मन्त्रस्य शास्त्रार्थं माह— “तदेन गुपः खैच्छन्नित्यादिना ।
“परा पश्यतीति । यदा पिण्डं छिद्रेण पश्येत्, तदा ‘मृदम्’
‘अवस्यति’ चिनोति, जानाति । ‘अय’ ‘ताम्’ मृद. सभि-
लक्ष्य गच्छेदिति ॥ ६ ॥

“अथाह्न मिति † । “एत द्वे देवा इति । पूर्वं ‘देवाः’
पथि आन्तस्य अह्नस्य अमलघणं पाप्मानं मपहतवन्तः, एव
सभिमन्त्रणेन पथि आन्तस्य अमापनयनं भवति ॥ ७ ॥

मन्त्रं विधत्ते— “आगत्य वाजीति ॥ । ‘वाजी’ वैजन्वाम्
बलवान् अश्वः ‘अध्वानं’ मार्गम् ‘आगत्य’ ‘सर्वाः’ ‘मृधः’ सहा-

* वा० सं० ११. १७ ।

॥ निरु० ७. ५. १ द्रष्टव्यम् ।

‡ पा० सू० ७. २. ६४ ।

§ वा० श्रौ० सू० १६. २. १६ ।

॥ वा० सं० ११. १८ ।

मान् 'विधुनूते' कम्पयति । 'सहति सधस्त्रे' पृथिव्यां वर्तमानम्
'अग्निम्' 'चक्षुषा' 'निचिकीपते' द्रष्टु मिक्षति ।

द्वितीयं पादं व्याचष्टे— "पाप्मा वै मृध इति । कथं मन्त्र-
विधूनन मिति, तदुपपादयति— "तस्माद्दु हेतदिति । 'अग्ने'
'स्यत्वा' स्यन्दतेः ज्ञा-प्रत्यये इडभावे नलोपे च क्तं रूपम् ।
अध्वानं गत्वा स्वगरीरं 'विधूनते' कम्पयति ॥ ८ ॥

तत्र सूत्रम्— "आक्रम्येत्सेनेन-पिण्ड मधिष्ठापयति"—इति ० ।
'एनेनेत्यश्वोऽभिधीयते । "आक्रम्य 'वाजिन्"—इति मन्त्रेण ऋ-
पिण्ड सेनेनाश्वेनाधिष्ठापयति आक्रमयतीत्यर्थः । तद् विधत्ते—
"अथैन माक्रमयतीति । 'एनं' मृत्पिण्ड मश्वेनाक्रमयेदित्यर्थः ।
"एतदा इति । पूर्वं 'यथा' 'एतम्' अश्वम् अग्निस्थानम् 'अनु-
विद्य' लब्ध्वा 'देवेभ्यः' 'अयम्' अग्निः 'इह' देगे तिष्ठतीति
पादाक्रमेण 'मात्रवीत्', 'एतम्' अश्वेन पिण्डाधिष्ठापनं नाम,
तस्मादन्तेर्वेदन मित्यर्थः ॥ ९ ॥

आक्रमणं प्रकारान्तरेण स्तोत्र मनुवदति— "यद्देवेति ।
'देवाः' रक्षेभ्यो भीतवन्तः 'एतं' 'वज्रम्' वज्ररूप मश्वम् आदि-
त्यम् 'उपरिष्ठात्' उपरि भागे 'अभिगीतारं' रक्षकम् 'अकुर्वन्' ।
आदित्यस्याश्वरूपता माशुक्ता ः । 'तद्यैव' तेन प्रकारेण 'अद्यै'
पिण्डपाद्याग्नेये 'अयम्' अनुष्ठाना अवाक्रमयेन 'एतं' वज्ररूप

० का० श्रौ० सू० १६ ९ १० ।

† वा० मं० ११. १८ ।

‡ १ ६ ३ ३ (२ भा० ३०० ए० १ पं०) । ३ ४ १. १८. २०
(३ भा० २०५. २०६ ए०) । "अमौ वा आदित्य एषो. अः"—इति चाग्नीतरस
(० ३ १. १८) । "मूरादन्तं वमयो निरतष्ट" इति च अ० मं० १ १६३ ० ।

अत्र आदित्यम्, 'उपरिष्ठात्' उपरि भागे 'अभिगीतारं' रक्षकं
'करोति' कृतवान् भवतीति ॥ १० ॥

मन्त्रं विधत्ते— "आक्रम्य वाजिनिति * । हे 'वाजिन्'
अश्व ! 'त्वं' 'पृथिवीम्' 'आक्रम्य', 'इवा' "इव दीप्ती" †,
किञ्चत्तात् लतीयेकवचनम्, अनेन 'चक्षुषा' 'अग्निम्' 'इच्छ',
कुत्र तिष्ठतीत्यन्वेषणं कुरु । 'इच्छाय' इच्छोतिर्वर्षमाने क्वा,
इच्छायेति क्त्वा यत् । अत्र, इ-धातुः स्वर्गनाशे; धातूना
मनेकार्थत्वात् । 'भूम्याः'—इति कर्मणि पठौ, भूमिम्, 'इच्छाय'
सृष्ट्वा, भूमदेवं स्वर्गयित्वा 'नः ब्रूहि', 'यतः' यन्मात् प्रदेशात्
'तम्' सद्रूप मग्निं 'खनिम' इति ॥

अत्र मन्त्रे 'इवा'—इति, 'इच्छाय'—इति पदे व्याचष्टे—
"चक्षुर्वै रुगिति, "भूमेस्तत् पाशयित्वायेति । "स्वयं ब्राधनस्वर्ग-
नशोः ‡"—इत्यस्य रूपम्, "स्वाययित्वायेति, पूर्ववत् क्त्वा
यत् ॥ ११ ॥

अत्राभिमन्त्रणं विधत्ते— "अथैनं सुम्भृगतीति § । 'तीचि-
वात्सम्' अत्राग्निस्तिष्ठतीति चोक्तावन्तम् । उन्मर्शनं नाम
अश्वपृष्ठस्योपरि पाणिधारणम् । मन्त्रं विधत्ते— "द्यौस्त्व इति ।
हे अश्व ! 'ते' तव 'द्यौः' द्युलोकः 'पृष्ठम्' उपरि भागः,
'पृथिवी' 'सधस्यम्' सहस्रानाम्, पादावित्यर्थः; 'आत्मा'

* वा० सं० ११. १६ ।

† आ० ध्या० ७४५ धा० ।

‡ आ० उ० ८८७ धा० ।

§ का० ध्यौ० सू० १६. २. १८ क ।

॥ वा० सं० ११. २० ।

शरीरम्, 'अन्तरिक्षम्', 'समुद्रः' उदकं 'योनिः' उत्पत्ति-
स्थानम् । तादृशः 'त्वम्' 'चक्षुषा' 'विख्याय' निरीक्ष्य, 'पृत-
न्यतः' सङ्ग्रामेषून् पुरुषान् 'पापनः इति' 'एतत्' 'अभि-
तिष्ठ' सहस्र । 'पृतना'-शब्दात् क्वचि "कव्यध्वरपृतनस्यर्चि
'लोपः"—इति * अयर्थस्य लोपः ॥

पूर्वादिभ्य तात्पर्यं माह— "इत्य मसीत्य मसीति । 'द्युलो-
कात्मासि, पृथिव्यात्मासि'—इत्याद्यर्थो वीष्णाकृतः । उत्तरार्दगतं
पृतन्यत्पदं व्याचष्टे— "सर्वान् पापन इत्येतदिति । अत्र सूत्रम्—
'अनुपस्युगन्तुरक्रामेत्युत्क्रमयति"—इति † । अत्र गन्तुगन्तवोरक्रा-
मेतिमन्त्रेणाश्रयोरक्रामणं कारयेदित्यर्थः । तद् विधत्ते—
'नोपस्युगतीत्यादि ॥ १२ ॥

"अथैन मुरक्रमयतीति । अत्रोत्क्रमणस्य प्रयोजनं वक्षं
देवानां अत्र माह— "किं मिम मभ्युत्क्रमिष्याम इतीति ।
किम्ययोजनं मुद्दिश्येति तस्यार्थः । प्रयोजनं माह— "महत्वी-
भग मित्तीति । मन्त्रं विधत्ते— "उत्क्रामेति ‡ । हे 'वाजिन् !'
हे 'द्विविणोदः !' धनस्य दातः !, त्वम् 'अस्मात् स्थानात्' पूर्वं
मवस्थिताद् देगात् 'उत्क्राम' उद्गच्छ 'महते' 'वीभगाय' ऐश्व-
र्यायेति तदर्थः । 'अस्याः' पृथिव्याः 'उपस्ये' उपस्थाने 'अग्निम्'
उद्दिश्य अत्युत्कृष्टं 'खनन्तः' वयम् 'अस्याः' पृथिव्याः 'सुमंतौ'
शीभनदागादियुक्तामती 'ष्याम' भवेमेति ॥

अत्रस्य सौभाग्यं माह— "तस्माद् इतदश्वः यशुना मिति ।

* मा० छ० ० ४ १२ ।

† का० यौ० छ० १६ २० १८ ।

‡ वा० मं० ११ २१ ।

ये अश्वं व्यावन्शीलाः शीघ्रगामिनः तेषां मध्ये असायश्वो भगि-
रामः अतिशयेन भाग्यवान्, राजवाहनत्वात् । असादास्थानात्
-इति पदं व्याचष्टे— “यत्रैतत् तिष्ठसीति ॥ १३ ॥

पुनरप्यश्वस्याभिमन्त्रणं विधत्ते— “अद्येन सुत्क्रान्त मभि-
मन्त्रयत इति ० । पूर्वं ‘देवाः’ यथा ‘एनम्’ अग्निम् ‘प्रोचिषांसं’
उक्तवन्तो ‘ददियांसं’ धनं दत्तवन्तं लोको ‘वन्देत’ सुवीत, ‘एवं’
वय मपीति अश्वम् ‘असुवम्’, ‘अमहयम्’ अपूजयंश्च ; ‘तथा’
अर्तुष्ठातापि अभिमन्त्रणेन सुतवान् पूजितवान् भवति ॥

मन्त्रं विधत्ते— “उदक्रमीदित्तीति १ । ‘द्रविणोदाः’ धनस्य
दाता, ‘अर्वा’ अरण्यगीतो ‘वाजी’ वेजनवान् अश्वः ‘उदक्रमीत्’
जघं पादविक्षेपम्, पृथिव्या ‘सुक्तं’ सुष्ठु निष्पादितम् ‘सुनोक्तं’
शोभनं लोकम् ‘अकः’ कृतवान् । स्वकार्यकारणयोरपि साधुत्वं
द्योतयितुं सुभयत्र सुशब्दप्रयोगः । अकरिति, करोतेर्लुङि
“सन्धे घसङ्करण्येति कः झूर्लुङि, गुणे, सिलोपे रूपम् । यस्यपि
प्रथमपुरुषैकवचने तिन्लोपे च रूपं समानम्, तथापि ‘अकरः’
सुप्तीकम्—इति नाङ्गणव्याख्यानानुसारेण मध्यमः, तद् व्याख्यात
मकरिति । तदि करोतेर्लुङि ध्रुः “कम्हृद्वह्मिभ्यश्चन्दसि”—
-इति ३ षडादेशे, गुणे, मध्यमसकारस्य क्त्वविसर्गयोः कृतयोः
रूपम् । ‘तगः’ तथात् पदेगात् ‘सुपतीकं’ शोभनावयवम् ‘अग्निम्’
सुष्टूपम् । ‘खनेम’ । किं कुर्वन्ताः ? ‘नाकं’ क गिति सुखनामं,

० का० श्रौ० सू० १६ २ १६ ।

१ वा० मं० ११ २२ ।

३ पा० मू० २ ४ ८० ।

५ पा० मं० ३ १ ५६ ।

न कम्, पकम्, पसुवम्, दु खम्, तद् यत्र गतानां नास्ति, सर्वदा
सुखमयम्; अत एव 'उत्तमम्' उच्छ्रुते 'स्व.' स्वर्गं लोकात्
'अधिकृष्टाणा' आरोहणः; स्वर्गारोहणाय खनेमेति । 'पकः
सुनीकम्'-इति व्याचष्टे— 'स्वर्गो वै लोको नाक इति ॥

* आगन्तिगस्यान्वय रासभाभ्यां सहायस्यापमं विधत्ते— "ते
दक्षिणतोपसङ्गमयतीति ० । दक्षिणगन्दादाचि प्रत्यये कृते कपं
दक्षिणेति । "स य एवामुत्र दक्षिणत इति ॥

पूर्वं मन्त्ररासभाजपशुविधानं प्रशुत्य तितम्बुद्धेन ब्रह्मः "ते
प्राच्यद्विष्टन्ति"—इत्युपक्रम्य, "ते दक्षिणतस्मिन्ठस्येतद्दे देवा
अविभयुरिति यद् साक्षात् सुक्तम् ५, 'सोऽन्न' 'बभू.' ब्राह्मण
मिति साक्षात्प्रातिदेशः ॥ १४ ॥

* अत्र कात्यायन — "उपविश्य शूदमभिलुङ्घीत्या त्वा जियर्मीति
व्यतिपत्ताभ्यां शूभ्यां माङ्गुगी शूभेणाश्रुपदे"—इति ५ । 'व्यति-
पत्ताभ्याम्' व्यतिपत्तय एकस्या. पूर्वार्धे इतरस्या उत्तरार्धे
इत्येका षट्क्; एव मितरावप्यर्धशीं भवोजनीयो । तथा षट्क्
द्वितीया । एवं व्यतिपत्ताभ्याम् 'या त्वा जियर्मी"—इति ५
हाभ्यां शूभ्यां मन्त्रपदे हे प्राङ्गुगी लुङ्घ्यात् ।

तद्विदं सार्धवाद् विधत्ते— "उपविश्य शूद मभिलुङ्घी-
तीत्यादि, "प्राङ्गु पदे लुङ्घीतीत्यन्तेन । 'उपविश्य'-इति

० वा० धी० ए० १६ २ १० ।

१ १११ ए० १ पञ्चमिः, ८ पञ्चमिः १८८५ ।

२ वा० धी० ए० १६ १ ११ ।

३ वा० धी० ११ ११, ११ ।

सुसंस्कारत्वादुपदेशः ७ । “तं हुत्वेति । प्रथमाहुतिं हुत्वा लोक-
त्रयात्मिकाम् ‘उखाम्’ ‘अपश्यन्’ ॥ १५ ॥

“तेऽहुवन्निति । द्वितीयाहुतिं हुत्वा विश्वज्योतिर्नामिष्टका
दृष्टवन्तः । विश्वज्योतिष्कञ्जकानां तिसृणा मिष्टकाणां देवता-
सम्बन्ध भाव— “अग्निं वायु मादित्य मिति । “व्यतिपत्ताभ्यां
लुहोति”—इति व्यतिपद्प्रकारः पूर्वं मुक्तः †, तादृग्भ्या . सृग्भ्यां
इवनेन त्रीनिमाहोक्तान् ‘एताः’ अग्निवाय्वादित्यस्वरूपा देव-
ताश्च व्यतिपत्तवान् भवति ; पृथिवीलोकस्याग्निम् , अन्तरिक्ष-
लोकस्य वायुम् , द्युलोकस्यादित्य मिति ॥ १६ ॥’

प्रकारान्तरेणाहुतिद्वयं स्तोतु मनुवदति— “यदेवेति पाहुती
इति । पाहुतिद्वयेन सृद मपय प्रीणितवान् भवति । यतो
व्यतिपत्ताभ्या सृग्भ्यां होमः , पतो सृद मपयोखायं संयौ-
जयति ॥ १७ ॥

होम्यं द्रव्यं विधत्ते— “आज्येन लुहोतीति । आज्यस्य
वध्वर्चं प्रागुक्तम् ‡ । होमकरणं विधत्ते—“स्रुधेयेति । मन्त्रान्ते
‘साहा’-शब्दः प्रायोक्तव्य इत्याह— “साहाकारेयेति । लुहोती-
त्यनुपद्मः ॥ १८ ॥

मन्त्रं विधत्ते— “आ त्वा जिघर्मीति § । मन्त्रस्थाय मर्चः,-
‘मन्त्रा’ ‘घृतेन’ आज्येन च त्वाम्’ ‘आजिघर्मी’ । “हृ चरण-

* का० श्रौ० १६. २. २१ मूवीयं आख्यानं दृश्यम् ।

† एतत्पूर्वकण्ठप्रक्रमे (१४० ए० ८ पं०) दृश्यम् ।

‡ का० १. ४. ४. ४ (१ भा० १६२ ए०) दृश्यम् ।

§ वा० खं० ११. १३ ।

दीप्त्योः” * । आ जुहोमि, आसिञ्चामि, आच्यं सिञ्चामीत्यर्थः ।
 अग्निं विशिनष्टि पादत्रयेण— ‘विज्ञा सर्वाणि भुवनानि प्रति
 क्षियन्ताम्’ सर्वत्र भूतजातेषु निवसन्त मित्यर्थः । ‘तिरया’
 —इति भावपरो निहंशः, ‘पृथु’ विस्तृतम् । यद्वा, ‘तिरया’
 —इति धूमविशेषणम् ; ‘वयसा’ धूमेन ‘ह्रहन्तम्’ । अत एव
 ‘अचिष्ठ’ व्यापनवन्तम्, अवकाशवन्तम् । ‘अत्रैः’ स्वग्निन्
 हुतैर्घृतादिभिः, ‘अभसम्’ उत्साहवन्तम् । अत एव ‘दृशानं’
 दर्शनीयं, दीप्यमानम् । अग्निं त्वा माजिघर्मीति सम्बन्धः ॥

मन्त्रं प्रतिपाद मनूय व्याचष्टे— “आ त्वा जुहो-
 मीति । अचिष्ठ-रभस-पदयोर्ध्यास्थानम्—“अवकाशवन्त मन्त्राद
 मिति ॥ १८ ॥

द्वितीयं मन्त्रं विधत्ते—‘आ विश्रत इति † । अयं मर्थः,—
 ‘विश्रतः’ सर्वतः ‘प्रत्यञ्चं’ प्रत्यगात्मतया प्रतीयमान मग्निम्,
 ‘अरघसा’ रक्षोदोषरहिनेन ‘भगसा’ युक्तः अहम् ‘आजिघर्मि’
 आसिञ्चामि । ‘तत्’ घृतं ‘जुपेत’ सेवेत इति परोक्षनिहंशः, युष्म-
 ञ्छब्दसमानार्थो भवच्छब्दाध्याहारो वा । ‘मर्थ्यीः’ श्रयतिः कर्मणि
 क्तिप्, मर्थमनुप्येराश्रयणीयः । ‘सृष्टयद्वर्णः’ सृष्टयन् परेषां
 रुचि सुत्पादयन् वर्षो यस्य, शुक्लभास्वरूपत्वात् । ‘तन्वा’ शरी-
 रेण ‘जर्भुराणः’ दीप्यमानो ‘अग्निः’ ‘नाभिमृशे’ तुमर्थे केन्-
 प्रत्ययः ‡, अभिमर्थनीयो न भवति ॥

* जु० प० १४ घा० ।

† वा० सं० ११. २४ ।

‡ मा० ख० ३. ४ ६ इत्यमरः †

“स एतान् पञ्च पशून् प्राविगत्, स एषी”-इत्यादिना ७ ॥ २२ ॥

अत्र सूत्रम्— “अम्भरा गिण्ड” तिः परिनिखति परिवार्ज-
पतिरिति, अहिर्बर्हिर्गुरारयोत्तरयेति १ । एतं मृत्विण्डं “परि-
वाज पतिः”-इत्यादिभिस्त्रिभिः ॥ उत्तरोत्तराधिकच्छन्दस्काभिः
त्रिवारं परिनिखेदिति । तदिदं विधत्ते— “अथैनं परिलिख-
तीत्यादि । परिलेखनेन ‘अस्मै’ मृदूपायामये ‘मातां’ परि-
च्छेदम्, इयत्ताम् ‘करोति’ कृतवान् भवति । तदेव विद्वेषीति—
“यथेतावानिति ॥ २३ ॥

“यथेवेन परिलिखतीति । परिलेखनं प्रशंसितुं देवहृत्तान्त
माह— “एतद्दे देवा इति । ‘एतां पुरं’ रेखारूपां पुर परि-
श्रितवन्तः । परिलेखने साधनं विधत्ते— “अम्भराति ५ ।
“सर्वतः परिलिखतीति । चतुर्द्वियं वृष मित्यर्थः । परिलेख-
नस्य त्वत्वं विधत्ते— “चिक्त्व इति । त्रिवारं परिलेखनेन
‘विहत’ द्विगुणितं ‘वचम्’ ‘अस्मै’ मृत्विण्डाय ‘अभिगोसर्ति-
रक्षकं कृतवान् भवति ॥ २४ ॥

मन्त्रं विधत्ते— “परि वाजपतिरिति । आषा गायत्री ।,
“परि त्वाम्ने पुरं वयम्”-इति द्विगीया अनुष्टुप् १, “त्व मग्ने
द्युभिः”-इति तृतीयाः त्रिष्टुप् ५७ ; तिस्रोऽप्यानेयः । यतो-

• पुरस्तादिहेव (५३ ए० ६ पं०) ऋचयम् ।

† का० श्रौ० सू० १६ २ २२ क ।

‡ वा० सं० ११. २५, २६, २७ ।

§ का० श्रौ० सू० १६ २ २२ ख ।

॥ वा० सं० ११ २५ ।

१ वा० सं० ११ २६ ।

०० वा० सं० ११. २७ ।

ऽग्निदेवत्यः, अत एताभिः परिलेखनेन अग्निमेव 'वर्म' कवचं कृतवान् भवति ।

मन्त्रत्रयगतं परिशब्दं स्तौति— “परिवतीभिरिति । यतो रेखाः पुरात्मिकाः, अतस्तासां परिशब्दयुक्ताभिः ऋग्भिः करणेन प्राकारपरिहतपुरात्मकत्वं युक्तम् । मन्त्रगतं त्रित्वं प्रशंसति— “तिसृभिस्त्रिपुर मीत्रेति । प्राकारत्रयपरिहतत्वं पुरासुक्कृतमं रूपम् । “स वै वर्षीयसेत्यादि । अस्याय मयः, 'सः' अश्वर्युः 'वर्षीयसा' हृदेन, ततोऽपि 'वर्षीयसा' हृदतरेण 'हृदसा', उत्तराशाराधिकच्छन्दस्कृमिः ऋग्भि रित्यर्थः । हृदांसि इदानीं प्रदर्शितानि, ताभिर्ऋग्भिः रेखा मपि उत्तरोत्तरवरीयसीं महत्तरां करोति । तस्मादुत्तरोत्तराधिकरेखात्रयकरणेन तादृग्भूतप्रकारेण पुरेण सृत्पिण्डं रचितवान् भवतीति ॥ २५ ॥

अथ पिण्डखननं विधत्ते— “अथैन मरुं खनतीति ० । 'अस्यां' भूमौ 'एनत्' पिण्डं खनेदिति । आधेयाधिकरणभावेन भूमिसृत्पिण्डयोः प्रतीयमानं पार्थक्यं मपाकरोति— “एतद् देवा इति । पूर्वं देवा रक्षोभोत्या 'तस्मै' पिण्डाय 'इमां' भूमिमेव 'आत्मानं' स्वरूपम् 'अकुर्वन्' । स्वरूपं स्वरूपरक्षकं भविष्यतीत्यतो हितोः रक्षणाय 'सा' खन्यमाना भूमिः 'समन्वित्वा' चतुर्दिशं समानविवरा कर्तव्या । अथ मयः,— यावत् उखापाटादथ इष्टकाः कर्तव्याः, तावत्परिमाणमेवेदं खनेत् । समन्वित्वं स्तौति— “यदेव समन्वितेति । 'इयं' भूमिः 'यीनिः' अमृत्युत्पत्तिस्थानम्, 'इदं रेतः' उखा-

पाटाद्यर्थे खन्यमानं मृत्स्वरूपं रेतः; अत 'रेतसः' सम्बन्धी विन्दुः,
यावत् 'योनिम् अतिरिच्यते', तावत् उखादिपर्याप्तौ मृत् खनितुं
शुक्तेत्यर्थः । "चतुःस्त्रिरेव कूप इति ० । मृदयं खन्यमानः
कूप चतुरस्रः कर्त्तव्यः । स्त्रितीयतुर्दिगात्मना स्त्रौति — "चतस्रो
रे दिग् इति १" ॥ २६ ॥ १ [३. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनयतपयनाह्वणभाष्ये

षष्ठे काण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीयं नाह्वणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थायतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ३ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापुरुषी स्वर्णगर्भम् ,
समाव्धीन् पद्मसीरीस्त्रिदशतलताधिनुसीवर्णभ्रुमीः ।
एत्रोस्त्रां रुक्मवाजिहिपसहितरथी सायणिः सिद्धणार्थः ,
व्यथाणीद्विखचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुल. स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

* अथैष श्वेतस्य खगाकारो रज्जुरिव द्वि सर्पाः, कृपा इव द्वि
सर्पाणा मायतनानि—इति श्रीशुक्लस्मिन् काण्डे श्रुतम् ३ ५. ३ ।

† "अपि" खनन्त उपस्थे एधियाः—इति च (पा० सं ११ ११.) ।

षाब्धीस्यं प्राज्यजन्मा लवणज मृत्पणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाब्धो रत्नरूपं गिरि मङ्गत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणार्थः ० ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .)

अथैन मृतः खनत्येव * । एतद्वा ऽएनं देवा अनु-
विद्याम्बुनंस्तुथैवैन मय मेतदनुविद्य खनति देवस्य
त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्यां
पृथिव्याः सधम्यादग्निं पुरीष्य महिरस्रत् खना-
मीति सवितृप्रसूत एवैन मेतदेताभिर्देवताभिः
पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्य मग्निवत् खनति ॥ १ ॥

ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीक मिति । ज्यो-
तिष्मान्वा ऽअग्निः † सुप्रतीको ऽजस्त्रेण भानुना
दीद्यत मित्यजस्त्रेणार्चिषा दीप्यमान मित्येतत्क्विं
प्रजाभ्यो ऽहिंसन्तं पृथिव्याः सधम्यादग्निं पुरीष्य
महिरस्रत् खनाम इति शिवं प्रजाभ्यो ऽहिं-
सन्तं पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्य मग्निवत्
खनाम इत्येतत् ‡ ॥ २ ॥

* 'खनत्येव'—इति ग, घ ।

† 'ऽयु मग्निः'—इति ग, घ ।

‡ 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

हाभ्यां खनति । द्विपाद्युजमानो युजमानो
ऽग्निर्याधानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत्
खनत्यथो इयत्तु ह्येवैतद्रूपं मृञ्चापञ्च ॥ ३ ॥

स वै खनामि खनाम इति खनति । खना-
मौति वा ऽएतं प्रजापतिरुखनत् खनाम इति
देवास्तस्मात् खनामि खनाम इति * ॥ ४ ॥

स वा ऽअभ्या खनन् । व्वाचा खनामि ख-
नाम इत्याह व्वाग्वा ऽअभिरारम्भायैवेयं व्वैणवी
क्रियते व्वाचा वा ऽएत मभ्या देवा अखनंस्तुधैवैन
मय मेतद्वाचैवाभ्या खनति † ॥ ५ ॥

अधैनं कृष्णाजिने सम्भरति । यज्ञो वै कृष्णा-
जिनं यज्ञु ऽएवैन मेतत् सम्भरति लोमतश्छन्दाऽ-
सि वै लोमानि छन्दः स्त्रुवैन मेतत् सम्भरति
तत्तूष्णी मुपसृष्टणाति यज्ञो वै कृष्णाजिनं प्रजा-
पतिर्व्वै यज्ञो ऽनिरुक्तो वै प्रजापतिरुत्तरतस्तस्योपरि
वृभ्युः प्राचीनयीवे तद्वि देयत्रा ‡ ॥ ६ ॥

* 'इति'—इति ग, घ ।

† 'खनति'—इति क ।

‡ 'देयत्रा'—इति ग, घ ।

अधैनं पुष्करपर्णं सुम्भरति । योनिर्व्यै पुष्कर-
पर्णं योनौ तद् रेतः सिञ्चति यद्वै योनौ रेतः
सिञ्चते तत् प्रजनिष्णु भवति तन्मन्त्रेणोपसृष्ट्याति
व्याग्वै मन्त्रो व्याक् पुष्करपर्णम् ॥ ७ ॥

अपरं पृष्ठं मसि योनिरग्नेरिति । अथाष्टु च्छे-
तत् पृष्ठं योनिर्ह्येतदग्नेः समुद्रं मभितः पिन्व-
मान मिति समुद्रो ह्येतदभितः पिन्वते वृद्धमानो
महां २॥ ऽथा च पुष्कर ऽइति वृद्धमानो मही-
यस्य पुष्कर ऽइत्येतद्विवो मात्रया व्वरिम्णा प्रथ-
स्त्रेत्यनुविमार्ष्ट्यसौ वा ऽथादित्य एषोऽग्निर्नो हैतु
मन्यो दिवो व्वरिमा यन्तु मर्हति द्यौर्भूत्वेनं यच्छे-
त्येवैतदाह ॥ ८ ॥

तदुत्तरं कृष्णाजिनादुपसृष्ट्याति । यज्ञो वै
कृष्णाजिनं मियं वै कृष्णाजिनं मियं मु वै यज्ञो
ऽद्याए हि यज्ञस्तायते द्यौः पुष्करपर्णं = मापो वै
द्यौरुपः पुष्करपर्णं मुत्तरो वा ऽअसावस्वै ॥ ९ ॥

अधैने ऽअभिमृशति । सन्त्रा मेवाभ्या मेतत्

द्वाभ्यां खनति । द्विपाद्युजमानो युजमानो
ऽग्निर्यावानग्निर्यावित्यस्य भ्रात्रा तावतैवैन मेतत्
खनत्यद्यो इयुः स्येवैतद्रूप मृच्छापञ्च ॥ ३ ॥

स वै खनामि खनाम इति खनति । खना-
मीति वा ऽएतं प्रजापतिरखनत् खनाम इति
देवास्तस्मात् खनामि खनाम इति ० ॥ ४ ॥

स वा ऽअभ्या खनन् । व्वाचा खनामि ख-
नाम इत्याह व्वाग्वा ऽअभिरारम्भायैवेयं व्वैणवी
क्रियते व्वाचा वा ऽएत मभ्या देवा अखनंस्तयैवैन
मय मेतदाचैवाभ्या खनति † ॥ ५ ॥

अधैनं कृष्णाजिने सुस्मरति । यज्ञो वै कृष्णा-
जिनं यज्ञ ऽएवैन मेतत् सुस्मरति लोमतश्छन्दाः
सि वै लोमानि छन्दः स्वैवैन मेतत् सुस्मरति
तत्तूष्णी मुपसृष्टयाति यज्ञो वै कृष्णाजिनं प्रजा-
पतिर्वै यज्ञो ऽनिरुक्तो वै प्रजापतिरुत्तरतस्तस्योपरि
वभ्युः प्राचीनसीवे तद्वि देयत्रा ‡ ॥ ६ ॥

* 'इति'—इति ग, घ ।

† 'खनति'—इति क ।

‡ 'देयत्रा'—इति ग, घ ।

करोति शुर्म च स्यो व्युर्म च स्य इति शुर्म च
 छयैते व्युर्म चाच्छिद्रे बहुले ऽउभे ऽइत्यच्छिद्रे
 ह्येते बहुले ऽउभे व्युचस्वती सुंव्वसाथा मित्यवकाशु-
 वती सुंव्वसाथा मित्येतद् भृत मग्निं पुरीष्य मिति
 विभृत मग्निं पशुव्य मित्येतत् ० ॥ १० ॥

सुंव्वसाथाए स्वर्विदा । समीची ऽउरसात्मनेति
 सुंव्वसाथा मेनए स्वर्विदा समीची ऽउरसा चात्मना
 चेत्येतद्ग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिषान्ता मजस्र मि-
 दित्यसौ वा ऽआदित्य एषोऽग्निः सु एष ज्योति-
 षान्तामजस्रस्तु मेते ऽअन्तरा विभृतस्तुष्पादाह ज्योति-
 षमन्ता मजस्र मिदिति ॥ ११ ॥

हाभ्या मभिसृशति । द्विपाद्युजमानो यजुमानो
 ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवाभ्या मेतत्
 सञ्ज्ञां करोत्यथो इयुए ह्येवैतद्रूपं कृष्णाग्निं च
 पुष्करपर्णं च ॥ १२ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निश्चये, त महं वन्दे विद्यातीयमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ खननविधिं, सुवनं मन्त्रं विधत्ते — “अथैनं मतः खन-
तीति ० । ‘अतः’ चतुःस्रक्तेः कृपात् ‘अनुविद्य’ लब्ध्वा । देवस्य
त्वेति मन्त्रस्य तात्पर्यं साह — “सवितुः प्रसूता इति १ ॥ १ ॥

खनने द्वितीयमन्त्रं साह — “ज्योतिषन्तं त्वान्न इति ० ।
अयमर्थः । हे ‘अग्ने ।’ ‘ज्योतिषन्तं’ ज्योतिर्युक्तं ‘सुप्रतीकं’
सुसुखावययम्, ‘अजस्रेण’ अनवच्छिद्येन ‘भानुना’ तेजसा ‘दीद्यतं’,
व्यत्ययेन शतप्रत्ययः, दीप्यमानम् ; ‘शिवं’ शान्तम्, ‘प्रजाभ्यः’
प्रजाधं शिव मिति सम्बन्धः ; ‘अहिंसन्तं’ प्राणिनां हिंसा मकुर्वा-
णम् । पृथिव्यादि व्याख्यातम् । तादृशं मग्निं भूपदेशादग्निवतः
खनामः अध्वर्यव इति ॥ २ ॥

खननमन्त्रगतां हित्वसङ्गां यजमानरूपामन्यात्मना प्रशंसति—
“द्वाभ्यां खनति द्विपादिति । प्रकारान्तरेण स्तूति— “अथो
द्वय मिति । सृष्टिका उदकानि चेति द्वय मित्यर्थः ॥ २ ॥

* का० श्रौ० सू० १६. २. २२ ।

† “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निर्वाहुभ्यां पूषो इच्छन्”
पृथियाः सधस्तादग्निपुरीष्य मङ्गिरसस्तु खनामि वा० सं० ११ । २० ।

‡ “ज्योतिषन्तं त्वान्नं सुप्रतीकं मणस्रेण भानुना दीद्यतम् ।
शिवं प्रजाभ्यो हिंसन्तं पृथियाः सधस्यादग्निं मङ्गिरसस्तु
खनामः”—इति वा० सं० ११. २०. २ ।

यत् “देवस्य त्वा”-इति पूर्वमन्त्रः, तत्र खनामीत्येकवचनम् ७, ज्योतिषस्त मिति द्वितीयमन्त्रे खनाम इति बहुवचनम् १, तस्यो-
भयस्य निर्वाह माह— “स वै खनामीति । प्रजापतिविवक्षया
एकवचनम्, देवविवक्षया बहुवचनम् । ते च अग्निकर्माण्यत्य-
तिष्ठन् ॥ ४ ॥

प्रागुक्तं खननसाधनं विदधत् तस्य वायूपता माह— “स वा-
चभ्याखनन्निति । यदि वाग्भिस्तर्हि वाचैव खननं युक्तम्, कि-
मग्निकरणेनेति, तत्राह— “आरम्भायेति । ‘आरम्भाय’ आल-
म्भनायैव इयं वेणुमयी अग्निः ॥ कियते ॥ ५ ॥

अत्र कात्यायनः— “कृष्णाजिन मास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन्
पुष्करपर्णं मपाम्बुष्ठ मिति, विमार्ष्टेनद् दिव इति, आलभत
उभे शर्मं च स्य इति”—इति ६ । अयं मर्थः । उत्तरतो देगे कृष्णा-
जिनं प्राग्गीव सुत्तरलोमम् तूष्णीं मास्तीर्य, तस्मिन् कृष्णाजिने
अपाम्बुष्ठमितिमन्त्रेण । पुष्करपर्णं मास्तृणाति । एतत् पुष्करपर्णे
दिवो मात्रयेति १ चतुर्थपादेन विमार्ष्टि । ततः कृष्णाजिन पुष्कर-
पर्णे “शर्मं च स्यो शर्मं च स्यः”—इति ७ मन्त्राभ्यां आलभतेति ।

* , † २०५ पृ० द्वितीयद्वितीयटीप्पण्युद्धृतयोर्मन्त्रयोरन्त्ये पदे द्रष्टव्ये ।

‡ वैशवी, कल्पाधी, सुधिरा, प्रादेशमात्री, अन्यतःपुत्, उभयतःपुत्, तीक्ष्णा, श्रीडम्बरी, वैकङ्कती, अरविमात्री अग्नि-
भैवति । इहैव काण्डे पुरस्तात् (३. १. ३०.) द्रष्टव्यम् ।

६ का० अ० सू० १६. २. २३, २४, २५ ।

१ वा० सं० ११. २६. १ ।

१ वा० सं० ११. २६. २ ।

०० वा० सं० ११. ३०, ३१ ।

तदिदं ब्राह्मणशेषेण विधीयते— “अथैनं कृष्णाजिन इति । यद्यपि कृष्णाजिनस्योपरि पुष्करपर्णे सृत्पिण्डसम्भरणम्, तथापि कृष्णाजिनसम्बन्धोऽप्यस्तीति मत्त्वा तस्मिन् सम्भरणोक्तिः । “लोमत इति । लोमवत्प्रदेशे ।

कृष्णाजिनास्तरणं समन्त्रक मित्याह— “तत् तूष्णीं मिति । तूष्णीं मुपस्तरणं मुपपादयति— “यज्ञ इति । यज्ञस्य कृष्णाजिनत्वम् ; “कृष्णो रूपं कृत्वोदक्रामत्”—इत्याम्नानात् † । यज्ञस्य प्रजापतित्वम् ; प्रजापतिदेवत्वत्वात् । प्रजापतिर्हि सकलस्थूलः सूक्ष्मप्रपञ्चात्मत्वेनाय मीढगिति निर्वक्तुं मनर्हत्वात् अनिरुक्तः । तस्मात् तद्रूपस्य कृष्णाजिनस्यापि आस्तरणम् ‘अनिरुक्तम्’, समन्त्रक मित्यर्थः । तदास्तरणस्य प्रदेशं विधत्ते— “उत्तरत इति । आस्तरणस्तावकं ब्राह्मणं मुत्तरत्वं वक्ष्यत इत्याह— “तस्योपरि बभ्रुरिति । “प्राचीनघ्नीवेति । घ्नीवामदेशः प्राचीनो यथा भवति तथा आस्तरणीयम् । ‘देवता’ देवेषु भवति “देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्तभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्वहुलम्”—इति † देवशब्दात् ‘जा’-प्रत्ययः ॥ ६ ॥

कृष्णाजिनस्योपरि विधातव्ये पुष्करपर्णे सृत्पिण्डसम्भरणं दर्शयति— “अथैन मिति । “योनिरिति । यतोऽग्निः पुष्करपर्णाद् जातः, तस्मात् तत् योनिरूपम्, अग्निश्च इतिरूपः ; इदानीं सुत्यद्यमानत्वात् ‘प्रजनिष्णु’ प्रजननशीलम् । “वाक् पुष्करपर्ण मिति । अग्निवाचोरन्यत्र तादात्म्यप्रवणत्वात् †—“अग्नि-

• श्र० या० १. १. ४. १ (१ भा० ७१ पृ०) ।

† या० सू० ५. ४. ५६ ।

; तै० अार० १. ४. २ ।

र्वाग् भूत्वा सुखं प्राविशत्”—इति । पुष्करपर्णादिग्निजगनात् कार्यकारणयोरभेदोपचारेण वागेव पुष्करपर्णे मित्युक्तम् ॥ ७ ॥

तदास्तरणे मन्त्रं विधत्ते— “अपाम्पृष्ठ मिति १ । हे पुष्कर-
पर्णे ! ‘अपाम्पृष्ठम्’ उपरिस्थानम् ‘असि’, ‘अग्नेः योनिः’ च
‘असि’, ‘समुद्रः’ समुन्दनशील सुदकम् अभितः ‘पितृमानं’
वर्द्धमानं भवसि, किञ्च ‘पुष्करे’ ‘वर्द्धमानः’ जात एव ‘आ’ सर्वतः
‘महान्’ आस्तरणात् महत्त्वम् ; अत एव ‘आ महान्’—इति पद-
द्वयस्य ‘महीयस्व’—इति व्याख्यातम् ।

अन्तिमपादेन विसर्जनं विधत्ते— “दिव इति १ । ‘दिवः’
द्युलोकस्य मानया परिभाषेन ‘वरिष्णा’ अतिशयेनोरुणा त्वं
‘प्रयत्न’ विस्तीर्णो भव । पादं व्याचष्टे— “असौ वा आदित्य
इति । यतः ‘एवः अग्निः’ ‘आदित्यः’, अतो लोकत्रय मस्य
‘वरिष्णा’ उरुत्वम्, ‘एतम्’ आदित्यात्मकं ‘यन्तुं’ परिच्छेतुं
नाहंतीति । अतो ‘द्यौः’ द्युलोकतात्मकं ‘भूत्वा’, ‘एनं’ सृष्टिच्छेदं
‘यच्छे’ परिच्छिन्नं कुर्विति पुष्करपर्णमार्यना ॥ ८ ॥

तदास्तरणस्य मदेश साह— “तदुत्तरं कृष्णाजिनादिति ।
‘तत्’ पुष्करपर्णे ‘कृष्णाजिनात्’ ‘उत्तरं’ तस्योपरि ‘आगृणाति’
एकस्योपरि अन्यस्यास्तरणं भूलोकद्युलोकतात्मना प्रथंसति—
“यस्यो वा इति । कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः भूलोकद्युलोकतात्म-
त्वेन तयोर्यथा उत्तराधरभावः, एवं लोकयोरुत्तराधरभावो
दृग्गत इत्याह— “उत्तरो वा असावस्या इति । ‘असौ’ द्यौः ।
‘अस्याः’ भूम्याः ॥ ९ ॥

० वा० भं० ११. १६. १ ।

१ मन्त्रान्तर मिदम्, कामान्तरे विनियुक्तत्वात् (वा० भं० ११. १६. १.) ।

अथैतयो कृष्णाजिनपुष्करपर्णयो. युगपदभिमर्शनं विधत्ते—
 “अथैनेऽभिमृशतीति * । शक्यत्वाद्भयोर्युगपदालम्बनम् । “सञ्ज्ञा
 मिति । समानसञ्ज्ञाम् ‘एतत्’ एतेन अभिमर्शनेन ‘करोति’
 कृतवान् भवति । तत्र मन्त्रद्वय विधत्ते— “शर्म च स्य इति † ।
 ‘कृष्णाजिन पुष्करपर्णे’ सम्बोधे । ‘शर्म’ शरण ‘च’ ‘स्य’, युव-
 योरुपरि निधीयमानस्य मृत्पिण्डस्य ‘शरण’ भवय. , ‘वर्म’
 कवच ‘च’ अस्य ‘स्य’ भवय । ‘अच्छिद्रे’ छिद्ररहिते ‘बहुले’
 महाप्राणे ‘उमे’ युवा ‘व्यचस्रती’ आकाशवन्धो भूत्वा ‘सवसायाम्’
 आच्छादयता मृदम् । वसेराच्छादनार्थस्य ‡ रूपम् । ‘पुरीथं
 पशव्यम् अग्निम्’ ‘विभृतम्’ । भृजो लोटि बहुलवचनाद्
 द्विवचनाभाव । पतयो शरणत्व कवचत्वम् । मृत्पिण्ड मुद्दिश्य
 व्याचष्टे— “शर्म च ह्यस्यैते वर्मे चेति ॥ १० ॥

“सवसाया मिति § । ‘समीची’ समन्वये, युवा कृष्णा
 जिनपुष्करपर्णे ‘उरसा’ हृदयेन विज्ञानेन, ‘आत्मना’ अवयव-
 संस्थानेन च ‘सवसायाम्’ सञ्ज्ञादयताम् ‘एन’ मृदूप मग्निम् ।
 किमर्थम् ? ‘स्वविदा’ स्वर्गनाभादेतो ‘अजस्रम्’ अनुपक्षीणम्
 ‘इत्’ एव ‘ज्यातिभक्तम्’ तेजस्विनम् ‘अग्निम्’, ‘अक्षर’ युवयो-
 र्मध्यप्रदेशे ‘भरिष्यन्ती’ धारयमाणे भवेता मिति शेष ॥

द्वितीयमन्त्रस्योत्तरार्धे । व्याचष्टे— “असी वा आदित्य
 इति ॥ ११ ॥

* “अथैने मभिमर्शतीति”—इति मायणभाष्यधृतपाठः ।

† वा० सं० ११ २०, २१ ।

‡ अदा० व्या० १३ पा० ।

§ वा० म० ११ २१ क । । वा० सं० ११, २२ य ।

अभिमर्शनमन्त्रगतां द्वित्वसङ्गां यजमानाग्निरूपेण प्रथं-
 षति— “हाभ्या मिति, व्याख्यातम् ७ ॥ १२ ॥ २ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

अथ ऋत्विण्ड मभिमृशति । पुरीष्यो ऽसोति
 पशव्यो ऽस्रीत्येतद्विभ्रन्मरा इत्येष हीदु सुर्वं विभ-
 च्चुर्यथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्यदग्न ऽइति प्राणो
 वा ऽअथर्वा प्राणो वा ऽएत मये निरमन्यत्तद्यो-
 ऽसावग्रे ऽग्निरमृज्यत सोऽस्रीति तदाह तु मैवैन
 मेतत् करोति † ॥ १ ॥

अथैनं परिगृह्णाति‡ । अभ्या च दक्षिणतो
 हस्तेन च हस्तेनैवोत्तरतस्त्वा मग्ने पुष्करादध्य-

० १६६ ए० ३ ध० इदमिति ।

१ 'करोति'—इति ख । 'करोति'—इति घ ।

‡ 'परिगृह्णाति'—इति क, छ ।

थर्वा निरमन्यतेत्यापो वै पुष्करं प्राणो ऽथर्वा
 प्राणो वा ऽएत मयेऽहो निरमन्यन् मूर्ध्ना विष्वक्
 व्याघत इत्यस्य सर्वस्य मूर्ध्ना इत्येतत् * ॥ २ ॥

तु सु त्वा दध्यङ्ङृषिः । पुत्र ईधे ऽथर्वण
 इति व्याग्वै दध्यङ्ङायर्वणः सु एनं तत ऐन्द्र
 वृत्रहणं पुरन्दर मिति पाप्मा वै वृत्रः पाप्महन्
 पुरन्दर मित्येतत् † ॥ ३ ॥

तु सु त्वा पाथ्यो वृषा । समीधे दस्यु-
 हन्तम मिति मनी वै पाथ्यो हृषा सु एनं तत
 ऐन्द्र धनञ्जयः रुणेरण ऽइति यथैव यजुस्तथा
 वस्युः ॥ ४ ॥

गायत्रीभिः । प्राणो गायत्री प्राण मेवा-
 स्मिन्नेतद्दधाति तिष्ठभिस्त्रयो वै प्राणाः प्राण
 उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति तासां नव
 पदानि नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाब्धी ही
 तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ५ ॥

* 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'मित्येतत्'—इति ग, घ ।

धर्वा निरमन्यतेत्यापो वै पुष्करं प्राणो ऽधर्वा
 प्राणो वा ऽएत मयेऽङ्गो निरमन्यन् मूर्धो विश्वस्य
 व्वाघत इत्यस्य सर्वस्य मूर्धं इत्येतत् * ॥ २ ॥

तु मु त्वा दध्यङ्ङृषिः । पुत्र ईधे ऽअथर्वण
 इति व्वाग्वै दध्यङ्ङाथर्वणः सु एनं तत ऐन्द्र
 वृत्रहणं पुरन्दर मिति पाप्मा वै वृत्रः पाप्महनं
 पुरन्दर मित्येतत् † ॥ ३ ॥

तु मु त्वा पाथ्यो वृषा । समीधे दसु-
 हन्तम मिति मनो वै पाथ्यो वृषा सु एनं तत
 ऐन्द्र धनञ्जयः रुरोरण ऽइति यथैव यजुस्तथा
 वस्युः ॥ ४ ॥

गायत्रीभिः । प्राणो गायत्री प्राण मेवा-
 स्मिन्नेतद्दधाति तिष्ठभिस्त्वयो वै प्राणाः प्राण
 उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति तासां नव
 पदानि नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ द्वौ
 तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ५ ॥

* 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'मित्येतत्'—इति ग, घ ।

अथैते त्रिष्टुभा ऽउत्तरे भवतः । आत्मा वै
 त्रिष्टुवात्मान मेवास्मैताभ्यां संस्कारोति सीद होतः
 स्व ऽउ लोके चिकित्वानित्यग्निर्वै होता तस्यैष
 स्त्री लोको यत् कृष्णाजिनं चिकित्वानिति
 विद्वानित्येतत् सादुया यज्ञं सुकृतस्य योना-
 विति कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिर्देवावीर्देवान्
 हविषा यजासीति देवः सन् देवानुबन् हविषा
 यजासीत्येतद्गने बृहद्यजमाने व्ययो धा इति यज-
 मानायाशिष माशास्ते ॥ ६ ॥

नि होता होतृपदने विद्वान इति । अग्नि-
 र्वै होता कृष्णाजिनं होतृपदनं विद्वान इति
 विद्वानित्येतत्त्रैपो दीदिवाए २॥ ऽअसदत् सुदत्
 इति त्वेषो दीप्यमानो ऽसदत् सुदत् इत्येतद्-
 दध्वन्नतप्रमतिर्व्वसिष्ठ इत्यदध्वन्नत प्रमतिर्ह्येष व्वसि-
 ष्ठः सहस्रम्बरः शुचिजिह्वो ऽअग्निरिति सर्वं वै
 सहस्रं सर्वम्बरः शुचिजिह्वो ऽग्निरित्येतद् हाभ्या
 मार्गनेयोभ्यां त्रिष्टुब्ध्यां तस्योक्तो बभूवुः ॥ ७ ॥

अथैषा बृहत्पत्तमा भवति । बृहतीं वा
 ऽएष सञ्चितोऽभिसम्पद्यते यादृग्वै योनौ रुराः

सिच्यते तादृग् जायते तद्यदेता मुत्र वृहतीं करोति
तस्मादेष सुञ्चितो वृहती मभिसम्पद्यते ॥ ८ ॥

सु०सीदस्व महा० २॥ ऽञ्चसीति । इदं मेवे-

गद् रेतः सिक्तां सु०सादयति तस्माद्योनौ रेतः
सिक्तां सु०सीदति शोचस्व देववीतम इति
द्वीपस्व देववीतम इत्येतद्भि धूम मग्ने ऽञ्चरुषं
मिषेध्य सृज प्रशस्त दर्शत मिति यदा वा ऽएषु
समिध्यते ऽथैष धूम मरुषं विसृजते दर्शत मिति
दृष्टं ऽइव ह्येषः ० ॥ ९ ॥

ताः पट् सम्पद्यन्ते । पडृतवः संवत्सरः
संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य सात्रा तावत्
तद् भवति यद्देव संवत्सर मभिसम्पद्यते तद्
वृहती मभिसम्पद्यते वृहती हि संवत्सरो द्वादश
पौर्णमासी द्वादशाष्टका द्वादशमाशस्यास्तत् पट्-
त्रिंशत् षट्त्रिंशदक्षरा वृहती तु दक्षिणत
उदक्ष माहरति दक्षिणती वा † ऽउदग्योनौ रेतः

* 'ह्येषः'—इति ग, ह्येषः—इति घ ।

† 'वा'—इति क ।

द्वितीया सूत्रं विधत्ते— “त सु त्वा पाथ्य इति ३ । पाथो-
 ऽन्नम्, तत्कार्यत्वात् तन्न भवः ‘पाथ्यः’ । “पाथोनदीभ्यां
 षण्” † । बलम् । सर्वेन्द्रियानुग्राहकः । ‘पाथ्यो वृषा’—इति मन
 उच्यते ; “मनो वै पाथ्यो वृषा”—इति श्रुती ‡ व्याख्यानात् ।
 ‘दस्युहन्तमम्’ शत्रूणां मतिशयेन हन्तारम्, ‘रणे’ सङ्घामि
 ‘धनञ्जयं’ धनस्य जीतारं ‘त्वा’ त्वां ‘समीधे’ । द्वितीयपादो विस्फ-
 ष्टार्थत्वात् व्याख्यातुं नार्हतीत्याह— “यथैव यजुः, तथैव
 बभ्युरिति ॥ ४ ॥

उक्तामां तिमृणा सूत्रां गायत्रीच्छन्दस्त्व मनूय प्रशंसति—
 “गायत्रीभिः प्राण इति । गायत्र्याः प्राणरूपत्वं सुक्तम् ।
 मन्त्रगतत्रित्वसङ्घां प्राणोदानव्यानात्मना प्रशंसति— “तिसृभि-
 स्त्रयो वै प्राणा इति । एकैकस्या गायत्र्या ऋचः त्रयस्त्रयः
 पादाः । तामां नव प्राणान् सभूय नवप्राणात्मना प्रशंसति—
 “तासां नव पदानि, नव वै प्राणा इति । एतेन मन्त्रत्रयेण
 ऋत्विण्डस्य परिग्रहे तस्यां ऋदि प्राणानैव संहितावान् भव-
 तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

धारणमन्त्रेषु त्रिष्टुभावित्युक्तम्, तौ विधातुं तद्वतं छन्दः
 प्रशंसति— “अथैतच्चिष्टुभा ऽउत्तरे भवत इति । त्रिष्टुभ आत्म-
 रूपत्वं प्रागुक्तम्, ताभ्यां मन्त्राभ्यां धारणेन ऋत्विण्डस्यात्मानं
 स्वरूपं मेव संस्कृतवान् भवति ॥

• वा० मं ११ ३३ ।

† पा० सू० ४ ४. ११ ।

‡ इथैव २११ ४० ६ पं० ऋचगम् ।

विष्टुमी विषत्ते— “सीद होतरिति ७ । हे ‘हीतः’
 देवाना माह्नातः । सृष्टूपान्ने । ‘स्त्रे’ स्त्रकीये ऋष्याजिने ‘सीद’
 निषीद । ‘चिकित्त्वान्’ विद्वान्, अघ्नादीयं कर्म जानन्,
 तथा ‘सुक्ततस्य’ सुष्टु क्रियमाणस्य कर्मणो ‘योनी’ स्थाने ‘यज्ञ’
 * ‘सादय’ । ऋष्याजिने विस्तीर्यमाषि व्रीह्या मवघातः पिपणं
 सोमनिधानादिकञ्च भवतीति ‘दिवावीः’ । “अवितृस्तृतन्त्रिभ्य
 ईः” † । देवान् त्वं सपर्यन् ‘हविषा’ ‘अवन्’ ‘यजासि’
 यजतेः पञ्चसे लकारे रूपम् । हे ‘अग्ने !’ ‘यजमाने’ ‘ब्रह्म’
 प्रभूतं ‘धयः’ धनं ‘धाः’ देहि ॥ ६ ॥

“निहोतेति ७ । मन्त्रं प्रतिपाद मनुष्य व्यावष्टे— “अग्नि-
 वं होतेति । निहोतेति ‘नि’-इत्युपसर्गः ‘असदद्’-इति क्रियया
 सम्बध्यते, निषीदति । ‘होता’ आह्नाता योऽग्निः, ‘होत-
 पदने’ अग्नेः सदने ऋष्याजिने ‘विदानः’ कर्म जानन्, ‘त्विपः’
 “त्विप दीप्तौ” ‡, दीप्यमानः, ‘दीदिवान्’, ‘सुदक्षः’ सुवलः,
 साधु क्षिप्रकारी वा ‘अदध्यन्नतप्रमतिः’ अनुपहतकर्मविषय-
 प्रकष्टमतिः, ‘वसिष्ठः’ वसुमत्तरः, ‘सहस्रधरः’ सर्वस्य भर्ता, यदा
 “सहस्रोर्भः” § । सहस्रधा विद्धियमाणः । तथा चैतातानूदेयक (१)
 ब्राह्मणम्— “एय ह वा अथ्य सहस्रं भरता यदेन मीकं सप्तं
 बहुधा विहरन्ति”-इति ।

* वा० सं० ११. ३५ ।

† उ० ७ पा० १५८ सू० ।

‡ वा० सं० ११. ३५ ।

§ भा० उ० १००१ धा० ।

॥ पा० द. २. ३२ सू० १ वा० ।

सिच्यत ऽएषो ऽअस्यैतुहि योनिरुविच्छेद माहरति
रेतसोऽविच्छेदाय ॥ १० ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

कात्यायनः— “पिण्डं पुरीष्योऽसीति, पाणिभ्यां परिगृह्णा-
त्वेनं दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिणः साभ्रिस्त्वा मन् इति षड्भिः
सर्वा सक्तद् धृत्वा, पुष्करपर्णे निदधाति”—इति ० । “त्वा मग्ने”—
इत्यादिभिः षड्भिः ऋग्भिः † यावदपेक्षितां मृदं ‘सर्वा’
‘सक्तत्’ एकवारं मेव गृहीत्वा ‘पुष्करपर्णे’ निदध्यादिति । तदिदं
द्वितीयम् । प्रथमतो ‘मृत्पिण्ड’ “पुरीष्योऽसि”—इति मन्वेण ‡
आनभते, ‘अथ’ दक्षिणोत्तराभ्यां ‘पाणिभ्याम्’ ‘एनं’ ‘परिगृह्णा-
ति’ । तत्र ‘दक्षिणः’ हस्तः ‘साभ्रिः’ अभ्रिसहितः, वामस्त
केवलः । अथ तद् ब्राह्मणेन विधीयते— “अथ मृत्पिण्ड मिति ।

मृत्पिण्डाभिसर्गनयञ्जुपोऽय मर्षः ।— हे ‘मग्ने !’ त्वम्
‘पुरीष्यः’ पशुहितः ‘असि’, ‘विश्वधरा.’ भूलीकस्य सर्वस्य
धारकश्च ; चीयमानात्वेर्विराड् रूपत्वात् । ‘अथर्षा’ अरणवान्,
प्राणः ‘प्रथमः’ पूर्वः त्वां ‘निरमन्यत्’ निर्मघितवान् । पुरीष्यो-
ऽसीति सिद्धवक्तयनेन यदुक्तम्, तदुपपादयति—“पशव्योऽसीति” ।
“प्राणो वा अथर्षा”—इत्यर्थवादोऽस्य सिद्धवदर्थकथनम् । “तद्

* का० श्रौ० सू० १६ २ २६, २७, ३. १ ।

† पा० सं० ११. ३२ २-७ ।

‡ वा० सं० ११. ३२. १ ।

योऽसौ अग्नेऽग्निरसृज्यत, सोऽधीतीति । पूर्वं योऽग्निः सृष्टः,
त मेतं पुरीष्योऽधीत्यनेनोक्तवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

“अथेन मिति । ‘परिमृष्टह्लाति’ मृग्निण्डं धारयन् प्राङ्-
मुखस्याध्वर्योः ‘दक्षिणतः’ प्रदेशे वर्त्तमानः, दक्षिणो हस्तः सान्निः,
उत्तरतः केषलः, ताभ्यां पाणिभ्यां धारयेत् ।

ग्रहणमन्त्रान् विधत्ते— “त्वा मग्ने पुष्करादधि”—इत्यारभ्य ०,
“ताः पट् सम्पद्यन्ते”—इत्यतः † प्राक्तनेन । तत्राद्यास्तिस्त्रो
गायत्राः, त्रिष्टुभौ द्वे, षष्ठी वृद्धती ।

“त्वा मग्ने”—इत्यस्याय मर्धः । द्वे ‘अग्ने ।’ ‘त्वाम्’ ‘अधर्वा’
अरणशीलः प्राणः, ‘पुष्करात्’ उदकात्, ‘अधि’-शब्दः पञ्च-
स्यर्थात्तुवादी, ‘निरमन्यत’ । अग्निं विशिनष्टि— “विश्रस्य वाघत
इतीति । ‘सूर्द्धः’ सूर्द्धानम् । कर्मणि षष्ठी ॥

पुष्करायवपदयोरर्थं माह—“आपो वै पुष्करं प्राणोऽधर्वेति ॥ २ ॥

द्वितीया सृष्टं विधत्ते— “त सु त्वा दध्यडिति ‡ । ‘अध-
र्वणः पुत्रः’ ‘दध्यड्’ नाम ऋषिः ‘ह्रत्रहणं’ ह्रत्रस्य पाप्मनः
हन्तारम्, ‘पुरन्दरं’ असुरपुराणां दारयितारं ‘त्वाम्’ एव
‘द्वेधे’ दीपयति । “ञि इन्धी दीप्तौ” §, लिटि “इन्धिभवति-
भ्याश्च”—इति । कित्वात्तलोपः । “दध्यड् डायर्षण इति । मधु-
प्रपद्यमात् वाक्त्वेन श्रुतिः ॥ ३ ॥

* वा० सं० ११. ३२. २ ।

† २१३ ए० १० पंक्तिर्देष्टव्या ।

‡ वा० सं० ११. ३३ ।

§ द० ध्या० १० धा० ।

॥ पा० छ० १. २. ६ ।

द्वितीया सृष्टं विधत्ते— “त सु त्वा पाप्य इति ० । पायो-
 ऽवम्, तत्कार्यत्वात् तत्र भवः ‘पाप्यः’ । “पायोऽनदीभ्यां
 षष्” १ । बलम् । सर्वेन्द्रियानुपाहकः । ‘पाप्यो हृषा’—इति मन
 उच्यते ; “मनो ये पाप्यो हृषा”—इति श्रुती ० व्याख्यानात् ।
 ‘दस्युहन्तमन्’ गच्छुणा मतिशयेन हन्तारम्, ‘रषि’ सहामि
 ‘धनञ्जयं’ धनस्य जितारं ‘त्वा’ त्वां ‘समीधे’ । द्वितीयपादो विस्फ-
 टार्थत्वात् व्याख्यातुं नार्हतीत्याह— “यथैव यजुः, तथैव
 बन्धुरिति ॥ ४ ॥

उक्ताणां तिमृणा सृष्टा गायत्रीच्छन्दस्त्व मनूय प्रशंसति—
 “गायत्रीभिः प्राण इति । गायत्र्याः प्राणरूपत्व मुक्तम् ।
 मन्त्रगतचित्तसङ्घां प्राणोदानव्यानात्मना प्रशंसति— “तिसृभि-
 स्त्रयो वै प्राणा इति । एकैकस्या गायत्र्या ऋचः त्रयस्त्रयः
 पादाः । तासां नव प्राणान् सन्भूय नवप्राणात्मना प्रशंसति—
 “तासां नव पदानि, नव वै प्राणा इति । एतेन मन्त्रत्रयेण
 सृष्टिण्डस्य परिग्रहे तस्या सृदि प्राणानिव संहितवान् भव-
 तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

धारणमन्त्रेषु त्रिष्टुभावित्युक्तम्, तौ विधातुं तद्वतं छन्दः
 प्रशंसति— “अथैतत्त्रिष्टुभा ऽउत्सरे भवत इति । त्रिष्टुभ आत्म-
 रूपत्व प्रागुक्तम्, ताभ्यां मन्त्राभ्यां धारणेन सृष्टिण्डसात्मानं
 स्वरूप मेव संसृतवान् भवति ॥

* वा० सं ११. ३४ ।

† पा० सू० ४ ४ ११ ।

‡ इत्येव २११ ट० ६ पं० इत्यम् ।

विष्टुभौ विधत्ते— “सीद होतरिति ० । हे ‘हीतः’
 देवाना साक्षातः ! नृदूपाग्ने ! ‘स्त्रे’ स्वकीये कृष्याजिने ‘सीद’
 निषोद । ‘धिकित्वान्’ विद्वान्, अस्मदीयं कर्म जानन्,
 तथा ‘सुक्तस्य’ सुष्टु क्रियमाणस्य कर्मणो ‘यीनी’ स्थाने ‘यज्ञ’
 ‘सादय’ । कृष्याजिने विस्तीर्यमाणे व्रीह्या मवघातः पेषणं
 सोमनिधानादिकञ्च भवतीति ‘देवाधीः’ । “अवितृस्तृतन्त्रिभ्य
 ईः” † । देवान् त्वं सपर्यन् ‘इषिया’ ‘भवन्’ ‘यजासि’
 यजतेः षष्ठमे लकारे रूपम् । हे ‘अग्ने !’ ‘यजमाने’ ‘हृदत्’
 प्रभूतं ‘अयः’ धनं ‘धाः’ देहि ॥ ६ ॥

“निहोतेति ‡ । मन्त्रं प्रतिपाद मनुद्य व्याचष्टे— “अग्नि-
 र्वं हीतेति । निहोतेति ‘नि’-इत्युपसर्गः ‘असदद्’-इति क्रियया
 सम्बध्यते, निषीदति । ‘हीता’ आह्वाना योऽग्निः, ‘हीद-
 पदने’ अग्नेः सदने कृष्याजिने ‘विदानः’ कर्म जानन्, ‘त्वेषः’
 “त्वेष दीप्तौ” §, दीप्यमानः, ‘दीदिवान्’, ‘सुदधः’ सुवल्गः,
 साधु चिप्रकारी वा ‘अदधन्नतप्रमतिः’ अनुपहतकर्मविषय-
 प्रकष्टमतिः, ‘वसिष्ठः’ वसुमत्तरः, ‘सहस्रश्वरः’ सर्वस्य भर्ता, यद्वा
 “हृदयोर्भः” ॥ सहस्रधा विद्धियमाणः । तथा चैतातानुरेयक (१)
 ब्राह्मणम्— “एष ह वा अस्य सहस्रं भरता यदेन मीकं सस्तं
 बहुधा विहरन्ति”-इति ।

* वा० मं० ११. ३५ ।

† उ० ३ पा० १५८ सू० ।

‡ वा० मं० ११. ३५ ।

§ भा० उ० १००२ धा० ।

॥ पा० ८. १. ३२ सू० १ वा० ।

अनयोर्कृषोर्हित्वसङ्ग्राह्मिण्यत्रिष्टुप्स्तावकं ब्राह्मणं मति-
दिशति— “तस्योक्तो बन्धुरिति । “आ त्वा जिघर्मीत्येताभ्यां
व्यतिपत्ताभ्या माहुतिद्वयं कार्यं सित्यत्र प्रकरणे “दिपाट्ट
यजमान इत्यादिना ७ ॥ ७ ॥

पृथी सृचं विधातुं तद्गतं बृहतीच्छन्दः प्रशंसति— “अथैषा
बृहतीति । ‘एषा’ वक्ष्यमाणा । “बृहतीं या एष इति ।
‘सञ्चितः अग्निः बृहतीम् अभिसम्पद्यते’ सम्पत्यक्षरसङ्ग्राहो
भवति ; ‘अथाप्युत्तरं बृहतीसम्पत्तिराम्नास्यते † । सामान्ये-
नायं सम्पत्तिप्रकारः ;— संवत्सररूपोऽग्निरिति प्रागुक्तम् ‡,
तत्र संवत्सरे द्वादश पौर्णमास्यः , द्वादश कृष्णाष्टम्यः , द्वा-
दशामावास्याः , ताः षट्त्रिंशत् संवत्सरे धार्यमाणेऽग्नी सम्प-
द्यन्ते , बृहत्यापि षट्त्रिंशदक्षरेति तत्साम्यम् ।

एवन्तर्हि अग्निचयनकर्मान्ते सम्पत्तिर्वक्तव्येति चेत्, तत्राह—
“यादृश्वे योनाविति । ‘योनी यादृग् रेतः सिच्यते’, ‘तादृग्’
पयोभरं ‘जायते’ । अत इदानीं बीजभूतसूद्रूपान्तेः बृहत्या
धारणे बृहत्यात्मकत्वं मेव तस्य सम्पादितवान् भवति ॥ ८ ॥

ता सृचं विधत्ते— “संसीदस्व महानिति । हे ‘अग्ने ।’
सूद्रूप । ‘संसीदस्व’ सम्यग् बीजात्मनावतिष्ठस्व , यतो ‘महान्’
त्वम् ‘असि’ । ‘देवधीतमः’ अतिशयेन हविषा देवाना तर्प-
यिष्यतमः , त्वं ‘शोचस्व’ दीप्यस्व । हे ‘मियेध’ मेधो यत्र-

* पुरस्ताद् (३ प्र० १ ब्रा० १६—२१ क०) द्रष्टव्यम् ।

† अतुप्रदमेव दशमकण्डिकायां (११३ , २१६ प्र०) द्रष्टव्यम् ।

‡ वा० सं० ११. ७७ ।

स्तदहंतीति हे 'प्रगस्त' प्रकर्षेण सुत ! अग्ने ! 'दर्शतम्' दर्शनीयम्, 'अरुपम्' आरौचमानं धूमं 'विस्त्रज' ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "इद मेवैतदिति । उत्पत्त्यमानाग्ने रेतोरुपत्वात् सृत्पिण्डस्य बाहुभ्यां धारणं नाम ; योनीं सिक्तस्य रेतसः संसादनमित्यर्थः । 'धूमं विस्त्रज'—इति यदुक्तम्, तदुपपादयति— "यदा वा एष समिध्यत इति ॥ ८ ॥

परिग्रहणे विनियुक्तानां मन्त्राणां सङ्ख्यां सम्भूय संवत्सराभ्याम्ना प्रशंसति— "ताः पट् सम्पद्यन्त इति । प्रकारान्तरेण स्तोत्रु मनुवदति— "यद्देव संवत्सर मिति । संवत्सरे तावद्द्वादश पौर्णमास्याः, द्वादशाष्टकाः, द्वादशमावास्याः ; पट्त्रिंशत्सङ्ख्या सम्पद्यते, ब्रह्मत्या अपि पट्त्रिंशदक्षरत्वात् संवत्सरसञ्चितोऽग्निः ब्रह्मत्यात्मना सम्पद्यत इत्यर्थः ।

विधत्ते— "तं दक्षिणत उदच मिति । 'तं' सृत्पिण्डं 'दक्षिणतः' प्रदेशात् 'उदचं' उदङ्मुखम् आहरेत् । तत् प्रशंसति— "दक्षिणतो वा इति । यतो लोके दक्षिणतः ख्यतेन पुरुषेण, वासविभागे स्थितया स्त्रिया "योनी रेतः सिच्यते"; 'एतर्हि' इदानीं मध्ये धार्यमाणस्थानेः एषः सृत्पिण्डो 'योनिः' 'अविच्छेदं' विच्छेदराहित्येन सृत्पिण्डाहरणं कर्त्तव्यम् ; 'रेतसः' रेतोभूतस्थानेः 'अविच्छेदाद्य' इति ॥ १० ॥ १ [४. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये

पठकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ दृतीय ब्राह्मणम् .)

अथ तुत्राप उपनिनयति । यद्वा ऽअस्यै चतं
यद्विलिष्टं मन्त्रिर्वै तत् समीयते ऽह्निरेवास्या ऽएतत्
चतं व्विलिष्टं सन्तनोति सन्दधाति ॥ १ ॥

अपो देवीरुपसृज । मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्य
इति रसो वै मधु रसवतीरयक्ष्मत्वाय प्रजाभ्य
इत्येतत्तासा मास्थानादुज्जिहता मीपधयः सुपिप्पला
इत्यर्पा वा ऽआस्थानादुज्जिहता ऽओपधयः सु-
पिप्पलाः * ॥ २ ॥

अथैनां व्वायुना सन्दधाति । यद्वा ऽअस्यै चतं
यद्विलिष्टं व्वायुना वै तत् समीयते व्वायुनैवाद्या
एतत् चतं व्विलिष्टं सन्तनोति सन्दधाति ॥ ३ ॥

सन्ते व्वायुर्मातरिष्वा दधात्विति । अयं वै
व्वायुर्मातरिष्वा योऽयं पवत ऽउत्तानाया इदृयं
यद्विक्रमं मित्युत्तानाया ह्याद्या एतद्दृयं व्विक्रमं
यो देवानां चरसि प्राणधेनेत्येप हि सर्व्वेषां
देवानां चरति प्राणधेन कृच्छो देव व्वषडस्तु तुभ्य

* 'सपिप्पलाः'—इति ग, घ ।

सर्वे स्यन्तम् 'अग्निः' 'सन्धीयते' जनसन्धाने हि विपुलं स्यत्
समं भवति । तन्नादापः कुण्डे निधेयाः ॥ १ ॥

मन्त्रं विधत्ते — "अपो देवीरिति ॐ । अत्राग्निः सम्बोधयते ।
'प्रजाभ्यः' प्रजानाम् 'अयच्छाय' यच्छायाधिः तदभावाय, 'मधु-
मतीः' रसवतीः 'देवीः' द्योतमानाः 'अपः' 'उदसृजन्'
आसिञ्चत । आसां भूमिगतानां मपरम् 'आस्थानात्' उदक-
संसृष्टभूदेगात् 'सुविप्यनाः' विप्यनं पक्वं फलम्, सुफलाः,
'शोषधयः' फलवाकास्ताः शस्यादयः उज्जिह्वत' उदसृजन्तु,
रोहन्तु । "ओ हाङ् गती" † ।

'अयच्छाय'-इति प्रदं भावत्वेन व्याचष्टे — "अयच्छ-
त्वायेति ॥ २ ॥

अत्र सूत्रम् — "सन्त इति वा त मवच्छिपतीति ‡ । "सन्ते-
षायुर्मातरिद्या"-इति मन्त्रेण § वायु मवच्छिपेत्, मन्त्रपाठेना-
घटे वायुं पूरयेत् । तदिदं विधत्ते — "अथैनां वायुना सन्द-
धानीति । 'पनां' खननभूमिम् । इदानीं मुक्तः (?) यद्वा
अस्यै क्षतं मिति । यथा लोके क्षतं श्वभ्रं निम्नम्यत्नं वायुना
सन्धीयते । वायुसञ्चालितैः पर्णादि कण्टकादिकं पूर्यते, एव
मत्रापीति मन्त्रव्यम् ॥ ३ ॥

मन्त्रं विधत्ते — "सन्ते वायुरिति । पूर्वोऽर्द्धः, पृथिवी-
देवत्यः, उत्तरो वायव्यः । 'उक्षानायाः' उन्मुखतया विस्तृ-

तायाः, 'ते' तत्र पृथिव्याः 'यत्' 'हृदयं' 'विकास्तम्' अवट-
 करणेन खातम्, तत् 'मातरिष्वा' मातरि अन्तरिक्षे खसिति
 पवते इति 'मातरिष्वा' वायुः, 'सन्धधातु' सम्पूरयतु । उत्त-
 राहं वायु' सम्बोध्योच्यते । 'यः' च त्व 'देवानाम्' अग्न्यादीनां
 वागादिदेवानां वा 'प्राणधेन' प्राणत्वेन 'चरसि' । वायी सति
 वागादीन्द्रियाणि चेटन्ते । हे 'देव' द्योतमान वायी ! 'कक्षी'
 षः प्रजापतिः, तद्रूपाय 'तुभ्यं' 'वपट् असु' । इयं पृथिवी
 वपड्भूता भवतु । 'क'-पदस्यार्थं माह— "प्रजापतिर्वै कः"—
 इति । वपट्करणेनाहुतिः कार्येति कृत्वा प्रशंसति— "नो हेता-
 पत्यन्याहुतिरिति । 'यथा' 'एषा' आहुतिः सम्भानकरी, एव
 मन्धा नाप्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

कात्यायनः— "अनामिकया संवपति पुरस्तात् पश्चाद्
 दक्षिणत उत्तरतश्च"—इति * । अनामिकाहुत्या अवटस्य पुरस्तात्
 प्राच्या दिग्ः सकाशात् 'पांसु' अवटे संवपेत् । एवं प्रत्यगा-
 दिभ्यः सकाशात् तद् विधत्ते— "अथेनां दिग्भिः सन्धधा-
 तीति । तत्र क्रमं विधत्ते— "स इमां चेमां च दिगौ सन्ध-
 धातीति । 'इमा मिमाम्' इत्यभिनयेन प्राक्प्रतीष्यी दिगौ
 विवक्ष्येते । एतयोर्विवक्षायां कारणं माह— 'एते दिगौ' 'सं-
 हिते' । इम मिति लोकप्रसिद्धे प्राक्प्रतीष्याविति युज्येते, पुनः
 इमाश्च—इत्यनेन दक्षिणोदीष्यी दिगौ विवक्ष्येते । अत्रापि
 संहितत्वं नैव कारणम् । अथ चतुर्दिशं सम्भानप्रकारं मभि-
 नयेन दर्शयति— "इत्यथेयेति । 'इति' एवम् 'अथे' प्रथमं
 प्राचीं दिशं मित्यर्थः । इतरदिक्क्रियापेक्षया 'अथेति'-पदत्रयम् ।

सर्वं स्थलम् 'अग्निः' 'सन्धीयते' जनसन्धाने हि विषमं स्थलं
समं भवति । तस्मादापः कुण्डे निधेयाः ॥ १ ॥

मन्त्रं विधत्ते— "अपो देवीरिति ॥ । अत्राग्निः सम्बोधितः ।
'प्रजाभ्यः' प्रजानाम् 'अयच्छाय' यच्छायाधिः तदभावाय, 'मधु-
मतीः' रसवतीः 'देवीः' द्योतमानाः 'अपः' 'उदसृजन्'
आसिञ्चत । आसां भूमिगतानां अपाम् 'आस्थानात्' उदक-
संसृष्टभूदेशात् 'सुपिप्पलाः' पिप्पलं पक्षं फलम्, सुफलाः,
'घोषधयः' फलपाकान्ताः शस्यादयः उष्णहत' उद्गच्छन्तु,
रोहन्तु । "ओ हाङ् गती" † ।

'अयच्छाय'-इति मद्दं भावत्वेन व्याचष्टे— "अयच्छ-
त्वायेति ॥ २ ॥

अत्र सूत्रम्— "सन्त इति वा त मयश्चिपतीति ‡ । "सन्ते-
वायुर्मातरिद्या"-इति मन्त्रेण § वायु मयश्चिपेत्, मन्त्रपाठेना-
वष्टे वायुं पूरयेत् । तदिदं विधत्ते— "अथैनां वायुना सन्द-
धातीति । 'एनां' खननभूमिम् । इदानीं सुक्तः (?) यदा
असौ क्षत मिति । यथा लोके क्षतं शब्दं निम्नस्थलं वायुना
सन्धीयते । वायुमञ्जचान्तैः पर्णादि कण्टकादिकां पूर्यते, एव
मत्रापीति मन्त्रार्थम् ॥ ३ ॥

मन्त्रं विधत्ते— "मन्ते वायुरिति । पूर्वोऽर्द्धः, पृथिवी-
देवस्य, उत्तरो वायव्यः । 'उत्तानायाः' उन्मुखतया विस्तृ-

* वा० सं० ११. २६. १ ।

† जु० श्या० ६ धा० ।

‡ का० श्री० सू० १६. ७. ३ ।

§ वा० सं० ११. ७२ ।

सायाः 'ति' तव पृथिव्याः 'यत्' 'दृश्यं' 'विकस्यन्' अश्व-
 करसिन् वातम्, तत् 'मातरिणा' मातरि अन्तरिक्षे प्रसिति
 पवते इति 'मातरिणा' वायुः, 'सन्धधातु' सम्पूरयत् । उर-
 राहं वायुं सम्प्रीड्योच्यते । 'यः' च त्वं 'देवानाम्' भग्न्यादीनां
 वागादिदेवानां वा 'प्राण्येन' प्राणत्वेन 'चरसि' । वायौ सति
 वागादीन्द्रियाणि चेतस्ते । हे 'देव' द्योगमाम वायो ! 'कर्मै'
 कः प्रजापतिः, तद्रूपाय 'सुभ्यं' 'वपट् अमु' । इयं पृथिवी
 वपद्भूता भवतु । 'क'-पदस्यार्थे माह— "प्रजापतिर्धे कः"—
 इति । वपट्करणेनाहुतिः कार्यंति लत्वा प्रसंसति— "गो ईता-
 पत्यम्याहुतिरिति । 'यथा' 'एषा' साहुतिः सन्धानकरी, एव
 मन्वा नाप्सोत्वर्थः ॥ ४ ॥

कात्यायनः— "अनामिकया संवपति पुरस्तात् पपाद्
 दक्षिणत उत्तरगप"—इति ० । अनामिकाद्गुण्या अश्वट्थ पुरस्तात्
 प्राच्या दिगः सकाशात् 'पांसु' अश्वटे संवपेत् । एवं प्रत्यगा-
 दिभ्यः सकाशात् तद् विधत्ते— "अयेनां दिग्भिः सन्धधा-
 तीति । तत्र क्रमं विधत्ते— "अ इमां चेमां च दिगौ सन्ध-
 धातीति । 'इमा मिमाम्' इत्यभिनयेन प्राक्प्रतीच्या दिगौ
 विश्वेते । एतयोर्विषयायां कारणं माह— 'एते दिगौ' 'सं-
 धिते' । इम मिति लोकावसिद्धे प्राक्प्रतीच्याविति युज्येते, पुनः
 इमाश्च—इत्यनेन दक्षिणोदीची दिगौ विश्वेते । अत्रापि
 संधितत्व मेव कारणम् । अथ चतुर्दिशं सन्धानप्रकारं नभि-
 नयेन दर्शयति— "इत्ययेत्येति । 'इति' एवम् 'अये' प्रथमं
 प्राचीं दिग मित्वर्थः । इतरदिक्क्रियापेक्षया 'अयेति'-पदद्वयम् ।

पूर्वं मन्त्ररासभाजान् पशून् प्रमुत्य , ते मीचीभिरभिधानी-
भिरभिहिता भवन्तीत्यादिना, त्रिस्रतो भवन्तीत्यनेन च रगमा-
विधानं मुक्तम् ० , अथ योक्तस्य समन्तं वेष्टनं विधत्ते— “तत्
पर्येष्यति वाम इति १० । ‘तत्’ योक्तं ‘पर्येष्यति’ परिवेष्टयति ।
‘हे’ ‘विभावधो’ दीप्तिभिर्नासयितः ! , दीप्तिधन ! वा , हे
‘अग्ने ।’ ‘विग्रहप’ विवित्ररूपं ‘वामः’ ‘संश्रयस्य’ । “स्येभ्य
संश्रये” ३१ , परिधत्त । योक्तवन्त्यने वामः संश्रयस्वेति वस्तु-
परिधापनोक्तेस्तात्पर्यं भाव— “वरुण्या वै यज्ञ इति । ‘यज्ञे’ हि
रज्जुः’ : ‘वरुण्या’ वरुणदेवत्या भवति ३ । यथा— योक्तपरित्यागे
“प्रत्या मुद्रामि वरुणस्य पागात्”—इति । मन्त्रः , नेवम् ; इह तु
‘एतद्’ योक्तम् ‘अवरुण्यं कृत्वा’ ‘यथा वामः परिधापयेत्’ ‘एवं’
तदित्यभिप्रायेण “वामः ०—० संश्रयस्वेत्युक्तम् ५ । पागस्यैव हि
वरुणो देवता , न वामस इत्यर्थः ॥ ८ ॥

विधत्ते— “अथैन मादायोत्तिष्ठतीति ०० । ‘एनं’ मृत्पिण्ड
मादाय ऊर्ध्वं स्मिष्ठेत् । तत् प्रथमं सति— “असौ वा चादित्य इति ।
“वेधात्मानं विकरोति,— अग्निं तृतीयं, वायुं तृतीयम् , चादित्यं
तृतीयम्”—इति श्रुते. ११ । मृत्पिण्डोऽग्निरिति चोक्तम् । मृद-
मादायोत्यानेन अमु मादित्य मीचीत्यापितवान् भवतीति ॥

० २ प्र० इत्रा० २६ , २७ क० (१२८ ए०) दृष्टव्यम् ।

† का० श्री० सू० १६. २ इत्य ।

‡ भा० उ० १००० घा० ।

§ १ भा० २ प्र० ४ त्रा० १५ कृष्णीतो दृष्टव्यम् ।

॥ अ० सं० ८ अष्ट० ३ अ० २४ व० दृष्टव्यम् ।

१ वा० सं० ११ ४० २ ।

०० का० श्री० सू० १६ इ० ७ । †† तै० ब्रा० १. ७ , १. २ ।

मन्त्रं विधत्ते—“उदु तिष्ठ स्वध्वरेतीति ० । हे ‘स्वध्वर’ सुयज्ञ !”, ‘उत्तिष्ठ’ । ‘उ’-गन्धोऽप्यर्थः । अपि च ‘दिव्या’ देव-सम्बन्धिन्त्या ‘धिया’ बुद्ध्या ‘नः’ अस्मान् ‘धव’ पालय । ‘दृग्ने’ दर्शनाय ‘बृहता भासा’ प्रौढेन तेजसा ‘सुशुक्लानिः’ अत्यन्तं दीप्यमानः ‘सुशस्त्रिभिः’ शोभनशिक्षितैः ‘बोद्धृभिः’ अश्वैः ‘आयाहि’ आगच्छ ‘अग्ने’ सदरूपः इति । सुशस्त्रिभिरितिपद-स्यार्थं माह—“ये बोद्धारस्ते सुशस्त्रय इति ॥ ८ ॥

अत्र सूत्रम्,—“ऊर्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णाति, ऊर्ध्वं ऊ पु ष इति, अवहृत्वोपरि नाभिघारयन्निति ० । तदूर्ध्वधारणं विधत्ते—“अथैन मित ऊर्ध्वं मिति । ‘इतः’ भूमिः सकाशात् ‘ऊर्ध्वं’ प्राङ्मुखं प्रगृह्णीयात् । “असी वा आदित्य इत्यादि पूर्वप्रदु-थ्याख्येयम् १” ।

मन्त्रं विधत्ते—“इत ऊर्ध्वं मिति । ‘न’ अस्माकम् ‘ऊतये’ तर्पणाय सुष्ठु ‘ऊर्ध्वः’ ‘तिष्ठ’ । तथोपमा माह—“देव इति । ‘न’-गन्ध उपमार्थः । यथा सविता देवः ‘वाजस्य’ अक्षय्य ‘सनिता’ सन्धत्ता ‘ऊर्ध्वं’ तिष्ठति । ‘यद्’ यस्मात् ‘अस्त्रिभिः’ अभि-व्यञ्जकैः ‘वाघद्भिः’ रश्मिभिः उपलक्षितं त्वा ‘विह्वयामहे’ बहु-विध माह्वयामः ।

अत्र मन्त्रे ङी पूर्वाहं निगदत्याख्यात मिति दर्शयति—“यथैव यजुः, तथा बन्धुरिति । उत्तराहं ‘वाजस्य’-इत्यादे-

* वा० म० ११. ४१ ।

† का० श्री० सू० १६ B. C, ६ क ।

‡ पूर्वत्र (२२७ पृ० १४ पं०) दृष्टव्यम् ।

§ वा० घं० ११. ४२ ।

रथं ग्राह— “ऊर्ध्वं वा एव तिष्ठसित्वादिना । पूर्वं मित्त
ऊर्ध्वं मिति सामान्येनोष्ठम्, तद् विजिगटि— “परोशाहु
प्रगृह्णातीति । बाह्योः परस्तात् अनूर्ध्वं बाहुः, माध
मित्युद्गृह्णीत ।

• मृत्पिण्डप्राधो नयनं विधत्ते— “अयेन मुखावहरतीति ।
उपावहरणस्य अशधिं दर्शयति— “त मुपावहत्येति । उपरि-
नाभिधारणस्य प्तावकं प्राच्या मित्यतिदिगति— “तप्थोपरि
वन्धुरिति । हस्तधारणप्रस्तारे “यदेवोपरि नाभि अनाग्ं धी
नाभि रेतः प्रजातिरिति ० ०—० एतद्दे अगोमंध्यतरं यदुपरि-
नाभि”—इति † ॥ १० ॥ ४ [४. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथप्राच्याणभाष्ये

पठकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीयं प्राच्याणम् ॥

(अथ चतुर्थं प्राच्याणम् .)

इस्त ऽएव भवत्युथ पशुनभिमन्त्रयते । एतद्वा
ऽएषु देवाः सम्भरिष्यन्तः पुरस्ताद्दीर्यं सदधुस्तुदेवैष्वय
नेतन् सम्भरिष्यन् पुरस्ताद्दीर्यं दधाति ॥ १ ॥

सी ऽश्वं मभिमन्त्रयते । सु जातो गर्भो ऽश्वसि

रोदस्योरिति वै द्यावापृथिवी रोदसी तयो-
 रेषु जातो गर्भोऽग्ने चारुर्विभृत ओषधीष्विति
 सर्वांसु ह्येष चारुर्विभृत ओषधिषु चित्रः शिशुः
 परि तमाण्यक्तूनिति चित्रो वा ऽएष शिशुः
 परेण तमाण्यक्तूनतिरोचते प्र मातृभ्यो ऽअधि
 कनिक्रदङ्गा इत्योषधयो वा ऽएतद्य मातरस्ताभ्य
 एष कनिक्रदत्प्रैति तदुष्वे व्वीर्यं दधाति * ॥ २ ॥

अथ रासभः । स्थिरो भव व्वीडङ्ग आशुर्भव
 व्वाज्यर्व्वन्निति स्थिरश्च भव व्वीडङ्गयाशुश्च भव
 व्वाजी चार्व्वन्नित्येतत् पृथुर्भव सुषदस्त्व मग्नेः
 पुरीषवाहण इति पृथुर्भव सुशीमस्त्व मग्नेः पशव्य-
 वाहन इत्येतत्तद्रासभे व्वीर्यं दधाति ॥ ३ ॥

अथानुः । शिवो भव प्रजाभ्यो मानपीभ्यस्त्व
 मद्भिर इत्यद्भिरा वा ऽअग्निराग्नेयोऽनुः शमय-
 त्येवैन मेतदुहिण्सायै मा द्यावापृथिवी ऽअभि-
 शोचीर्मान्तरिक्षं मा व्वनस्पतीनित्येतत् सर्व्वं मा
 हिण्सीरित्येतत्तदने व्वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्या-
वत्यस्य भ्रात्रा तावतैवेष्वेतद्दीर्घं दधाति ॥ ५ ॥

अथैन मेतेषां पशूना मुपगिष्टात् प्रगृह्णाति ।
तदेन मेतैः पशुभिः सम्भरति नोपस्पृशति वृज्जो
वै पशुषो रेत इदं नेदिदं रेतो वृज्जेण हिन-
सानीत्यथो ऽअग्निरथं पशव इमे नेदय मग्निरि-
मान् पशून् हिनसदिति ॥ ६ ॥

त मश्वयोपरिष्ठात् प्रगृह्णाति । प्रैतु व्वाजी
कनिक्रददिति प्रैतु व्वाजी कनिक्रद्यमान इत्ये-
तन्नानदद्रासभः पश्वेति तदश्वस्य यजुषि रासभं
निराह तद्रासभे शुचं दधाति भरन्नग्निं पुरीष्यं
मा पाद्यायुषः पुरेति भरन्नग्निं पशुव्यं मो
ऽअस्मात् कर्मणः पुरा पादीत्येतत्तदेन मश्वेन
सम्भरति ॥ ७ ॥

अथ रासभस्य । वृषाग्निं वृषणं भरन्निति
वृषा वा ऽअग्निर्वृषा रासभः स वृषा वृषाणं
भवत्यपाङ्गर्भं समुद्रिय मित्यपां ह्येष गर्भः समु-
द्रियस्तदेन रासभेन सम्भरति ॥ ८ ॥

अथापादत्ते ० । अन्नं ऽद्यायाहि व्वीतय ऽइ-
त्यवितव ऽइत्येतत्तदेनं ब्रह्मणा यजुषैतस्माच्छीद्रा-
ष्टगादिपादत्ते † ॥ ९ ॥

अथानुस्य । षट्पु सत्यमृतपु सत्यमित्ययं
वा ऽअग्निर्ऋतु मसावादित्यः सत्यं यदि वासावृत-
मयपु सत्यं मुभयस्वेतदयं मग्निस्तस्मादाहर्तुपु सत्य-
मृतपु सत्यमिति तदेन मजेन सुम्भरति ॥ १० ॥

त्रिभिः सुम्भरति । त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् सुम्भरति त्रिभिः
पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षट् तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

अथैतान् पशूनावर्त्तयन्ति । तेषा मजः प्रथमं
एत्यथ रासभो ऽथाश्वो ऽधीतो यता मश्वः प्रथमं
एत्यथ रासभो ऽथाजः क्षत्रं वा ऽअन्वुश्वो व्वैश्वं च
शूद्रं चानु रासभो ब्राह्मणं मजः ‡ ॥ १२ ॥

तद्यदितो यताम् § । अश्वः प्रथमं एति तस्मात्

० 'अथापादत्ते'—इति क, ख ।

† 'दयादशे'—इति ग, घ ।

‡ 'मजः'—इति ग, घ ।

§ 'यताम्'—इति ग, घ ।

अत्रियं प्रथमं यन्त मितरे त्रयो व्वर्णाः पश्चादनु-
 यन्त्यथ यद्मुता आयता मजः प्रथम एति तस्माद्
 ब्राह्मणं प्रथमं यन्त मितरे त्रयो व्वर्णाः पश्चादनु-
 यन्त्यथ यन्नैवेतो यनां नामुतो रासभः प्रथम
 एति तस्मान्न कदा चन ब्राह्मणश्च अत्रियश्च व्वैश्यं
 च शूद्रं च पश्चादन्वितस्तस्मादेवं यन्त्यपापवश-
 सायाथो ब्रह्मणा चैवेतत् चजेण चैतो व्वर्णा-
 वभितः परिगृह्णीते ऽनपक्रमिणौ कुरुते * ॥ १३ ॥

अथानपापकृप मोक्षते । अग्निं पुरोव्य मङ्गि-
 रस्वहराम इत्यग्निं पशव्य मग्निवह्रगाम इत्येतत्-
 टेन मनजापुरुषेण सम्भरति ॥ १४ ॥

त मज्जस्योपरिष्ठात् प्रगृह्णैति । आग्नेयो
 वा ऽपजः स्त्रेनैवैन मेतदात्मना स्वया देवतया
 सम्भरत्ययो ब्रह्म वा ऽपजो ब्रह्मणैवैन मेतत्
 सम्भरति ॥ १५ ॥

अथेन मुपावहरति । अथोधयः प्रतिमोदध्व
 मग्निं मेतत् शिव मायन्त मभ्यत्र युष्मा इत्येतत्तै-

स्नादायत ओषधयो विभ्यति यद्वै नो ऽयं नु हिष्-
 खादिति ताभ्य एवैन मेतच्छमयति प्रत्येनं मोद-
 ध्वः शिवो वो ऽभ्येति नु वो हिष्सिष्यतीति
 व्यसन्विश्वानिरा अमीवा निषीदन्नो ऽचप
 दुर्मतिं जहीति व्यसन्विश्वानिराश्चामीवाश्च
 निषीदन्नो ऽप सुर्वं पाप्मानं जहीत्येतत् ० ॥ १६ ॥

ओषधयः प्रतिगृहीत । पुष्पवतीः सुपिप्पला
 इत्येतद्धैतासाः समृद्धः रूपं यत् पुष्पवत्यः सुपि-
 प्पलाः समृद्धा एनं प्रतिगृहीतेत्येतदयं वो गर्भं
 ऋत्वियः प्रत्नः सधस्य मासददित्ययं वो गर्भं ऋत-
 व्यः सनातनः सधस्य मासददित्येतत् † ॥ १७ ॥

द्वाभ्यामुपावहरति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
 ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यश्च मात्रा तावतैवेन मेतदुपा-
 वहरति तं दक्षिणत उदञ्च मुपावहरति तस्योक्तो
 वन्धुस्तद्वत् मवोचितं भवति यच्चैनु मुपावहरत्युद्धते वा
 ऽचवोचितं ऽग्निमादधति सिकता उपकीर्णा भवन्ति
 तासा सुपरि वन्धुः ॥ १८ ॥

० 'जहीत्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'मपस्य मासददित्येतत्'—इति ग, घ ।

परिश्रितं भवति । एतद्दे देवा अविभयुर्यद्दे
 न इमं मिह रुचाएसि नाष्टा नु हन्युरिति तस्मा
 ऽएतां पुरं पर्यश्रयंस्तुधैवास्मा ऽश्रय मेतां पुरं परि-
 श्रयत्युधौ योनिव्वा ऽइयए रेत इदं तिर इव वै
 योनौ रेतः सिच्यते योनिरुप मेतत् क्रियते
 तस्मादपि स्वया जायया तिर इवैव चिच-
 रिपति ० ॥ १६ ॥

धुवेनं विव्यति । तद्युदेवाणावोपनहस्य सए-
 शुच्यति ता नेवाष्मादेतच्छुचं वहिर्धा दधायुधो
 ऽएताया एवैन मेतर्दानेः प्रजनयति ॥ २० ॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचान इति । वि
 पाजसा पृथुना क्षीयमान इत्येतद्वाधस्त्र द्विषो
 रत्नमो ऽश्रुमीवा इति वाधस्त्र सुव्वान् पाप्मन इत्ये-
 तत् सुशुर्मणो वृहताः शुर्मणि या मग्नेरहए सुह-
 वस्य प्रणीतावित्याश्रिय माशास्ते † ॥ २१ ॥

अधाजलोमान्वाच्छिद्य ‡ । उदोचः प्राचः

* 'चिचरिप्यति'—इति क ।

† 'माशास्ते'—इति क, ख ।

‡ 'अधाजलोमान्वाच्छिद्य'—इति क, ग, घ ।

पशून् प्रसृजत्येषा होभयेषां देवमनुष्याणां दिग्य-
दुदीची प्राच्येतस्त्रां तुहिशि पशून् दधाति तुस्मादुभये
देवमनुष्याः पशून्पजीवन्ति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

अथ सृत्पिण्डसाहित्येन पश्वभिमन्त्रणं विधत्ते— “इस्त एष
भवतीति । ‘एषः’ सृत्पिण्डः । “एतद्वा इत्यादेरय मर्थः— ‘एतद्’
इदानीं पिण्डसम्भरणकाले पश्वभिमन्त्रणेन एषु ‘वीर्यं’ ‘देवाः’
इव ‘अयं’ यजमानोऽपि ‘दधाति’ निहितवान् भवतीति ॥ १ ॥

पूर्वे मन्त्राभिमन्त्रणं विधत्ते— “सोऽग्न मिति * । अग्नी-
ऽग्न्यात्मना स्तूयते— ‘सः’ त्वं ‘रोदस्योः’ द्यावापृथिव्योः ‘गर्भः’
इति जातः असि, तथा ‘ओषधीषु’ ओषधिवनस्रत्यादिषु विष-
येषु ‘चाह’ ‘निभृतः’ विशेषेण सम्भृतोऽसि, ‘चिनः’ चित्त-
वर्षं, ‘शिशुः’, ‘भक्तून्’ अक्षुमद्यो रात्रिवचनः, तत्रत्यानि
‘तसांसि’ ‘परि’ योग्यक्रियाध्याहारः, परीत्य, अतिरोचत
इति । ‘माह्वभ्यः’—इति चतुर्थी । ओषधयोऽत्र माह्वगध्वाच्याः,
तदर्थम्, तद्वचनार्थं ‘कनिकदत्’ अत्यये क्वेपितशब्दं कुर्वन्
‘प्रगाः’ प्रगच्छसि † । “इषो गा लुङि”—इति गादेशः ‡ ।

मन्त्रं प्रतिपद्य मन्त्रं व्याचष्टे— “इमे वै द्यावापृथिवी
रोदसी इति ॥ २ ॥

* आ० श्रौ० ध० १६ ३ ६ ।

† आ० धं० ११ ४६ ।

‡ आ० ऋ० ७, ४ ४५ ।

रासभाभिमन्त्रणे मन्त्रं विधत्ते— “अथ रासभं स्थिरो भवेति ० । हे ‘परंम्’ परणवन् ! रासभ । ‘स्थिरः’ निघण्टुः ‘भव’ । ‘वीङ्क्वः’ इटाकः, ‘वायु’ ग्रीष्मगतिः, ‘वाजी’ वेगवाच्यं ‘भव’ इति । ‘पृथुः’ स्थूल. भव । ‘सुपदः’ गोभग-भेदगवान् भव । ‘अग्नेः पुरीषवाङ्मनः’ गोमयस्य सेकतस्य वा वाङ्मनत्वात् रासभस्य पुरीषवोटुत्व प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

अजाभिमन्त्रणं विधत्ते— “अयाजं गिवो भवेति † । अङ्गिरः-पदेन अग्निरुच्यते ; तद्देवत्वत्वात् । हे ‘अङ्गिरः’ अग्निरुप ! अज । त्वं ‘मानुषीभ्यः प्रजाभ्यः’ ‘गिवो भव’ । ‘द्यावापृथिवी’ ‘मा अभिगोचीः’ मा हिंसीः । तथा ‘अग्निरिच्छं’, ‘वग-अतीन्’ । सर्वत्र ‘मा अभिगोचीः’-इति त्रिधापदं सम्बन्धुन् भेति पदं प्रयुक्तम् । मन्त्रस्याङ्गयोस्तात्पर्यं भाव— “अङ्गिरा वा अग्निरित्यादिना ॥ ४ ॥

अग्नादिपशुत्रयाभिमन्त्रणगतसङ्ख्यां प्रघञ्छति— “त्रिभिरभि-मन्त्रयते इति । अग्नेस्त्रिहृत्त्वं पुरस्तादुक्तम् ॥ ५ ॥

अत्र सूत्रम्— “धारयत्येवा सुपरि पिण्डं मनुपस्यग्निति ‡ । ‘एषां’ अयाणां पशूनां सुपरितनान् पशून् अत्रुपस्यग्नन् पिण्डं धारयेदित्यर्थः । तद्विदं विधत्ते— “अथैन मीतेषां पशूनां मिति । उपस्यग्ननाभावं प्रघञ्छति— “वक्षो वै पशव इति । यतो वष्य-रूपाः पशवः, मृत्पिण्डय रेतोरूपः, अतो वष्येण रेतः विच्छिन्नं न करोमीति बुद्ध्या न सूये पशून् । अथवा ‘अयं’ मृत्पिण्डो

० वा० सं० ११. ४४ ।

† वा० सं० ११. ४५ ।

‡ का० सं० ४. १६ ६. १०

हि 'अग्निः', अग्निः पशून् मा हिंसीदिति बुद्ध्या न सृशेत् ।
'हिनसानि'-इति लोटि रूपम्, 'हिनसत्'-इति पञ्चमलकारे
रूपम् ॥ ६ ॥

अथाश्वस्योपरि धारणं समन्तं विधत्ते—“त मश्वस्योपरिष्ठा-
दिति ० । 'वाजी' अत्रवान् अश्वः 'प्रैस्तु' आगच्छतु । तं
विशिनगष्टि—'कनिक्रदन्' अत्यर्थशब्दं कुर्वन्, 'नानदत्' सर्वा
दिशो नादयन् 'रासभः' उपमाशब्दलोपः गर्हभ इव 'पच्चा'
पतनशीलः । पतेः कनिषि रूपम् । 'पुरीथं' पशुहितम्
'अग्निम्' धारयन्, 'आयुषः' कर्मणोऽस्मात् 'पुरा' 'मा पादि'
मा विनश्यतु † । पदेविषि रूपम् ।

अश्वस्योपरि धारणमन्त्रे रासभः पच्चेति गर्हभवचनस्य
प्रयोजन माह—“तदश्वस्य यजुषि रासभं निराह्वेति । अश्व-
मन्त्रे रासभवचने तस्माद्रासभः अश्वस्यातिशयितत्वात्तेः तस्मिन्
गर्हभे शोकबलराहित्येनैव निहितं भवतीति । 'आयुषः'-इति-
पदस्यार्थं माह 'कर्मणः' इति ॥ ७ ॥

अथोशारा ऋक्, संहिताया नैव मान्त्रायते ‡—

“हृषामिं हृषणं भरन्नपाङ्गर्भं ससुद्रियम्
अग्न आयाहि वीतये ऋतए सत्य ऋतए सत्य
मग्निमुरीथ गङ्गिरस्वद् भरागः”—इति § ।

० का० श्रौ० सू० १६. ३. १० ।

† वा० मं० ११. ४६. १ ।

‡ असादृष्टमंहितायासु "एरायिम्"-इत्यादिः 'ससुद्रियम्'-इत्य-
न्त्य पाठः ४६ कण्ठमराशः ।

§ वा० मं० ११. ४७ ।

महाहृत्तृतीयम्, “चत्वारोऽष्टका पादा जागतश्च महाहृत्तृती”
 -इति । तस्य विभज्य विनियोगो विधीयते । तत्र तस्याः
 पूर्वार्धे तु रासमस्योपरि धारणम्, तृतीयपादेनाजस्योपरि धार-
 णाय रासम सृत्पिण्डहरणम्, चतुर्थेनाजस्योपरि धारणम्, पञ्च-
 मेनानडापुरुषेक्षणम् । तदाह सूत्रकृत्— ‘प्रैतु वाजी हृपान्नि
 मित्यश्चखरयो अग्न आयाहीत्याहृत्य खराच्छागम्यर्शं सत्य
 मित्यानिधानात्, आयुष्यावर्त्यं पशूनज पुरस्ताद्रासभो मध्ये,
 स्रस्थानस्थिताना मेवाहृत्ति, अनडापुरुष मीषते पूर्ववदग्निं
 पुरीष्य मिति”-इति * । तदिदं सर्वं विधत्ते— “अथ रासमस्य
 हृपान्नि हृषण मित्यादिना ।

मन्त्रस्थाय मर्थं †,— ‘हृषण’ वर्षकं सूद्रूपम् ‘अग्नि’ ‘भरन्’
 ‘अपाद्गर्भ’ गर्भभूत, समुद्रे अन्तरिक्षे भव ‘समुद्रिय’ ‘भरन्’
 ‘अग्नि’ सूद्रूप ‘हृष’ सिञ्च । हृपतेर्नाटि रूपम् । अत्रार्धं
 रासम सम्बोध्य ।

ब्राह्मणे, हृपेति कश्चिद्व्ययान्त पद मिति व्याख्यात— “हृषा
 वा अग्निरिति ।—तत्राय मर्थं,— ‘हृषा’ रेतस चेका ‘रासम.’
 ‘हृषणम् अग्नि भरन्’, तिष्ठतीति क्रियाध्याहार । तृतीयपादे
 अग्नि सम्बोध्य । हे ‘अग्ने’ सूद्रूप । ‘वीतये’ तर्पणाय ‘आयाहि’
 रासभादागच्छ । ‘ऋतम्’ अग्नि, ‘सत्यम्’ आदित्य, यहा,
 ‘ऋतम्’ आदित्य, ‘सत्यम्’ अग्नि, उभयरूप सन्निम्, पाह-
 रियामीति शेष । ‘पुरीष्य’ पशुहित मग्निम्, ‘अह्निरस्रद्’
 अग्निवत् ‘भराम’ सम्भराम इति ।

* का० श्रौ० सू० १६ ३ ११ १२, १३ ।

† षष्ठखण्ड वा० सू० ११ ४६ सू, ४७ क ।

मन्त्रगतानि पदानि व्याचष्टे— “हृषा वा अग्निरिति । “तदेनं
रासभेनेति । मन्त्रस्य पूर्वार्धेन रासभस्योपरि मृत्पिण्डधारणेन
तस्मिन् इदं सम्भृतवान् भवति ॥ ८ ॥

खरात् सकाशात् मृदाहरणं समन्त्रं विधत्ते— “अथा-
पादत्त इति । “अग्न आयाहीति द्वितीयः पादः ० । ‘वीतये’
-इत्यस्यार्थं भाह— “अवितव इतीति । तर्पणार्थाद् वेतेः ०
“मन्त्रे हृषेव”-इति ऋत्विज्, स चोदात्तः । अथादानं प्रथं-
सति— “तदेनं तद्वदिति । ‘एनं’ मृत्पिण्डं ‘मद्यथा’ मद्य-
रूपेण ‘यज्ञया’ “अग्न आयाहि”-इति पादेन ‘एतस्मात्’ ‘शोद्रात्’
वर्णात् अथादत्तवान् भवति । रासभस्य वैश्वशूद्रजातिसम्बन्धो
वक्ष्यते— “वैश्वं च शूद्रं चानु रासभ इति § ॥ ९ ॥

अजस्योपरि धारणमन्त्रं विधत्ते— “अथाजस्यत्” मिति ।
अतं सत्य मिति द्विवारं पठ्यते, तथा प्रथमर्त्तसत्यपदयोरर्थं
भाह— “अयं वा अग्निर्त्त मिति । “यदि वेति, द्वितीयर्त्त-
सत्यपदयोरर्थवचनम् । ‘असौ’ विपक्षष्टः ‘आदित्यः’ ‘अतम्’,
‘अयं अग्निः सत्यम्’ ; उभयरूपोऽयं अग्निर्मृद्वपः ॥ १० ॥

अग्निम्पुरीष मिति मन्त्रगेपस्य विनियोग उत्तरत्र वक्ष्यते ।,
इदानीं मन्त्रादीनां मुपरि धारणे विनियुक्तमन्त्रगतसङ्गां त्रिह-
दन्त्यात्मना स्तोति— “त्रिमिरिति । “मैतु वाजी”-इति

० ३३८ पृ० १८ पं० दृश्यः ।

† अथा० प० ३० धा० ।

‡ अ० अ० ३० ३० २३ ।

§ इहेव वादयकलां (३३९ पृ०) दृश्यम् ।

|| इहेवोपरिदात् चतुर्दशकलां (३३९) दृश्यम्

एको मन्त्रः, “हृषानिः”-इति महाब्रह्मत्या मपरः ; रासभाजयो-
रुपरि धारणे विनियुक्तौ द्वौ मन्त्रौ ७ । मन्त्रस्य लक्षणं याज्ञिक-
समाख्यान मिति ; अत एकस्या सृचि विभज्य विनियोगात्
मन्त्रा बहवः सम्पाद्यन्त इत्यविरोधः † ।

पूर्व मन्त्राद्यभिमन्त्रणे विनियुक्तमन्त्रसङ्ख्याम् मिलित्वा प्रथं-
सति— “त्रिभिः पुरस्तादिति । अभिमन्त्रणमन्त्रास्तयः , धारण-
मन्त्रास्तयः , ते षट् सम्पद्यन्ते ; तस्य स्तावकां त्राहण्य मति-
दिशति— “तस्योक्तो बन्धुरिति । पिण्डपरिग्रहमन्त्रसङ्ख्याप्रस्तावे—
“ताः षट् सम्पद्यन्ते , षड् ऋतवः”-इत्यादिना ‡ ॥ ११ ॥

अथैतेषां पशूनां मावर्त्तनं विधत्ते— “अथैनान् पशूनि ।
स्वस्थानावस्थितानां मेवावर्त्तनम् । तत्रागन्तृणां पशूनां क्रमं विधत्ते
— “तेषां मजः प्रथम इति § । पूर्वम् ‘इतः’ श्रुदाहरणार्थं ‘यतां’
गन्तृणां ‘पशूनां’ मध्ये ‘अश्वः’ प्रथमो गतः , ‘रासभः’ मध्ये,
पश्चात् ‘अजः’ ; अधुना ‘अजः’ प्रथमः , ‘रासभः’ मध्ये,
पश्चात् ‘अश्वः’ । गमनागमनयोरुभयोरपि रासभस्य मध्येऽव-
स्थानम् , अश्वजयोरेव पौर्वापर्यम् । “सन्नं वा अन्वश्वः”-

* वा० सं० ११. ४६. १ , ४६. २ , ३ , ४०. १ । अत्राह मन्त्री-
धरः— “का० धारयन्नेषां सुपरि पिण्डं मनुष्यसृष्टान् प्रेतु वाणीं वृषादि
मित्यश्वरयोरेति । अन्वादीनां सुपरि पिण्डं धारयति तानसृष्टान्
प्रेतु वाणीं तेषोपरि वृषादि मिति खरोपरीति सूत्रार्थः । महा-
प्रङ्क्तिस्तावमाना अष्टार्षषट्पादा महापंक्तिः । आद्यापदैर्षावश्व-
देवतौ , द्वितीयोऽर्षोरासभदेवतः , तृतीयचतुर्थंपादौ अश्वौ”-इति ।

† पुरस्तात् २३८ ए० ४ पङ्क्तिः २३६ ए० १० पङ्क्तिपर्यन्तं दृश्यम् ।

‡ पुरस्तात् ३ प्र० ३ ब्रा० १० क० (२१३ ए०) दृश्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ३. १२ ।

इत्यादेरय मर्थः— अश्वादिपशुत्रयस्य क्षत्रियजातिसम्बन्धः, क्षत्रि-
यस्य राज्ञ इतरेभ्यस्त्रिभ्यो वैश्यशूद्रब्राह्मणेभ्यः पुरस्तात् गमनं
लोके दृष्ट मिति । तत्र यथा गमनसमये अश्वस्य प्राथम्यम्,
तथा ब्राह्मणस्यानूचानस्य स्वव्यतिरिक्तवर्षात् प्रथमगमनं च
दृश्यत इति अधुना अजस्य प्राथम्यम्, वैश्यशूद्रयोः क्षत्रियाद्
ब्राह्मणाद्वा पुरस्ताद् गमनं नास्तीति मृदाहरणसमये पुनरागमन-
समये च रासभस्य न प्राथम्यम् । तस्मात् कारणादेवम्— यान्ति
अश्वपूर्वाः प्रथमे, अधुनाजपूर्वा आगच्छन्ति 'अपापवस्यसाय'
पापपरिहाराय । ब्राह्मणेन क्षत्रियेण च 'एतो' वैश्यशूद्रौ
'अभितः' मध्ये 'परिगृह्णीतौ', 'अनपक्रमिणी' अनपक्रान्ती
'कुरुते' ॥ १२, १३ ॥

विधत्ते— "अथानवापुरुष मिति ऋ । तत्र पुरुष मिति
पञ्चमम् । "अग्निं पुरीष्य मिति † । तदीक्षणेन तेनापि 'अगवा-
युक्षणे' पुरुषपशुपतिनिधिना मृदं सम्भृतवान् भवति ॥ १४ ॥

विधत्ते— "त मजस्योपरिष्ठादिति । अजस्योपरि मृत्पिण्डं
धारयन्नेव 'एति' आगच्छेदध्वर्युः । तथाविधं गमनं सुभयथा
प्रयंसति— "आग्नेयो वा अज इति । 'अजः' अग्निदेवत्यः,
मृदप्यग्निः ; एतोऽजस्योपरि धारणात् स्नेन रूपेण स्वदेवत्वं
च सम्भृतवान् भवति । अपि अजो ब्राह्मणजातीयः ; ततो ब्राह्म-
णेनाप्येनं मृत्पिण्डं सम्भृतवान् भवति ॥ १५ ॥

अयाजसकागात् मृत्पिण्डस्यावरोहणं समन्त्रं विधत्ते ः—

• का० श्रौ० सू० १६. ३. १३ ।

† या० श्रौ० ११. ४०. २ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. १४ ।

‘अथैनः सुपावहरतीति । हे ‘ओषधयः !’ ‘युष्माः’ अत्र
शंसः सकारस्य “तस्माच्छसो नः”—इति ७ नत्वं कत्वं विसर्जनीयः,
युष्मानभिलक्ष्य ‘आयन्तम्’ आगच्छन्तं ‘शिवम्’ ‘एतं’ पुरोवृत्ति-
नम् ‘अग्निं’ ‘प्रति मोदध्वम्’ प्रतिमोदस्व भयराहित्यार्थम् ।

उत्तरार्द्धे † मृद्रूपोऽग्निः सम्बोध्यः । ‘विश्वाः’ ‘अनिराः’ ‘हरा’
—इत्यत्रनाम ‡ । अन्नप्रतिबन्धहेतून् अनाष्ट्यादीन्, ‘अमीवाः’
रोगाय ‘व्यस्यन्’ विक्षिपन्, हेतौ शब्दप्रत्ययः । रोगादिविघ्ने-
पाहेतोः ‘निषोदन्’ उपविशन्, ‘नः’ अस्माकं ‘दुर्मतिं’ दुष्टु-
तिमयीं मतिम् ‘अपजहि’ अपनयेति ।

प्रतिमोदध्वःमिति यदोषधीः प्रत्युक्तम्, तस्याभिप्राय माह—
“एतद्देतस्मादायत ओषधय इति । ‘आयतः’ अग्नेः सकाशात्
‘ओषधयो विभ्यति’ स्वस्वात्मानं भक्षयिष्यति किलेति । तत्परि-
हाराय प्रतिमोदध्व मिति । यतोऽग्निः शान्तः, ओषधयो यूयं
मेनं प्रतिमोदध्वम्, ‘शिवः’ सुखकर एव स्वरूपः ‘वः’
युष्मान् ‘अभ्येति’ अभिगच्छति ; न वो हिंसिष्यतीति तात्प-
र्यार्थः । उत्तरार्द्धगतं दुर्मतिपद व्याचष्टे— “सर्वे पाप्मानं
जहीति ॥ १६ ॥

द्वितीयं मन्त्रं विधत्ते— “ओषधयः प्रतिगृह्णीतेति ३”
हे ‘ओषधयः’ । ‘एनम्’ अग्निम् ‘प्रतिगृह्णीत’ । तां विधि-
नष्टि— ‘पुष्पवती’ पुष्पवत्य, पुष्पसम्पन्नाः, ‘सुपिप्पलाः’

* पा० सू० ६ १ १०३ ।

† वा० सं० ११. ४०, २ द्रष्टव्यम् ।

‡ निघ० २ व० ७ ख० १२ प्र० ।

§ वा० सं० ११ ४८ ।

सप्तमकाण्डादौ गार्हपत्यवयनप्रस्तावे वक्ष्यत इत्याह— “तासां
मुपरि वञ्चुरिति ० ॥ १८ ॥

“परिञ्चितं भवतीति । तासां विकीर्णाणां परिञ्चितं मिषं
परिहृतं भवेत् । परिञ्चित्करणं नाम रक्षोभीत्या पुरस्य करण
मित्यर्थः । प्रकारान्तरेण स्तौति— “अथो योनिर्वा इय मिति ।
इदं परिञ्चितं स्यात् योनिरूपम्, ‘इदं’ पिण्डरूपं ‘रेतः’
इत्यथ योनी ‘तिरः’ तिरोहितम् अप्रकाशं ‘सिच्यते’ । उक्त
मर्थे लोकप्रसिद्धया दृढयति— “तस्मादिति । ‘तस्मात्’ खलु
लोके ‘स्वया जायया अपि’ परिहृतस्याने ‘तिर इवैव’ ‘चिच-
रिपति’ चरितुं मिच्छति ॥ १९ ॥

“अथैनं विष्यतीति १ । ‘विष्यति’ प्रमुञ्चेत् । पूर्वं कृष्णा-
जिनपुष्करपर्णयोर्मध्ये पिण्डं निधाय, अन्तान् उद्गृह्य, योक्त्रेण
बन्धनं कृतम् ; तद् योक्त मन्तोदग्रहणञ्च मुञ्चेदित्यर्थः । “तस्य-
देवास्येति । पूर्वमन्तोपनदस्य बद्धस्य पिण्डस्य शोको जातः,
‘तां’ बन्धनजातां ‘शुचं’ ‘बद्धिर्वा’ तद्विमोकेन निहितवान्
भवति । किञ्च पुष्करपर्णं च योनिरूप मित्युक्तम् †, अतो
बन्धनरूपयोक्तविमोकात् ‘योनिरेव’ पिण्डं सुखाद्यात्मना जायता
मित्यभिप्रायेण तद्विमोक इत्यर्थः ॥ २० ॥

मन्तं विधत्ते— “विपाजसा पृथुनेति ‡ । पाज इति बल-
नाम ।। ‘पृथुना’ बलेन ‘शोशुवानः’ दीप्यमानोऽग्निस्त्व’

० उपरिष्ठात् (७ का० ५ प्र० १ ब्रा० ६, १० क०) दृश्ये ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. १५ क ।

‡ पुरस्तात् २०६ पृ० ७ क० दृश्यते ।

§ वा० स० ११ ५६ ।

|| निघ० २ अ० ६ ख० २ प० ३

‘द्विपः’ हेत्यान् ‘रक्षसः’ राक्षसांश्च ‘अमीवाः’ रोगांश्च ‘वि
 वाधस्त’ । एवं प्रत्यक्षतो याचित्वा, इदानीं मत्तिं परोक्षीकृत्य
 स्वयं माश्लिष्यमाणः ते ‘सुशर्मणः’ साधुशरणस्त, ‘बृहतः’,
 ‘सुहृदस्य’ शोभनाद्धानस्त ‘अग्नेः’ ‘अर्षीतो’ प्रकृष्टनीतो ‘शर्मणि’
 शरणे अहं ‘शाम्’ भवेय मित्यर्थः । मन्त्रस्वार्थयोस्तापर्थं
 भाह— “माधस्त सर्वान् पाप्मन इति, “आश्लिष माशास्ते
 इति च ॥ २१ ॥

अथ सूत्रम्— “अजलोमान्यादाय प्रागुदीचः पशून्मुख-
 तीति ० । तद् विधत्— “अथाजलोमानीति । ‘उदीचः प्राचः’
 ईमानदिगभिमुखान् ‘प्रसृजति’ विस्सृजेत् । तां दिशं प्रशंसति—
 “एषा होभयेपा मिति । गत मन्थम् ॥ २२ ॥ ५ [४. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपयत्राज्ञापभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।

पुमर्थांस्तुरो देयाद् विद्यातीर्थमद्वैतः ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहृद्यसुलापूरुषी स्वर्णगर्भम्,
 समाब्धीन् पञ्चसीरींश्चिदयतरुस्तताधेनुसीवर्णभ्रुमीः ।
 रत्नोद्भवां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थः,
 व्यथापीद्विखचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं षटक्ष ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णसुख्यः ,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकान्त मजडो राजतं राजपूष्य ।
 आच्योत्यं प्रान्यजन्मा लवणज मन्वृषः शार्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि मकत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गपवर्त्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसाम्बान्यधुरन्वरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 पठकाण्डे चतुर्थीऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

अथाजलोमैः सृष्टुजति । स्येभ्ने न्वेव यद्दे-
 वाजलोमैरेतद्वा ऽएनं देवाः पशुभ्योऽधि समभरं-
 स्तथैवैन मय मेतत् पशुभ्योऽधि समभरति तद्यद्-
 जलोमैरेवाजे हि सर्व्वेषां पशूनां रूप मय यल्लोम
 लोम हि रूपम् ॥ ४ ॥

मित्रः सृष्टुज्य । पृथिवीं भूमिञ्च ज्योतिषा
 सहेति प्राणो वै मित्रः प्राणो वा ऽएतदुये कर्मा-
 करोत् सुजातं जातवेदस मयञ्माय त्वा सृष्टुजामि
 प्रजाभ्य इति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ५ ॥

अथैतत्तयं पिष्टं भवति । शर्कराश्मायोरस-
 स्तेन सृष्टुजति स्येभ्ने न्वेव यद्देव तेनैतावती
 वा ऽइय मये ऽसृज्यत तद्यावतीय मये ऽसृज्यत
 तावती मेवैना मेतत् करोति * ॥ ६ ॥

रुद्राः सृष्टुज्य । पृथिवीं बृहवज्योतिः समी-
 धिर ऽद्रुत्वसौ वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरेतद्दे तद्द्रुद्रा
 सृष्टुज्य पृथिवीं बृहवज्योतिः समीधिरे तेषां

* 'करोति'—इति क, ख ।

उग्रां कृणोतु । शुक्रा वाहुभ्या मदितिर्दि-
 येति शुक्रा च हि करोति वाहुभ्यां च धिया च
 माता पुत्रं यथोपस्ये साग्निं विभक्तुं गर्भं ऽएति
 यथा माता पुत्रं सुपस्ये विभ्रयाटेषु मग्निं गर्भं
 विभर्त्विष्येतत् ० ॥ ११ ॥

त्रिभिः प्रयौति । त्रिष्टुदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
 मात्रा तावतैवैन मेतत् प्रयौति द्वाभ्यां सृ-
 ष्जति तत् पञ्च पञ्चत्रितिको ऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः
 संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
 तावत्तद् भवति त्रिभिरप उपसृजति तद्दष्टावष्टा-
 घरा गायत्री गायत्रीऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
 मात्रा तावत् तद् भवत्यथो ऽष्टाघरा वा ऽद्वय
 मयेऽसृज्यत तद्यावतीय मयेऽसृज्यत तावती मेवैना
 मेतत् करोति ॥ १२ ॥ ६ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

भाषयित्वा । 'स्था' । 'हि' यष्वात् ता एवम्भूता यूयं 'न'
 च्छान् 'ज्जे' च्छायाय 'दधातन' स्वरपयत । "तत्तननय
 नाय"—इति ० तस्य तनवादेः । 'महे' महति 'रषाय' रमणी
 याय 'चक्षसे' दर्शनाय, ज्ञानाय धत्तेति ॥ ॥ "यो व
 इति । 'व' युष्माक 'य' 'शिवतम' अतिशयेन सुखकर 'रस',
 'तस्य' रसस्य 'न' च्छान् 'इह' लोके 'भाजयत' भागिन
 कुर्वत । 'उगती' कामयमाना 'मातर इव' यथा मातर
 पुत्रस्य हित कामयन्ते, एव यूय मिति ॥ ॥ "तस्मा
 अर मिति । 'व' युष्माकम्बन्धिने 'तस्मै' रसाय 'अर' शीघ्रम्,
 'अल' पर्याप्त वा 'गमाम' गच्छेम । "क्रियार्थोपपदस्य"—इति †
 चतुर्थी । 'यस्य' रसस्य 'चयाय' च्छासु निवासार्थं हि स्वय
 'जिम्बघ' प्रीणयय । 'जिवि प्रीणनकर्मा ङ । येन रसेन
 च्छान् तर्पयय, त गच्छेम । हे 'द्याप' 'न' च्छान् 'जन
 यय' युष्मादीयभोगृह्णेत्योत्पादयतेति उच्यस्य सद्गृहीतोऽर्थः ॥

तिस्र ऋष, तत्रप्रतिपाद्या मङ्गदेवताश्च प्रथमति— "यां
 वै देवता मिति । 'पापो हि छेत्यादिका 'ऋक्' 'यां देवताम्'
 'अभ्यनुक्ता' अनुवदति, कर्त्तरि ऋ प्रत्यय । 'यां' देवतां 'यजु'
 मन्तोऽपि । यया ऋषा, येन यजुषा च, या देवता अन्यगुणा
 भिधानपुरस्कार प्रतिपाद्यते, सैव प्रतिपाद्या देवता, सा च
 प्रतिपादिका ऋक्, यजुर्मन्त्रपट्टेः प्रतीयमाना देवता नोक्त
 नीत्यर्थः । अत प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदोपचारेण 'एता'

* पा० सू० ७ १ ४५ ।

† पा० सू० २ ३ १४

‡ भा० प० ५६४ धा०

भापः 'एव' देवताः , 'एयः' "भापो हि ष्टाः"—इति 'त्रिचः' ।
 'तत्' तष्ठाद् 'याः' 'यमूः' यदःशब्दो विप्रकृतप्रदेयवचनः ।
 पूर्वे काण्डादौ अग्निसृष्टेरनन्तरम् अथवादि पृथिव्यन्तं सृष्टि
 मुक्ता * , "सोऽकामयताभ्योऽद्भ्योऽधि प्रजनयेय मित्युपक्रम्य † ,
 "तदिद मेक मेव रूपं" कृतवान् भवति । एव मनुसन्धानार्थं
 सुदकफेनसृष्टिसिक्तताशर्कराश्मादिसृष्टिरुक्तेति घयनादौ प्रति-
 पादितम् ‡ ॥ २ ॥

पिण्डे फेनासेचनं विधत्ते— "अथ फेनं जनयित्वेति § ।
 कपायोदकेषु हस्तचालनेन फेन सुष्याद्य पिण्डे तूष्णीं मासि-
 श्वेत । "यदेव तत्फेन इत्यादेरय मयः । पूर्वं "सोऽकामय-
 ताभ्योऽद्भ्यो हीमां प्रजनयेयम्"—इत्युपक्रम्य , "तदिद मेक मेव
 रूपं समदृश्यताप एव"—इति | , उदकलक्षणं रूप मुक्ता ,
 "सोऽकामयत भूय एव स्यादिति तेषानः फेन भसृजत"—इति ¶
 द्वितीयं फेनात्मकं रूपं सृष्ट्यात्मकम् । अत्र फेनस्य पिण्डे
 आसेचनेन पूर्वसृष्टफेनात्मकं द्वितीयं रूप मेव सृष्ट्रूपेऽग्नौ निहित-
 वान् भवति ।

अथ सितोऽग्नौ उदकेन सृष्टः सन्मिश्रणं विधत्ते— "अथ या
 मेव तत्र सृष्ट मिति । तत्र 'यां सृष्टं' 'संयोजति' जलेन सन्मि-
 श्रयति 'सा सृष्ट' । एतदन्तरं सृष्टं सृष्टात्मकं तृतीयं रूपम् ।
 तत्र ह्येव मान्नातम्— "अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् सोऽग्निरसृज्य-

* १ प्र० १ भा० ११ कर्कशः (४ प्र०) दृश्यम् ।

† , १ ५ प्र० ८ पङ्क्तितो दृश्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३ १७ ।

§ , १ ५ प्र० ८ पङ्क्तितो दृश्यम् ।

श्रवती ० । या एवंविधा सिनीवाली, सा । हे 'अदिति', हे 'महि' महीरूपे ! 'तुभ्यं' 'इस्तयोः' 'उखां' 'दधातु' स्याप्रयतु । "योषा धै सिनीवाली"—इत्यादिना योषात्वसमर्थनम् ॥ १० ॥

"उखां कृषोत्विति † । अयं तृतीयो मन्त्रः । तस्याय मर्थः,— 'अदितिः' अखण्डनीया, एतन्नामधेया देवता 'बाहुभ्यां' 'शतया' सामर्थ्येन 'धिया' बुद्ध्या च 'उखां' 'कृषोतु' करोतु । 'यथा माता, पुत्रं' 'उपस्ये' स्वीकृते 'विभर्त्सि', एवं सा अदितिः 'गर्भे' उखाभ्यस्तरे 'अग्निम्' 'आविभर्त्सु' सर्वतो धारयतु 'इति' ॥ ११ ॥

सन्निग्रहमन्त्रगतत्रित्वसङ्गां त्रिवृदग्न्यात्मना स्तौति— "त्रिभिः प्रथीति त्रिवृदिति । पूर्वं मज्जानोमशर्करादिसंभर्गे मन्त्री ही, ताभ्यां सहोक्तसङ्गां प्रशंसति— "हाभ्यां संसृजति, तत् पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निरिति । "पञ्चत्तं इति । "हेमन्तशिगिरयोः समासेन"—इत्युक्तम् ‡ । अग्नेः संवत्सरात्मकत्वात्, अग्नेश्च पञ्चसङ्ख्याया तद्रूपां सृष्टं सम्पादितवान् भवति, अथोदकक्षीचने "आयो हि षेत्याद्यास्तिस्त्रः, ताभिः सहैतां पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— "त्रिभिरप उपसृजति तदष्टाविति । अग्नेर्गायत्रत्वं सङ्ख्यासामान्यात् । तथाचान्यत्राम्नातम्— "यद्देवाष्टावग्निरूपाणि अष्टाधरा गायत्री, तस्मादाहुर्गायत्रोऽग्निरिति"—इति § ।

* अशुद्धं पदं मिदं स्यात् सायणस्य, "न कर्मधारयात्मत्वर्थोयो बहुव्रीहिस्येत, तदर्थप्रतिपत्तिकरः"—इति वैयाकरणसिद्धान्तात् ।

† वा० सं० ११. ५७ ।

‡ ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

§ १ प्र० ३ ब्रा० ६ क० (३१ ए०) इत्यथम् ।

यद्देवाह मखुय शिरो ऽसीति । जायत ऽप्य
 एतद्युञ्जीयते शीर्षतो वै मुखतो जायमानो जायते
 शीर्षतो मुखतो जायमानो जायाता ऽइति ॥ २ ॥

तं प्रथयति । व्वसवस्त्वा क्वाणन्तु गायत्रेण
 छन्दसाङ्गिरस्वदित्यय् छैष लोको निधिस्तु मेतद्-
 सवो गायत्रेण छन्दसाकुर्वन्स्तथैवैन मयु मेतद्
 गायत्रेण छन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा
 ऽङ्गिरा भ्रुवासीति स्थिरासीत्येतद्यो प्रतिष्ठिता-
 सीति पृथिव्यसीति पृथिवी छेप निधिर्धारया मयि
 प्रजात् रायस्योषं गौपत्य् सुवीर्य् सजातान्यज-
 मानायेत्येतद् व्वसव इमं लोकं कृत्वा तुस्मिन्नेता
 माशिप माशासत तथैवैतद्यजमान इमं लोकं
 कृत्वा तुस्मिन्नेता माशिप माशास्ते तां प्रादेशमात्रीं
 कृत्वाघाद्यै सर्व्वतस्तीर मुन्नयति ॥ ३ ॥

अथ पूर्व्वं मुञ्चि मादधाति । रुद्रास्त्वा क्वाणन्तु
 चैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदित्यन्तरिक्षे छैष उद्विस्तु
 मेतद् रुद्रास्त्वेष्टुभेन छन्दसा कुर्वन्स्तथैवैन मयु मेतत्
 चैष्टुभेन छन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा
 ऽङ्गिरा भ्रुवासीति स्थिरासीत्येतद्यो प्रतिष्ठिता-

सौत्यन्तरिचु मसौत्यन्तरिचुः छेष उद्विर्धारया मयि
 प्रजाः रायस्योषं गौपत्यः सुवीर्यः सजातान्यज-
 मानायेत्येतद्वै रुद्रा अन्तरिचं कृत्वा तस्मिन्नेता
 माशिष माशासत तथैवैतद्यजमानो ऽन्तरिचं कृत्वा
 तस्मिन्नेता माशिष माशास्ते ताः संलिप्य स-
 श्रच्छा ॥ ४ ॥

अथोत्तर सुद्धि मादधाति । आदित्यास्त्वा कृ-
 श्वन्तु जागतेन कुन्दसाङ्गिरस्वदिति द्यौर्द्वेष उद्विस्त
 नेतदादित्या जागतेन कुन्दसाकुर्व्वंस्तथैवैन मय
 नेतज्जागतेन कुन्दमा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो
 वा ऽङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतदुयो प्रति-
 ष्ठितासीति द्यौरसीति द्यौर्द्वेष उद्विर्धारया मयि
 प्रजाः रायस्योषं गौपत्यः सुवीर्यः सजातान्यज-
 मानायेत्येतद्वा ऽआदित्या दिवं कृत्वा तस्या नेता
 माशिष माशासत तथैवैतद्यजमानो दिवं कृत्वा
 तस्या नेता माशिष माशास्ते ॥ ५ ॥

अथेतेन चतुर्थेन यजुषा करोति । विश्वे

त्वा देवा वैश्वानराः ऋग्वन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गि-
 रस्वदिति दिशा हैतद्यजुरेतद्वै विश्वे देवा वैश्वान-
 नरा एषु लोकेषूखाया मेतेन चतुर्थेन यजुषा दिशो-
 ऽदधुस्तथैवैतद्यजमान एषु लोकेषूखाया मेतेन
 चतुर्थेन यजुषा दिशा दधात्यङ्गिरस्वदिति प्राणो
 वा ऽचङ्गिरा ध्रुवासोति स्थिरासीत्येतदुधो प्रति-
 ष्ठितासीति दिशोऽसीति दिशो ह्येतद्यजुर्धाराया
 मयि प्रजाऽरायस्पोषं गौपत्यऽसुवीर्यं सजा-
 तान्यजमानायेत्येतद्वै विश्वे देवा वैश्वानरा
 दिशः कृत्वा तास्वेता माग्निष माशासत तथैवै-
 तद्यजमानो दिशः कृत्वा तास्वेता माग्निष
 माशास्ते ॥ ६ ॥

तेनैतेनान्तरतश्च वाह्यतश्च करोति । तस्मा-
 देषां लोकाना मन्तरतश्च वाह्यतश्च दिशोऽपरि-
 मित मेतेन करोत्यपरिमिता हि दिशः ॥ ७ ॥

तां प्रादेशमात्री भुवोर्ध्वां करोति । प्रादेश-
 मात्रो तिरुर्ध्वां प्रादेशमात्रो वै गर्भो विश्वयुर्वीनि-
 रेषा गर्भसन्मितां तदुोनिं करोति ॥ ८ ॥

सा यदि व्यर्धयसी प्रादेशाख्यात् । एतेन
यजुषा ऋसोयसौ कुर्याद्यदि ऋसोयस्येतेन व्यर्ध-
यसीम् ॥ ९ ॥

स यद्येकः पशुः स्यात् * । एकप्रादेशां कुर्या-
द्य यदि पञ्च पशवः स्युः पञ्चप्रादेशां कुर्यादिपु-
मावीं वा वीर्यं वा † इपुर्वीर्यसम्मितैव तद्भवति पञ्च-
प्रादेशा ह स्म त्वेव पुरेपुर्भवति ॥ १० ॥

अथ तिरुञ्चीं रास्तां पर्यस्यति । दिशो ह्येव
सैतद्वै देवा इमांल्लोकानुखां † कृत्वा दिग्भिरदृष्ट-
हन् दिग्भिः पर्यतन्वंस्रुथैवैतद्यजमान इमांल्लोका-
नुखां ‡ कृत्वा दिग्भिरदृष्टति दिग्भिः परि-
तनोति ॥ ११ ॥

ता मुत्तरे विवृतीये पर्यस्यति । अत्र ह्येषां
लोकाना मन्ताः समायन्ति तदेवैनांस्तद् दृष्ट-
ति § ॥ १२ ॥

* 'स्यात्'—इति ग, घ ।

† 'इमांल्लोकां'—इति ग, घ ।

‡ 'इमांल्लोकां'—इति ग, घ ।

§ 'दृष्टति'—इति ख ।

आदित्यै रास्तासीति । व्वरुण्या वै यज्ञे रुञ्जुर-
वरुण्या मेवैना मेतद्रास्तां कृत्वा पर्ययति * ॥ १३ ॥

अथ चतस्र ऊर्ध्वाः करोति । तूष्णीं मेव दिशो
हैष ता एतद्दे देवा इमांल्लोकानुखां † कृत्वा
दिग्भिः सर्वतो दृष्टंस्तथैवैतद्यजमान इमां-
ल्लोकानुखां कृत्वा दिग्भिः सर्वतो दृष्टति ॥ १४ ॥

ता एता ऐतस्यै भवन्ति । एतद्वा ऽएता एता
मस्तभुवंस्तथैवैना मेतत् स्तभुवन्ति तद्यदत् ऊर्ध्वं
तदेतया तिरुच्यता दृढ मथ यदतोर्वात्तदे-
ताभिः ॥ १५ ॥

तासा मध्येषु स्तनानुन्नयन्ति । एतद्दे देवा
इमांल्लोकानुखां कृत्वैतै स्तनैः सुर्वान् कामानदु-
हत तथैवैतद्यजमान इमांल्लोकानुखां कृत्वैतै
स्तनैः सुर्वान् कामान् दुहे ‡ ॥ १६ ॥

सैषा गौरैव § । इमे वै लोका उखिमे लोका

* 'पर्ययति'—इति ख ।

† 'इमांल्लोका'—इति ग, घ ।

‡ 'दुहे'—इति ग, 'दुहे'—इति घ ।

§ 'गौरैव'—इति ग, घ ।

गौस्तुत्या ऽएतद्रुधो येषा तिरुथी गुस्ता सा वि-
द्वतीये भवति विद्वतीये हि गोरुधः ॥ १७ ॥

तुस्यै स्तनानुन्नयति । ऊधसस्तत् स्तनानु-
यति सा चतुस्तना भवति चतुस्तना हि
गौः * ॥ १८ ॥

ताए हैके द्विस्तनां कुर्वन्ति । अथो ऽअष्ट-
स्तनां न तथा कुर्याद्ये वै गोः कनीयस्तनाः
पशुषो ये भूयस्तना अनुपजीवनीयतरा वा ऽअस्यैते
ऽनुपजीवनीयतराए हैनां ते कुर्वन्तेऽथो ह ते न गां
कुर्वन्ते शुनीं वार्वि वा वृडवां वा तस्मात्तथा
न कुर्यात् ॥ १९ ॥

अथास्यै विल मभिपद्यते । अदितिष्टे विलं
शृभ्यात्विति व्वाग्वा ऽअदितिरेतद्वा ऽएनां देवाः
कृत्वा व्वाचादित्या निरष्ठापर्यस्त्यैवैना मयु सेतत्
कृत्वा व्वाचादित्या निष्ठापयति ॥ २० ॥

तां परिगृह्य निदधाति । कृत्वाय सा मही
सुखा मिति कृत्वाय सा महती सुखा मित्येतन्

* 'गौः'—इति ग, घ ।

मृन्मयीं योनिं मग्नुय इति मृन्मयीं ह्येषा योनि-
 रग्नेः पुत्रेभ्यः प्रायश्चददितिः अपयानित्येतद्वा
 ऽएना मुदितिः कृत्वा देवेभ्यः पुत्रेभ्यः अपणाय
 प्रायश्चक्षुषैवैना मयु मेतत् कृत्वा देवेभ्यः अपणाय
 प्रयच्छति ॥ २१ ॥

ता ह्येके तिस्रः कुर्वन्ति । त्रयो वा ऽद्भमे
 लोका इमे लोका उखा इति ब्रुदन्तोऽथो अन्यो
 ऽन्यस्यै प्रायश्चित्त्यै यद्दीतरा भेरस्यते ऽथेतरस्यां
 भरिष्यामो यद्दीतराथेतरस्या मिति न तथा कुर्यादयो
 वा ऽएषु निधिः प्रथमोऽयए सु लोको यः पूर्वं
 उद्भिरन्तरिचं तद्य उत्तरो द्यौः साथ- यदेतच्चतुर्थं
 यजुर्दिशो ह्यैव तदेतावद्वा ऽद्भदए सर्वं यावदिमे
 च लोका दिशश्च स यदुत्रोपाहरेदति तद्रेचयेद्युद
 वै यज्ञेऽतिरिक्तं क्रियते यजमानस्य तद् द्विपन्तं
 भ्रातृव्य मभ्यतिरिच्यते यदु भिन्नायै प्रायश्चित्ति-
 रुत्तरश्चिस्तदन्वाख्याने ॥ २२ ॥ ७ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् [पृ. २.] ॥

अथोखाया षधस्तात् पर्याप्तसृत्पिण्डादानं विधत्ते— “अथ
 सृत्पिण्ड मिति । ‘निधिः’ नाम उखाया षधस्तानम्, तस्मै ;
 ‘यावन्तं’ पर्याप्तं ‘मन्यते’ यजमानः, तावन्तम् षाददीत । उखा-
 करणे यजमानः कर्त्ता । तथाच कात्यायनः— “यजमान उखा
 करोति सृद मादाय मखस्य शिर इति”—इति ० । षादाने मन्त्रं
 विधत्ते— “मखस्य गिरोऽसीतीति † । एतद् यजुष्याचष्टे—
 “यज्ञो वै मख इति । यथा षाहवनीयो यज्ञस्य शिरः, अग्न्या-
 धारत्वात् ; एवं सृत्पिण्डोऽपि षग्ध्याधारत्वात् षाहवनीयस्य चीय-
 मानत्वाच्च नक्षण्या यज्ञशिर इत्युच्यते ॥ १ ॥

प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति— “यद्देवाह मखस्येति ।
 इष्टकाभिधीयते इति यत्, तत् एषोऽग्निर्जायते । चयनं नाम
 जन्मेत्यर्थः । लोके ह्युत्पद्यमानः पुरुषः प्रथमं ‘शीर्षतः’ शिरःप्रसृ-
 त्तिक एव ‘धीयते’ जायते । एव मग्निः शीर्षतो जायता मित्यभि-
 प्रायेण “यज्ञस्य गिरोऽसि”—इत्युक्तम् । ‘जायते’—इति जनेः
 पञ्चमलकारे रूपम् ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं समन्त्रं विधत्ते— “तं प्रथयतीति ‡ । ‘प्रथयति’
 विस्तारयति । उखा नाम लोकत्रयात्मिकेति स्तुता, तत्र ‘निधिः’
 भूलोकः ; उत्तरत्र “द्वौर्ध्वं प उद्धिर्धारयेति श्रवणात् § । उत्त-
 रोत्तरसृत्पिण्डपक्षेपौ अन्तरिक्षद्युलोकिकात्मकौ ; अतो मन्त्रत्रये-
 ऽपि लोकत्रयवाचकानि पदानि विद्यन्ते । यथा,

* का० श्रौ० सू० १६. ३ १३ ।

† वा० मं० ११. ५७. २ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३ २६ ।

§ एतस्मिन्नेव ब्राह्मणे पञ्चमकण्डां (२६१ पं० १२५०) दृश्यम् ।

निधिपथममन्य एव मान्नायते—

“वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवासि पृथिव्यसि धारया मयि प्रजाप् रायस्योषं गीपत्यं सुवीर्यं सजातान् यजमानाय”—इति * ।

अयं अर्थः,—‘वसवः’ नाम भूलोकरक्षका देवाः ‘त्वा’ त्वाम् उखां भूलोकात्मिकां ‘कृण्वन्तु’ कुर्वन्तु ‘गायत्रेण छन्दसा’ सह ‘अङ्गिरस्वद्’ प्राणवत्, हे उखे ! ‘ध्रुवा असि’ स्थिरा असि, ‘पृथिवी’ भूलोकात्मिका च भवसि । “धारया मयि”—इति यक्षुः-श्रेण्ये यजमाने आश्रित भागास्ते ; यजमानाय मयीति सप्तमी-निर्हेगात् । ‘यजमानाय’—इति सप्तम्यर्थे चतुर्थी । ‘प्रजा’ ‘धारय’ स्थापय । ‘रायस्योषं’ धनपुष्टिम्, ‘गीपत्यं’ गवां पतित्वम्, ‘सुवीर्यं’ सुवीराणां कर्म, अथ ‘सजातान्’ समानोदरे जातान् भ्रातृन्पि । धारयेति सर्वत्र सम्बन्धः ॥

अन्तं व्याचष्टे,—“अयं हैय लोको निधिरिति । ‘एयः’ भूलोकः ‘निधिः’ उखाया अधस्तलम् । तदेतत् यथा ‘वसवोऽकुर्वन्’, एवं यथापि वसव इति पाठेन भूलोक मेव कृतवान् भवति । ध्रुवासीत्यस्य व्याख्यानं स्थिरासीति, तस्य व्याख्यानं प्रतिष्ठितासीति । पृथिव्यसीत्यस्य व्याख्यानं पृथिवी ह्येव निधिरिति । निधिर्नामीखाया अधस्तल मिति प्रागुक्तम् † । धारया-मौत्थादिना यजमानस्य स्वाशीराशासनम् ॥

उत्तरत्रोखाया कर्तृपरिमाणं वक्ष्यते ‡, अत्र निधिस्तिर्यग्-

* वा० सं० ११. ५८. १ ।

† प्रथमकण्ठीव्याख्याने (२६७ पृ० २ पं०) द्रष्टव्यम् ।

‡ अष्टमकण्ठीदृष्टव्यम् (२६२ पृ० १६ पं०) ।

विस्तारस्य परिमाणं विधत्ते— “तां प्रादेशमार्ती मिति । ‘तां’
निधिं पर्याप्तां मृदं तिर्यक् ‘प्रादेशमार्तीं कृत्वा’ ‘अथ’ अन्तरम्
‘अस्यै’ अस्याः विस्तारिताया निधिर्मृदः ‘सर्वतः’ ‘तीरम्’ अन्तम्
‘उचयति’ ऊर्ध्वं कुर्यात् । तथाच सूत्रम्— “वसवस्त्विति प्रथय-
त्यन्तानुमीय सर्वतः”—इति ० ॥ ३ ॥

अथ तिर्यक् प्रादेशमात्रं विस्तारिताया निधिर्मृदः उपरि
मृत्पिण्डप्रक्षेपमन्त्रं विधत्ते— “अथ पूर्वं मृदि मादधातीति । ‘पूर्वे’
प्रथमम् । ‘उहि’-शब्दो मृत्पिण्डप्रक्षेपवाची । अत एव कात्यायनः—
“प्रथमं धातु मादधाति”—इत्युक्तवान् १ । धातुशब्द उचरोत्तर-
क्रमेणायस्यान माह ; “त्रिधात्वलावुपात्रम्”—इत्यादिप्रयोगदर्श-
नात् ॥

अथ द्वितीयमन्त्र एव मान्नायते— “रुद्रास्वा कृण्वन्तु त्रैष्टु-
भेनच्छन्दसाऽङ्घ्रिरस्वद् धुशास्यन्तरिच मसि धारया मयि प्रजाप्त्
रायस्योपं गौपत्यत् सुवीर्यत् सजातान् यजमानाय”—इति १ ।

मन्त्रस्याय मर्थः,— हे उहि । त्वां ‘रुद्राः’ अन्तरिक्षाभि-
मानिनः ‘कृण्वन्तु’ । अत्र मन्त्रे ‘त्रैष्टुभेन कृन्दसा’—इति, ‘अन्त-
रिच मसि’—इति च विशेषः । श्रेयं पूर्ववत् । निधेर्भूलोकात्मकत्वा-
दुपरिनिहितमृत्पिण्डस्यान्तरिक्षलोकात्मकत्वम् । मन्त्रव्याख्यापकं
ब्राह्मण मपि पूर्ववत् ।

* का० श्रौ० सू० १६. ३. २६, २७ क ।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ २७ ख ।

‡ धातुशब्दाङ्गप्रक्षेप एव । प्रथितस्य तलप्रान्तावुत्तरीय ऊर्ध्वान्
गमयति, धातुं प्रथमपिण्डिकाम् का० श्रौ० सू० ६० ।

§ वा० सं० ११ ५८. २ ।

“संनिष्येति । तां निधेरुपरिनिहितां सृष्टं ‘संनिष्य’ सम्प्राप्त्यं
‘संश्लेषण’ श्लेषां स्निग्धां कुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ प्रथमोद्देशरुपरि अन्यमृत्पिण्डप्रक्षेपं समन्तं विधत्ते—

“अथोत्तर सुद्धि मादधातीति † ।

अथ तृतीयमन्त्र एव मान्नायते—

“आदित्यास्वा कृषन्तु जागतेन हृन्दसाऽङ्गिरस्रद् भ्रुवांसि
द्यौरसि धारया मयि प्रजाए रायस्योषं गौपत्यए सुवीर्यए सजा-
मान् यजमानाय”—इति ‡ ।

अत्र आदित्या द्युलोकाभिमानिनो देवताः त्वा मुखां कुर्वन्तु ।
अत्र ‘जागतेन हृन्दसा’—इति, ‘द्यौरसि’—इति च विशेषः । शेषं
पूर्ववत् । प्रथमोद्देशरुपरि विहितमृत्पिण्डस्य
द्युलोकात्मकत्वम् ॥ ५ ॥

अथ निधेरुद्विद्वयस्य च समीकरणं समन्तं विधत्ते— “अथै-
तेन चतुर्थेनेति § । उक्तमन्त्रत्रयापेक्षया षतस्य यजुपद्यतुर्धत्वम् ।
‘वैश्वानराः’ विश्वनरसम्बन्धिनी ‘विश्वेदेवाः’ त्वाम् ‘आनुष्टुभेन
हृन्दसा’ कुर्वन्ति । “दिगो हैतद्यजुरित्यादेरय मयः,—
उखायां लोकत्रयात्मकत्वात् ‘एतेन’ ‘यजुषा’ समीकरणेन तस्या
दिग एव निहितवन्तो भवन्ति ।

सोऽयं चतुर्थो मन्त्रः—

“विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृषन्त्वानुष्टुभेन हृन्दसाङ्गिरस्रद्

* का० श्रौ० सू० १६ ३ २८ क ।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ २८ ख ।

‡ वा० मं० ११ ५८ २ ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ३ २८ ।

भ्रुवांसि, दिशोऽसि धारणा मयि प्रजाए रायस्योपं गौपत्वए
सुवीर्यए सजातान् यजमानाय"—इति * ।

अत्र मन्त्रे 'भानुशुभेन छन्दसा'—इति, 'दिशोऽसि'—इति
च विशेषः ॥ ६ ॥

पूर्वम् "अथैतेन चतुर्थेन यजुषा करोतीति क्रियासामान्य
मुक्तम्, तद् विगिनष्टि— "तेनेतेनास्तरतय वाह्यतयेति । 'अन्त-
रतः' उद्दिश्यस्य मध्यदेशे अपरिमितं छिद्रं कुर्यात्, 'वाह्यतः'
अपि निम्नोन्नतत्वपरिहारेण सर्वतः समं कुर्यात् । एतस्य
यजुषी दिशात्मकत्वात्, उखायाश्च लोकत्रयात्मकत्वात्, 'एतेन'
अन्तरतो वाह्यतश्च समीकरणेन लोकत्रयस्य मध्ये बहिष्य 'अपरि-
मिता दिशः' निहितवान् भवति ॥ ७ ॥

उखाया ऊर्ध्वपरिमाणं विधत्ते— "तां प्रादेशमात्री मिति ।
एवकारेण परिमाणास्तरनिवृत्तिः । ऊर्ध्वं यथा प्रादेशमात्री,
तिरथीनापि प्रादेशमात्री † । तिर्यक् प्रादेशमात्रीति निधि-
प्रथनसमये प्रागुक्तम् ‡ । ऊर्ध्वतिर्यक् समा कार्येत्यर्थः ।

तत्परिमाणं प्रयंसति— "प्रादेशेति । 'योनिं' गर्भसदृशीं
कृतवान् भवति । उखाया योनित्वम् अग्न्याधारत्वात्, अग्नेश्च
गर्भत्वम् तन्मध्ये संवत्सर मवस्थानात् ॥ ८ ॥

सर्वथोखा प्रादेशमात्री कर्त्तव्येत्याह— "सा यदीति । 'यदि'
'सा' उखा 'प्रादेशाद्' 'वर्षीयसी' अधिकपरिमाणा 'स्यात्',
तर्हि 'एतेन' "विश्वे त्वा देवाः"—इति 'यजुषा' 'ऋषीयसीम्' अधि-

* वा० सं० ११. ५८. ३ ।

† का० श्री० सू० १६. ३. २४ ।

‡ २६० ए० १३ पं०, २६६ ए० १ पं० दृश्ये ।

कांश्च परिहृत्य प्रादेशमात्री मेव कुर्यात् । 'यदि' उखा 'ऊषीयसी' स्यात्, 'एतेन' यजुषा तिर्यग् प्रादेशसम्भिता मेव कुर्यात् ॥ ८ ॥

उखायाः परिमाणं पञ्चदशानामपेक्षया विकल्पित मिति दर्शयति— "स यथेकः पशुः स्यादिति । एकपशुपक्षे एव प्रादेशमात्री उखा कर्त्तव्या ; पञ्चपशुपक्षे पञ्चप्रादेशपरिमाणा, इषुमात्री वा कर्त्तव्या । एतत् परिमाणद्वयं तिर्यगपेक्षया ; ऊर्ध्वपरिमाणं त्वचापि एकप्रादेशमात्रीति । तथा च कात्यायनेन सूत्रितम्— "प्रादेशमात्रीं तिर्यगूर्ध्वञ्च, पञ्चप्रादेशा मिषुमात्रीं वा तिर्यक् पञ्चपशो"—इति * । तिर्यगेव पञ्चपशुपक्षे परिमाणद्वयम्, ऊर्ध्वन्तु एकप्रादेशैवेत्यर्थः ॥ १० ॥

अथोखाया उत्तरभागे वर्त्तिकरणं विधत्ते— "अथ तिरथी मिति † । 'पर्यस्यति' परितः सर्वतः कुर्यात् । तां रास्त्रां दिगात्मना स्तौति— "एतद्दे देवा इत्यादिना । पूर्वं 'देवाः' यथा 'उखां कृत्वा' 'दिग्भिः' दृष्टा मकुर्वन्, एवं यथा वर्त्तिकरणेन दिग्भिरेव विरातां दृष्टाञ्च कृतवान् भवति ॥ ११ ॥

रास्त्राकरणस्य स्थानं विधत्ते— "ता मुत्तरे विष्टतीय इति ‡ । उखां त्रिधा विभज्य 'उत्तरे' अर्धे 'विष्टतीये' तृतीयभागादप्यदूरे प्रदेशे उखाकण्ठप्रदेशे वर्त्ति सर्वतः तिरथीनां कुर्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

मन्त्रं विधत्ते— "अदित्यै रास्त्रासीति § । हे वर्त्ते । 'अदित्यै'

* का० श्रौ० सू० १६. ३. २४, २५ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. २० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. २० ख ।

§ वा० सं० ११ ५६. १ ।

प्रदीनाया देवमातुः 'राज्ञा' रगना 'षति' 'इति' । राज्ञा-
पदस्याभिप्राय माह— "वदन्त्या वै यज्ञ इति । पागस्य वरुणो
देवतेति प्रागुक्तम् * ; राज्ञा 'षवरुण्या' अपाशत्वात् ॥ १३ ॥

चम्यायतस्त्री वर्त्तीविधत्ते— "यद्य चतस्र ऊर्द्धा इति ।
'गूष्णीम्'—इति मन्व्यप्रतिषेधः । एताः वर्त्तयः उखायाचतुर्दिशं
कार्याः । तथाच सूत्रम्— "ऊर्द्धास्तूर्णीं प्रतिदिशं चतस्रो-
ऽपरा वर्त्तीः प्राप्ताः"—इति † । कण्ठगतवर्त्तिपर्यन्तं प्रतिदिशं
चतस्रः तूर्णीं कार्या इत्यर्थः । राज्ञाचतुष्टयं दिगात्मना स्तूयते—
"दिगौ ह्येव ता इत्यादिना । ऊर्द्धानां धरामूषां तृतीयोत्तर-
कृतराज्ञापयेन्तम् ॥ १४ ॥

तां विधत्ते— "ता एता एतस्यै भवन्तीति । "तद्यदत ऊर्द्धं
मिति । उत्तरवर्त्तिकरणेन चतस्रो लोका ऊर्द्धस्थितं सर्वं दृढं
भवति । उखाया लोकात्रयात्मकत्वात् दार्ढ्याय वर्त्तयः कर्षव्या
इति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥

अधोर्द्धवर्त्तीना मन्ते स्तनोन्नयनं विधत्ते— "तासा मयेषु
स्तनाविति ‡ । स्तना इव 'स्तनाः', तदाकाराः कुर्यादित्यर्थः ।
"एगद्वै देवा इत्यादेः कण्ठिकात्रयस्याय मर्धः, — पूर्वं देवा
लोकात्रयात्मिकां गोरुपा मुखं कृत्वा तस्याः ऊर्ध्वस्थानीयायाः
विष्टतीयभागे कृतायास्त्रिरथीनाया राज्ञायाः समीपे वर्त्तिराज्ञा-
शेषु चतुरः स्तनान् कृत्वा, तेभ्यः सर्वान् कामान् दुग्धवन्तः ,

* पुरस्तात् (२ भा० २७३ पृ० ३ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६० ३० ३१ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६० ४ १ ।

तथायं यथापि स्वाभिनविताम् कामान् दोग्धुं चतुरः स्तनान्
 कुर्यादिति । गोरुधोऽपि विष्टतीयभागे भवति, सापि गौचतुस्ता-
 भीति तस्ताम्यम् ॥ १४, १७, १८ ॥

चतुस्तनपथं सिद्धान्तायितुं शाखात्तरानुसारेण पक्षात्तर
 मनुषदति— “तां द्वैक इति ० । तथाच तैत्तिरीयाः— “द्वि-
 स्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहाय, चतुस्तनां करोति पशूनां
 दाहाय, षट्स्तनां करोति छन्दसां दोहाय”—इति १ ।
 द्विस्तनपथे एकस्मिन्नेव वर्धये क्रियते स्तनद्वयम्, षट्स्तनपथे
 एकेकस्मिन् वर्धये द्वौ द्वाविति । तत्पक्षद्वयं दृश्यति— “न
 तथा कुर्यादिति । ‘घे’ पशवो ‘गोः’ पशोरपेक्षया ‘कनीय-
 स्तनाः’ अल्पस्तनाः, ‘घे’ च ‘भूयस्तनाः’; अल्पभूयस्त्वे गवा-
 पेक्षयेति वक्तुं गोरित्युक्तम् । सा द्वि चतुस्तना । स्तनचतुष्टया-
 दर्वाक्स्तना भूयस्तना वा ये पशवः, ते ‘अनुपजीवनीयाः’
 अभोग्याः भवन्ति । यदि ‘एनाम्’ उखां द्विस्तना षट्स्तनां वा
 कुर्यात्, तर्हि अनुपजीवनीयां भोगानर्हा मेव कुर्युः, न तु
 गां भोग्याम् । अभोग्या मेव दर्शयति— “शुनी मिति । षट्-
 स्तनकरणे ‘शुनी’ शुनः स्त्रियम्, द्विस्तनकरणे ‘प्रविं वड’वां
 वा’ कृतवन्ती भवन्ति । ता यथा भोग्या न भवन्ति, एवं
 द्विस्तना षट्स्तना वा उखा न भोगाहेति तथाकरण मयुक्त
 मित्यर्थः ॥ १९ ॥

विधत्ते— “अथास्ये बिल मिति ३ । ‘बिलं’ कण्ठविवरम्

‘पभिपद्यते’ गृह्णाति । मन्त्रं विधत्ते— “अदितिष्ट इति * ।
 हे उखे । ‘ते’ ‘विलम्’ अदितिः गृह्णातु । द्वयहोर्भः † ।
 अदितिर्वागूर्णपत्वेन म्नुयते— “वाग् वा अदितिरिति । “निष्ठा-
 पयतीति । निष्ठितां परिसमाप्तां करोति ॥ २० ॥

‘उद्यानिधानं समन्त्रं विधत्ते— “तां परिगृह्येति ‡ । ‘परि-
 गृह्य’ दृटां गृहीत्वा निदध्यात् ‘ताम्’ उखात् ।

मन्त्रशाय मर्षे,— ‘सा’ अदितिः ‘मही’ भूर्गुपां महर्ती वा
 ‘मृन्मयी’ गृहिकारभूताम् ‘पग्नये’ पग्न्यर्थे ‘योभि’ स्थानम्
 उखा ‘कृत्वाय’ “तो यक्” § कृत्वा ‘पुत्रेभ्यः’ अघयन्तु, पक्षा
 कुर्वन्तु इति । अतो हेतोः ‘अदितिः स्वपुत्रेभ्यो देवेभ्यः’ प्रायश्च-
 दिति सम्यग्भ्यः । अघते. पञ्चमन्त्रकारे रूपम् ॥

मन्त्रं प्रतिपाद मनुष्य व्याचष्टे— “कृत्वाय सा मही मुखा
 मिति । ॥ २१ ॥

उखा एकैव करणीयेति सिद्धान्तयितुं केषाञ्चित् पक्षं सोप-
 पत्तिक मनुवदति— “ता द्वैके तिस्रः कुर्वन्तीति ¶ । ‘ताः’
 उखाः, ‘एके’ आचार्याः ‘तिस्रः’ कुर्वन्ति । तत्र युक्तिः—
 “त्रयो वा इमे लोका इति । उखाः खलु लोकात्मिकाः, ‘लोकाः’
 च ‘त्रयः’ ; अतो लोकसङ्ख्याया उखाः कर्त्तव्या. ‘इति’ ‘वदन्तः’

* वा० ख० ११ ५६. २ ।

† पा० द. २. ३२ ख० १ वा० ।

‡ का० श्री० सू० १६ ४ ४ ।

§ पा० सू० ७ १. ४७ ।

¶ पा० सं० ११ ५६ २ ।

॥ का० श्री० ख० १६ ४ ५ ।

एके तिस्रः कुर्वन्तीति सम्बन्धः । युक्त्यन्तरं माह—“अथो
अन्योन्यस्या इति । यदि एका भिद्येत, तर्हि अन्यस्या मन्त्रिं
भरिष्यामः । “यदीतराद्येतरस्या मिति । अतोऽन्योऽन्यस्ये प्राय-
श्चित्त्यथे तिस्र उखाः कर्त्तव्या इत्यर्थः ।

तं पक्षं दूषयति—“यो वा एष निधिरित्वादिना । निधि-
रेकः, ऊर्द्धिद्वयश्च, भूमिकादि त्रयम्; दिग्द्य सर्वे जगत्;
न ततोऽतिरिक्तं मस्ति । अतो लोकत्रयात्मिकाया मुख्यायां कृता-
याम् ०, ‘यद्’ यदि अन्यदुखादयम् ‘उपाहरेत्’ सम्पादयेत्, तर्हि
‘तत्’ लोकादिकम् अति-रिचयेत्; ‘यद् यज्ञे’ इतिरिक्तं क्रियते,
‘तत्’ अतिरिक्तं कर्म ‘यजमानस्य द्विपक्षम् एवातिरेचितवान्
भवति । यतो न्यून मतिरिक्तश्च कर्मदोषार्हं मेव; अतो न्यूना-
धिकदोषो परिहार्यौ । तस्मात् लोकात्रयात् दिग्भ्यद्यातिरिक्तस्य
वस्तुनः करणं न युक्तं मिति तात्पर्यम् ।

यद्युखेका स्यात्, सा यदि भिद्येत, तर्हि किं अन्यकरणं
गूष्णीं वावस्थानम् ? अक्षरणि च कथं मुख्याग्निधारणम्, अक्ष-
रत्नधारणे कथं अयनाख्यं कर्म सेव्यतीत्याशङ्क्य, तस्य
सर्वस्योत्तरं ब्राह्मणे दध्यत इत्याह—“यद्दु भिक्षायै प्राय-
श्चित्तः, उत्तराग्निं तदन्वाख्यानं इति । ‘अन्वाख्याने’ ब्राह्मणे

* “अथोखा माहते द्यौरमि पृथिव्यसीति । उपस्तौत्थिवेना
मेतन्नहयथेव यदाह द्यौरमि पृथिव्यसीति”—इत्येतस्य सायणीयं
भाष्यं मिहम्—‘अध्वर्योः समन्तकं ख्याख्यादानं विधत्ते—“अथोखा
मिति । उखायां दुपृथिव्यात्मकत्वस्य कदाचिदप्यभन्मवात् उपस्तुति-
मात्रं मिह भिष्याह—“उपस्तौत्थिवेति । सापि किमर्थेत्थत आह—“मह-
यथेवेति । स्तुत्या पूजनं लोके प्रसिद्धम्”—इति १ भा० ४७० पृ० १५०

तत्र , वक्ष्यत इति । तत्र छिद्यम्— “यद्येकोऽपि भिद्येत,
यामिन्ना नवा स्यात्स्युरुविनी स्यात् , तस्याः शूनं पर्षावपेत्”—
इत्यादि ० ॥ २२ ॥ ७ [५. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये
पठकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

॥ इति पठकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः † ॥

* उत्तरत्र (६ व्य० ४ ब्रा० ८ क०) द्रष्टव्यम् ।

† इतउत्तर मिह ‘कडिकाः ११४’—इति क , ‘कडिकावद्धा
११४’—इति ख , ग , घ । तत्र १ वा० १६ क० , २ ब्रा० १२ क० ,
३ वा० १० क० , ४ ब्रा० १० क० , ५ ब्रा० १२ क० , ६ ब्रा० १२ क० ,
७ ब्रा० १२ क० । यतस्तां सङ्कलनयासिन् प्रपाठके सप्त ब्राह्मणेषु
११४ कडिकाः सम्पन्ना इति श्रम् ॥

अथ

चतुर्थमपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

तस्मा एतस्मा अपाठां पूर्या करोति । इयं
 वा ऽअपाठेयु सु वा ऽएषां लोकानां प्रथमा-
 सृज्यत ता मेतस्मा एव मृदुः करोत्येषाणु ह्येव
 लोकाना मियं महिषी करोति महिषी हीयं तद्यैव
 प्रथमा व्वित्ता सा महिषी ॥ १ ॥

पादमात्री भवति । प्रतिष्ठा वै पाद इय सु
 वै प्रतिष्ठा त्रालिखिता भवति त्रिवृद्धीयम्* ॥ २ ॥

अथोखां करोति । इमांस्तल्लोकान् करोत्यथ
 व्विश्वज्योतिषः करोत्येता देवता अग्निं वायु
 मादित्य मेता ह्यैव देवता व्विश्वं ज्योतिस्ता

* 'त्रिवृद्धीयम्'—इति स, घ ।

एतस्या एव मृद्ः करोत्येभ्यस्तत्त्वोक्थ्य एतान्
 देवान्निर्मिमीते यजमानः करोति प्रालिखिता
 भवन्ति • त्रिष्टुतो ह्येते देवा इत्यधिदेवतम् ० ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मम् । आत्मैवोखा वागुपाढा तां
 पूर्वां करोति पुरस्ताद्भीय मात्मनो व्वाक्ता मेतस्या
 एव मृद्ः करोत्यात्मनो ह्येवेयं व्वाङ्महिषीं करोति
 महिषी हि व्वाक् प्रालिखिता भवति चेधाविहिता
 हि व्वाग्चो यजूषि सामान्यो यद्विद्ं यं
 व्वाचो रूप सुपांशु व्यन्तरा मुचैः † ॥ ४ ॥

अथोखां करोति । आत्मानं तत् करोत्यथ
 विश्वज्योतिषः करोति प्रजा वै विश्वज्योतिः
 प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतत् करोति
 ता एतस्या एव मृद्ः करोत्यात्मनस्तत् प्रजां निर्मि-
 मीते यजमानः करोति यजमानस्तदात्मनः प्रजां
 करोत्यनन्तर्हिताः करोत्यनन्तर्हितां तदात्मनः प्रजां
 करोत्युत्तराः करोत्युत्तरां तदात्मनः प्रजां करोति

* 'देवतम्'—इति ग, घ ।

† 'मुचैः'—इति ग, घ ।

त्राणिखिता भवन्ति त्रिविद्धिः प्रजातिः पिता माता
पुत्रोऽथो गर्भं उत्वं जरायु ॥ ५ ॥

ता एता यजुष्कृतायै करोति । अयजुष्कृ-
ताया ऽद्वतरा निरुक्ता एता भुवन्यनिरुक्ता इतराः
परिमिता एता भुवन्यपरिमिता इतराः ॥ ६ ॥

प्रजापतिरेधोऽग्निः । उभयस्वेतत् प्रजापति-
निरुक्तानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तद्या
यजुष्कृतायै करोति यदेवाद्य निरुक्तं परिमितं
रूपं तदद्य तेन संस्करोत्यथ या अयजुष्कृतायै
यदेवाद्यानिरुक्तं मुपरिमितं रूपं तदद्य तेन संस्क-
रोति स ह वा ऽपतत् सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं
संस्करोति य एवं विद्वानेतदेवं करोत्यधोपशयायै
पिण्डं परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्यः * ॥ ७ ॥

अथेनां धूपयति । स्वेन्ने न्वेवाधो कर्मणः
प्रकृतायै यद्देव धूपयति शिर एतद्यज्ञश्च यदुखा
प्राणो धूमः शीर्षंस्तत् प्राणं दधाति ॥ ८ ॥

अश्वशकैर्धूपयति । प्राजापत्यो वा ऽश्वश्वः

* 'प्रायश्चित्तिभ्यः' - इति क , ख ।

प्रजाप्रतिरग्निर्ना वा पारमारमानः दिनस्यद्वि-
सायै तद्दे शक्तैश्च रात्रि जग्धुं यातयाम तयो इ
नैषाश्वः दिनस्ति नेतरान् पशून् ० ॥ ६ ॥

व्यसपस्त्वा धूपयन्तु । गायत्रेणच्छन्दसाद्भि-
रस्रद् रुद्रास्त्वा धूपयन्तु वैष्टुभेनच्छन्दसाद्भिरस्रदा-
टित्याम्त्वा धूपयन्तु जागतेनच्छन्दसाद्भिरस्रद् विश्वे
त्वा देवा व्वेश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेनच्छन्दसाद्भि-
रस्रदिन्द्रस्त्वा धूपयतु च्चरुणस्त्वा धूपयतु च्चिन्मास्त्वा
धूपयत्वित्येताभिरेवैना मेतुद्देपताभिर्धूपयति † ॥ १० ॥

सप्ताश्रशक्तानि भवन्ति । सप्त यजुष्यपि सप्त-
तय्य एता देवताः सप्त शीर्षेण प्राणा यद् वा
ऽपि बहु कृत्वः सप्त-सप्त सप्तैव तुच्छीर्षण्येव
तत् सप्त प्राणान् दधाति ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थमपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [धु. ३.] ॥

* 'पशून्'—इति ग, घ ।

† अत्र 'गायत्रेणच्छन्दसा' 'वैष्टुभेनच्छन्दसा', 'जागतेनच्छन्दसा',
'द्यानुष्टुभेनच्छन्दसा'—इत्थं पाठेन भवितव्यम् 'दि च'—इति (६. १.
०३) पाणिनिप्रामाण्य, अयमेवात्र भङ्गितेति । पूर्वब्राह्मणं तत्र
बोध्यम् (२६०, २६१, २६२ ए०) ।

- अथ संस्कृताया ऋदः सकाशात् उखा निर्माणात् पूर्वमपा-
 टास्येष्टकाया निर्माणं माह—“तस्या एतस्या अपाटां पूर्वां करो-
 तीति ॥ । ‘अपाटां’ अपाटनिष्ककमन्त्रोपधेया मिष्टकाम् ।
 “तदानामा सुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः”—इति १
 मतोलुक् । ‘पूर्वाङ्’ उखातः पूर्वभाविनीं कुर्यात् । पूर्वभावित्वं
 मर्यादादमुखेन दर्शयति— “इयं वा अपाटेति । ‘अपाटा’-
 इति या अस्ति, सा ‘इयम् वै’ पृथिवी खलु ; तद्विकारत्वात् ।
 अस्त्वेषम्, मायस्ये किं ज्ञायात मित्यत आह— “इयं सु वा एषां
 लोकानां प्रथमाद्यन्वतेति । पृथिव्या इतरलोकापेक्षया प्राथम्यं
 प्रसिद्धम् । अस्या ऋदस्तरपञ्चतित्वप्रसङ्गिं वारयति— “ता
 मीतस्या एवेति । ‘एतस्याः’ उक्तसंस्कारोपेताया ऋदः सका-
 शादित्यर्थः । तत्रोपपत्तिं माह— “एषां ह्येव लोकानां मिय
 मिति । यतः ‘इयम्’ ‘एषां’ प्रसिद्धानां लोकानां सम्बन्धिनी,
 अत इत्यर्थः । अथ मभिप्रायः,— उखाया लोकत्रयात्मकत्वेन
 प्रतिपादनात् तस्या या प्रकृतिभूता ऋत्, तदीयाया एवापा-
 टाया अपि निर्माणे सत्त्वेव तदीयत्वं भवतीति ।

अस्या उखावद् यजमानकर्तृत्वं प्राप्त मित्याह— “महिषी
 करोतीति । प्रथमोटा स्त्री महिषी, ‘इयम्’ इष्टकापि ‘हि’
 यस्मात् ‘महिषी’ ; प्रथमतो निर्माणात्, अतोऽस्यां महिषी-
 कर्तृत्वता युक्ता । भवत्वेवं यद्येषां महिषी स्यात्, सेव
 कृत इत्यत आह— “तद् यैव प्रथमा विष्ठा, सा महिषीति ।
 ‘विष्ठा’ लब्धा ॥ १ ॥

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ६ ।

† पा० सू० ४. ४. १५५ ।

तृप्य। इयथा माह— “पादमात्री भवतीति । अत्र महिषी-
शब्दस्य कर्तृत्वेन सम्प्रभूतात् तत्पादमात्रीति न मन्तव्यम् ; सूत्र-
कारेण यत्रमात्रपादमात्रीति विशेषितत्वात् ० । उक्तप्रसार्थं
प्रयं गति— “प्रतिष्ठा ये पाद इयं मु ये प्रतिष्ठेति । पादाभावे
‘पतनदगंनात् पादस्य प्रतिष्ठात्वम् । इयं पृथिवी सर्वाधारत्वात्
प्रतिष्ठा, पतस्तद्विकारभूताया अपीष्टकायाः प्रतिष्ठात्मकपाद-
प्रमापत्वं युक्तमित्यर्थः । अस्यादिष्टत्वेन गुण्यस्य यं कर्तव्य
मिति विधत्ते— “तत्रानिष्ठिता भवति तिष्ठद्वीय मिति । अहं-
चन्द्राकाराभिः तिर्यभिः रेखाभिर्युक्ता भवेत् । ‘हि’-शब्देन
“अथो वा इमी तिष्ठतो नीकाः”—इत्यादि + श्वश्वन्तरप्रतिष्ठिः
शोभिता । अस्यास्तिष्ठत्वं पृथ्व्यप्तेजोभिर्युक्तरथादा, धिकता-
नृत्तिकापापापेक्षिभिः संवृत्तरूपत्वादा द्रष्टव्यम् । अत्र सूत्रम्—
“अपाटी करोति महिषी प्रथमविभा तदास्या, यत्रमात्रपाद-
मात्री तत्रानिष्ठिताम्”—इति ॥ २ ॥

उत्पाया अपाटानन्तरकर्तव्यता माह— “अथोष्ठा मिति ।
‘अथ’ अपाटानन्तरम्, ‘उष्ठा’ प्रागुक्तलक्षणां स्तार्त्वीं पयात्
कुर्यात् । तत्रोष्ठाकरणेनेमां श्रोत्रोक्तान् कृतवान् भवति ।
“यत्रमात्र उत्पा करोति मृद मादायेत्यादि ५ सूत्रम् ॥

अथ विज्ञान्योतिर्नामधेयानां तिमूणा मिष्टकाना मुखानन्तर-

० “यत्रमात्रपादमात्री तत्रानिष्ठिताम्”—इति का० श्रौ० सू० १६. १.

२२ । ‘महिषीपादमात्री माभूदिति यत्रमात्रपादस्यम्’—इति तत्र इतिः ।

१ ऐ० वा० ४. २. ३ द्रष्टव्यम् ।

३ का० श्रौ० सू० १६. १. २१, २२ ।

५ का० श्रौ० सू० १६. १. २३ ।

कर्त्तव्यता विधत्ते— “अथ विग्रज्योतिषः करोतीति ० । पूर्व-
वदेतद्भिद्भिर्कर्मस्येहपधेयत्वात् विग्रज्योतिषनाम चासां द्रष्टव्यम् ।
एतासां निर्माणं भिवाग्निशय्यादिव्यागां निर्माणं मित्वाह— “एता
देवता अग्निं वायुं मादित्यं मितां चैव देवता विग्रं ज्योति-
रिति । ‘एता देवताः’ इत्यस्य प्याप्यागम्— ‘अग्निम्, वायुम्,
मादित्यम्’—इति । विग्रज्योतकत्वं मन्व्यादीनां प्रसिद्धं मिति
‘हि’-शब्दे ज्योतयति । पूर्ववदामा मप्युष्वाद्ये संस्कृतमृत्तिकेय
करणं मित्वाह— “ता एतस्या एव मृदः करोतीति । एतत्
प्रयंसति— “एभ्यस्तल्लोकेभ्य एताम् देवाम् निर्मिमीत इति ।
उष्वाया लोकात्प्रधानकत्वस्योक्तत्वात् तदगन्तर्दं तदीयमृदां चासां
निर्माणं भिवा तदधिष्ठातृदेवतानिर्मितं मित्यर्थः । “यजमानः
करोतीति, “वगानिखिता भवन्तीति † वाक्यद्वयं स्पष्टम् ।

देवाणां विहृत्स्व’ व्यभूम्यन्तरिचम्यामभेदेन, “इष्टकाशु तिस्रों
विग्रज्योतिषः पृथग्वृत्तचणाम्नाशानिखिताः”—इति कं सूत्रम् ।
पृथग्वृत्तचणामिधानम्, द्वितीयतृतीयानां क्रमपरिचानार्थम्; तेन
क्रमेणोपधामं यथा स्यादिति । “इत्यधिदेवत मिति । ‘इति’-
शब्दः प्रतिपादितप्रकारवचनः । ‘अधिदेवतम्’ देवता अधिक्तव्य
प्रवृत्तम्, उक्तं मित्यर्थः ॥ ३ ॥

‘अथ’ वक्ष्यमाणम् ‘अध्याजम्’ आत्मानं अधिक्तव्यं प्रवर्त्य-
मानम्, ‘वक्ष्यते’—इति जेयः । प्रतिज्ञातं मये दर्शयति—
“आग्नेवीष्वा वागपाटति । उष्वायाः प्राधान्यादात्मत्वम् । आह्वा-

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ६ ।

† २०८ ए० २ पं० दृष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ ६ (तु शब्दार्थे) ।

‘प्रजापतिरेषोऽग्निरिति । ‘एषः’ चयनसङ्घणः ‘अग्निः’
 ‘प्रजापतिः’ सर्वभूतात्मको विराट् । ‘निरुक्तं’ कार्यात्मना स्थितम्,
 ‘अनिरुक्तं’ कारणात्मना वर्तमान मिति विवेकः । यच्चिरुक्ता-
 निरुक्ताद्यात्मकत्वम् ‘उभयम्’ अस्ति, तद् इयं प्रजापतिरेव ।
 ‘तत्’ तथा सति यजुष्कृतोत्पन्नानि प्रजापतेः ‘यत् निरुक्तं रूपम्’,
 तत् कार्यात्मकं ‘परिमितम्’, तत् संस्कृतवान् भवति । अतथा-
 भूताभिरिष्टकाभिरतथाभूतं प्रजापतेः रूपं संस्करोति । एवं
 विद्वान् निरुक्तानिरुक्तरूपं सुभयं जानन् संस्कर्त्ता भवति ।

अवशिष्टाया सृदो विनिधोग माह— “अथोपश्रयायै विण्डं
 परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्य इति । उखां कृत्वा यजमान इति
 श्रेयः । उपश्रिते इति ‘उपश्रया’ सृदुच्यते ॥ ‘प्रायश्चित्तिभ्यः’
 उखाभेदपरिहारोपायाः, तदर्थं मित्यर्थः ॥ ७ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— “सप्तभिरश्वसक्तद्भिरेखां धूपयति दक्षि-
 णान्यादीत्तरेकैकेन वसवस्त्वेति प्रति मन्त्र मिति १*, तदिदं
 विधाय प्रशंसति— “अथैनां धूपयति स्थेन्ने न्वेवेति । ‘स्थेन्ने
 न्वेव’ स्थिरत्वायैव, न केवलं दृष्टार्थम् । ‘अथो’ अपि च ‘कर्मणः’
 उच्यधारणलक्षणस्य चयनस्य वा ‘प्रकृततायै’ संस्कृतत्वसिद्धये ।
 “यद्देवेत्यादि’, धूपनार्थवादः । उखायाः प्राधान्यात् शिरस्वा-
 मिधानम् । नासारन्ध्रेण प्राणस्य सञ्चारवत् ० ० ० धूम-तक्ष-
 चारदर्शनात् प्राणत्वोपचारः ॥ ८ ॥

“अश्वशकैर्धूपयतीति । धूपनकर्म चाश्वसक्तद्भिरेव भवितव्य
 मिति नियमे कारण माह— “प्राजापत्यो वा अश्व इत्यादिना ।

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ७ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ४ ८ ।

द्वारेण * व्याख्येयम् । “विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा इति, चतुर्थ-
मन्त्रे † विश्वेषां देवानां सर्वदेवात्मकत्वाद् अनुष्टुभय सर्वच्छन्दो-
रूपत्वात् परस्परसम्बन्धः । विश्वे च ते नराश्च ‘विश्वेनराः’, तेषां
हितकारित्वेन सम्यञ्चिनी ‘वैश्वानराः’ । इन्द्रवरुणविष्णूनां प्रति-
नियतच्छन्दस्सम्बन्धाभावात् केवला एवान्नाताः ‡ । “एताभि-
रेवैना मेतद्देवताभिर्धूपयतीति । ‘एतत्’ एतेन, वस्त्रादिमन्त्र-
धूपनेन ‘एताभिः’ सप्तदेवताभिः § एव धूपनं कारितवान्
भवति । ॥ १० ॥

यजन्मन्त्रदेवतानां यत् सप्तसङ्ख्यासाम्यम्, तत् प्रशंसति—
“सप्ताश्वशकानि भवन्तीति । सङ्ख्यागतसप्तत्वेषु त्रित्वं प्रशंसति—
“यद् वा अपि बहुकृत्वः सप्त-सप्तेति । ‘उ’ अपि च, यदपि तत्र
शकृत्त मेकं सप्तकम्, मन्त्रगतघ्रापरम्, देवतागतं चान्यत् ।
एवं ‘बहुकृत्वः’ सप्तसङ्ख्याया माहृताया मपि सप्तसङ्ख्यानतिरे-
कात् त्रिभिः सप्तभिः ‘शीर्षण्येव’ खखाख्ये यज्ञशिरस्येव ‘सप्त
माणान्’ ‘दधाति’ स्थापयति ॥ ११ ॥ १ [५. ३.]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये

पष्ठे काण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

* विशेषतस्त्वत्र २६८ ए० दृश्यम् ।

† वा० सं० ११. ६०. ४ । ‡ वा० सं० १२. ६०. ५, ६, ७ ।

§ वसवः, रुद्राः, आदित्याः, वैश्वानराः, इन्द्रः, वरुणः,
विष्णुश्चेति सप्त देवाः वा० सं० १२. ६० कण्ठ्या माह्वताः ।

॥ इदं पूर्वं २६८ पृष्ठतः २७१ पृष्ठान्तं दृश्यम् ।

ऽद्रुति देवानां हैता मये पुत्रीर्द्देवीर्द्विष्वदेव्या-
वतीः पृथिव्याः सधुस्ये ऽङ्गिरस्वदधुस्ताभिरेवैना
मेतदधाति ता ह ता ओषधय एवौषधयो वै
देवानां पुत्रा ओषधिभिर्हीदुः सर्वं हित मोष-
धिभिरेवैना मेतदधात्यथ द्विष्वज्योतिषी ऽवदधाति
तूष्णीं मेवाथ पचन भवधायामीन्दे ॥ ४ ॥

धिषणास्त्वा देवीः । द्विष्वदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधुस्ये ऽङ्गिरस्वदभीन्धता मुख ऽद्रुति धिषणा
हैता मये देवीर्द्विष्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्ये-
ऽङ्गिरस्वदभीधरे ताभिरेवैना मेतदभीन्दे सा ह
सा व्वागेत्र व्वाग्वै धिषणा व्वाचा हीदुः सर्वं
मिहुं व्वाचेवैना मेतदभीन्दे ऽथैतानि त्रीणि यजू-
षीक्षमाण एव जपति ॥ ५ ॥

व्वरुत्रीष्टा देवीः । द्विष्वदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधुस्ये ऽङ्गिरस्वच्छपयन्तूख ऽद्रुति व्वरुत्रीर्हैता
मये देवीर्द्विष्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्ये ऽङ्गि-
रस्वच्छपयाञ्चक्रुस्ताभिरेवैना मेतच्छपयति तानि ह
तान्यहोरात्राण्येवाहोरात्राणि वै व्वरुत्रयोऽहोरात्रै-

ईदं सर्वं हतमहोरात्रैरेवैना मेतच्छ्रपयति ॥ ६ ॥

गनास्त्वा देवीः । विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधस्ये ऽञ्जिरस्वत् पचन्तूख ऽइति ग्ना हैता मये
देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये ऽञ्जिरस्वत्
पेषुस्ताभिरैवैना मेतत् पचति तानि ह तानि छन्दा-
स्येव छन्दांसि वै ग्नाच्छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं
गच्छन्ति छन्दोभिरैवैना मेतत् पचति ॥ ७ ॥

जनयस्त्वाश्चिन्नपत्रा देवीः । विश्वदेव्यावतीः
पृथिव्याः सधस्ये ऽञ्जिरस्वत् पचन्तूख ऽइति जनयो
हैता मये ऽश्चिन्नपत्रा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधस्ये ऽञ्जिरस्वत् पेषुस्ताभिरैवैना मेतत् पचति
तानि ह तानि नक्षत्राण्येव नक्षत्राणि वै जनयो
ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं यन्ति
तेषां मेतानि ज्योतीषि नक्षत्रैरेवैना मेतत्
पचति ॥ ८ ॥

स वै खनत्येकेन । अवदधात्येकेनाभीन्द्वाप-
केन श्रपयत्येकेन हाभ्यां पचति तस्माद् दिः संव-
त्सरस्यान्नं पच्यते तानि षट् सम्पद्यन्ते षडृतवः

संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यह्य मात्रा
तावत्तद् भवति * ॥ ९ ॥

अथ मित्रस्य चर्पणीधृत इति । मैत्रेण यजु-
षोपन्याचरति यावत् क्रियञ्चोपन्याचरति न वै
मित्रः † कञ्चन दिनस्ति न मित्रं कञ्चन दिनस्ति
तयो ह्ये एतां न दिनस्ति नो ऽएत मेषा तां
द्विवैवोपवपेद्विवोदपेदुहृद्ग्राग्नेयम् ‡ ॥ १० ॥

ताऽ सावित्रेण यजुषोदपति । सविता वै
प्रसविता सवितृप्रसृत एवैना मेतदुदपति देवस्त्वा
सवितोदपतु सुपाणिः स्वहृरिः सुबाहुमत शक्तेरिति
सुर्व्वं मु च्छेतत् सविता § ॥ ११ ॥

अधेनां पर्यावर्त्तयति । अव्यथमाना पृथिव्या
माशा दिश आपृशेत्यव्यथमाना त्वं पृथिव्या माशा
दिशो रसेनापूरयेत्येतत् ॥ ॥ १२ ॥

* भवति—इति ख ।

† 'मित्र'—इति ग, घ ।

‡ 'येयम्—इति ग, घ ।

§ सविता—इति ग, घ ।

॥ 'तत्'—इति ग, घ ।

अथैना मुद्यच्छति । उत्थाय वृहती भवेत्यु-
त्थाय हीमे लोका वृहन्त उट्ट तिष्ठ ध्रुवा त्व मि-
त्युट्ट तिष्ठ स्थिरा त्वं प्रतिष्ठिते स्थितत् ० ॥ १३ ॥

तां परिगृह्य निदधाति । मिचेतां त उखां
परिदृष्ट्वा म्यभिच्या ऽप्या मा भेदीत्यथ वै च्वायुर्मित्रो
यो ऽयं पवते तस्मा ऽएवैना मेरात् परिददाति
गुप्तैर ते हीमे लोका मित्रगुप्तास्तस्मादेपां लोकानां
न किञ्चन मीयते † ॥ १४ ॥

अथैना भाष्कृणति । खेमे न्वेषाद्यो कर्मणः
प्रकृततायै यद्देवाष्कृणति शिर पराद्यज्ञस्य यदुखा
प्राणः पयः शीर्यन्तत् प्राणं दधात्यथो योषा
वा उखा योषायां तत् पयो दधाति तस्माद्यो-
षायां पयः ॥ १५ ॥

अजायै पयसाष्कृणति । प्रजापतेर्व्यै शोका-
दजा समभवन् प्रजापतिरग्निर्नो वा ऽपात्मा-
त्मान ए हिनस्त्यष्टि एसाथे यद्देशाजाया ऽपजा इ

० 'नत' - इति म. ५ ।

† 'मोषेण' - इति म. ५ ।

सुर्वा ओषधीरत्ति सुर्वासा मेवैना मेतदोपधोना
रसेनाच्छृणत्ति ॥ १६ ॥

वुमवस्त्वाच्छृन्दन्तु । गायत्रेण छन्दसाङ्गिर-
स्वद्रुद्रास्त्वाच्छृन्दन्तु चैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदादि-
त्यास्त्वाच्छृन्दन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वद्विष्वे त्वा
देवा व्वैश्वानरा आच्छृन्दन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गि-
रस्वदित्येताभिरेवैना मेतद्देवताभिराच्छृणत्ति स वै
याभिरेव देवताभिः करोति ताभिर्धूपयति ताभि-
राच्छृणत्ति यो व्वाव कर्म करोति स एव तस्योपचारं
व्वेद तस्माद्याभिरेव देवताभिः करोति ताभिर्धू-
पयति ताभिराच्छृणत्ति ॥ १७ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [पृ. ४.] ॥

अथावटे ध्वननं विधत्ते— “अथैन मस्या खनतीति * ।
‘एनम्’ अवटम् ‘अध्या’ पृथिव्यांम् उखास्यापनार्थं खनेत् ।
अवटखननं पुराहतास्ताभिधानमुखेन प्रशंसति— “एतद्दे देवा
अविभयुरिति । ‘एतत्’ एतेन वक्ष्यमाणेन खलु ‘देवाः’ भीताः
आसन् ; ‘नः’ अस्माकं सस्वन्धिनम् ‘इमम्’ उखेष्टकारुपं
पदार्थे ‘नाष्टा’ नाशकारीणि रक्षांसि ‘न हन्तुः’ हननं न

कुर्षुरिति । यदेतदस्ति, 'एतत्' एतेन पूर्वमान्वयः । 'तर्षी'
 भवयवभूताय उवादिपदार्याय 'इमां' पृथिवीम् 'एव' 'आत्मानम्'
 भवयवित्तम् 'अकुर्वन्' । एवं कुर्वता मभिप्राय माह— "आत्मानं
 शीघ्रतीति । यथात्मभूत मङ्गं स्वयं रक्षति, तथा रक्षिष्यतीति
 'तेषां भागयः ॥ १ ॥

खनन मन्त्रस्य मन्त्रं विधत्ते— "तं वा अदित्या खनतीति ।
 'अदित्या' अदितिदेवतात्मनेन मन्त्रेणेत्यर्थः । अन्यथ्यतिरेकाभ्या
 मदितिः खनने प्रगङ्गीति दर्शयति— "इयं वा अदितिस्त्रियादिना ।
 वेद्यम् 'अदितिः' देवता, सा 'इयं वे' पृथिवी खलु । आदशे
 मयं मिथ्यादितिरिति व्युत्पत्तोः । अष्ट मन्त्रत् । यथा पादतल-
 लम्नकण्ठकाद्युद्हरणादिषु स्वयं चेत् न विनस्ति, अन्यथेत्
 छिंस्यात् ; एव मिति भावः ॥ २ ॥

मन्त्रं दर्शयति— "अदितिर्देवा देवीति ० । अथ मयैः—
 हे अथट । 'त्वा' त्वाम् 'अदितिः' अदीना 'देवी' खनत् ।
 कीदृशो ? 'विश्वदेश्यावती' विश्वेषां देवानां हितं कर्म विश्व-
 देख्यम्, गदस्यास्तीति † विश्वदेश्यावती । "मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रिय-
 विश्वदेष्यस्य मतो"—इति दीर्घः ‡ । किं तत् ? 'अदितिरस्यत्'
 अदितिसौ यथा तथा । कुत ? 'पृथिव्याः' 'सधस्ये' सहस्रानि
 उपरीत्यर्थः । 'इति'-मन्त्रो मन्त्रममाप्तार्थं इति ॥

"अथटो ऐव देववेति । 'एषः अथटः' 'देवता' देवम् अजिं
 प्रति साधुः ; इष्टधीयारक्षकत्वात् । अथटखननमाधनम्, उच्चार्य-

० वा० मं० ११. ६१. १ ।

† पा० मू० ५. १. १४ ।

‡ पा० छ० ६. ४. १४१ ।

सृष्टखगनाथे प्रागाहता वेणव्यभिरवेत्याह— “अत्र सा वैणव्य-
भिरुत्सीदतीति । ‘अत्र’ अष्टखनने यैव पूर्वं मुक्ता ‘वैणवी’
वेणुविकारभूता ‘अभ्रिः’, ‘सा’ ‘उत्सीदति’ विनश्यति, कृत-
प्रयोजना भवतीत्यर्थः । अष्टस्य प्रकारविशेष माह— “चतुः
स्त्रिरेष कूपो भवतीति । “चतस्त्री वै दिग्ः”—इत्यर्थवादः
षटः । “अभ्रया अभ्रं चतुरयं खनत्यदितिद्वेति”—इति
कात्यायनः * ॥

अथ यदुक्तं सूत्रकृता— “अपण मास्तीर्य यथाकृत मव-
दधाति, देवानान्वेत्सुखां न्युजाम्”—इति †, तदिदं विधत्ते—
“अथ पचन मिति । पच्यतेऽग्नेनेति पचनं ढणादिकम्, तत्
‘अवधाय’ अष्टे आस्तीर्य, आदौ निष्पादितत्वात् प्रथमम्
‘अपाठाम् एव’ तूष्णीं स्थापयेत् ॥ ३ ॥

“अथोखा मवदधातीति । यथादुखां “देवानां त्वा पत्नी.”—
इति ‡ मन्त्रेण अथाद्दुखा मवदध्यात् । ‘देवीः’-‘विश्वदेव्यावती.’—
इत्युभयत्र § “सुपां सुलुक्”—इति ¶ पूर्वसवर्षदीर्घः ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— “देवानां हेता मय इति । या देवपत्न्याः—
इन्द्राणी, अन्नायी, अग्निनी, राट् इत्याद्याः ¶ पुरा लखा
मवष्टे स्थापितवत्यः । अतः अनेन मन्त्रेण ताभिरवस्थापित-

* का० श्रौ० सू० १६ ४ २ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ४ १०, ११ ।

‡, § “देवानां त्वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावती; षडिथाः मयस्ये अग्नि-
रमद इधत्तु”—इति वा० मं० ११ ६१. ५ ।

¶ पा० सू० ७. १. ३८ ।

¶ अ० मं० ४ ० १८ १ । कात्यायनाद्येमा निरुक्ते १९. ४ ११ ।

षान् भवतीत्यर्थः । 'देवपत्नी'-गण्डस्य षोडशयोग्यं इति षोडशशिकं
 षट्त्वं तेन मन्त्रोऽप्युपधानं प्रथममिति— "ता इ ता षोडशय एवेति ।
 'ता इ' ताः षत्सु देवपत्न्याः, 'ताः' 'षोडशय एव' ; न तस्यैव
 इति मन्त्रस्य मित्युपध्यात्मना देवपत्नीभ्यः । तर्ह्युपधीनां
 निधानमितिः कुत इत्यत आह— "षोडशीभिर्होतुं सर्वं इति
 मिति । षोडशिकादिद्वयात् षोडशीभ्याम् अस्या ह्यस्य जगती
 धारकत्वं प्रसिद्धम् ।

निर्माद्यक्रममात्मनां विभक्त्योतिषा मवधानं विधत्ते— "अथ
 षडन मित्यादिना । दीपनं दक्षिणाग्निभेव । "दक्षिणाग्न्य-
 ग्निना दीपयति धियन्वास्वेति"—इति ० सुवम् ॥ ५ ॥

"धियन्वास्वेति ० । मन्त्रस्य पूर्ववद् ध्यात्येव । "धियन्वा
 हेता मित्यादि साहचर्येण मपि पूर्ववत् । 'अभीन्वित्' अमितो
 दीपयन्तः ।

धियन्वागण्डस्य विशचित्तं मयं सुवन् तस्याः प्रकृतकर्मयोग्यता-
 यमर्पणाय मनिश्चनप्रसिद्धि माह— "सा इ सा वागीवेति । या
 सा षत्सु धियन्वा, 'सा' प्रसिद्धा 'वागीव' नाम्ना ; वाचां व्यवहारा-
 भावे कस्यापि षत्सुनोऽभिव्यक्तैरभावात् । "वाचा होतुं सर्वं मिह
 मित्युक्तम् ० 'इहम्' दीपितं प्रकाशित मित्यर्थः ॥

यदुक्तं सूत्रज्ञता— "वदन्ती द्वेतीक्षमाणी जपतीति ६,
 तदिदं विधत्ते— "अथेतानि त्रीणि यजुषीक्षमाण एव जप-
 तीति । "वदन्तीद्वा", "ग्ना स्वा", "जमयस्वा"—इति त्रीणि

* का० श्री० सू० १६ ४ १९ ।

† वा० सं० ११. ६१. ४ । ; १२० ४० ११ पं० ।

‡ का० श्री० सू० १६ ४ १४ ।

‘वरुन्नीः’ वरुन्निषयः * । अर्यवार्दे बहुवचनास्तत्वेन निर्देशात् एकेन अपणम् हाभ्यां पचनम् यद्यपि वर्ण्यते , तथापि पाकअपणयोरग्निकर्त्तव्यत्वेन स्वस्थानुकूनप्रयत्न मन्तरेण स्वकर्त्तव्याभावात् ईक्षणपूर्वको जप एव कर्त्तव्य इत्येवाभिप्रायः ॥ ५ ॥

प्रथमं यजुरवधाय व्याचष्टे— “वरुन्नीष्टा देवीरिति † । वरुन्निशब्दस्याभिप्रेत मर्थं माह— “तानि हेति । ‘तानि’ एतानि ‘अहोरात्राणि’ । प्रतिनिर्देश्यमानाहोरात्रापेक्षया तानीति । वरुन्नीणा महोरात्रनिर्देशात् नपुंसकता, अथवा सामान्यविवक्षया नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम् ; तानि वरुन्नीस्थानि क्त्स्नं जगत् अपयन्त्विति । वरुन्त्रय इति योऽयं वरुन्निशब्दस्त्वावयवार्थः , तस्येतरस्याहोरात्रेषु सद्भावं दर्शयत्युक्तार्थसमर्थनाय— “अहोरात्रैर्हीदं सर्वं वृत मिति । ‘अहोरात्रैरेव’ ‘एनाम्’ उखां अपयति , यः ‘एतत्’ एतेन अहोरात्रवाचकवरुन्निशब्दयुक्तेन यलुषा अपयति ॥ ६ ॥

अथ द्वितीयं यजुरनूय व्याचष्टे— “ग्नास्त्वा देवीरित्यादिना ‡ । यदुक्तं “छन्दासि वै ग्ना इति § , तदुपपादयति— “छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्तीति । गच्छन्त्याभियजमानाः स्वर्गं मिति व्युत्पत्तेः छन्दःस्यपि सश्रवादित्यर्थः । “ग्नाः गच्छन्त्येनाः”—इति ॥ निरुक्तम् ॥ ७ ॥

* पा० सू० ७ १ ३४ । वरुन्निशब्दो ह्रस्विकारान्तो दीर्घकारान्तश्च । वा० सं० ११. ६१ , १२. ४४ , शत० ब्रा० इहैवोभयविधः श्रुतः ; तै० सं० तथैव ४. १ ६ १ , ५ १. ७ ३ द्रष्टव्यम् ।

† वा० सं० ११. ६१. ४ ।

‡ वा० सं० ११. ६१. ५ ।

§ पुरस्तात् (५ अ० ४ ब्रा० ७ क०) द्रष्टव्यम् ।

॥ निरु० २. ४ ४ । पुनस्तत्रान्यत्र “या गमनात्”—इति (१०. ४. १०.) ।

यतीयं यत्पुरगृह्य ध्यायते— “अगद्व्याधिष्यत्प्रता इति ० ।
 ज्ञायन्ते अगवः, पुष्टरक्तगो मध्वद्वपेवेति ‘अगवः’ मध्वत्वापि,
 तानि च ‘अधिष्यत्प्रताः’ अधिष्यत्प्रतनमाधगवत्प्रयुक्ताभोत्वर्थः ; न
 हि तानि सुकृतिष्यत्प्रतांश्च पतन्ति । अग्निगन्दायै माह—
 “तानि च तानि मध्वत्वाप्येवेति । मध्वतो प्राप्यन्ते सुकृति-
 भिरिति मध्वत्तानि । अन्नं निर्देहितां मधुमक्षत्रम् १ । “मध्व-
 त्वापि मध्वतेमेतिकमंथः”—इति ॥ गेहलम् । मध्वत्वात् अग्नित्व-
 प्रसिद्धिं दर्शयति— “ये हि अगवः पुष्टरक्तग इति । ‘तेषां’ अग्रे
 यतां यानि ‘एतानि कपोर्भापि’, तानि मध्वत्वापि । ‘अपयन्तुष्वे’,
 ‘पयन्तुष्वे’, इत्यनयोः ५ अयत्वं पाकक्रियामासाद्यम्, पयत्वं
 पाकनिर्घृतिरिति विवेकः ॥ ८ ॥

अग्न्यादिसम्पत्तां मष्ट्या समुद्य प्रथमति— “म वे अग्न्येकेने-
 न्यादिनाः । अग्न्यादिक्रिया स्वेकैकेनेव मश्लेष, पाकस्य तु मश्लेय-
 नाध्यत्वं ५ विहितम्, मध्याद्येवादः— “तस्माद् द्विः संवत्सराख्य
 मिति । आग्नादिवरिषाकः संवत्सरेष्व द्विर्भवतीति प्रसिद्धम् ।
 पङ्क्तयो मिनित्या संवत्सरो भवति, स संवत्सरोऽग्निः । प्रजा-
 पतिना संवत्सरः प्रियमाशो भवति । अशु संवत्सरोऽग्निः प्रजा-

० वा० सं० ११. ४१. ४ ।

१ २८८ ए० ८ पं० अष्टमम् ।

२ निरु० ४. ४. ४ ।

३ ०८. ए० १५ पं०, ०४१ ए० २ पं० ।

४ अग्निनिर्घृतिरिति । पुरस्तात् ०८८ ए० २ पं० (का० श्रौ० सू०

११-४ ६) अष्टमम् ।

५ वा० सं० ११. ४१. ४, ४१. १ ; का० श्रौ० सू० ११ ४. १४, १५ ।

यतिना घृतः, तथाच किं सायात मित्यत आह— “याधानमि-
र्यावत्यस्य मात्रेति । याधानिति स्वरूपस्येयता, यावतीत्यवयवस्य ।
“तावद् तत् भवतीति । नैमित्तिकचित्वा सह चितीना मध्यवय-
वानां यद्वात् सा मन्त्रगता सञ्ज्ञा चितिद्वारेणाग्नेर्मात्रया समा-
भवति । चित्वात्कस्थानेः स्वरूपस्येकत्वात् । ऋतुयद्सञ्ज्ञावतीत्यय-
विन* संवत्सरस्याप्येकत्वाच्च सा मन्त्रगता सञ्ज्ञा संवत्सरद्वारेण अग्नि-
र्यावान् तावती भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

उखायाः समन्वयकमुपावहरणं विधाय प्रयंसति— “अथ
मित्तस्य धर्षणीष्टग इति ० । “भेदेण यजुषोपन्यासचरतीति । लोके
‘मित्तः’ मित्तभूतः पुमान् ‘न’ ‘कश्चन’ ‘हिनस्ति’ मित्तत्वादेव ;
‘मित्तम्’ अपि ‘न’ ‘कश्चन’ मित्तत्वादेव । ‘तद्यो’ तथा च सति
भेदेण मन्त्रेण नितरा उपचरणीयस्य पुनस्तृणप्रक्षेपाद्युपचारस्यो-
पचारे सति ‘एष.’ यजमानः ‘एताम्’ उखां मित्तत्वादेव
‘न हिनस्ति’ । ‘नो’ नैव ‘एतम्’ उपचरन्तं यजमानम् ‘एषा’
उखा, मा मयं दहतीति क्रुद्धा सती न हिनस्ति ।

तस्याः प्रक्षेपोत्क्षेपणयोः कालनियम आह— “तां दिवै-
वोपवपेद्, दिवोदपेदिति । उपवापोऽष्टे प्रक्षेपः, उदापस्तत
ऊर्ध्वं नयनम् । “अहर्ह्याग्नेय मिति ॥ १० ॥

अग्नेः सूर्यस्य तेजस एकत्वाभिभावकत्वाभिप्रायेण उदापे मन्त्रं
विधास्यन् सावित्र आह— “ता सावित्रेण यजुषोदपतीति † ।

यजुषोऽय मर्थ ‡— हे उखे ! त्वा ‘सविता’ सर्वस्य प्रेरको

* वा० सं० ११ ६२ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ४ १६ ।

‡ वा० सं० ११ ६२ २ ।

दिव उदपत् । कीदृश ? 'सुपाणि' 'पाणि' पानादिसाधन
 प्रदेश , शोभनेन तेन युक्त । 'खड्गुरि' शोभनाङ्गुलिक ।
 "वानमूलनघ्नल मङ्गुलीना वा ली रत्व मापद्यत इति वक्तव्यम्"
 -इति * विकल्पेन रत्वम् । बाहुर्भुजदण्ड । 'उत' अपि च
 शक्त्या महत्या युक्त इति शेष । "सर्वं मु ह्येतत् सवितेति ।
 एतत् 'सर्वं' सुपाण्यादिक 'सविता' एव , न देवतान्तर मित्यर्थे ।
 उक्त उदपनार्थे † ॥ ११ ॥

यदुक्त सूक्तता "उखा मुत्ताना करोति अव्ययमानेति"-
 इति ‡ , तदिदं समन्वक्त पर्यावर्त्तन विधत्ते— 'अद्यैना पर्या
 वर्त्तयत्वव्ययमानेति § । पर्यावर्त्तन मूर्धाभिमुखीकरणम् । हे
 उखे । 'अव्ययमाना' व्यथा मग्राप्रवन्ती, 'पृथिव्याम्' अवस्थिता
 त्वम्, इमा परिख्याता 'आशा' प्राच्यादय, 'दिश' आग्नेयादि
 विदिशय 'आ' सर्वत 'पृथ' पूरय । आपृणेत्यस्यार्थं माह—
 "आपूरयेति । 'एतत्' एव आपृण , यद् वायव्य मस्ति , तदेतदेव
 न त्वधिक मित्यर्थं ॥ १२ ॥

तस्या गताद्गुह्येण विधत्ते— "अद्यैना मुखच्छतीत्युवाच
 उदती भवेतीति ।। उद्यमन मूर्धाधारणम् । हे उखे । पृथि
 वीत उल्लिता भव , न ह्यनुल्लिताया प्रयन सुपपद्यते । एत

* पा० = २ १८ सू० २ वा० ।

† ३०० पृ० १७५० उद्वं नयन मिति । "उदपति भस्मीभूत
 पराकरोति"—इति चान्न भस्मीधर ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ २० ।

§ वा० अ ११ ६३ २ ।

॥ का० श्रौ० सू० १६ ४ २१ ।

अन्वभागे ० व्याचष्टे— “उत्याय द्वीमे लोका बृहन्त इति । उत्याया लोकत्रयात्मकत्वेन प्रागुक्तत्वात् ‘उत्याय’ ऊर्ध्वं भवस्यित्य, बहिरिमे त्रयो लोका ‘बृहन्तः’ अधिकपरिमाणा दृश्यन्त इत्यभि-
प्रायः । “उद्दु तिष्ठेति द्वितीयभागे ध्रुवशब्दस्य स्वैर्यम् अर्थ इति
व्याचष्टे— “उद्दु तिष्ठ स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेतीति । ‘एतत्’
उपरिस्थापितायाः ॥ १३ ॥

क्षीरमेवनाथं पात्रे स्थापनं विधत्ते— “तां परिगृह्येति ।
‘निदधाति’ स्थापयति, ‘पात्रे’-इति शेषः । तथाच कात्या-
यनः— “परिगृह्य पात्रे करोति मित्रैतां त इति”-इति † । द्वे
‘मित्र !’ देव ! वायो ! ‘एताम्’ उखां ‘नि’ तुभ्यम् ‘परिददामि’ ।
परिदानं रक्षणार्थं दानम् । ‘अभिर्त्त्ये’ अभेदनाय ‘एषा’ उखा
‘मा भेत्’ भिक्षा मा भूत् इति ‡ । मित्रशब्दस्यात्र समीहित मर्थ
माह— “अर्थं वै वायुर्मित्र इति । ‘योऽर्थं पवते’ सततं वाति ।
पवतिर्गतिकर्मा § । “नि द्वीमे लोका मित्रशुभा इति । लोकत्रया-
त्मकोखापरिदानेनेदानीं मयि त्रयो लोका वायुना शुभा धृता
अविचलिता वर्त्तन्ते । ‘तष्मात्’ ‘एषां लोकानां’ मध्ये ‘न किञ्चन’
‘भीयते’ हिंस्यते ॥ १४ ॥

अथ तस्या मुखायां पय आसेचनं विधाय स्तौति— “अथैवा
माच्छृण्वतीति ¶ । “स्येन्ने त्वा”-इत्यादिना । ‘एताम्’ उखाम्

* वा० सं० ११ ६४ १ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ४, २५ ।

‡ अ० सं० ११, ६४ २ ।

§ निघ० २ १४, १०८ दृष्टव्यम् ।

¶ का० श्रौ० सू० १६ ४, २३ ।

‘आच्छृण्वति’ आसिञ्चति । गतं मन्यत् । प्रकारान्तरेण प्रशंसति — “यद्देवाच्छृण्वति, शिर एतद् यज्ञस्य यदुञ्चेति । प्राधान्याद् उखायाः शिरोस्त्वय्यवहारः । पयसो बलकरत्वात् प्राणत्वव्यपदेशः । पयोयोग्यत्वमिदानीन्तनप्रसिद्ध्या समर्थयते — “अथो योषा वा उञ्चेति । स्त्रीलिङ्गत्वाद् उखाया योषात्वम् पयसः रेतोवर्द्धकत्वात् रेतस्त्वं प्रसिद्धम् ॥ १५ ॥

विधाय स्तीति — “अजायै पयसाच्छृण्वतीति ॥ प्रजापतेः शोकादजासम्भूतिराख्यानान्तराच्च द्रष्टव्या ; चीयमानस्याग्नेः प्रजापत्यात्मकत्वं प्रागुक्तम् । प्रजापतिरग्निः, प्रकारान्तरेण स्तीति — “यद्देवाजाया इति । ‘यत्’ ‘उ’ अपि च ‘अजायाः’ पयो भवतीति शेषः । स्पष्टं मन्यत् ॥ १६ ॥

तत्र मन्त्रानाह — “वसवस्वाच्छृन्दन्तु गायत्रेणच्छन्दसाङ्गिरस्वदित्यादिना † । हे उञ्चे । त्वां ‘वसवः’ देवा अष्टसङ्घाकाः, ‘अङ्गिरस्वद्’ अङ्गिरस इव ‘आच्छृन्दन्तु’ आसिञ्चन्तु । कीदृशाः ? ‘गायत्रेण छन्दसा’ सहिताः ; अष्टसङ्घा वसूना गायत्रच्छन्दस्यस्यन्ते हारः ।

एव मुत्तरत्र मन्त्रा अपि व्याख्येयाः ।

विश्वेषां नराणां हिता ‘विश्वानराः’ ते, सर्वे देवाः । “अजापयसावसिञ्चति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्” — इति हि सूत्रम् ‡ ॥

अजासेवनमन्त्रेषु वसूनादयः प्रतिपाद्याः, निर्माणमन्त्रेषु, धूपनमन्त्रेषु च । अतो यद् देवतैर्क्यं तत् प्रशंसति — “स वै याभिरेव देवताभिः करोति, ताभिर्धूपयति, ताभिराच्छृण्व-

† वा० सं० ११. ६५. १-४ ।

‡ का० श्री० सू० १६ ४. २३ ।

क्तीति ३ । “धी वाच कर्म करोति , स एव तस्योपचारं वेदेति ।
यथा लोके तद्यादिः प्रासादनिर्माणादि ‘कर्म करोति’, ‘स एव’
तद्दार्ढ्यार्थम् ‘उपचारं’ शब्दं प्रति दार्ढ्यादिस्थापनलक्षणमुपचार-
जातं ‘जानाति’ ; अतो युक्तम् , यैरेव कृतम् , तैरेव धूपना-
सेवनोपचारणमित्यर्थः ॥ १७ ॥ २ [५. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपयत्राघ्नभाष्ये

षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्दि निवारयन् ।

पुमर्थान्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुनापुरुषी स्वर्णगर्भम् ,
समाव्यीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतद्वलताधेनुसौवर्णभूमिः ।

रत्नोस्त्रां रुक्मवाजिद्विपसङ्घितरथौ सायणिः सिद्धचार्यः ,

व्याघ्रीद्विध्वजं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णसुख्यः ,

कार्पासीयं क्षपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

* “यावद्वाचरेत” — इति का० श्रौ० सू० १६. ४. १६ । यावद्भिः
प्रकारैः अर्घ्यं प्रक्षिपेत् तावद्दानेनेव मन्त्रेणाचरेत् । व्याचरणं च
अपण्यप्रक्षेपः । “द्वैरेव प्रदहनीद्वरणे (१६. ४. १७.) कर्तव्ये । प्रद-
हनं पचनम् , उदरयं बद्धिर्निष्काशनम् ॥

प्राण्योत्ये प्राण्यजन्मा लवणज मन्त्रणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाब्धो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणायः ७ ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्नायधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनयतपयत्राज्ञापभाष्ये
षष्ठकाण्डे षष्ठमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

तीति * । “यो वाव कर्म करोति , स एव तस्योपचारं वेदेति ।
यथा लोके तत्तादिः प्रासादनिर्माणादि ‘कर्म करोति’, ‘स एव’
तद्वाव्यार्थम् ‘उपचारं’ शब्दे प्रति दार्वादिस्थापनक्षणमुपचार-
जातं ‘जानाति’ ; अती युक्तम् , यैरेव कृतम् , तैरेव धूपना-
चेवनोपचारणमित्यर्थः ॥ १७ ॥ २ [५. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठ्याण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।

पुमर्थाद्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमद्देश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापुरुषी स्वर्णगर्भम् ,

सप्तारब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतनुताधेनुषीवर्षभुमीः ।

रत्नोक्तां रुक्मवाजिद्विषसहितरथी सायणिः सिद्धणार्थः ,

व्ययाणीद्विष्वक्क्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्षमुस्यः ,

कार्पासीयं कृपावान् शुद्धकृत मजडी राजतं राजपूज्यः ।

* “यावडाचरेत्”—इति का० श्रौ० सू० १६. ४ १६ । यावद्भिः
प्रकारैः अपर्यं प्रविषेत् तावडाचरेत् मन्त्रेणाचरेत् । याचरेयं च
अपण्यप्रक्षेपः । “द्विवैव घटहनीह्वरयो (१६. ४. १७.) कर्तव्ये । प्रद-
हर्नं पचनम् , उडुरणं वह्निर्निष्काशनम् ॥

प्राज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मन्त्रणः शार्करं चार्कतीजाः,
रत्नाक्षी रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पातसाक्षिङ्गणार्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये
पञ्चकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .)

भूयाँसि हवीँषि भवन्ति । अग्निचित्यायां
यदु चानग्निचित्याया मतीनि इ कुमाँणि सन्ति
यान्यन्यत् कुमाँति तान्यतीनि तेषा मग्निचित्या
राजभूयो ब्वाजपेयो ऽश्वमेधस्तद्यत्तान्यन्यानि कुमाँ-
श्रुयति तस्मात्तान्यतीनि ॥ १ ॥

आग्नावैष्णव एकादशकपालः । तदध्वरुश्च
दीक्षणीयं वैश्वानरो द्वादशकपाल आदित्यश्च
चरुस्ते ऽग्नेः * ॥ २ ॥

स यदाग्नावैष्णव मेव निर्व्वपेत् । नेतरे
हविषी ऽश्वरुश्च दीक्षणीयं कृतए खान्नाग्ने-
रश्च नादृशरे ऽणव हविषी निर्व्वपेन्नाग्नावैष्णव मग्ने-
रेव दीक्षणीयं कृतए खान्नाध्वरुश्च ॥ ३ ॥

उभयानि निर्व्वपति । अध्वरुश्च चाग्नेश्वीभु-
यए छेतत् कुर्माध्वरकर्म चाग्निकर्म चाध्वरुश्च
पूर्व्व मयाग्नेरुपायि छेतत् कर्म यदग्निवर्मा † ॥ ४ ॥

* 'अग्नेः'—इति ग, घ ।

† 'कर्म'—इति ग, घ ।

स य एषु आग्नावैष्णवः ० । तस्य तदेव ब्राह्मणं
 यत् पुरश्चुरणे वैश्वानरो द्वादशकपालो वैश्वान-
 नरो वै सर्व्वेऽग्नयः सर्व्वेषां मग्नीनां मुपात्स्यै
 द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो
 वैश्वानरः † ॥ ५ ॥

यदेवैतं वैश्वानरं निर्व्वपति । वैश्वानरं वा
 ऽएतु मग्निं जनयिष्यन् भवति तमेतत् पुरस्ता-
 दीक्षणीयाया ए रेतो भूत ए सिञ्चति यादृग्वै योनौ
 रेतः सिञ्चते तादृग् जायते तद्यदेत मुत्र वैश्वान-
 नर ए रेतो भूत ए सिञ्चति तस्मादेषो ऽमुत्र वैश्वान-
 नरो जायते ॥ ६ ॥

यदेवैतं हविषीं निर्व्वपति । क्षत्रं वै वैश्वान-
 नरो व्विडेषु आदित्यश्चरुः क्षत्रं च तद्विशं च
 करोति वैश्वानरं पूर्वं निर्व्वपति क्षत्रं तत् कृत्वा
 व्विशं करोति ॥ ७ ॥

एक एषु भवति । एकदेवत्य एकस्यं तत् क्षत्र

* 'आग्नावैष्णवः'—इति म, घ ।

† 'वैश्वानरः'—इति म, घ ।

मेकस्याए श्रियं करोति । चरुतिरौ बहुदेवत्यो
भूमा वा ऽएष तगडुलानां यच्चरुर्भूमो ऽएष देवा-
नां यदादित्या व्विशि तहूमानं तधातीत्यधि-
देवतम् * ॥ ८ ॥

धुधाध्यात्मए † । शिर एव व्वैश्वानर आत्मैष
आदित्यश्चरुः शिरश्च तदात्मानं च करोति व्वैश्वान-
नरं पूर्वं निर्व्वपति शिरस्तत् कृत्वात्मानं
करोति ‡ ॥ ९ ॥

एक एष भवति । एक मिव हि शिरश्चरु-
रितरो बहुदेवत्यो भूमा वा ऽएष तगडुलानां
यच्चरुर्भूमो ऽएषोऽङ्गानां यदात्मात्मस्तदङ्गानां भूमानं
दधाति ॥ १० ॥

घृत एष भवति । घृतभाजना द्यादित्याः
स्वेनैवैनानेतद्वागेन स्वेन रसेन प्रीणात्युपाए-
श्वेतानि हवीएषि भवन्ति रेतो वा ऽश्चन्न यज्ञ
उपाएशु वै रेतः सिच्यते § ॥ ११ ॥

* 'देवतम्'—इति ग, घ ।

† 'धुधाध्यात्मर'—इति ग, घ । 'धुधाध्यात्मरु'—इति ङ ।

‡ 'करोति'—इति ग, घ । § 'सिच्यते'—इति ख ।

अथौद्ग्रभणानि जुहोति । औद्ग्रभणैर्वै देवा
 आत्मान मस्माल्लोकात् स्वर्गं लोक मभ्युद्ग्रहृत
 यद्दुद्ग्रहृत तस्मादौद्ग्रभणानि तथैवैतद्यजमान
 औद्ग्रभणैरेवारमान मस्माल्लोकात् स्वर्गं लोक मभ्युद्-
 ग्रहृतीते ॥ १२ ॥

तानि वै भूयांसि भवन्ति । अग्निचित्यायां
 यद्दु चानग्निचित्यायां तस्योक्तो वन्द्युभयानि
 भवन्ति तस्योक्तोऽध्वर्युः पूर्वाण्यथाम्नेस्तस्यो ऽए-
 वोक्तः * ॥ १३ ॥

पञ्चाध्वर्युः जुहोति । पाङ्को यज्ञो यावान्यज्ञो
 यावत्यस्य मावा तावतैवैन मेतद्रेतो भूतुं सिञ्चति
 सप्तान्नेः सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्त्तवः संवत्सरः
 संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतै-
 वैन मेतद्रेतो भूतुं सिञ्चति तान्युभयानि द्वादश
 मृष्यद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्नि-
 र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ १४ ॥

स जुहोति । आकूति मग्निं प्रयुजतु स्वा-

हेत्याकृताद्वा ऽएतद्गुणे कर्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै
कर्मणे प्रयुक्ते ॥ १५ ॥

मनो मेधा मग्निं प्रयुज्ज्वा स्वाहेति । मनसो
वा ऽएतद्गुणे कर्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै कर्मणे
प्रयुक्ते ॥ १६ ॥

चित्तं चिञ्जात मग्निं प्रयुज्ज्वा स्वाहेति ।
चित्ताद्वा ऽएतद्गुणे कर्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै कर्मणे
प्रयुक्ते ॥ १७ ॥

व्याचो व्विधृति मग्निं प्रयुज्ज्वा स्वाहेति ।
व्याचो वा ऽएतद्गुणे कर्म समभवत्ता मेवैतदेतस्मै
कर्मणे प्रयुक्ते ॥ १८ ॥

प्रजापतये मनुवे स्वाहेति । प्रजापतिर्व्वै मनुः
सु हीद्व्वा सर्व्वं ममनुत प्रजापतिर्व्व्वा ऽएतद्गुणे कर्मा-
करोत्त मेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुक्ते ॥ १९ ॥

अग्नये व्वैश्वानराय स्वाहेति । संव्वत्सरो वा
ऽअग्निर्वैश्वानरः संव्वत्सरो वा ऽएतद्गुणे कर्माकरोत्त
मेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुक्ते ॥ २० ॥

अथ सावित्रीं जुहीति । सविता वा ऽएतद्गुणे

कर्माकरोत्त नैवैतदेतश्चै कर्मणे प्रयुक्ते विश्वो
 देवश्च नैतुर्मर्तो वुरीत सख्यम्* विश्वो राय इपु-
 ध्यति दुम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहेति यो देवश्च
 सवितुः सख्यं वृणीते सु दुम्नं च पुष्टिं च
 वृणीत ऽएष वा ऽअस्य सख्यं वृणीते य एतत्
 कर्म करोति ॥ २१ ॥

तान्यु ह्येके उखाया नैवैतान्यौदयभणानि
 जुहति कामेभ्यो वा ऽएतानि ह्यन्त ऽआत्मो
 ऽएष यजमानश्च यदुखात्मन्यजमानश्च सर्वान्
 कामान् प्रतिष्ठापयाम इति न तथा कुर्यादेतश्च
 वै यज्ञश्च सुस्थितस्येतासा माहुतीनां यो रस-
 स्तदेतदर्चिर्यद्दोष्यते तद्यत्सुस्थिते यज्ञे हुतेष्वीद्-
 यभणेषूखां प्रवृणक्ति तदेना नैप यज्ञ आरीरिति
 तं यज्ञं विभर्त्ति तस्मात्सुस्थित ऽएष यज्ञे हुते-
 ष्वीदयभणेषूखां प्रवृञ्ज्यात् ॥ २२ ॥

मुञ्जकुलायेनावस्तीर्णा भवति । आदीप्यादिति
 न्वेष यद्देष ? मुञ्जकुलायेन योनिरेपाग्नेर्यन्मुञ्जो

न वै योनिर्गर्भं हिनस्त्यहिंसायै योनेर्वै जायमानो
जायते योनेर्जायमानो जायाता ऽइति ॥ २३ ॥

शणकुलाय मुन्तरं भवति । आदोप्यादिति न्वेव
यद्देव शणकुलायं प्रजापतिर्यस्यै योनेरुच्यते
तस्या ऽउमा उल्ब मासञ्छणा जरायु तस्मात्ते पूत-
यो जरायु हि ते न वै जरायु गर्भं हिनस्त्यहिं-
सायै जरायुणो वै जायमानो जायते जरायुणो
जायमानो जायाता ऽइति ॥ २४ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य नि शसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

त्रिम्यमे , त मह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वखिन्नध्याये उखासग्यरण मषाटाविश्वज्योतिषामाश्लेष्ट-
काना तिर्यङ्मान मुक्तम् , अथ पष्टे दीक्षणीयाद्युखाभेदनप्राय-
धिसान्नाः प्रयोग उच्यते । तत्र प्राकृतीं मात्रा वैष्णवीष्टिं ,
वैकती वैश्वानरदादशकपालेष्टि सादितो विधातु सुपोदात-
यति — “भूशसि हवींषि भवन्त्यग्निचित्याया मित्वादिना ।
भूयसा हविषा सद्वावयोग्यत्वामिधानाय अस्यातिकर्मत्वं प्रवक्षु
प्रतिजानीते — “अतीनि इ कर्माणि सन्तीति । तेषा स्वरूप-

दग्मन्विलम्ब मसहमानोऽतिकर्मशब्द तावन्निर्वक्ति— “यान्यन्यत् कार्माणि तान्यतीनीति ॥ १ ॥

इदानीं भाग्नावैष्णवादिहवींषि विधत्ते— “भाग्नावैष्णव एकादशकपाल इत्यादिना । ‘तत्’ ‘अध्वरस्य’ सोमयागस्य ‘दीक्षणीय’ दीक्षासंस्कारक इति । ‘वैश्वानरो हादशकपाल’, ‘पादित्यवरु’ च ‘नि’ एते इतिषी ‘अग्ने’ एव प्रातिखिके ७ ॥ २ ॥

इत्थं अध्वरचित्वाग्न्योर्हविर्व्यवस्था मुक्त्वा उभयविधान्यपि हवींषि कर्त्तव्यानीत्याह— “स यदाग्नावैष्णव मेव निर्वपेदित्यादिना । अध्वरस्य चित्तेत्युभयोर्दीक्षणीयत्वसिद्धये उभयानि हवींषि अनुष्ठेयानि, अन्यतरहविषोऽकरणे तत्र स्यादित्यर्थं ॥ ३ ॥

“उभयानि निर्वपतीति । “उभयं हि एतत् कामेति । ‘एतत्’ साम्निचयनसौमिक ‘कर्म’, ‘उभयम्’ उभयात्मक खलु । किं तदुभयं मिति, तत्राह— “अध्वरकर्म धानिकर्म चेति । तत्र पौर्वापर्यस्थानियमप्राप्तौ आह— “अध्वरस्य पूर्वं मयाग्ने रिति । अग्ने कर्मण प्राथम्यं किं न स्यात् ? इत्यत आह— “उपायि ह्येतत् कर्म, यदग्निर्कमेति । ‘उप’ प्रकृतकर्मण समीपे, तदुपजीव्य, ‘एति’ आयातीति ‘उपायि’ ॥ ४ ॥

प्राकृतस्याग्नावैष्णवस्य प्रयोगं किं न व्याख्यायत इत्याशङ्क्य आग्निष्टोमिकं ब्राह्मणं मत्तिदिशति— “स य एष आग्नावैष्णवस्तस्येति । “यत् पुरश्चरण इति । ‘पुर’ पूर्व ‘चरणम्’

* प्रातिखिक - स्वकीयं त्रि० का० ३ १ २२ । ‘यस्माच्चतुर्थं पर्वणं शुनाशीर्यस्य भवत्सरातिरिक्तं प्रातिखिकं कालो नास्ति - इति का० श्रौ० ५ ११ १ सू० उक्तौ द्रष्टव्यम् ।

अनुष्ठानं यस्मिन्, तत् 'पुरधरपम्', मातःकृत मग्निष्टोम-
कर्मैत्यर्थः । तस्मिन् यद् 'साक्षयम्' उक्तम्, 'तदेव 'तस्य'
अग्निचयनस्य ; यद्वा 'तस्य' तत्कृतोराग्नावैश्वानरस्य ७ ।

अथान्नेर्दीक्षणीयं इदिरनूद्य प्रमंसति— "वैश्वानरो द्वादश-
कपालो वैश्वानरो वै सर्वेऽग्नयः इति । यो 'वैश्वानरः' चित्वा
स्याप्यमानः, सः 'सर्वेऽग्नयः' चित्तिरूपाः षडग्नयः ; अधि-
ष्ठानारीष्यधीरभेदात् । अथवा विश्वेषां नराणां हितत्वेन सम्बन्धी
'वैश्वानरः' अतिलोकसाधारणोऽग्निः, स एव 'सर्वेऽग्नयः'
षीर्वजाठरवैद्युताद्यवनीयाद्यग्नयः, तेषां सर्वेषां सिद्ध मासौ
वैश्वानरान्निदेवत्यकपालगतसङ्ख्यां प्रमंसति— "द्वादशकपालो
द्वादशमासाः संवत्सर इति ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेण पुरीडाग्नेदेवतां प्रमंसति— "यद्देवेतं वैश्वानर
मिति । 'एतं' 'वैश्वानरं' सप्तचित्वात्मकं 'जनयिष्यन्' इष्ट-
काभिरुत्पादयिष्यन् भवति, अतः 'तम्' 'एतत्' इदानीं 'पुर-
स्तात्' उत्पादनात् प्रागेव, 'दीक्षणीयायाम्' एव वैश्वानर-
हविःकरणेन 'रितोभूतं' वीजरूपापन्नं 'सिद्धति' । अत उभयो-
र्निर्पिक्तव्यजनयितव्ययोर्विलक्षणपरिहाराय आदावपि पुरीडाग्नौ
वैश्वानर एव कर्त्तव्यः । उक्ताग्नौ लोकसिद्ध इति दर्शयति—
"यादृश्वै योनी रित इति । प्रतिपादितं सादृश्यं प्रकृते दर्श-
यन् पुनर्निगमयति— "तद्यदेत सत्र वैश्वानर मिति । 'तद्यत्'
-इत्यत्र तच्छब्दोऽनुवादी यच्छब्देन प्रयुज्यते, 'अत्र' दीक्षा-
काले, 'असुत्र' चयननिष्पत्तिकाले । अथवा, 'अत्र' प्राचीन-

यंशे देवोभूतं सिञ्चति वैश्वानरम् ; 'अमुञ्च' सोमिन्ने चिति-
प्रदेशे जनयति ॥ ६ ॥

अथ वैश्वानर इति हविषी समुचित्य प्रमंसति— 'यद्देवैते
हविषी इति । 'एते हविषी' वैश्वानरहादयकपालादित्यर्वाख्ये ।
"अमुञ्चं वैश्वानर इति । 'वैश्वानरः' अग्निः, 'अमुञ्चं' अत्रिय-
जातिः । तथाच हृद्ददारण्यकम्— "यान्येतानि देवता अत्रा-
पीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीगान इति"
—इति ७ । आदित्यानां तु अग्निर्वसुभिः, सोमो रुद्रैः,
वरुण आदित्यैः"—इत्यादित्युतिषु ११ तृतीयास्ताना सुपसर्जनमतीतेः
तेषां प्रजापत्यम् । यद्यपि "विडेय आदित्यवरुः"—इति चरोः
प्राधान्यं प्रतिभाति, तथापि वैश्वजातित्वयोगात् तद्विद्वान्ता-
ययवभूता देवतैवात्र विषयते । एवं वैश्वानरवाक्येऽपि । यदा,
देवताद्वारा द्रव्यघोरप्युक्तजातित्वम् ; "एते हविषी भवत इति
हविषः प्राधान्यात् । पुरोडाशस्यैकपिण्डत्वेन प्राधान्याच्चैवय-
धानां तण्डुलानां बहुत्वाद्वा पुरोडाशचर्वीः अत्रविड्जातित्वं
द्रष्टव्यम् । उभयोरप्यनुष्ठेयत्वाद् अनियम प्रसङ्गावाह— "वैश्वान-
नर पूर्वमिति ॥ ७ ॥

पूर्वमिन् हविषि द्रव्यस्य देवतायाश्चैकत्वम्, उत्तरमिन्
तद्वहुत्वं च प्रमंसति— "एक एव भवतीत्यादिना । 'एयः'
पुरोडाश. 'एको भवति', स च 'एकदेवत्वः' । एक एव देवता

* इ० उप० १ अ० ४ ब्रा० ११ क० ।

† "स विश्व मष्टजत यान्येतानि देवजातानि गणश्च आख्यायन्ते
वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इति"—इति च इ० उप०
१ अ० ४ ब्रा० १२ क० ।

यस्य स तद्योक्त । 'तत्' तेन , तथात्वसम्पादनेन 'प्रकस्य'
 'चक्र' क्षत्रियम् , एकमेव सर्वस्यापि महामण्डनस्य कृतवान्
 भवति , बहुराजन्यदृष्टत्वात् । फलितमर्थं माह— "एकस्या
 त्रियं करोतीति । त्रिया राजाश्रयत्वनियमात् राज्ञ एकत्व
 सम्पादनादेव तस्या त्रियं मध्येकस्यां करोति । इत्य वैश्वानरस्य
 पुरोडाशस्य च परम्परयोग्यता समिधाय आदित्यानां चरोथ
 सङ्गतत्वं माह— "चरुरितरो बहुदेवस्य इति । यत् 'एष'
 'तण्डुनाना' 'भूमा वै' बहुत्व खलु । भूमिति पुल्लिङ्गं प्रति
 निर्देशं मपेक्ष्य एष इति पुल्लिङ्गता । "भूमो एष देवानाम्"—
 इत्यत्र 'भूमा उ' इति निपातानिपातनमुदाय । शिष्टं स्पष्टम् ।
 प्रकारान्तरेण पुन स्तोत्रं मुक्तमर्थं व्यवस्थापयति— "इत्यधि
 देवतमिति । "यद्देवैते हविषी"—इत्युपक्रम्य , "विशि तद्
 भूमान दधाति"—इत्यन्तेन अत्यसन्देहेण प्रतिपादितम् 'अधि
 देवतम्' देवता मधिष्ठत्य प्रकृतं मुक्तम् ॥ ८ ॥

"अथाध्यात्ममिति । वक्ष्यते, "शिर एष वैश्वानर , आत्मैष
 आदित्यचरुरित्यादिना । प्रथमं मनुष्यत्वेन प्राधान्यात् एकत्वाच्च
 साम्यात् 'आदित्यचरु' 'आत्मा' अङ्गमत्यङ्गसहितं छत्स्रं शरीरम् ।
 शिष्टम् अधिदैवतवाक्यवद् व्याख्येयम् ॥ ९ , १० ॥

चरीराश्रयद्रव्यं माह— "हृत एष भवतीति । 'हृतभाजना
 ह्यादित्या'—इति । हृतभागा इत्यर्थः । "तेजो वै हृतमिति ०
 दुर्गे हृतस्य तेजोद्रव्यत्वात् आदित्यानां मधि तथात्वात् ।

* तजो वा एतत् पयना षट् हृतम्—इति ऐ० ब्रा० ८. ४. ६ ।
 "एतद् वा अग्नेस्तेजो षट् हृतम्"—इति च ते सं० २. ५. २. ० ।

“आदित्यं घृतेन चरुम्”—इत्यादौ * घृतसम्बन्धाद्वा तेषां तद्भाग-
भाक्तम् । ‘स्नेनेव भागेन’, ‘स्नेन रसेन’ इति व्याख्यानव्याख्येय-
भाव । अत्र कात्यायन, उखानिष्पादनानन्तरप्रयोगं मुक्ताह—
“दीक्षामावास्याया मामावास्नेनेद्वा, आग्नावैष्यवद्वैश्वानरौ, घृते
चरुरादित्येभ्यः”—इति † । एषां त्रयाणां हविषा सुपाशुधर्मकत्वं
विधत्ते— “उपाश्वेतानि हवींषि भवन्तीति । “करणवदशब्द
सुपांशु”—इति तद्व्युत्पत्तम् । “रंती वा अत्र यज्ञ इति । ‘अत्र’
‘अग्निं दीक्षासमये क्रियमाणो यज्ञः’ ‘रंती वै’ रेतः खलु ।
अस्य रेतस्त्वमुक्तं प्राक् ॥ ११ ॥

अथौदयभणानि हवींषि विधाय तद्विर्वचनद्वारेण प्रयंसति—
“अथौदयभणानि जुहोतीति ‡ । “अथौदयभणेषु देवा आत्मान
मिति । ‘आत्मान’ लिङ्गगरीरोपाधिकं जीवात्मान ‘देवाः’
‘अस्माद्’ भूलोकात् ‘स्वर्गं लोकम्’ ‘अभि’ लक्ष्य ‘उदयङ्गतं’
ऊर्ध्वमुखं साकर्षणं कृतवन्तः । उदयङ्गणसाधनत्वात् ‘अथौदयभ-
णानि’ इति नाम सम्पन्नम् । “ह्ययदीर्भः” § । “तथैवैतदिति ।
दृष्टान्तवद् व्याख्येयम् ॥ १२ ॥

तेषां भूयस्त्वमाह—“तानि वै भूयासीति । ‘अग्नि-
चित्यायाम्’ अग्निचयनव्यतिरिक्ताया केवलज्योतिष्टोमादिक्रियाया
‘यदु’ यान्यव हवींषि, ततोऽपि ‘भूयांसि’ ‘अग्निचित्याया’
क्रियाया ‘भवन्ति’ । चयनस्य हविर्भूयस्त्वस्त्वय मेव वक्ष्यति ।

* श० ब्रा० ३ २ ३ १ द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६ ४ २७, २८, २९ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ ३० क ।

§ पा० ८ १ ३२ सू० १ वा० ।

हविर्भूयस्त्वार्यवादप्राद्वयं किमिति नोक्त मित्याशङ्कया माह—
 “तस्योक्तो बन्धुरिति । ‘तस्य’ हविर्भूयस्त्वस्य ‘बन्धुः’ अर्थनिबन्धको-
 ऽर्थवादः ‘उक्तः’ अध्यायादौ “भूयांसि हवींषि भवन्त्यग्निचित्या-
 याम्”—इत्यादिना ७ । आग्निकोः सौमिकवाधप्रसक्तत्व माह—
 “उभयानि भवन्ति तस्योक्त इति । आग्निकानि सौमिकानि
 च ‘उभयानि’ भवेयुः, तस्योभयत्वस्य अर्थवाद उक्तो दीक्षणीय
 हविः प्रस्तावे— “उभयानि निर्बपति अध्वरस्य चान्नेष”—इत्या-
 दिना १० । आध्वरिकाणां पूर्वभावित्वम्, आग्निकानां पश्चाद्भा-
 वित्वञ्च विधाय तदर्थवादश्चातिदिशति— “अध्वरस्य पूर्वाणि,
 अथान्नेः, तस्यो एवोक्त इति । “उपायि ह्येतत् कर्म, यदग्नि-
 कर्म”—इत्येव सुक्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

आध्वरिकाणां पञ्चसङ्ख्या मन्वस्य प्रथमसति— “पश्चाध्वरस्य
 लुहोति पाङ्क्तो यज्ञ इति । प्रातरादिसवनानि त्रीणि, प्राय-
 ष्वीदोदयनीयी द्वौ, इति पञ्चसङ्ख्यायोगाद् ‘यज्ञः’ ‘पाङ्क्तः’ ।
 यहा, धानाः करम्भः परिव्रापः पुरीडागः पयस्या इत्येवं
 तैत्तिरीयोक्तहविःपञ्चसङ्ख्यायोगात् पाङ्क्तत्वम् ३ । हविःपञ्चकत्व-
 निष्पादने सति ‘यज्ञः’ सोमयागः ‘यावान्’ यत्परिमाणः, ‘अस्य’
 ‘मात्रा’ अथवा ‘यावती’ यत्परिमाणा, ‘तावता’ तेन ह्यस्त्रेणापि
 ‘एतम्’ उत्याद्यमानं अथानलक्षणं मग्निं ‘रेतोभूतं’ वीजरूपे-

• पुरस्तात् ३ १ १ (३०६ ए०) दृश्यम् ।

† पुरस्तादिष्वेव चतुर्थो कथो (३०६ ए०) दृश्या ।

‡ पुरस्तात् (३०६ ए० १० पं०) दृश्यम् ।

§ ते० सं० ६. ४. ११. ४, ५, ऐ० मा० १. ३. ६, इह च
 ३ २ १२ मा० भा० दृश्यम् ।

णावस्थितम्, 'एतत्'-इति क्रियाविशेषणम्, क्रियमाणमकारेण 'सिञ्चति' निषेकं कृतवान् भवति ।

अग्निवयनोयाना मौद्ग्यभणानां सप्तसङ्गारूपं यहविर्भूयस्त्वम् तद् विधाय प्रशंसति— "सप्ताग्नेः सप्तचित्तिकोऽग्निरित्यादिना । अग्नेः सप्तचित्तयः इत्थं द्रष्टव्याः— षट् चित्तयः इष्टकामयः, सप्तमी श्रूयते— "विकर्षी" च स्वयमाह्वणाक्षीपदधाति ०—० सा सप्तमी चित्तिरिति ० । शिष्टं पूर्ववत् । मिलितानां सङ्गा मनूय प्रशंसति— "तान्युभयानीति । द्वादशमासलक्षण एक इति व्याहृतधर्मकाः षट्; अनुगतकाललक्षण एक इति वा सप्तर्तुत्वम् ॥ १४ ॥

समौद्ग्यभणहविषा मन्त्राननूय व्याचष्टे— "स जुहोति आ-
कृति मग्निं प्रयुजं स्वाहेत्यादिना ॥ । 'आकृतिः' आत्मधर्मो मनसः
प्रेरणहेतुः । यद्वा, 'आकृति' सङ्कल्पः, तदवस्थापन्नम् । 'प्रयुजं'
प्रकर्षणं युनक्ति तादृशीं वृत्तिं मिति प्रयुक्, तादृशं मग्नि-
चयनात्मकविराड् रूपम् । 'स्वाहा' तं मभिनक्ष्य सुहुत मस्तु ॥ ।
"आकृताहा एतदये कर्मं समभवत्, तदेवैतदेतस्मै कर्मणे
प्रयुक्ते"—इति । एतत्पूर्वं सम्भूतप्रकारेण 'कर्म' चयनाख्यम्
'चये' पुरा 'आकृतात्' प्रकारात् 'समभवत्' सम्पन्नं भासीत्,
'तदेव' 'एतत्' इदानीद्द्वियमाणप्रकारविशेषणम् 'एतस्मै' चयना-
ख्याय 'कर्मणे' 'प्रयुक्ते' प्रयुक्तवान् भवति । एव मुत्तरत्रान्यपि
व्याख्येयानि ॥ १५ ॥

* "विकर्षी च स्वयमाह्वणाक्षीपदधाति ०—० सा सप्तमी चितिः"—
इतीहोपनिषत् ८. १. ४. ६ । † का० श्रौ० सू० १६. ४. ३०ख ।
‡ "आकृति मग्निं प्रयुजं स्वाहा"—इति वा० शं० ११. ६६. १ ।

“मनो मेधां मिति ॐ ।- उपर्युपरि व्यापारशीला मनसो
वृत्तिमेधा, तद्रूपं यत् ‘मनः’ अस्ति । विमर्शनक्षणं तदा-
त्मकतां मापन्नम् अग्निम् । गत मन्यत् । “मनसो या एत-
दग्रे”-इत्यर्थवादीऽपि व्याख्यातमायः ॥ १६ ॥

“चित्तं विज्ञात मग्नि मिति † । अनुसन्धानरूपं ‘चित्तम्’,
“अनुसन्धानतश्चित्तं विमर्शान्न उच्यते”-इति आरणात् । गत
मन्यत् ॥ १७ ॥

इत्थं मानसव्यापाररूप मापन्नस्य अग्नेः प्रतिपादकं होम-
साधनं मन्त्र मनुष्य व्याचष्टे— “वाचो विष्टति मग्नि मिति ‡ ।
‘वाचो विष्टतिः’ वचसो विधत्ता, वाचा नियम्यम्, वाधूप
मापन्न मित्यर्थः । “वाचो वा इत्यादि, गगम् ॥ १८ ॥

“प्रजापतये मनवे स्वाहेतीति §, पञ्चमो मन्त्रः । तत्र
प्रजापतेर्मनोश्च वैयधिकरण्यमडां व्युदप्यति— “प्रजापतिर्वै
मनुरिति । कथं तस्य मनुत्व मिति तत्राह— “स हीदं सर्वे
मनुत इति । ‘इदं’ ‘सर्वे’ जगत् ‘मनुते’ अह मित्यवगच्छते ;
तस्य विराड् रूपत्वात् । “प्रजापतिर्वा एतदग्रे कर्माकरोत्, त
मेवैतत्”-इत्यादि षष्टम् । ‘कर्म’ अर्थनाख्यम् ॥ १९ ॥

“अपये वैश्वानराय स्वाहेतीति ¶ । अग्निन् पठमन्त्रे
वैश्वानरगर्भं संवत्सरोपरतया व्याचष्टे— “संवत्सरो वा अग्नि-

* “मनो मेधां मितिं प्रयुजं स्वाहा”-इति वा० सं० ११. ६६. २ ।

† “चित्तं विज्ञात मग्निं प्रयुजं स्वाहा”-इति वा० सं० ११. ६६. ३ ।

‡ “वाचो विष्टति मग्निं प्रयुजं स्वाहा”-इति वा० सं० ११. ६६. ४ ।

§ “प्रजापतये मनवे स्वाहा”-इति वा० सं० ११. ६६. ५ ।

¶ “अपये वैश्वानराय स्वाहा”-इति वा० सं० ११. ६६. ६ ।

वैश्वानर इति । सविद्यप्रदेशे स्याम्यभागोऽग्निः वैश्वानरः, स च संवत्सरं कृत्वा संवत्सरः ७ । गत मन्यत् ॥ २० ॥

अथ सप्तमं मन्त्रं मनूय व्याचष्टे — “अथ सावित्रीं जुहोति, सविता वा एतदित्यादिना । सविता देवता यस्या ऋचः सा ‘सावित्री’ ; “देवस्य नेतुः”—इतिलिङ्गात् । तस्मिन्साध्या षाड्भुतिरपि सावित्री । “सविता वा एतदित्यादि, व्याख्यातम् ॥

साकस्येन मन्त्रं पठति— “विश्वो देवस्य नेतुरिति १ । व्याख्यातोऽयं तृतीयकाण्डे ५ । सवितुः सख्यं सख्यवतो हिरण्यादिवहुधनगरीरतुष्टिश्च सुनमेत्यय मर्थः उत्तरार्धस्य तात्पर्यं नित्याह— “यो देवस्य सवितुः सख्यं वृणीते, स द्युम्नं च पुष्टिं च वृणीते”—इति । यद्यपि तत्र द्युम्नवत् पुष्टियन्धो द्वितीयान्तसया न निर्दिष्टः, तथापि ‘पुष्यसे’—इत्यत्र षोडशक्षरं प्रकृत्यर्थं विवक्षित्वा एवं व्याख्यातं मिति मन्तव्यम् ॥

असु सख्यं कृतवत् एतत्फलदयं तुच्छस्यामर्त्तस्य भगवता सवित्रा सह सख्यं कथं सुपपद्यत इत्यत आह— “एष वा अस्य सख्यं वृणीते, य एतत् कर्म करोतीति । ‘यः’ पुरुषः ‘एतत्’ सविद्यदेवताकं ‘कर्म’ ‘करोति’, ‘एषः’ खलु ‘सख्यं वृणीते’ तदीयकर्मसम्पादनं नीतस्तस्यलाभहेतुरित्यर्थः । अथ

• “सह पित्रा वैश्वानरेणेति । संवत्सरो वै पिता वैश्वानरः प्रजापतिः”—इत्यादि श्र० भा० १ का० ४ प्र० २ वा० १६ क० दृश्यम् ।

† वा० सं० ११. ६० (४. ८. १.) ।

‡ १ प्र० ४ वा० १८, १६ क० (३ भा० ४८, ५५ प्र०) दृश्यम् ।

कात्यायनः— “प्राकृतान्धीदृग्भणानि हुत्वा सप्तान्निकान्याङ्गति
मिति प्रतिमन्त्रम्”—इति ॐ ॥ २१ ॥

अथैतेषां मीद्गुभणानां होमविषये शेषाङ्गित् पक्ष मन्व्य ,
तेषां मुपपादनं निराचष्टे—“तान्यु हैके उखाया मेवेत्यादिना १ ।
‘तानि’ एतानि श्वीदृग्भणानीति सम्बन्धः । ‘एके’ महर्षयः
‘उखायां’ तप्तायां ‘लुहति’, तेषां मभिप्राय माह— “कामेभ्यो
वा एतानीति । काम्यत्वं इति कामाः स्वर्गादयः । स्वर्गे प्रत्युद्-
ग्रहणसाधनत्वात् स्वर्गाख्यः कामस्त्यावदुक्त एव, एव मन्त्रेऽपि ।
ततोऽर्वाचीन्यः कामा एतेषां सिद्धाः । ‘उखा’—इति ‘यत्’ अस्ति,
‘एषः’ ‘यजमानस्य’ ‘आत्मा उ’ शरीर मेव ; शरीरस्योखात्वेन
तज्जन्यस्याग्नेर्यजमानकात्मत्वेन च संस्कारात् । यद्वा, यजमान-
शरीरं यथा यज्ञनिवर्तनसाधनम्, एष मुखापीति । तदि न्यायेन
यजमानशरीरत्वं मुखायाः । ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘यजमानस्य सर्वाङ्गं
कामान्’—इति स्पष्टम् ॥

अथ तं पक्षं निषिध्य स्व पक्षं सोपपत्तिक माह— “न तथा
क्षुर्यादेतस्य वै यज्ञस्येत्यादिना । ‘एतस्य वै यज्ञस्य’ प्रकृतस्य
दीचषीयाख्यस्य ‘संस्रितस्य’ सम्पूर्णस्य ‘एतासां’ दीक्षाहुतीनां
‘यो रसः’, ‘तदेतत्’ अग्निद्वन्द्वान्तरूपः आहवनीयात्मना ‘दीप्यते’ ।
तप्तायां मुखायाम् श्वीदृग्भणहोमपक्षं निराकृत्य हुतेष्वीदृग्भ-
णेषु तेषां यो रसः स्थितः, तेन प्रज्वलितान्नो उखाप्रवृत्तनं
कर्तव्यमिति सिद्धान्तप्रतीत्यै मभिप्रायः— सर्वकामावाप्तिस्तु
दीचषीयाख्ये यज्ञे सम्पूर्णे, हुतेषु श्वीदृग्भणेषु तेषां यो रसः

• का० श्री० मू० १५. ४. ३० ।

† का० श्री० मू० १५. ४. ३१ क ।

स्थितः, तेन प्रज्वलिताग्नी उखासम्पतनेनापि सम्भवित्यति ।
तस्माद् दीक्षणीयास्थे संस्थिते यज्ञे श्रीदुपभषेषु सम्बन्धिषु हुते-
श्वेव उखाप्रवृत्तनं कर्त्तव्यमिति ॥ २२ ॥

उखाया अस्याः मुञ्जदण्डावस्तरणं विधाय प्रशंसति— “मुञ्ज-
कुलायेनावस्तीर्णा भवतीति । अनेन मुञ्जकुलायावस्तरणस्य दृष्टा-
र्थत्वमेव, न त्वशब्दार्थत्वमित्युक्तं भवति । आदीप्तिमु-
दण्डान्तरेणापि भवति, किं मुञ्जनियमेनेति, तत्राह— “यद्देव
मुञ्जकुलायेन योनिरेपःस्येर्गन्मुञ्ज इत्यादिना । एवकारो भिन्नक्रमः ;
मुञ्जकुलायेनेति यदस्ति, अत्रोपपत्तिरभिधीयत इति शेषः ।
मुञ्जस्य क्षुद्रदण्डत्वेन शीघ्रमग्निजननसाधनत्वात् अग्नियोनित्वम् ।
योनेर्गर्भसिद्धिसकत्वाभावसिद्धिर्विशब्देनोच्यते । जायमानोऽग्निः स्वयो-
निरेव सकाशात् जायत इत्यभिप्रायेण मुञ्जकुलायेनैव भवितव्य-
मित्यर्थः ॥ २३ ॥

अथ मुञ्जकुलायादप्यन्तरं शणकुलायावस्तरणं कर्त्तव्यमि-
त्याह— “शणकुलाय मन्तरं भवतीति * । “आदीप्यादिति
न्वेवेत्यर्थवादः, पूर्ववत् † । “यद्देव शणकुलाय मित्यादि । अन्तः
अवस्तीर्यमानं वस्तु भवेदिति यदस्ति, तत्र शणमभिधीयत
इति शेषः । पूर्वं ‘प्रजापतिः’ वित्वाग्निरूपः ‘यस्यै योनिः’ यस्याः
योनिः सकाशात् उत्पन्नस्याग्नेः ‘उखाः’ ‡ । श्रीमवस्तीपा-

* “मुञ्जकुलायावस्तीर्णा मन्तरे शणम्”—इति का० श्री० सू० १६. ४. ३१ ।

† पूर्वकक्षीयाख्यावदित्यर्थः ।

‡ “अतमीत्यादुमा कुमा”—इति अम० की० ९. १. ३० । अयं
अवम इति ख्यातस्य धान्यभेदस्य । “विभावा तिलमावौमाभङ्गाखुम्भः”
—इति पा० सू० ५. १. ४ ।

दानभूतास्तृणविशेषा उमाः । ताः उन्मथस्यागीया अभवन्,
गणाव्यङ्गविशेषा जरायुम्यागीयाः । शिष्टं सुगमम् । 'पूराय.'
दुर्गन्धाः ॥ २४ ॥ ३ [६. १.] ॥

इति त्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्वन्दिनगतपद्यमाहात्म्यभाष्ये

पठकाण्डे पष्ठेऽध्याये प्रथमं माहात्म्यम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

तां तिष्ठन् प्रवृणक्ति * । इमे वै लोका उखा
तिष्ठन्तीष वा ऽइमे लोका अथो तिष्ठन्वै व्वीर्य-
वत्तरः † ॥ १ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । उदङ् प्राङ् तिष्ठन् प्रजा-
पतिः प्रजा असृजत ॥ २ ॥

यद्देवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एषा होभुशेषां
देवमनुष्याणां दिग्यदुदीचो प्राची ॥ ३ ॥

यद्देवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एतस्याऽ ह दिशि
स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं तस्मादुदङ् प्राङ् तिष्ठन्नाहुती-

* ग-घ-पुस्तकयोरिह द्वेदचिः (१) नास्ति ।

† 'वीर्यवत्तरः'—इति ग, घ, सायणभाष्यविरुद्धः ।

र्जुहोत्युदङ् प्राङ् तिष्ठन्दुच्छिणा नयति द्वारैव तत्
स्वर्गं लोकेषु वित्तं प्रपादयति ॥ ४ ॥

मा सु भित्वा मा सु रिष इति । यथैव
यजुस्तथा वभुरस्व धृषु वीर्यसु स्त्रिति योषा
वा ऽउखास्वेति वै योषाया ऽआमन्त्रणं स्त्रिव
वीर्यस्वाग्निश्रेष्ठं करिष्यथ इत्यग्निश्च ह्येतत् करि-
ष्यन्तौ भवतः ॥ ५ ॥

इष्टुस्त देवि पृथिवि स्वस्तय ऽइति । यथैव
यजुस्तथा वभुरासुरी माया स्वधया कृतासीति
प्राणो वा ऽअमुस्तस्यैषा माया स्वधया कृता जुष्टं
देवेभ्य इद् मस्तु इव्य मिति या एवैतस्मिन्नग्ना-
वाहुतीर्हीष्यन् भवति ता एतदाहाथो ऽएषैव इव्य
मरिष्टा त्व मुदिहि यज्ञे ऽअस्मिन्निति यथैवारिष्टा-
नार्तैतस्मिन्यज्ञे ऽउदियादेव मेतदाह ॥ ६ ॥

द्वाभ्यां प्रवृणक्ति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यथ मावा तावतैवैना मेतत्
प्रवृणक्ति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च प्राणो गाय-
त्र्यात्मा त्रिष्टुवेतावान् पशुर्यावान् प्राणद्यात्मा

च तद्यावान्पशुस्तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्तुधोऽश्व-
 ग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुवैन्द्राग्नीऽग्निर्धावानग्निर्धा-
 वत्यस्य मात्रा तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्तीन्द्राग्नी
 वै सर्वे देवाः सर्वदेवयोऽग्निर्धावानग्निर्धावत्यस्य
 मात्रा तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्ति तयोः सप्त
 पदानि सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्त्तवः संवत्सरः
 संवत्सरोऽग्निर्धावानग्निर्धावत्यस्य मात्रा तावत्तद्-
 भवति ॥ ७ ॥

तां यदाग्निः सन्तपति । अथैना मर्चिरारोहति
 योषा वा ऽउखा वृषाग्निस्तस्माद्यदा वृषा योषा
 सन्तपत्यथास्यात् रेतो दधाति ॥ ८ ॥

तद्वैके । यदि चिरु मर्चिरारोहत्यङ्गारानेवा-
 चपन्त्युभयेनैषो ऽग्निरिति न तथा कुर्यादस्यन्वान्वाध
 पशुर्जायतेऽथ तं नाय ऽएवास्वन्वन्त मिव न्यृपन्ति
 रेत इवैव दधाति रेत उ ऽएतदनुस्थिकां यदर्विस्त-
 स्मादेना मर्चिरेवारोहत् ॥ ९ ॥

तां यदार्चिरारोहति । अथास्मिन्समिध माद-
 धाति रेतो वा ऽएना मेतदापद्यत ऽएषो ऽग्नि-

स्तुस्मिन्नेतां रेतसि सम्भूतिं दधाति ॥ १० ॥

सु कार्मुकी स्यात् । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजा-
पत्या अस्पृहन्त ते देवा अग्नि मनीकं कृत्वासुरा-
नुभ्यायंस्तुस्वार्चिषः प्रगृहीतस्त्रासुरा अग्रं प्रावृक्षं-
स्तदद्यां प्रत्यतिष्ठत्सु कृमुको ऽभवत्तस्मात्सु स्वादू-
रसो हि तस्माद् लोहितो ऽर्चिर्हि सु षष्ठो ऽग्नि-
रेव यत् कृमुको ऽग्नि मेधास्मिन्नेतत् सम्भूतिं
दधाति ॥ ११ ॥

प्रादेशमात्रो भवति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो
विष्णुरात्मसन्निता मेधास्मिन्नेतत् सम्भूतिं द-
धाति ॥ १२ ॥

घृते न्युत्ता भवति । अग्निर्यस्यै योनेरुसृज्यत
तस्यै घृत सुल्ब मासीत्तच्चात्तत् प्रत्युद्दीप्यत ऽथात्मा
द्यस्यैव तच्चात्तस्य न भस्म भवत्यात्मैव तदात्मान
मप्येति न वा ऽउल्बं गर्भं हि नस्त्यद्विष्साया
ऽउल्बाद्दे जायमानो जायत ऽउल्बाज्जायमानो
जायाता ऽइति ॥ १३ ॥

ता मादधाति * । द्रुनः सर्पिरासुतिरिति दा-

व्यंनः सर्पिरशन इत्येतत् प्रलो होता व्वरेण्य
 इति सनातनो होता व्वरेण्य इत्येतत् सहस-
 स्पुत्री ऽश्नुत इति वृत् वै सहो बलस्य पुत्री
 ऽद्भुत इत्येतत्तिष्ठन्नादधाति स्वाहाकारेण तृषो-
 परि वृशुः ॥ १४ ॥

तद्वा ऽश्नात्मैवोखा * । योनिर्मुञ्जाः शणा जरा-
 युत्वं घृतं गर्भः समित् † ॥ १५ ॥

वाङ्मोखा भवति । अन्तरे मुञ्जा वाङ्मो
 ह्यात्मानारा योनिर्वाङ्मो मुञ्जा भवत्यन्तरे शणा
 वाङ्मा हि योनिरन्तरं जरायु वाङ्मो शणा भव-
 न्त्यन्तरं घृतं वाङ्मो हि जरायुन्तरं सुत्वं वाङ्मो
 घृतं भवत्यन्तरा समिदाङ्मा ऽङ्मोत्वं मन्तरी गर्भं
 एतेभ्यो वै जायमानो जायते तैभ्य एवैन मेतज्ज-
 नयति ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

* 'आत्मैवोखा'—इति ग, घ ।

† 'समित्'—इति ग, घ ।

यदुक्तं सुवक्षता—“दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाध्वर्युयज्ञमानयो-
रन्यतर उखा माहवनीयेऽधिययति सुञ्जकुलाय-यणकुलायाव-
स्त्रीर्णां मन्तरे श्याया मा सु भिया इति तिष्ठसुदङ्प्राङ्”-इति० ।
तद्विधत्ते—“ता तिष्ठन् प्रहणतीमे वै लोका उखेति । अध्व-
र्युयज्ञमानो वा ‘तिष्ठन्’ ‘प्रहणति’ आहवनीये प्रतितपेत् । “इमे
वै लोका उखेति । उखाया लोकत्रयात्मकत्व मुक्तं प्राक् तृतीय-
प्रपाठकान्ते † । लोकस्थाना प्राणिना मूर्ध्वं भवस्थानादुत्तर-
भावाद्वा “तिष्ठन्तीव वेत्युक्तम् । श्यायानात् आसीनाश्च तिष्ठसु
पुरुषेषु युवादिश्यापारे धीर्यादर्शनात् “तिष्ठन् वै धीर्यंयत्तर
इत्युक्तम् ॥ १ ॥

उदङ्प्राङ् तिष्ठन्निति ‡ । ईशानाभिसुखस्तिष्ठवित्यर्थः ।
पूर्वं प्रजापतिना प्रजासृष्टिकाले प्रागुदङ्मुखेन सृष्टत्वादिदानी
मपि तन्मुखेनैव कर्त्तव्य मिति प्रकारान्तरेण तन्मुखत्वं प्रयं-
सति—“यद्देवीदङ्ङिति । उत्तरस्या दिशि प्रायेण मनुश्याया
प्राचुर्यात्, मनुष्यसम्बन्धिदेविकानामकर्मण. + + + प्राङ्-
मुखानुष्ठानात्, देवान् प्रति नियतभागत्वाच्च प्राची दिक् देवाना
मिति व्यवस्था । अत उभयसम्बन्धात् ‘प्रागुदीची’ ईशानाया ॥ २ ॥

प्रकारान्तरेण ता दिशं प्रयंसति—“यद्देवीदङ्प्राङ् तिष्ठ-
न्निति । यस्मात् स्वर्गद्वारम्, तस्मात् ‘उदङ्प्राङ् तिष्ठन्’ सर्वाः
‘आहुतीर्जुहोति’, तस्मादेव कारणात् तादृङ्मुख एव सन्

* का० श्रौ० सू० १६ ४ २१ । सुञ्जकुलायावस्त्रीर्णां मन्तरे
श्यायाम्—इति सुदितपाठः ।

† अस्मिन्नेव काण्डे उपरिष्टान् (३ प्र० ७ वा० १७ क०) द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ २१ ख ।

‘दक्षिणाः’ ‘नयति’ प्रयच्छति । ‘सत्’ तेन तादृह्-सुखः सन्
 आहुतिप्रदानेन दक्षिणानयनेन च स्वर्गदारेणैव ‘वित्तं’ पाहुति-
 रूपम्, दक्षिणारूपं धनञ्च ‘प्रपादयति’ दत्तवान् भवति । अने-
 नेशानाभिसुख माहुतयो होतव्याः, दक्षिणा च दातव्या इति विधि-
 कनीयते, अपूर्वार्थत्वात् ॥ ३, ४ ॥

उखाग्रहञ्जनस्य षो मन्त्रो, तत्र प्रथमं मन्त्रं विभक्त्य व्याचष्टे
 — “मा सु भित्वा मा सु रिप इतीति ० । “यथैव यजुस्तथा
 वभ्रुरिति । ‘यजुः यथा’, ‘वभ्रुः’ अर्थवादोऽपि ‘तथा’ ; पाठ
 एव व्याख्यानमित्यर्थः । अर्थसु— हे उखे ! त्वम् ‘मा सु भित्वा’
 सुहु भित्वा मा स्व, दृढा भवेत्यर्थः । तथा ‘सुहु मा रिपः’ द्वि-
 सिता मा भूः । द्वितीयभागं व्याचष्टे— “अस्य धृणु वीरयस्व
 भ्वितीति । हे ‘अस्य’ मातः उखे ! त्वं ‘धृणु’ प्रगल्भं यथा
 भवति तथा सुहु एव ‘वीरयस्व’ अग्निधारणस्य शान्त्वकर्म कुरुष्व ।
 “योषा वा इत्यादि स्पृशम् । तृतीयभागं व्याचष्टे— “अग्नि-
 येदं करिष्यथ इतीति, “अग्निश्च हि एतत् करिष्यन्ती भवत
 इति । अग्निषेति च-शब्दाद् हे उखे त्वञ्च इदं कर्म करिष्यथः
 समाप्तिं प्रापयिष्यन्ती भवथः ॥ ५ ॥

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमभागं निगदव्याख्यात मिति व्याचष्टे—
 “दंइस्व देवि पृथिवि स्वस्तय इतीति † । “यथैव यजुस्तथैव
 वभ्रुरितीति । अत्ररार्थस्त्वयम्— हे ‘पृथिवि देवि !’ विकारि
 प्रकृतिशब्दः, हे उखे ! इत्यर्थः । सा त्वं ‘स्वस्तये’ अविनाश-
 नामैतन्, चेमाय ‘दंइस्व’ दृढा भव । द्वितीयभागं व्याचष्टे—

* वा० सं० ११. ६८ ।

† वा० सं० ११. ६९ ।

“आसुरी माया स्वधया कृतासीतीति । “प्राणी वा असुस्तस्यैवा
 माया स्वधया कृतेति । असौ सम्बन्धिनी माया प्रजा तथा
 निर्मितत्वात् उखापि मायेत्युच्यते, सा च स्वधया कृता । “स्वधा”
 -इत्यत्रनाम * , तदेतत्त्वात् पृथिव्यपि स्वधा । “ता अग्नि मसृ
 जन्त”-इत्यत्र यथाग्निशब्देन पृथिवी विवक्षिता , तद्वत् , तादृ
 श्यसि । तृतीयभागे “हव्य” शब्देन किं अभिप्रेत मिति तद्
 दर्शयति— “जुष्टं देवेभ्य इदं मसृ हव्य मित्तीति । “या एव
 एतस्मिन् अग्नी आहुती होथन् भवति, ता एतदाहेति । ‘एत
 स्मिन्’ उखाया निष्याये ‘अग्नी’ अवाहुती सोनपञ्चान्यादि
 रूपा , ‘एतत्’ एतेन हव्यशब्देन ‘आह’ ‘इति’ । नन्विदं
 व्यवहितं कथं मिदं मसृ हव्य मित्तीदन्ताया व्यपदिश्यत इत्यत्र
 ब्रूम — प्रकृतत्वेन जुष्टौ सन्निधानादुपप्रव्यत इति । चतुर्थभाग
 माशासनरूप इति व्याचष्टे— “अरिष्टां त्व सुदिहि यज्ञेऽस्मि
 न्निति इयमेवारिष्टानात्तस्मिन् यज्ञ उदियादेव मेतदाहेति । उखे ।
 त्वम् ‘अरिष्टा’ अहिंसिता सती, ‘अस्मिन् यज्ञे’ ‘उदिहि’ उहता
 भव । अरिष्टेत्यस्य व्याख्यान मनात्तेति ॥ ६ ॥

मन्त्रगत द्वित्व प्रथमसति— “हाम्यां प्रहणक्ति, द्विपाद्यज
 मानोऽग्निरित्यादिना । यजमानस्य चीयमानवैश्वानरात्मना सस्ता
 राद् ‘यजमानोऽग्नि’ । अथ वा “यजमान प्रस्तर”-इति
 वत् ‘†’ अग्नेरपि यागनिर्वृत्तेकत्वात् यजमानत्वम् , अतो यज
 माननिष्ठपादद्वित्वसङ्गा तदुस्याग्नी युक्ता । ‘यावानग्निरिति ।

* निघ० २ अ० ७ ख० १० प० ।

† ते० स० १ ० ४ ८ द्रष्टव्यम् ।

यावत्स्याम्निर्मात्रा यजमानदारकदित्वस्रष्टादपा, गायता सर्वेषामपि
'एनाम्' उष्टाम् 'एतात्' एतेन प्रकारेण 'प्रहणन्ति' ॥

मन्त्रगतं छन्दोविशेषं प्रशंसति— "गायत्रा च त्रिष्टुभा च
प्राणो गायत्रात्मा त्रिष्टुषित्वादिना । प्राण उदानो ध्यान इति
प्राणस्य हृत्तिमेदेन त्रित्वात्, गायत्राय पादत्रयात्मकत्वात्
प्राण एव गायत्री ; आत्मा तु शरीरम्, प्राणस्य आयतनं हि
शरीरम् ; अतः पादत्रयात्मिकायाः गायत्राः पादचतुष्टयात्मि-
कायां त्रिष्टुभिः अन्तर्भावेन त्रिष्टुभिः प्राणरूपगायत्रीशरीरत्वात्
"आत्मा त्रिष्टुषित्वात् । शोके दिपाद्रूपयतुष्याद्रूपय यः
'पशुः' अस्ति, 'सः' 'एतावान् वे', 'यावान्' 'प्राणः' प्राणशरीर-
सङ्घात्मकः खलु ; तयोरेव प्रत्यक्षतः प्रतीतेः । स्पष्ट मन्यत् ॥

इत्थं मन्त्रगतं छन्दः प्राणात्मरूपत्वेन प्रमस्य तदभिमानि-
देवताद्वारेणापि प्रशंसति— "अथो अग्निर्वं गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुषिति ।
"त मग्निर्देवतान्वष्टजत गायत्रं छन्दस्त मिन्द्रो देवतान्वसृज्यत
त्रेष्टुभं छन्द'-इतिश्रुतत्वात् ० प्रजापतिसद्योत्पत्तत्वेनाग्नेर्गायत्री-
त्वम्, इन्द्रस्य च त्रिष्टुषत्वम् । अत एव अग्निनेन्द्रेण सम्पन्नेन
मन्त्रेषोखाप्रहृष्टनात् 'येन्द्रान्दोऽस्तिः' यजमानः । "यावानग्नि-
रित्वादि पूर्ववत् ॥

तद्वत्सर्वदेवतात्मकत्वद्वारेणाभ्यां प्रहृष्टन्नं प्रशंसति— "इन्द्रान्दी
वे सर्वे देवाः सर्वदेवत्वोऽग्निरित्वादिना । "ते देवा विभ्यतोऽग्निं
प्राविशन्"-इति † श्रुतेः अग्नेः सर्वदेवतात्वम्, इन्द्रस्य च सर्वदेवा-

* तै० सं० ७. १. १. ४ दृश्यम् ।

† तै० सं० ६. २. २. १० दृश्यम् ।

धिपतित्वम् ; अतस्तद्द्वारा अग्निरुत्थोऽपि सर्वदेवतात्मकः । गत
मन्यत् ॥

मन्त्रद्वयगतपादसङ्ख्याद्वारेणापि मन्त्रद्वयेन प्रवृत्तनं प्रशं-
सति— “सप्त पदानि, सप्तचित्तिकोऽग्निरित्यादिना । अग्नेः
सप्त चित्तयः ; षट् चित्तय इष्टकाः, अथ सप्तमी तु “विक-
र्षीष स्वयंमादृष्याञ्चोपदधाति, हिरण्यकलैः प्रोचति, अग्नि
मभ्यादधाति, सा सप्तमी चितिः”-इति ७ सप्तचित्तयः । गत
मन्यत् ॥

“तावद् तद् भवतीति । तदुखाप्रवृत्तनरूपं कर्म ‘तावत्’
अग्निमात्रया समं ‘भवति’ ॥ ७ ॥

सन्तापने सति उखाया या दीप्तिः, सा रेतश्चात्मना,
सन्तापक मग्निं पुरुषात्मना, उखा च योषिदात्मना, सन्ता-
पश्च सन्तोमात्मना प्रशंसति— “तां यदानिः सन्तापत्ययैना
मिति ॥ ८ ॥

उखायां विरारोहणविषये केषाञ्चित् पक्ष सुपत्न्यस्य निरा-
वष्टे— “तद्देके यदि विर मर्चिरारोहतीत्यादिना । ‘अर्चिः’
सामग्रीप्रोञ्जत्वाभावेन ‘चिरं’ कालविलम्बेनारोहेत्, ततः प्रागेव
‘अङ्गारानावन्ति’ उखां प्रक्षिपेयुः । तेषा माशयः,— ‘उभयेन’
अङ्गारेण अर्चिषा च ‘एषः अग्निः’ जायत इत्यभिप्रायः । तत्पक्षं
निराकरोति— “न तथा कुर्यादिति । तत्पक्षानाश्रयणे कारण
माह— “अश्वन्वान्वाव पशुर्जायत इति । ‘पशुः’ जननकाले
‘अश्वन्वान् वाव’ अश्वन्वानिव सास्विक एव ‘जायते’, ‘अथ’

तस्मात् कारणात् 'अग्रे एव' जननात् प्राक्काले एव 'अस्यन्व-
न्तम् इव' 'न न्युपन्ति' न स्थापयन्ति लोके । तर्हि किं कुर्व-
न्तीत्यत आह— "रेत इवैव दधतीति । रेत एव दधति गर्भे ।
इत्थं लोकहृत्तान्तं प्रदर्श्य प्रकृते योजयति— "रेत उ एतदिति ।
'अग्निं.' इति यत् एतद् अस्ति, तत् 'एतत्' 'रेतः' 'उ' खलु ।
अतो गर्भाधानकाले एव रेतसा महास्येयोगात् 'एनं' केवलम्
'अग्निरेवारोहेत्' । अत्र सूत्रम्— "अनारोह्यङ्गारानोप्येके"
—इति ७ ॥ ८ ॥

यदुक्तं सूत्रज्ञता— "अग्नावारुटे त्रयोदशास्यां प्रादेशमार्चो
समिध आदधाति, अनारोह्यङ्गारानोप्येके, घृतोन्नां कार्मुकीं
द्वय इति वैकङ्कतीं परस्या इति, औदुम्बरीं परमस्या इति,
अपरशुक्लां यदग्द इति, अधःशयां यदचीति, पालाशीः
प्रत्यय महरहरिति"—इति १, तदिदं क्रमेण विवक्षुः आदौ
कार्मुक्याः समिध आधानं विधाय प्रशंसति— "तां यदाग्निरित्या-
दिना । अर्घीरूपस्य केवलरेतस्य आधाने सति अग्नेः सम्भूत्या
आकारविशेषरूपाया अभावात् तयाभावाय समिदाधानं कर्तव्य
मित्यर्थः ॥ १० ॥

आघातव्यायाः समिधी ह्यविशेषसम्बन्धमाह— "सा कार्मु-
की स्यादिति । धनुस्पादानभूतो ह्यविशेषः लसुकः । तदि-
कारत्वं समर्थयितु माख्यायिका माह— "देवाग्नासुराद्येत्या-
दिना । सर्वमानानां मध्ये ते देवाः 'अग्निम्' 'अग्नीकं' मुखं
कृत्वा असुरानभिगताः, तस्मिन् समये असुराः प्रत्यावृत्त्य

• का० श्री० मू० १६. ४. ३४ ।

१ का० श्री० सू० १६. ४. ३३-४० । वा० सं० ११. ७०-७५ ।

अग्नेरङ्गिं प्रवृद्धं, यार्धन्मात्रं गृहीतं मासीत्, तावन्मात्रं मर्द्धि
 षोऽपि 'प्राह्वणम्' छिन्नवन्त । छिन्नं तदयम् अप्यां पृथिव्या प्रति
 ष्ठितं मभूत् । स च तत्र क्लमुकाप्यो वृष मम्पन्न । 'क्लमुक'
 नाम धनुष उपादानभूतं सारधान् वृचविशेष ।

उक्तं मयै प्रत्यक्षवलेन दृश्यति— "तस्मात् स स्वादुरिति ।
 तस्मादित्युक्तम्, कस्मादित्याह— "रसो हीति । यस्मादग्ने
 सारांशं, तस्मादित्यर्थं । तस्मिन्नेवार्थे प्रत्यक्षात्तरं दर्शयति—
 "तस्माद् लोहितोऽर्श्विर्हीति । अर्श्विषो लोहितवर्णत्वात् तदा
 क्वको वृषोऽपि लोहित । यत एव 'क्लमुक' य अस्ति, 'स
 एव अग्निरेव' वृचरूपेण परिणामात् । 'एतत्' एतेन क्लमुक
 समिदाधानेन 'अग्निं नेश' 'सम्भूतिं दधाति' स्थापितवान्
 भवति ॥ ११ ॥

समिध इयत्ता विधाय प्रयसति— "प्रादेशमात्रो भवतीति ।
 "प्रादेशमात्रो वै गर्भं इति । 'गर्भं' विष्णु, यज्ञरूपं प्रादेश
 मात्रं । गर्भस्य प्रादेशपरिमाणत्वं लोकसिद्धम् । विष्णुरेव वामना
 धत्तारं गर्भरूपं प्रादेशमात्रं ॥ १२ ॥

धाधेयाया समिधं प्रवृद्धं विधाय प्रयसति— "घृते
 न्युक्ता भवत्यनिर्यस्यै योनेरवृज्यतीति । 'अग्नि' उच्यते लक्षण
 पूर्वं यस्यै' यस्या 'योने' असृज्यत', 'तस्यै तस्या 'घृतम्' एव
 'उल्लव मासीत्', 'तस्मात्' तस्मिन् घृतं प्रति 'उद्दीप्यते' ।
 'तस्मात्' अग्न्यवयवत्वादेव 'तस्य' घृतस्य हुतस्य 'न भक्ष भवति'
 इतरकाष्ठादिवत् । भक्षाभावे कारणं माह— "आत्मैव तदात्मानं
 मस्येतीति । गतं मन्यत् ॥ १३ ॥

समिदाधाने मन्त्रं विधाय विभज्य व्याचष्टे— "ता मादधाति

द्रवः सर्पिरासुतिरित्यादिना ७ । द्रवणात् उर्द्धगमनात् 'दुः' वन-
स्यति', स एव अन्नं यस्य सः, सरणात् 'सर्पिः' घृतम्, तदेव
'आसुतिः' आसवस्थानीयं यस्य स तथोक्तः ।

प्रथमपादं व्याचष्टे— "दावन्नः सर्पिरग्रन इत्येतदिति ।
द्रव इति पादेन यदुक्तम्, 'तदेतत्' एतदेव 'दावन्नः' इत्या-
द्युक्तं मेवेत्यर्थः । अग्रनशब्देनान्नसामान्यवाचिना अपानलक्ष-
णान्नविशेष उपलक्ष्यते । द्वितीयपादे प्रव्रशब्दं व्याचष्टे— "प्रव्रो
होता वरेष्य इति । "सनातनो होता वरेष्य इत्येतदिति ।
स्रष्टम् । तृतीयं पादं व्याचष्टे— "सहस्रसुव्रो भद्रुत इतीति ।
"वले वै सह इति । सहते अभिभवति शत्रु मिति सहो
वस्तम्, मयनकाले वल्लेनोत्पाद्यमानत्वात् 'वल्लस्य पुत्रः' इत्यु-
क्तम् । 'भद्रुतः' पूर्वं भभूत इव, सर्वदा नूतन इत्यर्थः ।
मन्वान्ते स्वाहाकारेण समिदाधानं कर्त्तव्यम्, तच्च तिष्ठतैवेति
विधयो— "तिष्ठन्नादधाति स्वाहाकारेणेति । "तस्योपरि वन्धु-
रिति । 'तस्य' स्वाहाकारेणाधानस्य 'वन्धुः' अर्थशदरूपो धाव्य-
शेषः 'उपरि' "स्वाहाकारेण रेतो वा इदं सिक्तं मय मग्नि-
रित्यादिना ११ प्रदर्शयत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

गर्भरूपायाः समिधः सर्वान्तरत्वं प्रशंसति— "तदा आम्बे-
षीषेत्यादिना । 'उखा' 'आम्बे' स्त्रीशरीर मेव ; इतरस्या मव-
स्तोर्णानि मुञ्जत्वणाम्येव योनिः ; ततोऽप्यन्तरत्वात् । एवं शणा-
दयोऽप्युत्सेयाः ॥ १५ ॥

• वा० सं० ११. ७० ।

† इत उत्तरमिन् माहुरीत्येकद्विकार्यां दृश्यम् ।

उखादीना मात्मत्वादिकल्पनाया सुत्पत्तिं स्वय मेव दर्शयति— “बाह्योखा भवत्यन्तरे सुष्वा इत्यादिना । आत्मत्वादिकल्पनायाः प्रयोजन माह— “एतेभ्यो वै जायमानो जायत इति । ‘जायमानो’ गर्भः ‘एतेभ्यः’ शरीरादिभ्यः सकाशात् ‘जायते’ खलु । जातस्य उत्पद्यमानस्य अन्तेरपि एतेवा मपेक्षणात् ‘एतत्’ एतेन उखामुष्मादीना मुक्तक्रमेण सम्पादनेन ‘तेभ्य एव’ आत्मादिभ्य एव ‘एतम्’ अग्निं गर्भरूपं ‘जनयति’ । अत उक्तक्रमेणैवैतेषा मनुष्ठानं प्रशस्त मिति विधेयस्तुतिः ॥ १६ ॥ ४ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

पठकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

अथ व्वैकङ्कती मादधाति । प्रजापतिर्यां प्रथमा माहुति मजुहीत्स हुत्वा युत्र न्युमृष्ट ततो व्विकङ्कतः समभवत् सैषा प्रथमाहुतिर्यद्विकङ्कतस्ता मस्मिन्नेतज्जुहोति तथैन मेतत् प्रीणाति पुरसा अधि संव्यतोऽवरा २ ॥ ऽभ्रभ्यातर । युत्राह मुस्मि तां २ ॥ ऽअवेति युधैद युजुस्तथा वृशुः ॥ १ ॥

अथौदुम्बरी मादधाति । देवाद्यासुराद्योभ्ये

प्राजापत्या अस्पृहन्त ते ह सर्व्वे ऽएव व्वनस्पृतयो
 ऽसुरानभ्युपेयुरुदुम्बरो ह्येव देवान् जहौ ते देवा
 असुरान् जित्वा तेषां व्वनस्पृतीन् वृञ्जत ॥ २ ॥

ते होचुः । हन्तु येषु व्वनस्पृतिपूर्या रसः ।
 उदुम्बरे तं द्रुधाम ते यद्यपक्रामेयुर्यातयामा अपक्रा-
 मेयुर्यथा धेनुर्दुग्धा यथानडानूहिधानिति तद्येषु
 व्वनस्पृतिपूर्या रस आसीदुदुम्बरे तु मदधुस्तयै-
 तद्रुजां सर्व्वान् व्वनस्पृतीन् प्रति पच्यते * तस्मात् स
 सर्व्वदारुः सर्व्वदा चीरी तदेतत् सर्व्वं मुन्नं यदु-
 दुम्बरः सर्व्वे व्वनस्पृतयः सर्व्वेष्वैवै न मेतदग्नेन प्री-
 षाति सर्व्वैर्व्वनस्पृतिभिः समिन्दे ॥ ३ ॥

परमृथाः परावृत इति । या परमा परा-
 वदित्येतद्रोहिदग््न इहागहीति रोहितो हाग्ने-
 रग््नः पुरीष्यः पुरुप्रिय इति पशुव्यो बहुप्रिय
 इत्येतद्गने त्वं तरा मृध इत्यग्ने त्वं तर सर्व्वान्
 पाप्मन इत्येतत् † ॥ ४ ॥

* 'प्रतिपद्यते'—इति च इष्टे ङा०-धेवरमधीदयेन ।

† 'इत्येव'—इति म, घ ।

अथापरशुवृक्ण मादधाति । जायत ऽएषु
 एतद्यच्चैयते सु एष सर्व्वस्मा ऽअन्नाय जायत
 ऽएतद्देक मन्नं यदपरशुवृक्णं तेनैव मेतत् प्रीणाति
 यद्गमे कानि कानि चिदा ते दारुणि दधसि ।
 सर्व्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुपस्र यविष्टेति यथैव
 यजुस्तथा वभ्रुस्तद्यत् किञ्चापरशुवृक्णं तदस्मा ऽए-
 तत् स्वदुयति तदस्मा ऽअन्नं कृत्वापिदधाति * ॥ ५ ॥

अथाधःशय मादधाति । जायत ऽएषु एत-
 द्यच्चैयते सु एष सर्व्वस्मा ऽअन्नाय जायत ऽएत-
 द्देक मन्नं यदधःशयं तेनैव मेतत् प्रीणाति
 यदुच्युपजिह्विका यद्गमो ऽअतिसर्पतीत्युपजिह्विका
 वा हि तदुत्ति ब्रह्मो व्वातिसर्पति सर्व्वं तदस्तु ते
 घृतं तज्जुपस्र यविष्टेति यथैव यजुस्तथा वभ्रु-
 स्तद्यत् किञ्चाधःशयं तदस्मा ऽएतत् स्वदुयति
 तदस्मा ऽअन्नं कृत्वापिदधाति † ॥ ६ ॥

अथैता उत्तराः पालाशो भवन्ति । ब्रह्म
 वै पलाशो ब्रह्मणैवैव मेतत् ममिन्दे यदेव पा-

लाश्र्यः सोमो वै पलाशु एषो ह परमाहुतिर्युत्
 सोमाहुतिस्तु मन्त्रिन्नेतवजुहोति तयै न मेतत्
 प्रीणाति • ॥ ७ ॥

अहरहरप्रयावं भुरन्त इति । अहरहरप्रमत्ता
 आहरन्त इत्येतदश्रायेव तिष्ठते घास मस्मा ऽइति
 यथाश्राघ तिष्ठते घास मित्येतद्रायस्पोषेण समिषा
 भुदन्त इति रय्या च पोषेण च समिषा भुदन्त
 इत्येतद्गने मा ते प्रतिवेशा रिषामेति यथैवाद्य
 प्रतिवेशो न रिष्येदेव मेतदाह ॥ ८ ॥

नाभा पृथिव्याः समिधाने ऽग्नाविति । एषा
 ह नाभिः पृथिव्यै यच्चैष एतत् समिध्यते राय-
 स्पोषाय बृहते इवामह ऽइति रय्यै च पोषाय
 च बृहते इवामह ऽइत्येतदिरम्मद मित्तीरया ह्येष
 मत्तो बृहदुक्थ मिति बृहदुक्थो ह्येष युजव मिति
 यज्ञिय मित्येतवजेतार मग्निं पृतनासु सासहि
 मिति जेता ह्यग्निः पृतना उ सासहिः † ॥ ९ ॥

• 'प्रीणाति'—इति ख ।

† 'नामहिः'—इति ग, घ ।

याः सेना अभौत्वरीः । दुष्टाभ्यां मलिम्बून्ये
जनेषु मलिम्बवी यो ऽचस्मभ्य मरातीयाद्यश्च नो हे-
पते जनः । निन्दाद्यो ऽचस्मान् धिषाञ्च सर्व्वं त
मससा कुर्व्विति ॥ १० ॥

एतवै देवाः * । यश्चै नानवेड् यञ्चादिपुस्त मस्मा
ऽचन्नं कृत्वाप्यदधुस्तेनै न मप्रीणन्नन्न मुहैतस्त्राभवद्-
दहद् देवानां पाप्मानं तथैवेतद्यजमानो यश्चैनं
हेष्टि यं च हेष्टि त मस्मा ऽचन्नं कृत्वापिदधाति
तेनै न प्रीणात्यन्न मुहैतस्य भवति दुहस्यु यजमानस्य
पाप्मानम् ॥ ११ ॥

ता एता एकादशादधाति † । अन्नत्रियस्य वा-
पुरोहितस्य वासर्व्वं वै तद्यदेकादशासर्व्वं तद्यद्-
अन्नियो वापुरोहितो वा ॥ १२ ॥

द्वादश अन्नियस्य वा पुरोहितस्य वा । सर्व्वं
वै तद्यद् द्वादश सर्व्वं तद्यत् अन्नियो वा पुरो-
हितो वा ॥ १३ ॥

* 'देवाः'—इति ग, घ ।

† '०दधाति'—इति ख, ङ ।

सु पुरोहितस्यादधाति । सुश्रितस्मै ब्रह्म सुश्रितं व्वीर्यं बलम् । सुश्रितं चक्रं जिष्णु यथाह मस्मि पुरोहित इति तदस्य ब्रह्म च चक्रं च सुश्रयति * ॥ १४ ॥

अथ चतुर्विधस्य । उदेषां वाह्ये ऽश्रितिर मुहूर्त्वा ऽश्रयो बलम् । जिष्णोमि ब्रह्मणा मित्रानुन्नयामि स्वांश्च ॥ ऽअह मिति यथैव जिष्णुयादमित्रानुन्नयेत् स्वानेव मेतदाहोमे रवेवैते ऽआदध्यादयं वा ऽअग्निर्ब्रह्म च चक्रं चैव मेवैतदग्नि मेताभ्या सुभाभ्याः सुमिन्दे ब्रह्मणा चचेण च ॥ १५ ॥

तास्त्वयोदश सम्पद्यन्ते । त्रयोदश मासाः संवत्सरोः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य सात्रा ताषतैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति ॥ १६ ॥

प्रादेशमात्रो भवन्ति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो जिष्णुरन्न मेतदात्मसमितेनैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति यद् वा ऽघात्मसमित मन्त्रं तदवति तन्न हिनस्ति यद् भूयो हिनस्ति तद्यत् कनीयो न तद-

वति तिष्ठन्नादधाति तस्योपरि वसुः स्वाहाकारेण
 रेतो वा ऽइद् ७ सित्तु मय मग्निस्तस्मिन्नुत् काष्ठा-
 न्यस्वाहाकृतान्यभ्यादध्याद्विष्ट्याद्वैनं ता यत् समि-
 धस्तेन नाहुतयो यद्वा स्वाहाकारेण तेनान्न मन्त्रं हि
 स्वाहाधारस्तयो हैनं न हिनस्ति ॥ १७ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

अथ द्वितीयायाः समिधो वैकङ्कतत्वं विधाय पशंसति—
 “अथ वैकङ्कती नादधाति प्रजापतिर्वा प्रथमा माहुति मजुहो-
 दिति ७ । पुरा ‘प्रजापतिः’ प्रजाः सृष्ट्वा, ‘यां प्रथमा माहुति
 मजुहोत्’, ‘तां’ प्रथमभूतां ‘हुत्वा’ ‘यव’ देशे ‘न्यस्य’ हुत-
 शेषं निर्माजिनं कृतवान्, ‘ततः’ तस्मात् देशात् ‘विकङ्कतः’
 ‘समभवत्’ । यत एवम्, अतो विकङ्कतमाध्या आहुतिः ‘प्रथमा-
 हुतिः’ । प्रथमाहुतेरंशत्वात् अस्या अतिथिप्रथमाहुतत्वं युक्तम्,
 अतः ‘तां’ प्रथमाहुतिं मेव ‘अस्मिन्’ उखाग्नी हुतवान् भवति ।
 ‘तया’ चाहुत्या ‘एनम्’ अग्निं ‘प्रीणाति’ ।

तत्र मन्त्रं साकल्येन पठित्वा तस्य निगदव्याख्यानता
 माह— “अस्या अधीत्यादिनाः । मन्त्रस्थाय मर्थः †,— अग्ने !
 ‘परस्याः’ ‘संवत्.’ सङ्ग्रामनामैतत् ‡, सङ्ग्रामस्य ‘अधि’ उपरि

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३६ ।

† वा० सं० ११. ७१ ।

‡ विष० ३ अ० १७ ख० ४६ प० ।

‘अवरान्’ अक्षदीयान् ‘अभ्यातर’ अभ्यागमय । समनन्तरं
‘यत्’ सङ्ग्रामे जनपदे वा ‘अहम् अस्मि’, ‘तान् अवं’ तान् सङ्ग्रामान्
जनपदान् वा रक्ष ॥ १ ॥

द्वितीयसमिधो वृक्षविशेषं विधाय प्रशंसति— “अधौदुम्बरी
मादधाति देवाद्यासुराद्येत्यादिना * । देवासुरेषु परस्परं स्वर्द-
मानेषु सर्वेऽपि ‘वनस्पतयः’ ‘असुरान्’ एव ‘अभ्युपेत्युः’ अभ्यगमन्,
‘उदुम्बरः’ एकः ‘एवं’ देवान् न जही’ । पश्चात् ‘देवाः
असुरान् जित्वा’, ‘तेषां’ तैभ्यः सकाशात् ‘वनस्पतीन्’ ‘अहृक्षत’
वर्जितानकुर्वन् ॥ २ ॥

“ते होचुरिति । पश्चात् ‘ते’ देवाः तेषु वनस्पतिषु विश्वास
मङ्गत्वा ‘वनस्पतिषु’ ‘यः उर्गं रक्षः’ सारोऽयं, ‘तम्’ ‘उदुम्बरे’
स्थापयाम इति परस्परं मुक्त्वा उदुम्बरे एव स्थापितवन्तः । एवं
कुर्वता मभिप्राय माह— ‘ते यद्यपक्रामेयुः’ तदा दुग्धधेनु-
षत् कट्वनीवर्द्धवच्च गतसारा एवापक्रामेयुः ‘इति’ । ‘तथा’
स्थापितयोर्जा ‘सर्वान्’ ‘वनस्पतीन्’ ‘प्रति’ सर्वेषां प्रतिनिधि-
त्वेन ‘पश्यते’ परिपक्ववहुफलो भवतीत्यर्थः । प्रतेः कर्मप्रवचनी-
यत्वात् तद्योगात् ‘वनस्पतीन्’ इति द्वितीया । उक्तं मयं प्रत्य-
क्षेण दृष्टीकरोति— “तस्मादार्द्रैः सर्वदा घीरीति । अटम् ।
सर्ववनस्पतिप्रतिनिधित्वात् सर्वान्नाथात्मकः ॥ ३ ॥

तस्याः समिध आधाने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “परं मस्याः
परावत् इति * । “या परमा परापदित्येतदिति । हे अग्ने !
‘या’ ‘परमा’ उक्तृष्टा, ‘परावत्’ दूरनामैतत् †, अत्यन्तं दूर

* का० शी० सू० १६. ४. ५० ।

† वा० मं० ११. ०२ ।

‡ निघ० उच्य० २०५. ५५. १ ।

सस्ति ; तादृशात् देशात् आगच्छ 'इति', 'एतत्' एतेन मन्त्रभागी-
 नोक्त मित्यर्थः । द्वितीयभागे 'रोहिदश्व'-शब्दाभिधेयत्वे मन्त्रेः कृत
 इति, तद् दर्शयति— "रोहितो हास्नेरश्व इति । "रोहितो-
 ऽग्नेः"—इति निरुक्तम् ४ । तृतीयभागं व्याचष्टे— "पुरीष्यः
 पुरुप्रिय इतीति । "पशव्यो बहुप्रिय इत्येतदिति । पुरीष-
 शब्देन बहुपुरीषाः पशव उच्यन्ते । बहुभ्यः पशुभ्य आहितः
 पुरीष्यः । 'पुरु'-इति बहुनामसु पाठात्, † बहुभ्यो यजमानेभ्यो
 देवताभ्योऽपि प्रियः । गत मन्त्रत् । चतुर्थभागे 'मृधः'-इत्ये-
 तस्य ‡ सहामनामकस्यात्र पाप मर्थ इति व्याचष्टे— "अग्ने
 त्वं तरा मृध इतीति । "अग्ने ! त्वं तर सर्वान् पापानः इति एत-
 दिति । तरतिरत्र निरासार्थः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थसमिदाधानं विधाय प्रशंसति— "अथापरशु-
 ष्टकूप सादधाति जायत एव एतदित्यादिना § । 'अथ' 'अपरशु-
 ष्टकूपस्य' परशुना अश्विषस्य वायादिना भग्नस्य । तस्याधाने
 प्रयोजनं साह— "स एव सर्वभ्रा इति । कथं मस्याधत्वं मित्यत
 आह— "एतदेक मथ मिति । अपरशुष्टकूप सपि अश्वेषु मध्ये
 'एक मत्तम्' ।

तत्र मन्त्रं विधाय तस्य व्याख्यानानपेक्षत्वं साह— "यदग्ने
 कानि कानि धिदित्यादिना । ।

• निघ० १ अ० १५ ख० २ प० ।

† निघ० ६ अ० १ ख० ६ प० ।

‡ निघ० २ अ० १० ख० २० प० ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ४. ३८ ।

॥ वा० भं० ११. ७३ ।

मन्त्रस्याय मर्धः,— हे 'अग्ने !' 'यत्' 'यानि कानिचिद्'
रूपाणि 'दाह्वि' 'ति' त्वयि 'आदधसि' आदधः, 'तत् सर्वं'
'हृतमसु' हृतवत् मिथ मसु । 'तद्' हृतत्वेन कल्पितं यत्
किञ्चित् काष्ठं 'सुपसु' सेवसु । हे 'यविष्ठ' शुक्लतम अग्ने !
मन्त्रस्यावयवार्थस्यष्टत्वम् "यथैव यजुस्तथा बभुः"—इत्यग्नेनोक्तम्,
इदानीं तात्पर्यार्थं माह— "तद् यत् किञ्च अपरशुक्लकृणम्,
तदध्या एतत् स्वदयति, तदध्या अन्नं कृत्वापिदधातीति ।
'अग्ने' शिशुरूपाय अग्नये । यथा लौकिकशिगोर्नवनीतादिका
मयं कृत्वा पास्येऽपिदधाति, तथा कृतवान् भवतीति ॥ ५ ॥

अथ अग्न्याः समिदाधानं विधाय प्रशंसति— "अथाधःशय
मादधाति जायत एष इत्यादिना ० । पूर्ववद् व्याख्येयम् ।
'अधः' भूमिरूपरि स्वय मेव परितः 'शयः' शिती, सः 'अधः-
शयः' । पूर्ववत् । तत्र मन्त्रं विधाय, पूर्वार्धं व्याख्याय, उत्तर-
राहस्यं स्पष्टार्थता माह— "यदध्युपजिह्निकेत्यादिना १ । हे
'अग्ने' 'यत्' काष्ठम् 'उपजिह्निका' उपदीका 'अति' भक्षयति,
'अम्बः' बल्लीको 'वा' 'यत्' काष्ठम् 'अतिसर्पति' आरोहति,
'सर्वम्' इत्यादि पूर्ववत् । मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— "तद्यत्
किञ्चाधःशय मित्यादिना । अपरशुक्लकृणाधःशययोर्वृचविशेषा-
विधानात्, प्रकृतं मुदुम्बरत्वं मेव तयो रित्यत्रमन्त्रव्यम् ॥ ६ ॥

इत्थं पञ्चसमिधो विलक्षणतां विधाय, उत्तरासा मष्टानां
समिधां पन्नामेकद्रव्यत्व माह— "अथैता उत्तराः पाताशो भव-

न्तीति.७ । पलाशत्वं ब्रह्मत्वेन सोमत्वेन च प्रगंसति— “ब्रह्म वै पलाश इति, “यद्देव पालाशः सोमो वै पलाशः”—इति च वाक्यद्वयेन ८ । “देवा वै ब्रह्मन्वदन्त तत् पर्ण उपाश्रयोत्”—इतिश्रुतेर्ब्रह्मत्वं पलाशस्य ८ । “द्वतीयस्या मितो दिवि सोम आसीत्, तं गायत्र्याहरत् तस्य पर्णं मच्छिद्यत तत्पर्णे-
 भवत्”—इतिश्रुतेः ९ पलाशस्य सीमावयवत्वात् “सोमो वै पलाशः”—इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

अथ समिदाधानस्य पठमन्त्रं चतुर्धा विभज्य व्याचष्टे— “अह-
 रहरप्रयावं भरन्त इत्यहरहरप्रमत्ता आहरन्त इत्यादिना । ।
 मन्त्रस्य तु ब्राह्मणेनेव विस्पष्टं व्याख्यानात् न पृथगुक्त्यपेक्षास्ति ।
 मिश्रणनिषेधवचनात् ‘प्रयाव’-शब्देन तदविनाभूतो प्रमाद-
 लक्षणेभ्यो विवक्षित इति ब्राह्मणेन व्याख्यातम् । ‘भरन्तः’—इति-
 शब्दस्य च समिदाहरणं मर्थ इत्युक्तम् ॥

द्वितीयभागेनोक्तान्यर्थाहरणस्य दृष्टान्तोऽभिधीयत इति
 व्याचष्टे— “यथाश्वाय तिष्ठते घास मित्येतदिति । ‘एतत्’
 एतेन मन्त्रभागेनोक्त मित्यर्थः । ‘यथाश्वाय तिष्ठते’ गृह एव निव-
 सते अश्वाय ‘घासे’ बालवृक्षादिकं प्रतिदिनं हरन्ति, ‘तथास्यै
 अग्नये’ इत्यर्थः ।

० “पालाशीः प्रत्युच महरहरिति”—इति का० श्रौ० सू० १६.
 ४. ४० । अथर्विः प्रत्युच मयौ पालाशीः प्रादेशमिताः समिधः
 उज्जिः प्रावापदातीति मन्त्रभाष्यः ।

† पुरस्तात् ३३८ ए० १६. १० पं० अक्षरैः ।

‡ श्र० वा० १ का० २ प्र० ६ अ० १४ क० ।

§ तै० ब्रा० १. १. ३ १० ।

‡ वा० सं० ११. ७५ ।

द्वितीयभागे 'रायस्योपेण'-इत्यत्र 'धनस्य पुष्या', इत्येवं-
रूपोऽर्थः प्रतिभाति, तथापि राय इति निर्द्देशवलादेव अपुष्टस्य
धनसिद्धेः शरीरादिपीयरूपोऽर्थः पृथगेव विवक्षित इत्वभिप्रेत्य
'रय्या च पीपेण च' इति पृथक्तया ब्राह्मणे व्याख्यातम् । न
केवलं रय्या पीपेण च, किन्तु इष्टान्नेन च । "सम्पादन्तो घर्षं
मा रिषाम"-इत्युत्तरत्र सम्बन्धः ।

चतुर्थभागस्य तात्पर्यं माह— "अग्ने-मा ते प्रतिवेशा रिषा-
मेति । "घर्षेवास्य प्रतिवेशो न रिष्येत्, एव मेतदाहेति ।
प्रतिवेशो नाम खगट्टे प्रलभ्यमानस्य पदार्थस्थानयनायोचितं
खगट्टनिकाटवर्त्तिं मित्रादिगृहम् । अत्र तद्वान् विवक्षितः ।
अथास्थानेरभिमतहविःप्रदाता प्रतिवेशो यजमानः, उक्तलक्षणं
तद्गृहं वा 'न रिष्येत्' न हिंस्यात्, एव मनुगृहणित्वेवंरूप मर्थं
मयं मन्त्रभाग आहेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ तेषु सप्तमसमिधानमन्त्रं विभज्य ध्याचष्टे— "नाभा
पृथिव्याः समिधाने अग्नावित्येवा ह नाभिः पृथिव्यै"—इति ७ ।
मन्त्रस्त्राय मर्थः— 'पृथिव्याः' 'नाभा' नाभी आहवनीयाख्ये
'समिधाने' अग्नेौ समिध्यमाने सति 'रायः' धनस्य 'हृदते' महते
'पीषाय' 'हवामहे' आह्वयामः । 'इरम्यदम्' इरया मादयि-
तव्यम्, 'हृददुर्क्यं' महच्छस्त्रम्, 'यजवम्' यष्टव्यम्, 'जितारं'
जयशीलम्, 'पुतनासु' सङ्ग्रामेषु 'सासहिं' सीटारम् 'अग्निं'
'हवामहे' आह्वयामः १० ॥

* का० श्रौ० सू० ३६ B. ४० ।

† पा० सं० ११. ७६ ।

प्रथमभागं व्याचष्टे— “एषा ह नाभिः पृथिव्यै, यत्र एष
एतत् समिध्यत इति । ‘यत्र’ यस्मिन् देशे ‘एषः’ अग्निः ‘एतत्’
एतेन प्रकारेण ‘समिध्यते’, ‘एषः’ प्रदेशः ‘पृथिव्यै’ पृथिव्याः
‘नाभिः’ उच्यते । द्वितीयभागे रायस्योपनाद्वयं प्राग्यते मन्त्रे
व्याख्यातम् ० । तृतीयभागं व्याचष्टे— “इरन्मद मित्तीरया ह्येष
मस इत्यादिना । ‘इरया’ हृतादिनाम्नेन ‘मसः’ तर्पितः । ‘हि’
-शब्देन प्रसिद्धीकृत्यते । अनेर्बृहदुक्थत्वं प्रसिद्ध मिति दर्श-
यति— “बृहदुक्थो ह्येष इति । यजत्रशब्दं व्याचष्टे— “यजत्र
-मिति यज्ञिय मित्येतदिति । चतुर्थभागस्यार्थः प्रसिद्ध इत्याह—
“जेता ह्यग्निः पृतना उ सासद्विरिति ॥ ८ ॥

अथाष्टमसमिदाधानमन्त्रस्य प्रतीकमुपादत्तं— “याः सेना
अभीत्वरीरिति १ । तस्याय मर्थः,— ‘याः सेनाः’ ‘अभीत्वरीः’
अभीत्वर्थः, अभिवायिन्यः । करप्-प्रत्ययान्तस्य “इष् गतो”—
इत्यस्यै रूपात् । याः च ‘आव्याधिनीः’ आविध्यन्तीत्याव्याधिन्वः,
आविध्यन्वः । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थे । ‘उदुगुणाः’ उदुगूर्णी गुणो
यासां ताः तथोक्ताः । पृषोदरादित्वात् ३ अभिमतरूपस्वरसिद्धिः ।
ये च ‘स्रोनाः’ ये च चीराः, ये च ‘तस्कराः’ पापकारिणः ।
“तस्करः, तत् करोति यत् पापक मिति नैकताः ॥”-इति ।
तान् सर्वान् हे अग्ने ! ते आस्ये भक्षणाय प्रक्षिपामि ॥

• पुरस्ताद्विष्टेव (३४० पृ० १ पं०) प्रथमम् ।

† वा० सं० ११. ७७ ।

‡ अदा० प० २५ धा० ।

§ पा० अ० ६. २. १०८ ।

‡ निरु० ३. ३. २ ।

अथ नवम्या समिदाधानमन्त्रप्रतीक सुपादत्ते— “दद्वाभ्यां
मलिङ्गुनिति ॥ तस्याय मर्थं,— ‘दद्वाभ्यां’ ‘मलिङ्गुन्’ मलि
ङ्गुच ‘उत’ अपि च ‘तस्करान्’ परद्रव्यापहरणलक्षणपापका
रिण ‘जम्भे’ जम्भनाहं उपर्यधोवर्तिभि पुरोदन्तैरित्यर्थं ।
ते ‘खाद’ । हे भगवन् ! पद्भ्युपैश्वर्ययुक्त । अने । हनुभ्यां
स्तेनान् खादितानेनान् यथा ईषदपि न परिशिष्यते , तथा सुष्टु
खादितान् कृत्वा खादेति ॥

अथ दशम्या आधानमन्त्रप्रतीक सुपादत्ते— “ये जनेषु
मलिङ्गुच इति ॥ तस्याय मर्थं,— ‘ये’ ‘जनेषु’ ‘मलि
ङ्गुच’, ‘स्तेनास’ स्तेना , ये च ‘तस्करा’, तथा कचेषु नदी
पर्वतगह्वरेषु ‘अघायथ’ पाप परस्मै इच्छन्त , तान् तव जम्भयो
‘दधामि’ स्थापयामि ॥

अथैकादश्या समिधो मन्त्र पठति— “धी अक्षभ्य मिति । ।
‘य’ जन ‘अक्षभ्यम्’ ‘अरातीयात्’ अरातिषदाचरेत् , ‘य’ च
जनोऽराति ‘न’ अक्षान् ‘हेपते’ हेष्टि, ‘य’ च जन अक्षान्
‘निन्दात्’ निन्देत्, निन्दति, तथा ‘धिष्णात्’ दम्नाते सन्, यासो
लोप , दम्भितु द्विसिप्तु मिच्छेत् , ‘त सर्वम्’ ‘अपसा’ ‘कुरु’ ।
अनुकरणशब्देऽयम् , यथा भक्तपक्षमये ‘अपसा’ शब्द कर्षन्ति,
तथा कुर्वित्यर्थं ॥ १० ॥

एतन्मन्त्र प्रथमितु पुराहत्त माह— “एतद्दे देवा यथै
नानित्यादिना । ‘एतत्’ अनेन प्रकारेण पुरा खलु देवा ‘अप्य
दधु’—इत्याख्यातेन सम्बन्ध । ‘एतान्’ यजमानान् ‘यय जन’

तर्हि पुरोहितस्य हादय को मन्त्रः चत्रियस्य वा क० इत्य-
पेक्षायां तावत् पुरोहितस्याह— “स पुरोहितस्याभिदधाति संशितं
मे ब्रह्मेति ५ । मन्त्रस्य स्पष्टार्थत्वेन विभक्त्य व्याख्यानानपेक्षणात्
साकल्येन पठित्वा तात्पर्यं दर्शयति,— “तदस्य ब्रह्म च, चतुं च
संश्रयतीति । मन्त्रे ब्रह्मचतयोः संश्रितत्वप्रदर्शनात् ‘अस्य’ पुरो-
हितयजमानस्य ‘ब्रह्म च चतुं च’ चमे जाती ‘संश्रयति’ सम्यक्
तिष्णीकरोति १ ।

मन्त्रस्य त्वचराधीऽयम्,— ‘मे’ मम स्वभूतं ‘ब्रह्म’ ब्राह्मण-
जातिः ‘संश्रितं’ भवति । एतदेव विवृणोति— ‘ब्रह्मणः’ ‘वीर्यं’
श्रुताध्ययनादिजनितम्, ‘बलं’ शारीरम्; तदुभयं संश्रितं
भवतु । तथा ‘जिष्णु’ जयशीलं ‘चतुं’ चत्रियजातिः; ‘संश्रितं’
यस्य चतुष्याहं पुरोहितोऽस्मि, तत् संश्रितं भवत्विति ॥ १४ ॥

चत्रियपथे हादश्याः समिधो मन्त्र गाह— “अथ चत्रियस्यो-
देवा मिति ६ । अथ सर्वैः,— ‘एषां’ विरोधिनां ‘वाह’ भुञ्जी
‘उदतिरम्’ उद्भूतवानस्मि । तथा तेषां ‘वचः’ तेजः, ‘अथो’
‘बलं’ शारीरम्, तत् सर्वम् उदतिरम् । किञ्च ‘ब्रह्मणः’ निय-
माधीनेन मन्त्रेण ‘अभितान्’ विरोधिनः ‘विणोमि’ हिंसितान्
करोमि । ‘स्नान्’ अश्रद्धीयान् मित्रान् ‘अहम्’ ‘उचयामि’ ।
उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यं गाह— “यथैव क्षिणुयादमित्रानुसयेत् स्नानेव
मेतदाहेति । स्पष्टम् ॥

पुरोहितचत्रियव्यतिरिक्तस्य एकादश, तथोक्त हादशैव ।

• वा० सं० ११. ८२ ।

१ का० श्रौ० सू० १६ ४. ४३ ।

२ वा० सं० ११. ८५ ।

तत्रापि उपोत्तमा पुरोहितस्य, उत्तमा क्षत्रियस्येति व्यवस्थापि-
तम् * । इदानीं सुपोत्तमोत्तमे उभे अपि सर्वेषां माघातस्ये
इति सार्धवाद माह— “उभे त्वेवैते इति । तु शब्दः पूर्वीक-
व्यवस्थापक्षं वारयति, एव शब्दो भिन्नक्रमः । ये ‘उभे’ पुरोहित-
क्षत्रियविषयत्वेनोक्ते, ते उभे सर्वत्रादध्यादेव, न परित्यजेत् । तत्रो-
पपत्ति माह— “अयं वा अग्निर्ब्रह्म च क्षवं चेति । ‘अयम् अग्निः’
एव ब्रह्मक्षवे, यद् ब्राह्मं क्षात्र च तेज, तस्याग्नेयत्वादित्यभि-
प्राय । अतः ‘एतत्’ एतेन ब्रह्मक्षत्रमन्त्राभ्याम् अग्नी समिदा-
धानेन ‘इम मेव’ उख्य मग्निम् ‘एताभ्याम्’ ब्रह्मक्षत्राभ्याम् ‘उभा-
भ्या’ ‘समिन्धे’ सम्यग् दीपितवान् भवति । तस्मादुभे अप्यवश्यं
सर्वविषयतयानुष्ठेयेत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति— पुरोहितक्षत्रियव्यतिरिक्तानां मेकादश वा
त्रयोदश वा, तयोस्तु द्वादश वा त्रयोदश वेति । अत्र सूत्रम्—
“उपोत्तमां क्षत्रियस्येच्छुत्तमा पुरोहितस्यान्यस्योभे”—इति † ।
‘अन्यस्य’ पुरोहितक्षत्रियाभ्यां मन्यस्य, तत्रापि पुरोहितव्यति-
रिक्तस्य सक्षत्रियस्य, अन्यस्य क्षत्रियव्यतिरिक्तस्य पुरोहित-
श्चान्यस्येत्यर्थः । एव कर्कोपाध्यायैरपि व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

अर्थसिद्धां त्रयोदशसङ्ख्यां मनुष्यं प्रशंसति— “तास्त्रयोदश
सम्यद्यन्ते त्रयोदश मासाः सवत्सर इत्यादिना । ‘ताः’ समिधः ।
गतं मन्यत् ॥ १६ ॥

समिधा प्रादेशमात्रत्वं विधाय प्रशंसति— “प्रादेशमात्रो
भवन्ति प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरित्यादिना । गर्भभूतस्य

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ४१, ४२ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ४ ४१, ४२, ४३ ।

यन्नात्मकस्य विष्णोः प्रादेशमात्रत्वं गर्भाधारस्थीदरस्य प्रादेशमात्रत्व
मपेक्ष्येतद्दोषतप्यम् । समिदाख्यं वस्तु 'अन्नम्' ; अतः 'एनं'
गर्भम् 'आत्मसन्मितेन' आत्मसमप्रमाणिनैवानेन प्रीणाति । आत्म-
सन्मितत्वं न्यूनाधिकभावे बाधदर्शनेन स्तूति— "यद्दु वा आत्म-
सन्मित मद्भग्, तदवतीति । 'अवति' तर्पयति । 'कनीयः'
चेत् 'न अवति' न तर्पयति, 'भूयः' चेत् अन्तरोष्माद्युत्पा-
दनेन 'हिनस्ति', अत आत्मसन्मितं प्रशस्तम् । तिष्ठतैवीक्त-
समिधा माधानं कर्तव्य मिति विधाय, तदर्थवादं वक्ष्यमाण
मतिदिशति । "तिष्ठन्नादधाति तस्योपरि बन्धुरिति । 'उपरि'
नवमे काण्डे • "तिष्ठन् समिध आदधाति, अस्त्रीनि वै समिधः"—
इत्यत्र रुक्मधारणप्रस्तावे "तिष्ठन् वै वीर्यवत्तरः"—इति बन्धु-
रुक्त इत्यर्थः ॥

यत् समिधा माधानं मुक्तम्, तस्य स्वाहाकारान्ततां विधाय
प्रशंसति— "स्वाहाकारेण, रीतो वा इत्यादिना । उस्यान्ने-
रुत्तरतीत्यशमानवेज्ञानरार्थसिक्तरतीरुपत्वात् तत्र प्रचेप्तव्यानि
'काष्ठानि' 'अस्त्राहाकृतानि' चेत् 'अभ्यादध्यात्', 'एनं' रीतोरुप
मग्निं इत्युः ; सस्वाहाकाराणि चेत् हननं न कुर्युः । ननु केवल-
काष्ठानां हिंसकत्वं प्रयुक्तम्, तच्च काष्ठानां नाहुतित्वेन प्रचेपात्
नाहुतेयासत्वात् कथं हिंसकत्व मिति, तत्राह— "ता यत्
समिधस्तेन नाहुतय इति । समिधां केवल मग्निसमिधग-
साधनत्वेनानाहुतिरुपत्वात् नाहुत्याहुतिवत्त्वम्, अतो हिंसकाः
स्युर्ित्यर्थः । तर्हि स्वाहाकारसहितस्तास्ता इति चेत् कथं मन्नाभावे-

नाहिंसकत्व मिति , तत्राह— “यद्वा स्वाहाकारेण तेनाह्न मन्त्रं
 हि स्वाहाकारस्तथो हेनं न हिनस्तीति । स्वाहाकारेण वपट्-
 कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति श्रुतेरन्नप्रदानहेतुत्वादन्न-
 त्वम् । स्पष्ट मन्त्रत् । “स्वाहाकारः सर्वास्त्रायां”-इति
 सूत्रम् * ॥ १७ ॥ ५ [६. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 पठकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

अथ द्विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा । व्यात्समेणोपस्था-
 यास्तमित ऽथादित्ये भुञ्जैश्च प्रथमं मुहपत्येतद्वा
 ऽएन मेतेनान्नेन प्रीणात्येताभिः समिद्धिस्तस्यान्नस्य
 जग्धस्यैष पाप्मा सीदति भुञ्जतेनैव मेतद् व्या-
 वर्त्तयति तस्मिन्नुपहतपाप्मन्वाचं व्विसृजते व्वाचं
 व्विसृज्य समिधं मादधाति रात्र्या ऽएवैन मेतदु-
 न्नेन प्रीणाति रात्रीं रात्रीं मप्रयाव भुरन्त इति
 तस्मीतो वम्भू रात्र्या ऽएवैता मुरिष्टिं स्वस्ति मा-

मानो वै दाता प्र यजमानं तारिष इत्येतदूर्जं नो
 घेहि द्विपदे चतुष्पद ऽइत्याशिष माशास्ते यदु
 भिन्नायै प्रायश्चित्ति माहोत्तरस्त्रिंशदुन्वाख्यान
 ऽइति ॥ ७ ॥

यद्येपीखा भिद्येत । याभिन्ना नवा खाल्यु-
 रुविली खात्तया मेनं पर्यावपेदाच्छति वा ऽएपी-
 खा या भिद्यते ऽनार्त्तं वा ऽद्वयं देवतानार्त्ताया मिसु
 मनार्त्तं विभराणीति तत्रोखायै कपालं पुरस्तात्
 प्रास्यति तथो ह्ये एतस्यै स्वायै योनेर्न
 च्यवते * ॥ ८ ॥

अथ सृष्ट माहृत्य । उखां चोपशयां च पिष्ट्वा
 सष्टज्योखां करोत्येतयैवावृतानुपहरन् यजुस्तूष्णी
 मेव पक्त्वा पर्यावपति कर्मणिरिव † तत्र प्राय-
 श्चित्तिः पुनस्तात् कपाल सुखाया सुपसमुखीखां
 चोपशयां च पिष्ट्वा सष्टज्य निदधाति प्राय-
 श्चित्तिभ्यः ‡ ॥ ९ ॥

* 'च्यवते'—इति क ।

† 'कर्मणिरिव'—इति क ।

‡ 'प्रायश्चित्तिभ्यः'—इति छ, क ।

अथ यद्येष उख्योऽग्निरनुगच्छेत् । गार्हपत्यं
 व्वाव स गच्छति गार्हपत्याब्जि स आहृतो भवति
 गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्च मुहुत्थोपसमाधायोखां प्र-
 वृञ्जरादेतयैवावृतानुपहरन् यजुभ्तुष्णी मेव तां यदा-
 ग्निरारोहति * ॥ १० ॥

अथ प्रायश्चित्ती करोति । सर्वेभ्यो वा ऽएष
 एतं कार्त्तुभ्य आधत्ते तद्यदेवास्यान्न कामानां
 व्यवच्छिद्यतेऽग्नावनुगते तदेवैतत् सन्तनोति सन्द-
 धात्युभे प्रायश्चित्ती करोत्यध्वरप्रायश्चित्तिं चाग्नि-
 पायश्चित्तिं चाध्वरुष्य पूर्वा मथरग्नेस्तुस्त्रोक्तो
 वृशुः ॥ ११ ॥

सु समिधाज्यस्योपहृत्य † । आसीन आहुतिं
 तुहोति विश्वकर्मणे स्वाहेत्यथोपोत्याय समिध
 गृह्णाति पुनस्त्वादित्या रुद्रा व्वसवः समिन्धतां
 नर्ब्रह्माणो व्वसुनीथ यज्ञैरित्येतास्त्वा देवताः
 नः समिन्धता मित्येतद् घृतेन त्वं तन्वं व्वर्द्धयस्व

* 'रारोहति'—इति ख, ड ।

† 'स्योपहृत्य' इति क, ग, घ । 'स्योपहृत्य'—इति ख, ड ।

शास्त्रे राद्यत् किञ्चातो रात्रोपसमाद्धात्याहुति-
कृतत् हैवास्त्रौ तदुपसमादधाति ० ॥ १ ॥

अथ प्रातरुदित ऽथादित्ये † । भुञ्जेव प्रथम
सुदपत्येतद्वा ऽएन मेतेनान्नेन प्रीणात्येतया समिधा
युञ्च रात्रोपसमादधाति तद्यान्नस्य जग्धुस्त्रैष पाप्मा
सीदति भुस्म तेनैव मेतद् व्यावर्त्तयति तस्मिन्नुपहत-
पाप्मन्वाचं विसृजते वाचं विसृज्य समिध
मादधात्यङ्ग ऽएवैन मेतदन्नेन प्रीणात्यहरहर-
प्रयावं भुरन्त इति तस्योक्तो बन्धुरङ्ग ऽएवैता
मुरिष्टिष् स्वस्ति माशास्त्रे तद्यत् किञ्चातो ऽङ्गो-
पसमाद्धात्याहुतिकृतत् हैवास्त्रौ तदुपसमाद-
धाति ॥ २ ॥

अहोरात्रे वा ऽअभिवर्त्तमाने संवत्सर माधुतः
संवत्सर इदत्सु सर्व्व माङ्गायैवैता मुरिष्टिष् स्वस्ति
माशास्त्रे ‡ ॥ ३ ॥

० 'समादधाति'—इति ख, ड ।

† 'ऽथादित्ये'—इति ग, घ ।

‡ 'माशास्त्रे'—इति ख, ड ।

अथ यदाहौ व्रतं प्रयच्छन्ति । अथ व्रते न्यक्त्य
समिध मादधाति न व्रते न्यञ्जादित्यु, हैकं ऽआहु-
राहुतिं तज्जुहुयादुनवक्त्रुं वै तद्यद्दीचित आ-
हुतिं जुहुयादिति ॥ ४ ॥

स वै न्यञ्जादेव * । देवो वा ऽअखैष आत्मा
मानुषोऽयं स यन्न न्यञ्जान्न हैतं देव मात्मानं
प्रीणीयाद्य यन्नक्ति तथो हैतं देव मात्मानं
प्रीणाति सा यत् समित्तेन नाहुतिर्यदु व्रते न्यक्ता
तेनान्न मन्नं हि व्रतं † ॥ ५ ॥

स वै समिध माधायथ व्रतयति । देवो वा
ऽअखैष आत्मा मानुषोऽयं देवा उ वा ऽअयेऽय
मनुष्यास्तस्मात् समिध माधायथ व्रतयति ‡ ॥ ६ ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीति § । अन्नपतेऽन्नस्य
नो देहीत्येतदनसीवस्य शुष्मिण इत्यनगनायस्य
शुष्मिण इत्येतत् प्र प्र दातारं तारिष इति यज-

* न्यञ्जादेव—इति ग, घ ।

† 'व्रतं'—इति ग, घ ।

‡ 'व्रतयति'—इति ख, 'व्रतयति'—इति घ ।

§ 'देहीति'—इति क, ग, घ । 'देहीति'—इति ङ । 'देहीति'—इति ख ।

सत्याः सन्तु यजमानस्य कामा इति घृतेनाह
 त्वं तन्वं ध्वङ्मयस्व येभ्य उ त्वां कामेभ्यो यजमान
 आधत्त तेऽस्य सर्व्वं सत्याः सन्त्वित्येतत् ० ॥ १२ ॥

अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् । अरुणी व्वाव
 सु गच्छत्यरुणिभ्यां हि स आहृती भुवत्यरुणिभ्या
 देवैर्न मध्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति † ॥ १३ ॥

अथ यदि प्रसुत आहवनीयोऽनुगच्छेत् ।
 गार्हपत्यं व्वाव सु गच्छति गार्हपत्यादि स आ-
 हृती भवति गार्हपत्यादेवैर्न प्राञ्चं साङ्गाशि-
 नेन हृत्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति यस्तु-
 च्चिन् कालेऽध्वरः स्यात्ता मध्वरप्रायश्चित्तिं कुर्यात्
 समान्यग्निप्रायश्चित्तिः ‡ ॥ १४ ॥

अथ यदाग्नीध्रीयोऽनुगच्छेत् । गार्हपत्यं
 व्वाव सु गच्छति गार्हपत्यादि स आहृती भवति
 गार्हपत्यादेवैर्न प्राञ्च मुत्तरेण सदो हृत्वोपसमा-

० सन्त्वित्येतत्—इति ग, घ ।

† 'करोति'—इति ख ।

‡ 'प्रायश्चित्तिः'—इति ग, घ ।

धाय. प्रायश्चित्ती करोत्यथ यदि गार्हपत्योऽनु-
गृच्छेत्तस्योक्तो वन्धुः ॥ १५ ॥ ६ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

अथ समिदाधानानन्तरं भस्मोद्धरणस्य कालमाह— “अथ
विष्णुक्रमान् क्त्वा वाक्स्रेणोपस्यायास्तमिते आदित्ये भस्मैव
प्रथममुद्धपतीति * । विष्णुक्रमवाक्स्रयोः स्वरूपमुपरिष्ठाट्ट
द्रष्टव्यं † । ‘प्रथमं’ रात्री कर्त्तव्याया एकस्त्राः समिधः आधा-
नात् पूर्वं ‘भस्म’ ‘उद्धपन्ति’ अपगमयन्ति । उद्धपनं प्रथ-
मं इति— “एतदा एनमिति । समिदाधानमिव अग्नेः अग्नेन
गीर्णनम्, अतो भस्मितस्य ‘अन्नस्य’ पापरूपं ‘भस्म’ ‘धीदति’
प्रवशियते । ‘एतत्’ एतेन पापशमनेनैव ‘एनम्’ अग्निम्
तेन भस्मना ‘आवर्त्तयति’ । यदा, ‘एतत्’ एतेन पापशमन-
कारेण ‘एनं’ ‘व्यावर्त्तयति’, यथात् ‘तस्मिन्’ अग्नी ‘अपहत-
शप्सन्’ भस्माख्यदापरहिते सति यथात् अस्तमयात् प्राक् गृहीतां
वाचम्, तदा ‘विस्त्रज्य’ ‘समिधम्’ आदध्यात् । तस्मिदा-
धानम् अग्नेः रात्रिभोजनमन्नस्थानीयम् ।

तत्र मन्त्रं विधाय, तद्व्याख्यानं प्रागुक्तमित्यतिदिशति—
‘रात्री ए रात्री मप्रयावं भरन्त इतीति ‡ । “तस्योक्तो- वन्धु-

* का० श्रौ० सू० १६. ५. ११, २१, ६. १ ।

† उपरिष्ठात् पञ्चमप्रपाठकोत्थं चतुर्थं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ६. २ ।

रिति । समिदाधानप्रस्तावे “अहरह समयार्थं भरन्तः”—
इत्यत्र ० । तात्पर्यं दर्शयति— “रात्र्या एवेता मरिष्टिं स्रस्ति
मायास्त्री १ तद् यत् किञ्चेति । ‘अतः’ कारणात् तत्राग्नी
यत् किञ्चित् काष्ठादिक मादधाति, ‘तत्’ सर्वम् ‘अस्मै’ अगये
‘आहुतिरुक्त मेव’ ‘अपसमादधाति’ ॥ १ ॥

रात्रौ यत् कर्त्तव्यं भक्षोद्धपनादि उक्तम्, तत् सर्वं प्रात-
रपि विधत्ते— “अथ प्रातरुदित आदित्य इत्यादिना, “आहुति-
रुक्तं हेवासौ तदुपसमादधातीत्यन्तेन † । एतत् पूर्ववद् व्याख्ये-
यम् । “अहरहरप्रयावम्”—इति ‡ मन्त्रपाठे विशेषः ॥ २ ॥

रात्रावहनि च क्रियमाणे समिदाधानभक्षोद्धपने समुचित्व
प्रशंसति— “अहोरात्रे वाभिवर्त्तमाने संवत्सर माप्नुत इति ।
एतस्य सर्वस्य जगतः संवत्सरोपलक्षितकालाधारत्वात्, अहोरात्रस्य
सर्वजगदात्मकत्वम् । ‘आह्नाय’ संवत्सराय । अत्र क्वात्यायनः—
“उखाया भक्षोद्धपन मस्तमिते पात्रे, वाचं विष्टज्य समिदा-
धानं रात्रीष्ट रात्री भगयाव मिति, एव मुदिने भक्षोद्धपनादि,
अहरहरित्याधानम्”—इति । ॥ ३ ॥

व्रतप्रदानकाले व्रतपथसि समिधं व्यव्याधातव्य मिति,
विधत्ते— “अथ यदास्मै व्रत मिति ¶ । ‘व्रतं’ तस्माधनं पथः ।

* एतत्पूर्वस्मिन् ब्राह्मणेऽष्टम्यां कण्ठां (३४० पृ०) दृश्यम् ।

† मन्त्रस्तु वा० सं० ११. ७५. १ ।

‡ का० श्री० सू० १६. ६. ३ ।

§ वा० सं० ११. ७५. २ ।

॥ का० श्री० सू० १६. ६. १-४ ।

¶ का० श्री० सू० १६. ६. ५ ।

अत्र केषाञ्चित्, यच्च सुदाहृत्य तं निराकृत्य स्वपक्षे मुपसंहरति—
 “न व्रते न्यञ्जगादित्यु हैक आहुतिरिति । व्यञ्जनपक्षे दोष माह—
 “आहुतिं तन्नुद्गुणादिति । अस्वाहुतिः को बाध इत्यत आह—
 “अनवकृतुं वै तदिति । ‘अनवकृतुमन्’ असमर्थम्, अनधिकृत
 मित्यर्थः ; “दीक्षितो न चुहोति न ददाति न पचतीति-
 निषेधात् ॥ ४ ॥

स्वपक्षे युक्ति माह— “स वै न्यञ्जगादेव देवो वा
 इत्यादिना । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘देवः’ देवसम्बन्धी ‘आत्मा’,
 शरीरं क इत्याकाङ्क्षाया माह— “एव इति । ‘एवः’ अस्ति-
 रित्यर्थः । उत्तरत्र वैश्वानररूपेण यजमानस्योत्पत्तेः ‘अयं’
 पाञ्चभौतिकः आत्मा ‘मानुषः’, अतो न्यञ्जने अकृते सति
 देवतासम्बन्धिने स्वात्मानं न प्रीणीयात् ; न्यञ्जने तु प्रीणायैव ।
 ननु अवकृतिदोष उक्तः, तस्य कः परिहार इति, तत्राह—
 “सा यत् समित् तेन नाहुतिरिति । देवस्यात्मनः कथं व्रताख्यान-
 लाभ इति, तत्राह— “यद् व्रते न्यञ्जा, तेनाह मिति । ननु
 यय एव कथं मत्त मित्यत आह— “अत्वं हि वरा मिति ॥ ५ ॥

व्रतपरिग्रहस्य समिदाधानानन्तरं प्रश्नसति— “स वै समिध
 माधाय व्रतयति देवो वा इति * ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय विभक्त्य तात्पर्यं माह— “अन्नपतेऽस्य
 नो देहीत्यन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्यादिना † । ‘अमीव’-शब्दो
 व्याधिवचनः, अत्र बुभुक्षास्यव्याधिपर इति व्याचष्टे— “अन-

शनायस्य शुभिण इत्येतदिति । चरमयाद आगीःपर इत्याह—
 “आयिष माशास्त इति । हे ‘असपते’ अग्ने ! ‘असस्य’
 असं ‘देहि’ प्रयच्छ ‘न.’ अस्मानित्यर्थः । असं विगिनष्टि—
 “अनमीदस्य शुभिण इति । पुनरग्नेच्छादपो रोगो यस्य
 नास्ति, तादृगस्य ‘शुभिणः’ वनवतः । उतासन्नम मयम्,
 तस्य ‘दातारम्’ प्रयच्छन्तं ‘प्रतारियाः’ प्रावर्हयत । ‘नः’
 अस्माकं ‘द्विपदे चतुष्पदे’ उभयविधाय प्राग्निने ‘कर्जम्’ असं
 मलं वा ‘धेहि’ ॥ ७ ॥

भिन्नाया उखायाः प्रायश्चित्तं कर्तव्यम्, “तदुत्तरक्षिणं
 अन्वाख्यानं” आख्यान मनु आख्यायत इति ‘अन्वाख्यानम्’
 ब्राह्मणम्, तदेतत् तत्र प्रदर्शयत इति यत् प्रतिज्ञातम् *, तदि-
 दानीं प्रदर्शयत इत्यर्थः । प्रतिज्ञातं मर्धं दर्शयति— “यद्ये-
 घोखा भिद्येतेत्यादिना † । ‘यदि’ प्रमादात् ‘एषा उखा’
 ‘भिद्येत’ भिन्ना भवेत्, तर्हि अभिन्नायां प्रभूतविनायां नव-
 स्याख्याम् ‘एनम्’ अग्निम् उखागतं ‘पर्यावपेत्’, ‘एषा’ अभिन्ना
 ‘उखा’ ‘आच्छेति वै’ आर्त्तिम् नाग्न्यक्षणां प्राप्नोति खलु ।
 किं तत इत्यत आह— “अनार्त्ता वेति । ‘इयम्’ अन्वाख्या
 देवता ‘अनार्त्ता’ आर्त्तिरहितैव खलु । आर्त्ताखाया अनर्त्तत्वात्
 अनार्त्तायां स्याख्याम् ‘अनार्त्तम्’ अग्निं ‘विभरराणि’ इत्यभिप्रायेण
 प्रभूत-विल-नव-स्याख्या पर्यावपनं पशस्तम् । अग्नेरनार्त्तत्वं मथा-

* पुरस्तात् ५ अ० २ ब्रा० २२ क० (२६६ ए०) इत्यमम् ।

† का० श्री० छ० १६ ७. ८ । एतच्चैकोखापक्षे, विलपक्षे
 तु इथीरेवैकस्या मावपनम् । विहितं तत पुरस्तात् (५. २. २२)
 इत्य मित्थैव ।

त्तरदीक्षाप्रस्तावे प्रागुक्तम् * । “ततोखाया इति । भिन्नोखायाः
‘कपालं’ ‘पुरस्तात्’ स्यात्वां पुरो देवे ‘प्रास्यति’ प्रक्षिपेत् † ।
‘तथा’ सति अथ मग्निः स्वस्य या ‘योनिः’ उत्पत्तिस्थानम्,
ततो ‘न च्यवते’ प्रच्युतो न स्यात् ॥ ८ ॥

किं मेतावता प्रायश्चित्तिः स्यात् ? नेत्याह— “अथ सृद
मित्यादिना । ‘उखां’ भिन्नान्, ‘उपगयां’ उखानिर्माणकाले
प्रायश्चित्तार्थं सुखासमीपे स्थापितां ‘च’ ‘सृदं’ पुनः ‘पिष्टा’ ।
‘व्याहृतं’ प्रकारः, एतेन पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण ‡ । मन्त्रस्यापि
प्रसक्तावाह— “अनुपहरन् यजुरिति । यजुर्मन्त्रं मनुपहरन् ।
पाकोऽपि ‘तूष्णीं मेव’ कर्त्तव्यः । ‘पर्यावपति’ स्यात्तौ मेता
मन्त्रौ प्रक्षिपेत् । ‘कर्मणिरिव’ पुनः करणरूपं कर्मैव ‘तत्र’ उखा-
भेदे प्रायश्चित्तिः । ‘पुनः’ ‘तत्’ उखाकपालं स्यात्वां स्थापितम्
‘उखाया सुपसमस्य’ तामुखाञ्चोपगयाच्च शिष्टां ‘पिष्टा संसृज्य
निदधाति’ पुनः प्रायश्चित्तार्थम् § ॥ ९ ॥

उख्यान्यनुगमने प्रायश्चित्तं माह— “अथ यद्येष उख्यो-
ऽग्निरिति । गार्हपत्यं मेव सोऽनुगत उख्योऽग्निः गच्छति ;
गार्हपत्यादाहृतस्य आहवनीयस्य ज्वालारूपेणोख्यामित्वेनोत्पन्न-
त्वात् । एतदेवाह— “गार्हपत्याहीति । यत एवम्, अतो

* उवा० ४५० उवा० ३ भा० (३ भा० ३४१ पठतः) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. ७. १० ।

‡ “उखोपशये पिष्टा ष्टदा सक्षीर्जां करोत्याहृता” — इति का०
श्रौ० सू० १६. ७. ६ । उखाखण्डं मेकं सुखायां प्रक्षिप्य, द्वितीय
सुपशयया सह पिष्ट्वा ‘व्याहृता’ व्याहृच्छब्देन मन्त्रवर्जं क्रियामाहम् ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ७. ११ ।

भाधानस्य सर्वकारगिमित्वात् तस्य कृतात्वात् कागैरपि, सत्ये-
र्भवितव्य मित्येतत् उत्तराहंभोक्त मित्यर्थः ॥ १२ ॥

उच्यस्यानुगमप्रसङ्गात् तदाश्रयभूतगार्हपत्यस्याप्यनुगमे प्राय-
श्चित्त माह— “अथ यदि गार्हपत्य इति ० । अरणीभ्या मग्नि
मुत्पाद्य गार्हपत्ये उपसमाधाय आध्वरिकाग्निकोभयप्रायश्चित्ते
कुर्यात् ॥ १३ ॥

सुत्यादिने आहवनीयानुगतौ प्रायश्चित्त माह— “अथ यदि
प्रसुत आहवनीय इति † । “साक्षाग्निनेन हृत्वेति । साक्षा-
ग्निं नाम शालामुखीय मारभ्य सदोहविर्दानमध्यगतपूर्थरञ्जु
मवलम्ब्योत्तरदिक्पर्यन्तः प्रागायतरञ्जुमार्गः । स्यष्ट मन्यत् ॥

“प्रायश्चित्ती करोतीति ‡ । सर्वत्र प्रायश्चित्तद्वय मभि-
हितम् , तयोर्थवस्था माह— “यश्चाग्निं कालेऽध्वरः स्यादिति ।
तत्कालानुरूपं प्रायश्चित्ति अध्वरप्रायश्चित्तिम्, सौमिकी मित्यर्थः ।
“समान्यग्निप्रायश्चित्तिरिति । ‘समानी’ एकरूपैव आग्निकी-
प्रायश्चित्तिः । समभिधान्यस्योपहृत्येत्याद्युक्ते च । अथ मर्धः ,—
सर्वेष्वनुगमे अध्वरप्रयोगवेलायां तत्कालचोदिता प्रायश्चित्तिं
कुर्यात् , अग्निप्रयोगवेलाया मुक्ता भेदरूपा मेव आग्निकीं
कुर्यादिति ॥ १४ ॥

“अथ यद्याग्नीधीय इत्यादि । अग्नीध्रमण्डपे भवः ‘आग्नी-
धीयः’ । तस्यापि गार्हपत्यादेव प्रततत्वात् अनुगतोऽग्निः तत्रैव
प्रविष्टो भवति , अतः ‘गार्हपत्यात् एव’ ‘एतम्’ अग्निम्

* का० श्रौ० सू० १६. ७. २ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ७. ४ ।

‡ ‘प्रायश्चित्तिरिति अथ होमस्य सम्प्रा’—इति का० १६. ७. १८० ।

‘प्राञ्चम्’ ‘उत्तरेण सदः’ सदस्य उत्तरदेशतो ‘हत्वा’ चाग्नीध्रे
 ‘उपसमाधाय’ तत्कर्मोचितां प्रायश्चित्तिं कुर्यात् * । स्रुत्या-
 दिने गार्हपत्यानुगमने प्रायश्चित्तमाह— “अथ यदि गार्हपत्यो-
 ऽनुगच्छेत् तस्योक्तो बभ्रुरिति । “अरणीं धाव स गच्छति”—
 इत्यादिनोक्त इत्यर्थः † ॥ १५ ॥ ६ [६. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहे निवारयन् ।
 पुमर्थान्चतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ६ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापुरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
 समाब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेतुसीवर्षभूमिः ।
 रत्नोक्तां रुक्मवाजिद्विपसहितरथो सायणिः सिद्धचार्यः ,
 व्यथापीद्विश्ववक्तं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुनः स्वर्णजं वर्षमुख्यः ,
 कार्पासीयं क्षपावान् गुडकृत मज्जडो राजतं राजपूज्यः ।

* का० श्री० छ० १६ ७ ५, ६, ७ ।

† पुरातान ३६० पृ० ४ पं० दृश्यम् ।

आधानस्य सर्वकामनिमित्तत्वात् तस्य कृतत्वात् कामैरपि सत्यै-
र्भवितव्य मित्येतत् उत्तरार्हेनोक्त मित्यर्थः ॥ १२ ॥

उच्यस्यानुगमप्रसङ्गात् तदाश्रयभूतगार्हपत्यस्याप्यनुगमे प्राय-
श्चित्त माह— “अथ यदि गार्हपत्य इति * । अरणीभ्या मनि
सुत्याद्य गार्हपत्ये उपसमाधाय आध्वरिकाग्निर्कोभयप्रायश्चित्ते
कुर्यात् ॥ १३ ॥

सुत्यादिने आहवनीयानुगती प्रायश्चित्त माह— “अथ यदि
प्रसुत आहवनीय इति † । “साहाग्निनेन हृत्वेति । साहा-
ग्निं नाम शालामुखीय मारभ्य सदोहविर्द्धानमध्यगतपूर्वैरज्जु
भवलम्बोत्तरदिक्पर्यन्तः प्रागायतरज्जुमार्गं । स्पष्ट मन्यत् ॥

“प्रायश्चित्ती करोतीति ‡ । सर्वत्र प्रायश्चित्तद्वय मभि-
हितम्, तयोर्भावस्था माह— “यस्माच्चिन् कालेऽध्वरः स्यादिति ।
तत्कालानुरूपं प्रायश्चित्ति मध्वरप्रायश्चित्तिम्, सौमिकी मित्यर्थः ।
“समान्यग्निप्रायश्चित्तिरिति । ‘समानी’ एकरूपैव आग्निर्की-
प्रायश्चित्तिः । ससमिधाज्यस्योपहृत्येत्याद्युक्ते च । अथ मर्थः,—
सर्वानुगमे अध्वरप्रयोगवेलाया तत्कालचोदितां प्रायश्चित्तिं
कुर्यात्, अग्निप्रयोगवेलाया सुक्ता मेकरूपा मेव आग्निर्कीं
कुर्यादिति ॥ १४ ॥

“अथ यद्याग्नीध्रीय इत्यादि । अग्नीध्रमण्डपे भवः ‘आग्नी-
ध्रीयः’ । तस्यापि गार्हपत्यादेव प्रततत्वात् अनुगतोऽग्निः तत्रैव
प्रविष्टो भवति, अतः ‘गार्हपत्यात् एव’ ‘एतम्’ अग्निम्-

* का० श्री सू० १६ ७ ३ ।

† का० श्री सू० १६ ७ ४ ।

‡ ‘प्रायश्चित्तिरिति अथ शोमस्य सम्भा’—इति का० १६ ७ १ ८० ।

‘प्राञ्चम्’ ‘उत्तरेण सदः’ सदस उत्तरदेशतो ‘हृत्वा’ चामीधे
‘उपसमाधाय’ तत्कर्मोचितां प्रायश्चित्तिं कुर्यात् ० । सुत्या-
दिने गार्हपत्यानुगमने प्रायश्चित्त माह— “अथ यदि गार्हपत्यो-
ऽमुगच्छेत् तस्योक्तो बन्धुरिति । “अरणीं धाव स गच्छति”—
इत्यादिनोक्त इत्यर्थः † ॥ १५ ॥ ६ [६. ४] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहे निवारयन् ।
पुमर्थांचतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहैश्वरः ॥ ६ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहस्रं कनकहयसुनापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
सप्तार्थीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसीवर्षभूमिः ।
रत्नोस्त्रां रुक्मत्राजिद्विपसहितरथी सायणिः सिङ्गणार्थः ,
व्यथाशीद्विखचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिनभव मतुनः स्वर्णजं वर्षमुख्यः ,
कार्पासीयं क्षपावान् शुडक्तत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

• का० श्री० सू० १६ ० ५, ६, ० ।

† पुरातान् ३६० ए० ४ पं० दृश्यम् ।

‘गार्हपत्यादेव’ ‘एनम्’ अग्निम् ‘प्राञ्चम्’ ‘उद्धृत्य’, ‘उषसमा-
 धाय’ पुनः ‘उखां’ ‘प्रहञ्जयात्’ । ‘एतया एव आहता’ पूर्वो-
 क्तोऽखामहञ्जनप्रकारेण अत्रापि ‘अनुपहरन् यजुः’ । तर्हि
 कथम् ? ‘तुष्यी मेव’ ‘ताम्’ उखाम् प्रहञ्जयादिति शेषः ७ ।
 प्रायश्चित्ताहुतेः उखाप्रहञ्जनानन्तरत्वात् साह— “यदाग्निरारो-
 हतीति ॥ १० ॥

“अथ प्रायश्चित्ती करोतीति । “उभे प्रायश्चित्ती करोतीति १
 अथमापेन प्रायश्चित्तेन प्रायश्चित्तद्वयं कुर्यादित्यर्थः । उख्याग्नेः
 सौमिकाग्निकोभयसाधारणत्वात् विहितं प्रायश्चित्तं सर्वकाम-
 सन्तानरूपत्वेन स्तूति— “सर्वेभ्यो वा एष एत मिति । सर्व-
 कामाभिव्यहयर्थं मन्वेराहितत्वात् तदनुगमे सति यदेवाहं कामानां
 सम्बन्धि व्यवच्छिद्यते, तेन प्रकारेण सन्ततं व्यवच्छिन्नं करोति ।
 कोऽर्थः ? ‘सन्धधाति’ इत्यर्थः ॥

उभयविधं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमित्याह— “उभे प्रायश्चित्ती
 करोतीति ३ । अथरस्य प्रकारविशेषश्च दर्शयति— “पूर्वा
 मयाग्नेरिति । ‘तस्य’ अर्थवादात्मको ‘बभ्रुरुक्तः’— “उपायि
 द्येतत् कर्म, यदग्निकर्मेत्यनेनोक्त इत्यर्थः ४ ॥ ११ ॥

तत्र द्वाग्नि-प्रायश्चित्तस्य प्रकारविशेष मन्त्रविशेषं च दर्श-

* का० थौ० मू० १६ ७ ६ । एतस्य वृत्तिरिहानोच्या विशिषतः ।

† इत उत्तरन्यां कक्षां दृष्टयम् (१४ पं०) ।

‡ का० थौ० छ० १६ ७ ७ । अथरशयश्चित्तिः, आग्निको
 प्रायश्चित्तिश्चेति ।

§ पुरस्तात् १०६ पं० १७ पं० दृष्टयम् ।

यति— “स समिधान्यस्योपहृत्यादिना * । पूर्वस्य समिदाधाने
तिष्ठन्नित्युक्तत्वात् †” अत्रापि तथात्वप्रसक्तावाह— “आधीन इति ।
आज्यं समिधा आदाय जुहुयादित्यर्थः । तत्र मन्त्रं दर्शयति—
“विश्वकर्मणे स्वाहेतीति ‡ ।

आज्याहुत्यनन्तरं तत् समिदाधानं समन्वकमाह— “अधो-
पोल्याय समिध मिति § । आज्यहोमस्यासीनत्वामिधानादुपो-
ल्यायेत्युक्तम् ।

मन्त्रस्थाय मर्थ †, — हे अग्ने । त्वाम् आदित्यादयः, ‘पुनः’
‘समिन्धन्ताम्’ दीपयन्तु । तथा ‘ब्रह्मणः’ ब्राह्मणाः ऋत्वि-
गादयः ‘समिन्धन्ताम्’ । हे ‘वसुनीथ ।’ गीयेति षाड्नाम,
वस्वर्थस्तुत । यद्वा वस्वर्थे गमयन् । ‘यज्ञैः’ निमित्तभूतैः ‘समि-
न्धन्ताम्’ । ‘त्व’ च ‘घृतेन’ ‘तन्व’ तनुं ‘वर्द्धयस्व’ । ‘यजमानस्य
कामा’ ‘सत्या’ अविशया ‘सन्तु’ । “एतास्त्वा देवता इति
पूर्वादितात्पर्यप्रदर्शनब्राह्मणं स्पष्टम् । उत्तरार्धे मगूद्य व्याचष्टे—
“येभ्य उ त्वा मिति । ‘येभ्यः’ ‘कामेभ्य’ निमित्तभूतेभ्यः, ‘यज-
मान आधत्ते’, ‘ते सर्वे’ अपि कामा ‘सत्या सन्तु’ इति ।

* “प्राथम्येति” समिधोपहृत्याज्यं जिन्यकर्मण इति—इत्येव साधु-
पाठः । का० श्री० ख० १६ ७ १ । इह ‘उपपूर्वस्य इतिभ्यश्च
याथैः इट्योऽभ्यत्रापि (३ ४ १ २५), समिधा करणभूतया सुक्-
स्यानीयया उपहृत्यं गृहीत्वा”—इति च तद्दृष्टौ ।

† पुरस्तात् ३४३ ए० १ षं दृश्यम् ।

‡ वा० सं० १९ ४३ २ ।

§ का० श्री० ख० १६ ७ २ ।

॥ वा० सं० १९ ४४ ।

मनुष्यरूपेण यन्तु मर्हत्येतेनैव रूपेणैतद्रूपं वि-
भर्त्ति ॥ ३ ॥

यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । देतो वा
ऽद्भृष्टं सित्तं सयु मग्निस्तेजो व्वीर्यं सुक्मोऽस्मिं-
स्तद्रेतसि तेजो व्वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

यद्देव सुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । एतद्दे देवा
अविभयुर्यद्दे न इमं मिह रचाऽसि नाष्टा न हन्यु-
रिति तस्मा ऽएतु मन्तिकाङ्गोष्मार मकुर्वन्नमु मेवा-
दित्य मसौ वा ऽद्यादित्य एष रुक्म स्तथैवास्मा ऽअय
मेतु मन्तिकाङ्गोष्मारं करोति ॥ ५ ॥

कृष्णाजिने निष्यूतो भवति । यज्ञो वै कृ-
ष्णाजिनं यज्ञो वा ऽएतं यन्तु मर्हति यज्ञेनैतं
देवा अविभर्यज्ञेनैवैत मेतद् विभर्त्ति लोमतश्छु-
न्दाऽसि वै लोमानि छुन्दाऽसि वा ऽएतं यन्तु
मर्हन्ति छुन्दोभिरितं देवा अविभर्यछुन्दोभिरिवैन
मेतद् विभर्त्ति ॥ ६ ॥

अभि शुक्रानि च कृष्णानि च लोमानि नि-
ष्यूतो भवति । ऋक्सामयोर्हेते रूपे ऽऋक्सामे

वा ऽएतं यन्तु महंत ऋक्सामाभ्या मेतुं देवा
 अविभक्तृक्सामाभ्या सेवैन सेतुद् विभर्त्ति शाणो
 रुक्मपाशुस्त्रिहत्तस्योक्तो वन्धुः ॥ ७ ॥

तु सुपरिनाभि विभर्त्ति । असौ वा ऽद्यादित्य
 एषु रुक्म उपरिनाभ्यु वा ऽएषः * ॥ ८ ॥

यद्देवोपरिनाभि† । अवाग्वै नाभे रेतः प्रजाति-
 स्तेजो व्वीर्यं‡ रुक्मो नेन्ने रेतः प्रजातिं तेजो व्वी-
 र्यं‡ रुक्मः प्रदृष्टादिति ॥ ९ ॥

यद्देवोपरिनाभि‡ । एतद्दे पशोर्मेध्यतरं यदुपरि-
 नाभि पुरीषसंहिततरं यद्वाङ्नाभेस्तद्यदेव पशो-
 र्मेध्यतरं तेनैव सेतुद् विभर्त्ति ॥ १० ॥

यद्देवोपरिनाभि§ । यद्दे प्राणसामृत मूर्द्धं तन्ना-
 भेरूर्द्धैः प्राणैरुच्चरत्यथ यन् मूर्त्यं पराक्तन्नाभि मृत्ये-
 ति तद्यदेव प्राणसामृतं तदेव सेतुदभिसम्पादयति
 तेनैव सेतुद् विभर्त्ति ॥ ११ ॥

* 'एष'—इति ग, घ ।

† 'यद्देवोपरिनाभि'—इति ख । 'यद्देवोपरिनाभि'—इति ग, घ ।

‡ 'यद्देवोपरिनाभि'—इति ग । 'यद्देवोपरिनाभि'—इति घ ।

§ 'यद्देवोपरिनाभि'—इति ग, घ । ॥ 'विभर्त्ति'—इति ख ।

पान्द्योत्थं प्राग्जग्मा नवणज मृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाप्यो रत्नरुपं गिरि मङ्गल मुदा पात्रसाक्षिद्विषायैः ० ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकारुडे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

॥ इति षष्ठकारुडे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः † ॥

* घञ्ज्याष्टीष्यन्तः षष्ठमकार्षीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्याः ।

† इतोऽनन्तरं मिष्टक-ग-घ-पुस्तकेषु "कण्डिकासंख्या १००"—इति,
घन्यत्र "कण्ठी १००"—इत्येव । तत्र १ भा० ११ क०, २ भा० १७ क०,
३ भा० २४ क०, ४ भा० १६ क०, ५ भा० १७ क०, ६ भा० १५ क०;
सङ्कलनया १०० सिद्धम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,
अपि वा
सप्तमोऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । सत्यं ह्येतद्यद्वक्त्रुः
सत्यं वा ऽएतं यन्तु महति सत्येनैतं देवा अविभक्तुः
सत्येनैवेन नेतुद् विभर्त्ति ॥ १ ॥

तद्यत्तत् सत्यम् । असौ स आदित्यः स हिर-
ण्युयो भवति ज्योतिर्व्यं हिरण्यं ज्योतिरेषोऽमृतं
हिरण्यं ममृतं मेघ परिमण्डलो भवति परिमण्डलो
ह्येष एकविंशतिनिर्वाध एकविंशो ह्येष वहि-
ष्ठान्निर्वाधं विभर्त्ति रश्मयो वा ऽएतस्य निर्वाधा
वाह्यत उ वा ऽएतस्य रश्मयः ॥ २ ॥

यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । असौ वा
ऽआदित्य एष रुक्मो नो हेतु मग्निं मनुष्यो

अथैन मासन्द्या विभर्त्ति । इयं वा ऽथा-
सुन्द्याऽऽ हीदऽऽ सुर्व्वं मासन्न मिथं वा ऽएतं
यन्तु महँत्यनयैतं देवा अविभरुरनयैवैन मेतद्
विभर्त्ति * ॥ १२ ॥

श्रौदुम्बरी भवति । जुर्व्वे रस उदुम्बर जुर्व्वे-
वैन मेतद्रसेन विभर्त्यथो सुर्व्वं ऽएते व्वनस्पतयो
यदुदुम्बरः सुर्व्वे वा ऽएतं व्वनस्पतयो यन्तु महँन्ति
सुर्व्वैरेतं व्वनस्पतिभिर्देवा अविभरुः सुर्व्वैरेवैन
मेतद्वनस्पतिभिर्विभर्त्ति † ॥ १३ ॥

प्रादेशमाचूद्वा भवति । प्रादेशमात्रो वै
गुर्भो व्विष्णुर्योनिरेषा गुर्भसम्मितां तद्योनिं करो-
त्यरत्रिमात्री तिरुथी वाहुर्वा ऽअरत्रिर्वाहुनो वै
व्वीर्यं क्रियते व्वीर्यसम्मितैव तद् भवति व्वीर्यं
वा ऽएतं यन्तु महँति व्वीर्यैतं देवा अविभरु-
व्वीर्यैवैन मेतद् विभर्त्ति ‡ ॥ १४ ॥

चतुःसक्तयः पादा भवन्ति । चतुःसक्ती-
न्यनूच्यानि चतस्री वै दिशो दिशो वा ऽएतं यन्तु

सर्हन्ति दिग्भिरेतं देवा अविभक्तदिग्भिरुवैन मे-
 तद् विभक्तिं मौञ्जीभी रुज्जुभिर्व्युता भवति वि-
 वृहिसुखोक्तो वन्धुर्मृदा दिग्धा तस्यो ऽएवोक्तोऽथो
 ऽअनतिदाहाय * ॥ १५ ॥

अथैनप् शिक्वेन विभक्तिं । इमे वै लोका
 एषो ऽग्निर्हिंशः शिक्वं दिग्भिर्हीमे लोकाः शक्तु-
 वन्ति स्यातुं यच्छक्तुवन्ति तस्माच्छिक्वं दिग्भि-
 र्वैन मेतद् विभक्तिं पडुद्यामं भवति षड्दि दि-
 शो मौञ्जं त्रिवृत् तस्योक्तो वन्धुर्मृदा दिग्धं तस्यो
 ऽएवोक्तोऽथो ऽअनतिदाहाय † ॥ १६ ॥

तस्याप एव प्रतिष्ठा ‡ । अप्सु हीमे लोकाः
 प्रतिष्ठिता आदित्य आसन्नान्मादित्ये हीमे लोका
 दिग्भिरासक्ताः स यो हेतुदेवं व्वेदैतनैव रूपेणैतद्रूपं
 विभक्तिं ॥ १७ ॥

यदेवैनप् शिक्वेन विभक्तिं । संवत्सर एषो-
 ऽग्निर्कृतवः शिक्वं मृतुभिर्हि संवत्सरः शक्नोति

* , † 'अनतिदाहाय'—इति ख ।

‡ 'प्रतिष्ठा'—इति ग, 'प्रतिष्ठा'—इति घ ।

स्यातुं युष्मन्नोति तृष्णाष्णिक्य मृतुभिरेवैन मेतद्
विभर्त्ति षडुद्यामं भवति षड्विंशतवः ॥ १८ ॥

तुस्याहोरात्रे ऽएष प्रतिष्ठा * । अहोरात्रयोर्ह्ययु
संवत्सरः प्रतिष्ठितश्चन्द्रमा आसुञ्जनं चन्द्रमसि
ह्ययु संवत्सर ऋतुभिरासक्तः स यो हैतदेवं वे-
दैतेनैव रूपेणैतद्रूपं विभर्त्ति तस्य ह वा ऽएष
संवत्सरभृतो भवति य एवं वेद संवत्सरोपासि-
तो हैव तस्य भवति य एवं न वेदेत्यधि-
देवतम् † ॥ १९ ॥

अथाध्यात्मम् । आत्मैवाग्निः प्राणाः शिक्यं
प्राणैर्ह्ययु मात्मा श्नोति स्यातुं युष्मन्नोति तृष्णा-
ष्णिक्यं प्राणैरेवैन मेतद् विभर्त्ति षडुद्यामं भवति
षड्विंशति प्राणाः ‡ ॥ २० ॥

तस्य मुन एव प्रतिष्ठा § । मुनसि ह्ययु मात्मा
प्रतिष्ठितो ऽन्न मासुञ्जनं मुत्रे ह्ययु मात्मा प्राणै-

* 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ ।

† 'देवतम्'—इति ग, घ ।

‡ 'प्राणाः'—इति ग, घ ।

§ 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ ।

रासक्तः स यो ह्येतदेवं व्यदेतेनैव रूपेणैतद्रूपं
विभर्त्ति * ॥ २१ ॥

अथैन मुखया विभर्त्ति । इमे वै लोका उखे-
मे वा ऽएतं लोका यन्तु महन्त्वेभिरेतं लोकैर्देवा
अविभरुरेभिरेवैन सेतल्लोकैर्विभर्त्ति † ॥ २२ ॥

सा यदुखा नाम । एतद्दे देवा एतेन कर्म-
णैतयाहृतेमांल्लोकानुदखनन् यदुदखनंस्तस्मादुदखी-
रखा इ वै ता मुखेत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्ष-
कामा हि देवाः ‡ ॥ २३ ॥

तदा ऽउखेति द्वे ऽअक्षरे । दिपाद्युजमानो युज-
मानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
मेतद् विभर्त्ति सो ऽएव कुम्भी सा खाली तत्
षट् षडृतवः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर-
यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति § ॥ २४ ॥

अथैन मिषडाभ्यां परिगृह्णाति । असौ वा
ऽआदित्य एषो ऽग्निरहारात्रे ऽइराडे ऽअमुं तदा-

* , † विभर्त्ति—इति ख ।

‡ 'देवाः'—इति ग, घ ।

§ भवति—इति ख ।

दित्यु महोरात्राभ्यां परिगृह्णाति तस्माद्देवोऽहो-
रात्राभ्यां परिगृहीतः ॥ २५ ॥

यद्वै न मिण्डाभ्यां परिगृह्णाति । असौ
वा ऽत्रादित्य एषोऽग्निरिमा ऽउ लोकाविण्डे ऽद्यमुं
तदादित्य माभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति तस्मा-
देष आभ्यां लोकाभ्यां परिगृहीतः परिमण्डले
भवतः परिमण्डलौ हीमौ लोकौ मौञ्जे त्रिवृती
तस्योक्तो वृश्चुर्मृदा दिग्धे तस्यो ऽएवोक्तोऽथो ऽअन-
तिदाहाय ॥ २६ ॥

अथातः सम्पदेव * । आसन्दी घोखा च शि-
व्यश्च रुक्मपाशश्चाग्निश्च रुक्मश्च तत् षट् पृङ्गु-
तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावत्तद् भवतीण्डे तदष्टावष्टाक्षरा गाय-
त्री गायत्रीऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्
तद् भवति † ॥ २७ ॥

अथ सर्व्वसम्पत् । चत्वारः पादाश्चत्वार्यनु-

* 'सम्पदेव'—इति ग, 'सम्पदेव'—इति घ ।

† 'भवति'—इति ख ।

च्यानि शिष्यं च रुक्मपाशुष्य युद्दु किञ्च रज्जु-
 व्यष्ट शिष्यं तद्गुणुखाग्नी रुक्मस्तत् त्रयोदश त्रयो-
 दश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्नि-
 र्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ० ॥ २८ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [७. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य नि श्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेखरम् ॥ १ ॥

यदुक्तं कात्यायनेन— “यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुच्यते

परिमण्डन मेकविशतिपिण्ड क्षणाजिननिष्कृतं लोमसु उक्त-

क्षणेपु गणसूत्रे विहृत्यो त सुपरिनाभि षड्विपिण्डं दृशानो रुक्म

इति”—इति १ , तदिदं बहू मादौ रुक्मपतिमोकं विधत्ते—

“रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्सति । यजमानो रुक्म सुवर्णमय माभ-

रणं कण्ठे षष्ठा उखा धारयेत् । विहितं रुक्मपतिमोघन-

पूर्वकं धारणं प्रभंसति— “सत्यं हैतद् यद् रुक्म इति । अत्य-

न्नाग्निसंयोगेऽपि नाशादगंनात् रुक्मस्य सत्यत्वम् । ‘एतम्’

अस्मिं ‘यस्तु’ नियन्तु ‘सत्यम्’ एव ‘अहंति’ । ‘देवा’ ‘सत्येन’

सत्य माश्रय कृत्वा ‘अविभक्त’ भरण मकुर्वन् । ‘एतत्’ रुक्मास्यं

सत्यम् आदित्यात्मना ‘सत्येन’ ‘एव’ ‘विभर्त्सि’ ॥ १ ॥

• ‘भवति’—इति २ ।

१. का० श्री० मु० १६ ५ १ ।

प्रशंसति— “तद्यज्ञस्तस्य ससौ स पादित्य इति । इक्ष्वाकु-
 सुवर्णेनयतां विधाय प्रशंसति— “स हिरण्ययो भवतीति । हिर-
 ण्यस्य भास्वररूपत्वात् ज्योतीरूपत्वम्, तदेव ‘यस्यत्’ पवि-
 नाग्नि, ‘एतः’ इत्यः ‘परिमण्डलः’ पार्श्वः भवति । तसो-
 पवतिः— “परिमण्डलो ह्येव इति । ‘एतः’ पादित्यः ‘एत-
 विंगतिनिर्वाधः’ । वितसहिताः पुनकाः धारणसमये निर्वा-
 धाः ०, यथा वाद्या भवन्ति, तथा धारयेत् । निर्वाधस्य
 बहिर्भावं प्रशंसति— “रजसो वा एतस्य निर्वाधा इति । ‘एतस्य’
 पादित्याककषा इक्ष्वाकु ॥ २ ॥

इक्ष्वाकुरणं प्रशंसति— “यदेव इक्ष्वाकं प्रतिमुष्येति । मानु-
 सेषु रूपेषु अनेर्धारणस्यानुचितत्वात् ‘एतेन’ इक्ष्वाक्येन पादि-
 त्येन ‘रूपेषु’ ‘एतत्’ अन्यात्मकं ‘रूपं’ ‘विभक्तिं’ ॥ ३ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यदेव इक्ष्वाकं प्रतिमुष्येति ।
 अक्षान्तेः रेतःशेकस्यानीयत्व मुक्तं प्राक्, इक्ष्वाक तेजोरूपं
 वीर्यम् । तथा सति अने इक्ष्वाकसंयोजनेन रेतस्यान्याख्ये ‘रिजः’
 वीर्यं मेव स्थापितवान् भवति ॥ ४ ॥

पुनरप्यने इक्ष्वाकसंयोग समेर्गोमृत्वरूपेषु प्रशंसति— “यदेव
 इक्ष्वाकं प्रतिमुष्य विभर्तीति । पुरा ‘दिवः’ ‘इसम्’ अग्निम्
 ‘नाष्ट्रा’ नागक्रानि ‘रक्षांसि’ ‘यदे’ येनैव प्रकारेण ‘न इत्युः’,
 ‘एतत्’ एतेन विषयभूतेन ‘अविभक्तुः’ । भीतिपरिहारोपायं
 दर्शयति— “तस्मा एत सन्तिकादिति । ‘तस्मै’ अग्ने ‘एतम्’
 पादित्यम् । एतच्छब्दार्थं माह— “अमु मेवादित्य मिति । तर्हि

* निर्वाधाः, निर्वाधन्ते निष्काशन्ते उन्नतात् स्वरूपाद् बहि-
 निःसृता भवन्ति—इति का. श्री. सू. १६. ५. १ व. ।

मानुषैः कथं गोदारं कर्तुं शक्यत इति, तत्राह— “यसी वा
आदित्य एष रुक्म इति ॥ ५ ॥

“क्षणाजिने निष्कृतो भवतीति । नितरां स्यूतः सखदः
भवति । यथा क्षणाजिनस्योपरि वर्त्तते, तथा कुर्यादित्यर्थः ।
“यज्ञो वै क्षणाजिन मिति । यज्ञसाधनहविराधारत्वात् यज्ञ
इत्युच्यते । शिष्टं गतप्रायम् । निधीवन अपि ‘लोमतः’ लोम-
प्रदेशे कर्त्तव्यम् । क्षणाजिनस्य यज्ञत्वविधानात् तस्मिन्नां यज्ञा-
वयवच्छन्दोरूपत्वं युक्तम् । गत मन्यत् ॥ ६ ॥

तत्रापि शक्तक्षणलोमरेखयोरुपरि निष्कृतेन भवितव्य मिति
दर्शयति— “अभि शक्तानि च क्षणानि च लोमानि निष्कृतो भव-
तीति । उभयविधानां लोम्नाम् ‘अभि’ उपरि । “ऋक्सामयोर्द्वेते
रूपे इति । ‘ह’-शब्दः “ऋक्सामयोः शिल्पे”—इत्यादि ७ मन्त्र-
प्रसिद्धिद्योतनार्थः । गत मन्यत् । “शाणो रुक्मपाशस्त्रिष्टदिति ।
रुक्मसखन्धनरञ्जुः ‘शाणः’ शण्डणनिर्मितः, ‘त्रिष्टत्’ त्रिगु-
णितः । “तस्योक्तो बन्धुरिति । शणार्थवादः— “शणकुलाय
मन्तरं भवतीत्युक्तः †, त्रिष्टदर्थवादस्तु “त्रिष्टदग्निरित्यादि-
नोक्तः ‡ ॥ ७ ॥

रुक्मधारणप्रदेशं विधाय प्रशंसति— “त सुपरिनाभि विभ-
र्त्स्यसी वा आदित्य इति । “उपरिनाभ्यु वा एष इति” “एषः”

* वा० सं० ४. २ । “क्षणाजिनयोः सन्धि माणमत ऋक् साम-
योरिति का० थौ० सू० ७ ३ ३३ । “यदे” प्रतिक्रमं तच्छिष्य
मिति चेह पुरस्तात् (३ २ १. ५) दृश्यम् ।

† एरस्तात (६ प्र० १ ब्रा० २४ क०) दृश्यम् ।

‡ पुरस्तात (१ प्र० १ ब्रा० १४ क०) दृश्यम् ।

आदित्यः 'उपरिगाभि' नामेरुपरिप्रदेशे ; तत्र मध्ये ध्येयत्वात् ,
रक्तवर्णनामेरुपरि वर्णमानत्वाद् वा , जाठरवक्रात्मकस्य तस्य
नामेरुपरि वर्णमानत्वाद् वा ॥ ८ ॥

उक्त सुपरिगाभित्वं बहुधा प्रशंसति— "यद्देवोपरिनाभ्यवाग्
वे नामेरित्यादिना । रेतसः 'प्रजातिः' उत्पत्तिः नामे-
रुर्वाक्प्रदेशे खलु , पतः 'तेजः' वीर्यरूपः 'रुक्मः' तं 'प्रजातिं'
प्रदष्टेत् , तत् 'नेत्' नीवेष्टम् । "नेत्येव इदित्यनेन सम्प्रयुज्यते
परिभये"—इति ० निरुक्तम् ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "मद्देवोपरि नामीति । 'एतद्दे
पशोर्मेध्यतरं' यन्नामेरुपरिष्ठाद् वर्णमानं हृदयादिवम् । 'नामेः'
'अवाङ्' अर्वाक्प्रदेशे 'यत्' अङ्गम् , 'गतं' 'पुरीषसंहिततरम्'
अत्यन्तं पुरीषेषु सहितम् । "तद्यदेवेत्यादि , स्पष्टम् ॥ १० ॥

उपरिधारण मन्त्राख्योपरिधारणतया प्रशंसन् गतिभेदेन
मृतामृतविभाग माह— "यद्देवोपरिगाभि यद्दे प्राणस्येति ।
प्राणस्य द्वावंगो , अमृतांगो मृतांगश्च , तन्नामृताख्यो योऽंगो-
ऽस्ति नामेरुर्वाक्प्रदेशे , सः 'जडोः' प्राणेः' 'उच्चरति' उद्गच्छति ;
यः सख्योऽंगः , सः नामेः 'पराक्' अवाङ्मुखं 'तं नामिन्'
'अत्येति' अतिगच्छति । विभागप्रदर्शनप्रयोजन माह— "तद्
यदेवेति । 'तत्' 'प्राणस्य' 'अमृतम्' अङ्गम् 'एनम् अभि' आद्यु-
ष्याग्नेरुपरि 'सम्पादयति' । 'एतत्' एतेन , नामेरुपरि सम्पा-
दनेन 'एनम्' अग्निम् 'तेन' अमृतेन 'विभर्ति' ॥ ११ ॥

उखानेरुक्त्रोपरि धारणं विधाय तत्राप्यासन्त्यां धारणं

कर्त्तव्यं मित्याह— “अथैन मासन्त्या मिति * । आसन्दीप्रहरा-
निमित्तं पृथिव्यां सम्पादयन् तदात्मकत्वसम्पादनद्वारेण प्रशंसति
—“इयं वा आसन्दीति । आसीदत्वात्त्राग्निरित्यासन्दी , इयं पृथि-
व्यपि सर्वस्यापि यदार्यस्यासदनयोग्यत्वात् आसन्दी ; तथा च सती
अस्या मेव भूतवान् भवतीत्यर्थः । “इयं वा एतं यन्तु मित्यादि”,
पूर्ववत् ॥ १२ ॥

आसन्त्या औदुम्बरत्वं विधाय प्रशंसति— “औदुम्बरी भवति
जग्वैरस इति । जग्ं रूपत्वं सर्ववनस्पत्यात्मकत्वञ्च उच्यतेसिदां-
धानप्रस्तावे प्रागुक्तम् † । “सर्वे वा इत्यादि , पूर्ववत् ॥ १३ ॥

जहंप्रमाणं विधाय स्तौति— “प्रादेशमात्रीति । गर्भरूपि-
णो यज्ञस्य विष्णोरेषा आसन्दी अपि तदाधारभूता , अतः प्रादेश-
प्रमाणां ‘योनिं’ ‘गर्भसंस्थितां’ गर्भसमपरिमाणां ‘करोति’ ।
तिर्यक्प्रमाणं माह— “अरद्विमात्रीति । “तिर्ययीति । हि-
प्रादेशोऽरद्विः , द्वयोररद्वयोर्वाहुः । किं तत इत्याह— “बाहुनो
द्वे वीर्यं क्रियत इति । ‘बाहुना च’ बाहुनैव । ‘तत्’ तस्मात्
बाहुः ‘वीर्यसंस्थिता’ ‘भवति’ प्रहारसमये तथा दर्शनात् ॥ १४ ॥

“अतुःस्त्रक्तय इति । स्त्रक्तिचतुष्टयोपेताः स्युः , ‘अनुचानि’
अपि चतुर्द्वाराणि स्युः । पादाङ्गेषु आयततिर्यक् काष्ठानि अनु-
चान्नीत्युच्यन्ते । स्पष्टं मन्वत् । ‘त्रिवृद्धिः’ त्रिगुणाभिः ‘रज्जुभिः’
‘व्यूता’ विविधं सन्तता । “व्येञ् तन्तुसन्तानि” ‡ । “तस्योक्तो
वन्तुरिति । मौञ्जार्यवादः , सृदाहरणस्यादौ तदाहरणार्थं पशु-

* का० श्रौ० सू० १६ ५ २ ।

† पुरस्तात् ६ पृ० ३ भा० २ क० (६३७ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

‡ भा० उ० १००७ धा० ।

त्रयवन्धनरञ्जुप्रस्ताये — “ते शौचीभिरभिधानीभिरभिहित्वा भ-
वन्ति, अग्निदेवेभ्य उदक्तामत् स सुचं प्राविशत्”-इत्यादि-
श्लोकाः ० ; त्रिहृत्त्वं तु “त्रिहृदग्निरित्यत्र— “भेषान्नेच्छित्ता”-
इत्युक्तम् १ । आसन्दी ‘मृदा दिग्धा’ पालिता स्यात्, ‘तस्यो’
तस्या अपि ‘बन्धुः’ गृहस्थाधकोऽर्थवाद उक्तः ३ । इष्टप्रयोजनं
च दर्शयति— “अयोऽनतिदाहायेति ॥ १५ ॥

। “अयेन मिति । ‘एनम्’ उच्यन्निम् । ‘गिक्वेण विभर्त्ति’
गिक्वेण्यया मासन्दीम् उखां विभर्त्तित्वर्थः ६ । उक्तं मर्षं मधि-
देवताध्यात्मभेदेन प्रशंसति— “इमे वै लोका एपोऽग्निरित्या-
दिना । उच्यन्नेर्लोकत्रयात्मकत्वमुखादारा । । उखायाय
लोकत्रयात्मकता “यो वा एव निधिः प्रथमोऽयं स लोकः”-इत्या-
दिना प्रागुक्तः ५ । तस्या दिग्धाः गिक्वेण्यम् । किं तत इत्यत
आह— “दिग्भिर्होमे लोकाः यद्भुवन्ति स्यात् मिति । तस्माच्छि-
क्वेण भरषं युक्तम् । प्रसन्नाच्छिक्वेण्यग्निरुपवचनं दर्शयति— “यच्छि-
क्वेण्यन्ति तस्माच्छिक्वेण्य मिति । स्वाधिष्ठितवसुधारणसमर्थत्वात् ।
गिक्वेण्यरूपकल्पनायाः प्रयोजनं दर्शयति— “दिग्भिरेवेन मिति ।
“यद्भुवन्ति भवतीति । ऊर्धाधोविवक्षया दिग्धां षट्त्वम् । उह-
तानि दामानि उद्यामानि, तेषां षट्त्वेनोपेतं कर्त्तव्यम् ; सूदे

* पुरस्तात् २ प्र० ३ वा० २६ क० (१३८ ए०) दृश्यम् ।

† पुरस्तात्, १ प्र० ३ वा० १८ क० दृश्यम् ।

‡ ३ प्र० १ वा० १ क० (१७६ ए०) दृश्यम् ।

§ का० श्री० सू० १६ ५. २ ।

॥ “अयो वा इमे लोकाः”-इत्यादि २६६ ए० ६ पं० दृश्यम् ।

॥ पुरस्तात् ६. ७ २२ (१६६ ए० १० पं०) दृश्यम् ।

षडुद्यामं मिति पठितत्वात् * । यद्वा, उद्यमनसाधनत्वात् उद्याम-
शब्देन शिष्यदामान्युच्यन्ते ।

पाशानां मौञ्जत्रिवृत्तार्थवादः प्रागुक्तः †, उद्यमनानां मृद्दि-
ग्धत्वार्थवादीऽपि प्रागुक्तः ‡, इत्यतिदिगिति— “तस्यो एवेति ।
'तस्य' मृदालेपनस्यापीति ॥ १६ ॥

“तस्याप एव प्रतिष्ठेति । 'तस्य' शिष्यस्य 'भाषः' उदका-
न्येव 'प्रतिष्ठा' भाष्यदम् ; लोकसृष्टेः प्राक् उदकस्य सृष्टत्वात् ।
शिष्यस्याधस्ताद्वर्ती उद्यामाधारः पाशरचितोऽवयवविशेषः, स
एवात्र 'प्रतिष्ठा'—शब्देनोक्तः । “आदित्य भासञ्जन मिति । भास-
ज्यते बध्यते शिष्य मत्रेति 'भासञ्जनम्' शिष्याधारः काष्ठविशेषः ।
यद्वा, भासज्यत इत्यासञ्जनम्, शिष्यस्योऽवयवः आदित्यो-
ऽत्र तत्स्थानीयः । उक्तार्थं प्रथंसति— “स यो हैतदेवं
वेदेति ॥ १७ ॥”

प्रकारान्तरेण प्रथंसति— “यद्देवेन शिष्येन विभर्त्सति ।
एतत् पूर्वकण्डिकावद् व्याख्येयम् । अग्नेः संवत्सररूपत्वं संव-
त्सरभरणात्, शिष्यस्य स्वाश्रिताधारकत्वनियमात् संवत्सरस्याग्नि-
रूपत्वेन ऋतूनां संवत्सराधारत्वात् तेषां शिष्यत्वं युक्तम् ॥ १८ ॥

“तस्याहोरात्रे एव प्रतिष्ठेति । “चन्द्रमा भासञ्जन मिति ।
चन्द्रासहस्रपध्यायत्वात् संवत्सरस्य चन्द्रासञ्जनरूपत्वम् । संव-
त्सरात्मकत्वप्रयुक्तं मर्थवाद माह— “तस्य ह वा एव संवत्सरभृत

* “शिष्यपार्श्वं प्रतिमुञ्चते षडुद्यामं विश्वा रूपाणीति”—इति
का० श्रौ० सू० १६ ५. ६ ।

† पुरस्तात् ३८४ पृ० टीप्पणीद्वयं (*, †) द्रष्टव्यम् ।

‡ पुरस्तात् ३७५ पृ० ३ पं० द्रष्टव्यम् ।

इति । 'यः' 'एवम्' अग्ने' संवत्सरात्मकत्वम्, शिष्यस्य ऋत्वात्मकतां च 'वेद' जानीयात्, 'तस्य' 'एषः' उच्योऽग्निः 'संवत्सरभृतः' संवत्सरादर्वाचीनकाले धारणेऽपि कृत्स्नं संवत्सरं भृगवान् भवति । उक्तविज्ञानप्रशंसार्थं भविष्यात्तुल्यकफनाभावं दर्शयति— "संवत्सरोपासितो द्वेषेति । संवत्सर सुपासित एव भवति, परं न तूत्तरूपेण धृतः । उक्तवत्स्यमाण्याः साद्वयंपरिहाराय उक्तस्याधिदेवतपरतां व्यवस्थापयति— "इत्यधिदैवत मिति ॥ १८ ॥

"अध्यात्म मिति । प्रदर्शयति इति शेषः । "आत्मैवाग्नि-रिति । आत्माय देहव्यतिरिक्तो मनउपाधिकः । 'प्राणाः' शीर्षण्डाः 'शिष्यम्' । ननु निरवयव मात्मानं प्रति धारकत्वेन कथं प्राणानां शिष्यत्वयोग्यतेति, तत्राह— "प्राणैर्ह्यय मात्मा शक्नोति स्यात् मिति । "प्राणाधिपः सञ्चरति स्वकर्मभिः"— इत्यादिश्रुतेः • प्राणोपाधिकत्वेन देहाख्यगृहेऽवस्थानसम्भवात् । अतः शक्नोत्यनेन अवस्थात् मिति । वर्षथ्यापत्या शिष्यशब्दो निष्पन्नः † । 'प्राणानां' चक्षुःशीघ्रनासारन्धर्वर्तिनां पट्टसङ्ख्यायोगात् "पट्टि प्राणाः"—इत्युक्तम् ॥ २० ॥

शिष्यस्याधस्तादहर्त्तिन मवयवं दर्शयति— "तस्य मन एव प्रतिष्ठेति । एतत् समर्शयति— "मनसि ह्यय मात्मा प्रतिष्ठित इति । मनसा परिच्छेद्यत्वात् मनसि प्रतिष्ठितत्वम् । शिष्य-स्त्रीपर्यवयवं दर्शयति— "अत्र मासञ्जन मत्ते ह्यय मात्मा प्राणै-रासक्त इति । अत्राभावे सोपाधिकस्यात्मनो भोगाभावात् प्राण-

• श्वेता० उप० ५. ७ ।

† तदेवं शक्नोतिः शिष्य मिति रूपं निष्पद्यत इत्याशयः ।

धारिणात्प्रमासक्तो भवति । चात्मरूपोऽग्निर्मनश्चाम्बुद्वैः प्राणायुधैः
इन्द्रियैरन्नं भुञ्जानो वर्त्तत इत्यभिप्रायः । “स यो हैतदिति ।
‘एतत्’ अग्निशक्त्यात्मकं वस्तु ‘एवम्’ उक्तप्रकारेण अग्ने-
रात्मत्वम् प्राणानां गिष्यत्वाद्यात्मकतां च ‘वेद’, सः ‘एतेनेत्यादि,
स्थाय्यातम् ७ ॥ २१ ॥

१०. उखयैव धारणं प्रथंसति— “अथैन सुखयेति । ‘एनम्’
अग्निम् ‘इमे लोकाः’ ‘यस्तु’ धारयितुम् ‘पर्छन्ति’ ॥ २२ ॥

११. उखां ‘ख’-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनद्वारा प्रथंसति— “सा
यदुखा नामेत्यादिना । ‘सा’ ख्याती ‘यद्’ यस्मात् उखानाम्
धृतवती, तदभिधीयत इति शेषः । “एतद्दे देवाः उदखनन्”
-इति सम्यग्भ्यः । तत्प्रकार मभिनीय दर्शयति— “एतेन कर्म-
येति । ‘एतेन’ परिदृश्यमानप्रकारेण । तद् विशिनष्टि— “एत-
येवाहतेति । ‘आहृत्’ प्रकारविशेषः । उद्विमत्या उखाया लौक-
त्रयात्मकत्वस्योक्तत्वात् १० उखीत्खनन मेव लोकत्रयोदखनन मित्य-
र्थः । खनन सत्र निर्माण मभिप्रेतम् । उदखन्त्यमानत्वात् ‘उखा’ ।
स्पष्ट मन्थत् ॥ २३ ॥

भरणीया सुखां तद्गतात्तरसञ्ज्ञया प्रथंसति— “तद्वा उखे-
ति हे अक्षरे इत्यादिना । यजमानस्य धीयमानाम्ब्यात्मना संस्त-
र्त्तव्यत्वात् ‘यजमानोऽग्निः’ इत्युच्यते । “यावानन्निरिति । द्वित्व-
परिमाणवान् । ‘अस्य’ यजमानाभिन्नस्याग्नेः ‘यावती मात्रा’
अवयवः पादगतसञ्ज्ञया, ‘तावता’ कृत्स्नेनापि ‘एनम्’ ‘एतेन’

* ३७५, ३८४ ए० १६ कण्ठी दृष्टया ।

† ३ प्र० ७ मा० ४, ५ क० (२६०, २६१ ए०) दृष्टयम् ।

प्रकारेण 'विमन्ति' घृतवान् भवति यजमानः । एव मन्यत्वापि यावानग्निरित्येतद् व्याख्येयम् ।

पर्यायान्तरं समुच्चिन्नं तद्गतसङ्गतादारेणोखाभरणं स्तीति—
 "सो एव कुम्भी स स्थाली तत् पडित्यादिना । 'सो एव' उखा,
 सैव, 'उ'-शब्दोऽनर्थकः । 'कुम्भी' कुम्भीत्यपि व्यवह्रियते,
 'सा' एव 'स्थाली' । अत्र 'तत्' सर्वाणि मिनित्वा 'पट्' ।
 गत मन्यत् ॥ २४ ॥

उख्यानेरिण्डाभ्या परिग्रहं प्रशंसति— "अथैन मिण्डाभ्या
 मिति * । 'इण्डुः' इति तातोखाधारणसाधनभूती परिमण्डली
 पदार्थविशेषी ; ताभ्याम् 'एनम्' उखाग्निं परिगृह्णाति । एक-
 स्यैव तेजसः चित्यादिष्वग्न्याद्यात्मनावस्थानात् "बेधाज्जानं व्याकु-
 रत"—इत्यादिश्रुतेः † एवोऽग्निरेव असौ आदित्यः । परिभ्रमतः
 आदित्यस्य पुरस्तात् पश्चात्तावस्थिते 'अहोरात्रे' एव इण्डु-
 स्थानीये, अत इण्डाभ्या मग्निपरिग्रहेण अहोरात्राभ्याम्-अमुम्
 आदित्यं परिगृह्णीतवान् भवति । उक्तं मयं लोकप्रसिद्धा दृढ-
 यति— "तस्मादेव इति ॥ २५ ॥

इत्य मिण्डे अहोरात्रात्मना मयस्य द्युष्टयिव्याख्यलोकद्वया-
 त्मनापि प्रशंसति— "यदेवैन मिति । तयोर्वर्तुनत्वं प्रशंसति—
 "परिमण्डले भवतः परिमण्डली हीमौ लोकाविति । इण्डु-
 योर्मुद्गविधृतित्वं त्रिवृत्त्वं च विधाय तदर्थवादं मुक्तं मतिदि-
 शति— "मौञ्जे त्रिवृती तस्योक्तो बभुरिति । "त्रिवृदग्निरित्या-

* का० श्रौ० सू० १६ ५ ३ ।

† अथैवोपरिशादान्वाख्यते (१० का० इत्य० ५ भा० ३ क०) ।

दिनेत्यर्थः ॥ तयोर्बहिर्दाहपरिहाराय मृद्दिग्धत्वं विधाय तदाक्षय-
शेष मप्यतिदिशति— “मृदा दिग्धे तस्यो एवोक्त इति ५ । अत्र
सूत्रम्— “इष्टुशिक्षामन्दीषु सुञ्जरञ्जवस्त्रिष्ठतो मृद्दिग्धाः, परि-
मण्डनाभ्या मिरुद्धाभ्या मुखां परिमृष्ट्वाति”—इति ६ ॥ २६ ॥

मर्त्यस्याग्नेर्यावन्तः साधनपदार्थाः प्रागुक्ताः, तेषां या
सङ्ग्राह्ये, तां सङ्ग्राह्यं प्रमंशति— “अथातः सम्भवेवासन्दी घोषा
चेत्यादिना । इतः परं सम्पत्सम्पत्तिरेवोच्यते, न तु नूतनः
कथित् पदार्थोऽभिधीयत इत्यर्थः । शिक्षादयः पट्, ऋतवी-
ऽपि पट्, तदात्मकः संवत्सरोऽग्निः; ‘अतः’ उक्तार्थसम्पा-
दनेनैक एवाम्निः संवत्सरसम्पत्ति भवतीति ‘सम्पत्’ । उक्त-
पदार्थसङ्ग्राह्या इष्टुसङ्ग्राह्ये मपि समुच्चित्य सम्पत्त्यन्तरं दर्श-
यति— “इष्टुं तदष्टाविति । अग्नेर्गायत्राय प्रजापतिमुखात्
सद्योत्पन्नत्वोपाधिनेकत्वम् ६ ॥ २७ ॥

इत्थं प्रधानपदार्थगतसङ्ग्राहसम्पत्ति सुज्ञाय सर्वविषयां सम्बद्धं
दर्शयति— “अथ सर्वसम्पदिति । उच्यत इति शेषः । ‘चत्वारः
पादाः’ आसन्त्या सन्ति, तस्यासत्तुर्दिग्धवस्थितानि ‘चत्वारि
अनूचानि’, तन्मिलित्वाष्टी । शिक्षावृक्षपाशौ द्वौ । ननु शिक्षा-
वयवा वृक्षवः सन्ति, कथं न गण्यन्त इत्याह— “यदु किञ्च

* पुरस्तात् (१३८ पृ० १४ पं०) दृश्यम् ।

† पुरस्तात् (३७५ पृ० ६ पं०) दृश्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ५ ३ । ‘उखा याभ्यां शक्यते तौ इष्टुौ
शिक्षं प्रसिद्धम्, गामन्दी च, व्यतुरक्ता रञ्जवो मृद्दिग्धा भवन्ति ।
मृद्दिग्धाः, ऋतुममलिपाः’—इति, मज्ज. मूला, ५ ।

§ तै० मं० ७. १ २ ४ दृश्यम् ।

रज्ज्व्यं ० शिख्य मिति । 'तदनु' शिख्य मनु 'उखा' भवति ,
 सेका 'अग्निः' । रुक्माभ्यां सङ्घ 'त्रयोदश' । "त्रयोदश मासाः
 संवत्सर इत्यादि , स्पष्टम् ॥ २८ ॥ १ [७. १.] ॥

इति श्रीधायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

तं तिष्ठन् प्रतिमुञ्चते । असौ वा ऽन्नादित्य
 एष रुक्मस्तिष्ठतीव वा ऽबसावादित्योऽथी तिष्ठन्
 वै व्वीर्यवत्तर उदङ् प्राङ् तिष्ठंस्तुत्योक्तो वृन्धुः ॥ १ ॥

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौदिति । दृश्यमानो
 ह्येष रुक्म ऊर्व्या व्विद्योतते दुर्मर्ष सायुः श्रिये
 रुचान इति दुर्मरं वा ऽएतच्छायुः श्रियो ऽएष
 रोचतेऽग्निरमृतो ऽअभवद्भयोभिरिति सर्व्वैर्व्व्या ऽएष
 व्वयोभिरमृतो ऽभवद्भदेन द्यौरुजनयदिति द्यौर्वा
 ऽएतु मजनयत् सुरेता इति सुरेता ह्येषा युखा
 एष रेतः † ॥ २ ॥

* 'मौक्ष त्रिष्टु रज्ज्व्यं भवति'—इति का० श्री० सू० १७. २. ८ ।

† 'रेतः'—इति ग, घ ।

अथैन मिरुडाभ्यां परिगृह्णाति । नृत्तोपासा
 समनसा विरूपे इत्यहोरात्रे वै नृत्तोपासा सु-
 मनसा विरूपे धापयेति शिशु मेकत् समीची
 ऽइति यद्वै विच्छाहोरात्रयोस्तेनैतु मेव समीची
 धापयेते द्यावाक्षामा रून्तो ऽचन्तस्त्रिभातीति हर-
 नेतद्यजुर्जपतीमे वै द्यावापृथिवी द्यावाक्षामा ते
 ऽएष यन्नन्तरा विभाति तस्मादेतद्वरन्त्यजुर्जपति
 देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति परिगृह्य
 निदधाति प्राणा वै देवा द्रविणोदास्तु ऽएत मय
 ऽएव मधारयंस्त्रैरेवैन मेतद्धारयति * ॥ ३ ॥

अथ शिष्यपार्शं प्रतिमुञ्चते । विश्वा रूपा-
 णि प्रतिमुञ्चते कविरित्यसौ वा ऽआदित्यः कवि-
 र्विश्वा रूपा शिष्यं प्रासावीहद्रं द्विपदे चतुष्पद
 ऽइत्युद्यन्वा ऽएष द्विपदे च चतुष्पदे च + भद्रं प्रसीति
 वि नाक मख्यत् सविता व्यरेण्य इति स्वर्गे वै
 लोकी नाकस्तु मेष उद्यन्नेवानुविपश्यत्यनु प्रयाण

* मेतद्धारयति—इति ख ।

† ग-घ-पुस्तकयोः द्विपदे चतुष्पदे च—इत्येव पाठः ।

सुप॒सो वि॒राज॒तीत्यु॒पा वा ऽअ॒ये व्यु॒च्छति॒ त॒द्या
ऽएष॒ व्यु॒ष्टिं वि॒राज॒न्ननु॒देति॑ * ॥ ४ ॥

अ॒थै॒न म॒तो व्वि॒कृत्या॒ व्वि॒करो॒ति । इ॒दु मे॒वे-
त॒द्रेतः॑ सि॒क्तं व्वि॒करो॒ति त॒स्माद्यो॒नी रे॒तः सि॒क्तं
व्वि॒क्रिय॑ते ॥ ५ ॥

सु॒पर्णा ऽसि॑ ग॒रुत्मा॒निति॑ । व्वी॒र्यं वै सु॒पर्णा
ग॒रुत्मा॒न् व्वी॒र्यं मे॒वैन॑ मे॒तुद॑भि॒संस्क्र॑रोति त्रि॒वृत्ते
शि॒र इ॒ति त्रि॒वृत् म॒स्य स्तो॒मश् शि॒रः क॑रोति
गा॒य॒त्रं च॒क्षुरि॑ति गा॒य॒त्रं च॒क्षुः क॑रोति वृ॒ह॒द्रथ॑-
न्त॒रे प॒ञ्चावि॑ति वृ॒ह॒द्रथ॑न्त॒रे प॒ञ्चौ क॑रोति स्तो॒म
आ॒त्मेति॑ स्तो॒म मा॒त्मानं॑ क॑रोति प॒ञ्चविं॑शं कृ॒न्दाश्-
श्च॒ह्ना॒नोति॑ कृ॒न्दा॒सि वा ऽए॒तस्या॑द्वा॒नि य॒जू॒षि
ना॒मेति॑ य॒देन॑ म॒ग्निरि॒त्याच॑चते त॒दस्य॑ य॒जू॒षि
ना॒म सा॒म ते त॒नु॒र्वा॒मदे॒व्य मि॒त्या॒त्मा वै त॒नु-
रा॒त्मा ते त॒नु॒र्वा॒मदे॒व्य मि॒त्ये॒तद्य॑ज्ञाय॒ज्ञियं॑ पु॒च्छ
मि॒ति य॑ज्ञाय॒ज्ञियं॑ पु॒च्छं क॑रोति धि॒ष्णाः श॒फा
इ॒ति धि॒ष्णो॒र्वा ऽए॒षोऽस्मि॑न्लोके प्र॒तिष्ठि॑तः सु॒प-

* 'अनुदेति'—इति ख ।

योऽसि गस्तमान् दिवं गच्छ स्वः पतेति तदेन
 सुपर्णं गस्तमन्तं कृत्वाह देवान् गच्छ स्वर्गं लोकं
 यतेति ॥ ६ ॥

तं वा ऽएतम् * । अत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति
 यादृग् वै योनौ रेतो विक्रियते तादृग् जायते
 तदादेत मत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति तस्मादेपी-
 ऽमुत्र पक्षपुच्छवान् जायते ॥ ७ ॥

तए हैके । एतया विकृत्याभिमन्त्रान्यां वि-
 तिं चिन्वन्ति द्रोणचितं वा रथक्रचितं वा कङ्क-
 चितं वा प्रउगचितं वोभयतः प्रउगं † वा स-
 मुद्धपुरीषं वा न तथा कुर्याद्यथा पक्षपुच्छवन्तं
 गर्भं परिवृश्चेत् तादृक्तत् तस्मादेनए सुपर्णचितं मेव
 चिनुयात् ॥ ८ ॥

त मेतया विकृत्या । इत ऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णा-
 त्यसौ वा ऽथादित्य एषो ऽग्निरमुं तदादित्य मित
 ऊर्ध्वं प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्य इत ऊर्ध्वं

* 'ऽएतम्'—इति ग, घ ।

† 'उभयतः प्रउगां'—इति च इटः डा०-वेङ्कटप्रभोदने

प्राङ् धीयते परोवाहु प्रगृह्णाति परोवाहु क्षीर्षु
 इतोऽयै न सुपावहरति त सुपावहृत्योपरिनाभि धार-
 यति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

अथ विष्णुक्रमान् क्रमते । एतद्वै देवा
 विष्णुर्भूत्वेमांल्लोकानक्रमन्त यद्विष्णुर्भूत्वाक्रमन्त त-
 स्माद् विष्णुक्रमास्तथैवैतद्यजमानो विष्णुर्भूत्वे-
 मांल्लोकान् क्रमते ॥ १० ॥

स यः स विष्णुर्यज्ञः सः ० । स यः स यज्ञी-
 ऽय मेव स योऽय मग्निरुखाया गीत मेव तद्देवा आ-
 त्मानं कृत्वेमांल्लोकानक्रमन्त तथैवैतद्यजमान एत
 मेवात्मानं कृत्वेमांल्लोकान् क्रमते ॥ ११ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एतद्वै तत् प्रजापति-
 र्विष्णुक्रमैरुदङ् प्राङ् तिष्ठन् प्रजा असृजत तथै-
 वैतद्यजमानो विष्णुक्रमैरुदङ् प्राङ् तिष्ठन् प्रजाः
 सृजते ॥ १२ ॥

विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि भूत्वा क्र-
 मते गपद्वहेति सप्तान् द्वात्र हन्ति गायत्रं कुन्द

यस्माद् 'द्यौः' 'एनम्' अग्निम् 'अजनयत्' उदपादयत् । कीदृशी
द्यौः ? 'सुरेताः' शोभनाम्याख्यरेतोर्युक्ता * ॥

प्रथमपादत्राहणं स्पष्टम् । दुर्मर्षं मित्येतद् व्याचष्टे—
“दुर्मर मिति । वयोभिरिति बहुवचनं सार्थक मित्याह—
“सर्वैर्वा एष वयोभिरमृतोऽभवदिति । अग्नेः सर्वभक्षत्वात् सर्वं
मप्यस्यान्नम् । अस्य दिवः सकाशात् उत्पत्तिः प्रसिद्धेति दर्श-
यति— “द्यौर्वा एत भजयदिति । 'सुरेताः'—इति द्यु-विश्ले-
षणम् । कथं तस्य तथात्व मिति, तथाह— “सुरेता द्योपा
यस्या रेत इति ॥ २ ॥

अप्याग्नेरिष्ट्वाभ्यां परियहणं विधत्ते— “अथैन मिष्ट्वाभ्यां
परिगृह्णाति नक्तोपासा समनसा विरूपे इति † । “अहोरात्रे
वै नक्तोपासेति । कृत्स्नाया ऋचोऽय मर्थः—

'नक्तोपासा' उप.शब्देन कृत्स्न महर्षिविषयते, रात्राहनी ।
'समनसा' समानमनसौ, 'विरूपे' विविधरूपे, शुक्लकृष्णभेदेन
द्वैविध्यम्, 'समीची' सम्यगचने, यथा लोके 'एकं शिशुं धाप-
येत्' द्विताचरणेनानुगच्छतः, एव मेकं मग्न्याख्यं शिशुं
धापयेत्, स्वावस्थितैः प्राणिभिः अग्निहोत्रादिकर्महारेणानुगतं
शिशु मग्निं परिगृह्णामीति शेषः । किञ्च यौ 'द्यावाधामा'
द्यावापृथिव्यौ 'अन्तः' तयोर्मध्ये 'रुक्म.' रोचमानः अग्निः
'विभाति' दीप्यते, त माहरामीति शेषः । यम् 'अग्निं' द्रवि-

* वा सं० १२ १ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ५ ६ । “उखा याथां यद्गते तौ
रक्षौ”—इति तद्दृष्टौ ।

पादं नेदिमांल्लोकानतिप्रणश्यानीत्यूर्ध्वं मेवाग्नि सुद-
गृह्णाति सुप् चारोहति ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [७. २.] ॥

अथ यदुक्तं सूत्रकृता तिष्ठन्नुदह्पाड् रुक्मप्रतिमोचनविष्णु-
कमवात्मप्रेषु च"—इति ७, तदिदं विधाय प्रशंसति— "तं तिष्ठन्
प्रतिमुञ्चतेऽसौ वा आदित्य एव रुक्म इति । रुक्मस्यादित्यत्वं
रुक्मस्य सत्यत्वं मभिधाय तद् यत् तत् सत्य मसौ स आदित्य
इत्यादिनोक्तम् । उपर्युपर्यारोहणात् आदित्यः तिष्ठतीव वक्षते ।
“उदह् पाड् तिष्ठन् तस्योक्तो बभ्रुरिति । “एषा होमयेषां देव-
मनुष्याणां दिक् ॥”—इत्यादिनेत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र मन्वं विधाय व्याचष्टे— “दृगानो रुक्म उर्ध्वा व्यद्वी-
दिति दृश्यमानो ह्येष रुक्म इत्यादिना ऋ । आदित्यात्मकः
‘एव रुक्मो’ ‘दृगानः’ दृश्यमानः ‘उर्ध्वा’ महद्हीत्या ‘व्यद्वीत्’
विद्योतते । यस्य रुक्मस्य ‘आयु’ जीवनोपलक्षितः कालः
‘दुर्मर्दम्’ दुर्गरम्, भविनाश्व मित्यर्थः । यः ‘श्रिये’ जगतः
श्रीनिमित्तं ‘रुचान.’ रोचमान. भवति । आदित्ये रोचमाने
सति जगत् शोभते इति प्रसिद्धम् । किञ्च ‘अग्नि.’ ‘वयोभिः’
अग्ने ‘सर्वैः’ अपि ‘अमृत’ अमरणधर्मा ‘अभवत्’ । ‘यद्’

* का० श्री० ख० १६ ४ ३१, ३२ ।

† प्रस्ताव ६ २ ३ (३२४ पृ० १४ पं०) दृष्टयम् ।

‡ का० श्री० ख० १६ ५. १ ।

मितिः। सुपर्णात्मना भावनया तस्य धीर्यं मेवाभिषंस्कृतवान्
भवति । त्रिहृदादय शब्दा मन्त्रव्याख्यानावसरे एव व्याख्याता ।
सुगम मन्यत् ॥

यज्ञुषां कथं मग्नेर्नामधेयत्व मित्याशङ्क्य तद् व्याचष्टे—
“यज्ञं वि नामिति । “यदेन मग्निरित्याचक्षत इति । य सर्व-
रुच्यमानोऽग्निरिति शब्दोऽस्ति , तस्यापि यज्ञुरन्त पातित्वात्
यज्ञुश्चम् । ‘तत्’ तत एव । नान्त एकस्यापि बहुषु प्रदेशेषु आम्ना
नात् यज्ञुं पीति बहुवचनम् । दिव मित्यनेन तत्रस्था देवा
विवक्षिता इति व्याचष्टे— ‘देवान् गच्छेति । “तद् एन सुपर्णे
गरुत्मन्त कृत्वा आहृति मन्त्रशेष । किं माह ? देवान् गच्छेत्या-
द्यर्थं माहृति । अथवा मन्त्रोच्चारयिता सुपर्णाऽसीत्यादिना ‘एनम्’
अग्नि ‘सुपर्णे गरुत्मन्त कृत्वा’ ‘आह’ ब्रूते । किं मिति ?
‘देवान् गच्छ’—इति ॥ ६ ॥

उक्त विकार पक्षपुच्छाद्यात्मकेम् , भाविनोऽग्निजननस्य सप
योगितया प्रयसितु मनुवदति— “त वा एन मिति । वक्ष्य
माणोपयोगिन श्लोकन्याय दर्शयति— “यादृग् वै योनाविति ।
यादृग्विधं चिद्यते , तादृग् जायते , इति लोकमर्यादा । ‘यद्’
यद्यात् ‘पक्षपुच्छवन्त विकरोति’ ‘अत्र’ उखाधारणसमये । तस्मात्
‘एष’ अग्नि ‘असुत्र’ आहवनीयदेशे चयनानन्तर तादृगेव ‘जायते’,
चयनेन सुपर्णाकार एव जायत इत्यर्थं । अनेनाभिमन्त्रणचयनयोर्धं
सादृश्याभाव उक्त ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् केषाञ्चित् पक्ष मुदाहृत्य निराचष्टे— ‘त हीन
एकया विकृत्याभिमन्त्रान्या चिति मित्यादिना । ‘एतया’ स्रप
र्णाऽसीत्याद्युक्तरूपया । ‘अस्याम्’ इत्यस्य विवरणम्— “द्रीण

मितिः सुपर्णात्मना भावनया तस्य वीर्यं सेवाभिर्भङ्गतवान्
भङ्गति । त्रिहृदाद्वयः शब्दा मन्त्रव्याख्यानावसरे एव व्याख्याताः ।
सुगमं मन्यत् ॥

यजुषां कथं मन्त्रेर्नामधेयत्वं मित्वाशङ्क्य तद् व्याचष्टे—
“यजूंषि नामेति । “यदेन मन्त्रिरित्याचष्टत इति । यः सर्व-
कथ्यमानोऽग्निरिति शब्दोऽस्ति, तस्यापि यजुरन्तःपातित्वात्
यजुद्धम् । ‘तत्’ तत एव । नाम्न एकस्यापि बहुषु प्रदेशेषु चाम्ना-
नात् यजूंषीति बहुवचनम् । दिव मित्यनेन तत्रस्था देवा
विवक्षिता इति व्याचष्टे— “देवान् गच्छेति । “तद् एषं सुपर्णं
गरुडन्तं कृत्वा प्राहेति मन्त्रशेषः । किं भाह ? देवान् गच्छेत्या-
दर्थं प्राहेति । अथवा मन्त्रोच्चारयिता सुपर्णोऽसीत्यादिना ‘एतम्’
अग्निं ‘सुपर्णं गरुडन्तं कृत्वा’ ‘प्राह’ ब्रूते । किं मिति ?
‘देवान् गच्छ’-इति ॥ ६ ॥

उक्तं धिकारं पक्षपुच्छाद्यात्मकम्, भाविनोऽग्निजननस्य उप-
योगितया प्रशंसितुं अनुवदति— “तं वा एत मिति । वक्ष्य-
माणोपयोगिनं लोकन्यायं दर्शयति— “यादृग् वै योनाविति ।
यादृग्विधं सिच्यते, तादृग् जायते, इति लोकसर्वादा । ‘यद्’
यद्यात् ‘पक्षपुच्छवन्तं विकरोति’ ‘अत्र’ उखाधारणसमये । तस्मात्
‘एतः’ अग्निः ‘अमुत्र’ प्राहवनीयदेशे चयनानन्तरं तादृगेव ‘जायते’,
चयनेन सुपर्णाकार एव जायत इत्यर्थः । अनेनाभिमन्त्रणचयनयोर्वै
सादृश्याभाव उक्तः ॥ ७ ॥

मसङ्गात् केषाञ्चित् पक्ष सुदाहृत्य निराचष्टे— “तं ह्येव
एकया विकृत्याभिमन्त्रणान्या चिति मित्वादिना । ‘एतया’ सुप-
र्णोऽसीत्याद्युक्तरूपया । ‘अन्याम्’ इत्यस्य विवरणम्— “द्वीष-

चित्तमित्यादिकम् ० । द्रोणादयोऽग्नेरेवाकाराः । “समुच्च
पुरीषं वेति । प्रतिदिग्ं पुरीषमाह्वयत्वाद्वाह्वयत्, तेनैव चयुनं
‘समुच्च’, पुरीषाख्या चितिः । इतराः स्रष्टाः । निषेधोपयोग-
सिद्धये निषेधस्य प्रतिकूलता माह— “यथा पक्षपुच्छवन्तं
गर्भं परिहृयेत्, तादृक् तदिति । स्रष्टुः सुपसंहरति— “तस्मा-
देनं सुपर्णचित्तमेवेति ॥ ८ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— “सगिक्त्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति
पिण्डवद्धारणश्चेति”—इति १ । च-गण्डोऽवधारणमिति पिण्ड-
वदेव; उच्चार्ये मृत्पिण्डधारणं यद्वात्, तद्वदित्यर्थः । तद्विदं
विधत्ते— “तमेतया विकल्पेत जहं प्राञ्चं प्रगृह्णातीति ।
‘इतः’ अस्मात् प्रदेशात् ‘प्राञ्चं’ प्राञ्चं सूर्यस्याग्नेयं यथा
मध्ये व्यवधानं न भवति, तथेत्यर्थः । एतत् प्रशंसति—
“असी वा आदित्य एषोऽग्निरिति । अग्नेरादित्यात्मकत्वं प्रागु-
क्तम् । आदित्यस्य प्रागुक्तं गतिं प्रसिद्ध्या उक्तार्थं सुपोऽलपयति—
“तस्मादसावादित्य इति । प्रसिद्धये प्रकारविशेषमाह— “परो-
वाहुः प्रगृह्णातीति । बाहोः ‘परः’ जहंवर्त्ति यथा भवति
तथेत्यर्थः । ‘एषः’ आदित्यः ‘इतः’ ‘अस्मात्’ भूत्यानात् ‘परो-
वाहुः’; सर्वेषां बाहोरुद्धं प्रदेशवर्त्तित्वात् तदतिभिस्रस्याप्यस्य
तथा चक्षुषं युक्तमित्यर्थः । बाहोरुपरिष्ठितस्याग्नेः प्रत्यवरो-

* “एतया विलयाभिमलौकेऽन्यचितिं चिन्वन्ति, द्रोणचिदरय-
चक्रचितुप्रलमन्दिभयतः प्रदग्ः समुच्च पुरीषः”—इति का० श्रौ०
सू० १६. ५. ६ । ‘एते स्रष्टुर्विशेषाः, तदाकारांचिन्वन्त्येके, एते
सुपर्णचित्तम्’—इत्यादि तत्र वृ० ।

† का० श्रौ० सू० १६. ५. ७, ८ ।

इणम् । तदनन्तरम् नामैरुपरि प्रदेशे धारणं विधत्ते— “अथैन
सुपावहरतीति । “तस्योक्तो बन्धुरिति । उपरिनाभिधारणार्थं-
षाद उक्तो रुक्मधारणप्रस्तावे ॥ इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ विष्णुक्रमक्रमणं विधाय, तत् निर्वचनहारेण प्रथं-
सति— “अथ विष्णुक्रमानिति † । विष्णुभूतैर्देवैः क्रान्तत्वात्
विष्णुक्रम इति गाम सम्पन्नम् । यथा देवैस्तथैव ‘एतत्’ एतेन
समन्त्रकपादाक्रमणेन ‘इमान् लोकान्’ विष्णुर्भूत्वा क्रान्तवान्
भवति यजमानः ॥ १० ॥

ननु मनुष्यस्य यजमानस्य कथं विष्णुभावेन आक्रमणं
सङ्गच्छत इत्याशङ्क्याह— “स य इति । ‘सः’ ‘यः’ प्रसिद्धः
‘विष्णुः’ अस्ति, ‘सः’ ‘यज्ञः’ । पुनश्च ‘सः’ ‘यः’ प्रसिद्धौ ‘यज्ञः’
अस्ति, ‘अथम् अग्निरेव’ । अथ मिति कः ? यः ‘उखायां’
वर्तते, सोऽग्निरेव विष्णुरित्यर्थः । प्रतिपादितस्य विष्णोः
स्वरूपप्राप्तिं देवानां दर्शयति— “एत मेव तद्देवा इति । “तथै-
वैतद्यजमान मित्यादिकं स्पष्टम् । उखानिं धृत्वा क्रमण मेव विष्णु-
क्रमण मित्युक्तम् भवति ॥ ११ ॥

क्रमणप्रकारं विधाय प्रथंसति— “उदङ् प्राङ्ङित्यादिना ‡ ।
अथ लोकत्रयप्रतिनिधित्वेन त्रिवाराक्रमणम्, तस्य त्रयो मन्त्राः,
दिशो विक्रमार्थं § पादाक्रमणाभावेऽपि एको मन्त्रः । ॥ १२ ॥

• पुरस्तात् (७१ ८-११) ३७३ ए० इत्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६ ५. ११ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ५. १४ ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ५. १२ ।

॥ का० श्रौ० सू० १६ ५. १२ ।

तदेवं गत्यन्तुष्टयं विक्रमणेन विधाय व्याचष्टे— “विष्णोः क्रमोऽभिति ० । “विष्णुर्हि भूत्वा क्रमता इत्यादिना । प्रथमगन्तु-
 ष्याय मर्थः— हे आक्रम्यमाण ! पादनिधानस्मान् ! त्वं ‘विष्णोः
 क्रमोऽसि’ इति एतत् प्रसिद्धं मीव , तद् दर्शयति— “विष्णुर्हि
 भूत्वेति । ‘घञ्’ आक्रमणकानि ‘सपन्नान्’ गतून् ‘इति’
 दिनश्चि खलु ; घटाः ‘सपन्नहा’ इति विशेषणं युक्तम् । ‘गायत्रं
 छन्दः’—‘पृथिवी मनु’—इत्येतयोर्माह्वये सटम् । क्रमणप्रकार
 माह— “प्रहरति पादं मिति । पादं पुरोदेयं प्रति नयेत् ,
 गीत्वा च ‘क्रमते’ पादं प्रसिपेत् । तदगन्तारम् ‘अग्निम्’ ‘जह्वे’
 नामेरुपरिदेयं प्रति ‘उद्वृक्षोयात्’, ऊर्ध्वमुखं गृह्णीयात् ।
 ‘हि’ यस्मात् ‘ऊर्ध्वः’ भूलोकादुपरिदेयं प्रति ‘रोहति’ विष्णु-
 क्रमणेन , अतोऽग्नेरप्यूर्ध्वदेयमापणं युक्तं मित्यर्थः ॥ ११ ॥

एव सुपरितनं मन्त्रमाह्वयं मपि व्याख्येयम् । ‘सपन्नहा’—
 इत्यस्य स्थाने क्रमणे ‘अभिमातिहा’—‘अरातीयतो हन्ता’—इति
 विशेषः † । तथा गायत्र मित्यस्य स्थाने क्रमणे ‘वैटुभम्’, ‘जाग-
 तम्’, ‘पाशुटुभम्’ इति विशेषः । एवम् ‘अन्तरिक्षं’, ‘दिव्यं’,
 ‘दिव्यम्’—इति च । इतरत् समानम् ॥ १४ , १५ ॥

दिग्विक्रमणे विशेष माह— “दिगोऽनुविक्रमस्वेति ‡ । सर्वा
 दिगोऽनुवीक्ष्य पादं न प्रहरेत् । पादप्रक्षेपाकरणस्य प्रयोजन
 माह— “नेदिमानिति । ‘नेत्’—इति परिभये ; एतेषां त्रयाणां

* भा० सं० १२. ५. १ ।

† चतुर्दशकशिकायाम् ‘अभिमातिहा’— इति , तत्र ‘अन्तरिक्षं
 ‘अरातीयतो हन्ता’—इत्येवमादि बोद्धव्यम् ।

‡ भा० सं० १२. ५. २ ।

लोकानां मतिक्रमः परिभयम् ; अतस्त्वकर्त्तव्यं मिति तस्या-
भिप्रायः । पादप्रहारवत् अनेकदृशहणस्यापि निहन्तिप्रसङ्गा-
वाह— “ऊर्ध्वं मेवाग्नि मिति । ‘एव’-शब्दो भिन्नक्रमः ; उद्-
गृह्णात्येव । तत्र प्रयोजनं दर्शयति— “उद्गृह्णारोहतीति ।
समारोहणसम्भवात् तत्रयोज्यं मध्युद्ग्रहणं कर्त्तव्यं मेवे-
त्यर्थः ॥ १६ ॥ २ [७. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

साध्यन्दिनयतपथब्राह्मणभाष्ये

पष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

अथैन मिति प्रगृह्णाति । एतद्देवा अक्वा-
मयन्त पर्जन्यो रूपं स्यामेति त एतेनात्मना
पर्जन्यो रूपं मभवंत्यथैतद्यजमान एतेनात्मना पर्ज-
न्यो रूपं भवति * ॥ १ ॥

अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौरिति । क्रन्दतीव हि
पर्जन्य स्तनयन् क्षामा रेरिहदीरुधः समञ्जत्रिति
क्षामा वै पर्जन्यो रेरिह्यमाणो व्वीरुधः समनक्ति

सद्यो जज्ञानो वि ही मिही ऽभव्यदिति सद्यो
 वा ऽएयु जज्ञान इदए सुर्व्वं विख्यापयत्या रो-
 दसी भानुना ऽऽभावन्तरितीमे वै द्यावापृथिवी
 रोदसी ते ऽएयु भानुनाभाति परोवाहु प्रगृह्णाति
 परोवाहु हि पर्जन्यः ० ॥ २ ॥

अथैन मुपायहरति । एतद्वै यो ऽस्त्रिंश्लोके
 रसो यदुपजीवनं तेनैतत् सरोर्द्धु इमांश्लोकान् रो-
 हत्यग्निर्वा ऽअस्त्रिंश्लोके रसोऽग्निरुपजीवनं तद्यत्
 तावदेव खान् हास्त्रिंश्लोके रसो नोपजीवनए
 ख्यादथ यत् प्रत्यवरोहत्यस्मिन्नेवैतल्लोके रस मुपजी-
 वनं दधाति ॥ ३ ॥

यदेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा ऽएतदिमांश्लो-
 कानित ऊर्द्धी रोहति स स पुराडिव रोह इयमु
 वै प्रतिष्ठा तद्यत्तावदेव स्यात् प्र हास्त्राश्लोका-
 द्युजमानश्चावेताथ यत् प्रत्यवरोहतीमा मेवैतत्
 प्रतिष्ठा सभिप्रत्यैतस्या मेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रति-
 तिष्ठति ॥ ४ ॥

युद्धेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा ऽएतद्विभांश्लो-
कानित ऊर्ध्वं जयति स स पराङ्घ्रिं जयो यो
वै पराङ्घ्रिं जयत्यन्ये वै तस्य जित मन्वषस्यत्यथ
य उभयथा जयति तस्य तत्र कामचरणं भवति
तद्यत् प्रत्यवरोहतीमानेवैतल्लोकानितस्योर्ध्वनिमुत-
स्यार्वाचो जयति ० ॥ ५ ॥

अग्नेऽभ्यावर्त्तिन् । अभि मा निवर्त्तस्वाम्ने
ऽश्वङ्गिरः पुनरूर्जां सह रथ्येत्वेतेन मा सर्व्वेषाभि-
निवर्त्तस्वेतुच्चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहति चतुर्द्धिं कृत्व
ऊर्ध्वं रोहति तद्वावत्कृत्व ऊर्ध्वं रोहति ता-
वत्कृत्वः प्रत्यवरोहति त मुपावहृत्योपरिनाभि
धारयति तस्योक्तो वसुः ॥ ६ ॥

अथैन मभिमन्त्रयते । आयुर्वा ऽअग्निरायु-
रेवैतदात्मन् धत्त ऽआ त्वाहार्धं मित्वा ह्येनए हरत्य-
न्तरभूरित्यायुरेवैतदात्मन् धत्ते ध्रुवस्तिष्ठमविचाचलि-
रित्यायुरेवैतद् ध्रुव मन्तरात्मन् धत्ते विश्वात्वा सर्वा
वाञ्छन्वित्यन्नं वै विश्वीऽन्नं त्वा सर्व्वं वाञ्छ-

त्वित्येतन्मा त्वद्राष्ट्रं मुभिभगदिति श्रीर्वै राष्ट्रं मा
त्वच्छीरभिभगदित्येतत् ० ॥ ७ ॥

अथ शिक्वपाशं च रुक्मपाशं चीन्मुञ्चते ।
व्वाहणो वै पाशो व्वरुणपाशादेव तत् प्रमुच्यते
व्वाहण्यर्चा स्वेनैव तदात्मना स्वया देवतया
व्वरुणपाशात् प्रमुच्यत ऽउद्दत्तं व्वरुण पाशमस्म-
दुषाधमं वि मध्यमं अथावेति युयैव युजुस्तथा
बन्धुरया व्वयु मादित्य व्रते तवानागसी ऽप्रदितये
स्वामेतीयं वा ऽप्रदितिरनागसस्तुभ्यं चास्वै च स्वा-
मेत्येतत् † ॥ ८ ॥

अथैन मिति प्रगृह्णाति । एतद्वा ऽएन मदी
व्विकृत्येत उद्दी प्राञ्चं प्रगृह्णाति तं तत् इति
प्रगृह्णाति तदात्तावदेवाभविष्यदुच हैवैष व्यर-
यताय युदेन मिति प्रगृह्णाति तस्मादेप इतीत्वा-
येति पुनरैति ‡ ॥ ९ ॥

अथे वृहन्नुपसा मूर्ध्नी ऽअस्यादिति । अथे ह्येप

* 'द्विच्छेत'—इति ग, घ ।

† 'स्वामेत्येत'—इति ग, घ ।

‡ 'पुनरैति'—इति ग, घ ।

बृहन्नुषसा भूर्हस्तिष्ठति निर्वर्जगन्वान्तमसो * ज्योति-
 षागादिति निर्वर्जगन्वान् वा ऽएष रात्रौ तमसो-
 ऽह्ना ज्योतिषैत्यग्निभानुना रुशता स्वह इत्यग्निर्वा
 ऽएष भानुना रुशता स्वह या जातो विश्वा
 सुद्धान्यप्रा इतीमे वै लोका विश्वा सुद्धानि ता-
 नेष जात आपूरयति परोबाहु प्रगृह्णाति परो-
 बाहु ह्येष इतो ऽथैन मुपावहरतीमा मेवैतत् प्र-
 तिष्ठा मभिप्रत्येत्यद्या मेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रति-
 तिष्ठति जगत्या जगती हेमांल्लोकानमुतोऽर्वाची
 व्यश्रुते † ॥ १० ॥

इत्सुः शुचिषदिति । असौ वा ऽआदित्यो
 इत्सुः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसदिति व्वायुर्वै वसु-
 रन्तरिक्षसहोता वेदिषदित्यग्निर्वै होता वेदिषद्-
 तिथिरिति सर्वेषां वा ऽएष भूताना मतिथिर्दु-
 रोगसदिति विषमसदित्येतन्नृषदिति प्राणो वै
 नृषन् मनुष्या नरस्तद्योऽथ मनुष्येषु प्राणो ऽग्नि-

* 'निर्वर्जान्वां तमसो'—इति च पाठो इष्ट. डा०—वेवरमहोदयेन ।

† 'व्यश्रुते'— इति क ।

स्तु मेतद्वाह व्वरसदिति सर्वेषु ह्येष व्वरेषु सन्न
 ऋतसदिति सत्यसदित्येतद् व्योमसदिति सर्वेषु ह्येष
 व्योमसु सुन्नोऽव्जा गोजा इत्यव्जाश्च ह्येष गो-
 जाश्चऽर्त्तजा इति सत्यजा इत्येतदद्रिजा इत्यद्रिजा
 ह्येष ऋत मिति सत्य मित्येतद् बृहदिति निद-
 धाति बृहद्द्वेष तद्यदेष तदेन मेतत् कृत्वा
 निदधाति ॥ ११ ॥

हाभ्या मक्षुराभ्याम् । द्विपाद्युजमानो युज-
 मानोऽग्निर्वाधानग्निर्यावत्यस्य भान्ना तावतैवैन
 मेतन्निदधाति * ॥ १२ ॥

अथैन सुपतिष्ठते । एतद्वा ऽएन मेतल्लघूयतीव
 यदेनेन सहेति चेति चेमांल्लोकान् क्रमते तस्मा
 ऽएवैतन्निहतेऽहिष्सायै ॥ १३ ॥

यद्देवोपतिष्ठते । एतद्दे देवा अविभयुर्यद्दे
 नोऽय मिमांल्लोकानन्तिकान् हिष्थादिति तदेभ्य
 एवैन मेतल्लोकेभ्योऽशमयंस्तथैवैन मय मेतदेभ्यो
 लोकेभ्यः शमयति ॥ १४ ॥

सीद त्वं मातुः । अद्या उपस्थे ऽन्तरग्ने रुचा
 त्वं शिवो भूत्वा मद्य मग्ने ऽद्यो सीद शिव-
 स्व मिति शिवः शिव इति शमयत्येवैन मेत-
 द्दृष्टिंसायै तद्यो हैष इमांल्लोकाञ्छान्ती न
 हिनस्ति ॥ १५ ॥

विभिरुपतिष्ठते । अय इमे लोका अद्यो
 त्रिवुदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य माचा तावतैवास्मा
 ऽपतन्निहृतेऽद्यो तावतैवैन मेतदेभ्यो लोकेभ्यः
 शमयति ॥ १६ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [७. ३.] ॥

अथ यदुक्तं विश्वकर्मिणाम्नेरुर्द्धोद्विपद्वयं युक्तम्, तस्य तथै-
 वीर्द्धवाहुना धारणप्रकारं इत्येनाभिनीय विधत्ते— “अथैन
 मिति प्रष्टह्नातीति । ‘इति’-शब्दविधत्तोर्यः सूत्रे व्याख्याय
 दर्शितः— “धारणञ्च पिण्डवत्”—इति * । उखाया उपादान-
 भूतस्य मृत्पिण्डस्य धारणं यथा प्रागुक्तम् †, ऊर्द्धवाहुत्वविधि-
 यम्, एतादृगत्रापीत्यर्थः । एतत् प्रथंसति— “एतद्वै देवा
 इति । एतदिति कामनाविषयस्य सहर्षेण प्रदर्शनम् । ”

* का० श्रौ० सू० १६ १. ८ ।

† इरुक्तात् (१ ३ ६-११) १११ प० इ

च्छब्दार्थमाह— “पर्जन्यो रूपं स्यातीतीति । यः ‘पर्जन्यः’ मेघो-
ऽस्ति , तद्रूपं ‘स्याम इति’, मेघरूपो भवेनेत्यर्थः ॥ १ ॥

“अक्रन्दग्नि स्तनयन्निवेति ७ । उपमानोपमेयभाव औप-
चारिकः । ‘सामा’ भवर्षणेन सर्वज्ञकारि पर्जन्यात्मा अग्निः
‘रेरिहत्’ भृगुं लीहन् ‘वीरुधः’ लतागुल्मादीन् ‘समञ्जन्’ सम्य-
गार्द्धीकुर्वन् ‘अक्रन्दद्’ इति पूर्ववाच्यः । अपवा नाङ्गणानुसारेण
‘वीरुधः समनक्ति’ इति व्याख्येयम् । पर्जन्यात्मा अग्निः ‘सद्यः’
तदानीं नैव ‘जज्ञान.’ जायमानः ‘इदः’ समिद्धः सन् ‘इदं
सर्वं’ विख्यापयति ‘रोदसी’ द्यावापृथिव्यौ ‘अन्तः’ तयोर्मध्ये
‘भानुना’ प्रकाशेन ‘आमाति’ सर्वतः प्रकाशते ॥

प्रथमपादं व्याचष्टे— ‘पर्जन्यः’ अग्न्याख्यः स्तनयन् , हृदि-
न्निद्रशब्दं कुर्वन् ‘क्रन्दतीव’ आक्रोशतीव वसति । सामशब्दे-
नात्र पर्जन्यो विवक्षित इति व्याचष्टे— “जज्ञान इदम् सर्वं
विख्यापयतीति । “इमे वै द्यावापृथिवी इत्यादि चतुर्थपाद-
माह्वयं स्पष्टम् । “परोवाहु प्रगृह्णातीति । एष सार्थवादः
उख्याग्निधारणप्रस्तावे व्याख्यातः ॥ २ ॥

उर्ध्वं हृतस्थानेरवरीह्वयं सार्थवादं दर्शयति— “अथैन
मुपावहरत्वेतद्वा इति ५ । ‘यः अग्निन् लोके’ ‘रसः’ सार-
भूतीऽथ. , ‘यत्’ यच्च सर्वप्राणिना मुपजीवनम् , ‘तत्’ सर्वम्
‘एतद् वै’ अग्निः । यद्वा , ‘एतत्’ इति वक्ष्यमाणार्थस्य सामा-

* का० श्रौ० सू० १६ ५ १४ ।

† वा० सं० १२ ६ ।

‡ इरुत्तान् ७ २ ६ कक्षी इत्या ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ५ १५ ।

न्यतः सद्ब्रह्माभिधानम् । 'तेन' स्वभूतेनोपजीवनेन 'सह'
 यजमानः 'एतत्' एतेन अग्नेरूर्ध्वप्रापणप्रकारेण 'ऊर्ध्वम्' 'इमान्'
 लोकान्' 'आरोहति' । यो रसो यदुपजीवनञ्चोक्तम्, तद्
 विशिनष्टि— "अग्निर्वा इति । अग्नेः रसत्वमुपजीवनत्वञ्च
 दाहपाकाद्युपकारितया सर्वप्रसिद्धम् । 'तत्' पूर्वोक्तं 'यद्' यदि
 'तावदेव' ऊर्ध्वं धृतमेव 'स्यात्', तर्हि 'अग्निन् लोके' रसो-
 पजीवने न स्तः । 'अयं' आरोपणानन्तरं 'यद्' यदि 'प्रत्यव-
 रोहति' अग्निं पृथिव्याम्, तदुभयं भूलोके पुनः स्थापयति ॥ ३ ॥

प्रकारान्तरेण प्रत्यवरोहणं प्रशंसति— "यदेव प्रत्यवरोहत्ये-
 तद्वा इति । पूर्ववत् । "इमांलोकानिति । 'ऊर्ध्वं' 'रोहति'
 विशुक्कमध्याजेन 'सः' 'पराङ्' प्रतिनिवृत्तः 'रोहः' आरोहणम् ।
 लोकानां बहुत्वमपेक्ष्य 'सः सः' इति वीष्णुप्रतिरूपे । भूलोकं
 प्रति प्रत्यवरोहणाभावे न प्रच्युति' स्यात् । 'ह' प्रसिद्धौ । "अथ
 यत् प्रत्यवरोहतीत्यादि गतम् ॥ ४ ॥

पुनस्तदेव प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "यदेव प्रत्यवरोहती-
 त्यादिना । 'रोहति' इत्यस्य स्थाने 'जयति' इत्येतद् विशेषः ।
 शिष्टं पूर्ववत् । अत्र पराजयः तस्य को बाध इत्यत आह—
 "अन्वे वै तस्य जितमन्ववस्यतीति । 'अन्वे' शत्रवः 'तस्य'
 'जितं' स्थानम् 'अन्ववस्यन्ति' अनुक्रमेण क्रमते । अयोक्त-
 वीपरीत्येन यदि 'उभयथा जयति', पराजितं पुनः प्रत्यङ्
 गमयतीत्यर्थः, 'तस्य' उभयथा जयत' 'तत्र' जितप्रदेशे 'काम-
 चरणं भवति', अन्यैरप्रतिबद्धत्वात् । उभयथा जयप्रकारमाह—

“तद्यत्प्रत्यं वरोहतीति । ‘इतद्य ऊर्हान्’ अस्माद् भूलोकादुपर्य-
वस्थितान् पराङ् प्रापणेन जयति, ‘अमुतय अर्वाचः’ अमुष्मात्
धुलोकात् अधोवर्तिनो लोकान् प्रत्यग्घरणेन ‘जयति’ ॥ ५ ॥

भारोहणस्य यथा भारोह्यस्यानभेदेन मन्त्रचतुष्टयं “विष्णोः
क्रमोसि”—इत्यादिक मुक्तम्, एव मवरोहणीयाना मपि दिक्-
सहितानां लोकानां चतुष्टादेवावरोहणस्यापि मन्त्रचतुष्टयस्य
प्रतीक मुपादाय सङ्गृह्य तात्पर्यं भाह—“अन्नेऽभ्यावर्त्तिन्नित्या-
दिना ० । “अन्ने अद्भिरः शतं ते सन्त्वा वृतः”—इति † द्वितीयः,
“पुनरूर्जा निवर्त्तस्व”—इति ‡ तृतीयः, “सहरय्या निवर्त्तस्व”
—इति § चतुर्थः । ‘एतेन’ सर्वेण मन्त्रेण यावन्तः आयुर्वर्चः-
प्रभृतय उक्ताः, तेन ‘सर्वेण’ अपि सहितो ‘निवर्त्तस्व’ ‘इति’
‘एतत्’ सर्वमन्त्रेषु प्रतिपादितम्; न ततोऽधिक मित्यर्थः ।

स्थानभेदेनैव यत् सिद्धं चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहणम्, तदनूय
प्रशंसति—“चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहतीति । तत्रोपपत्ति भाह—
“चतुर्दिं कृत्व इति । फलित मर्थं दर्शयति—“तद्
यावत्कृत्व ऊर्ध्वं इति । ‘त मुपावहृत्य’ पूर्वं यस्मिन् नाभिप्रदेशे
धृतम्, तत्रैव धारयेत् । उक्त मुपरिनाभिधारणार्थं वाद मति-
दिशति—“तस्योक्तो बन्धुरिति । रुक्मधारणप्रस्तावे उक्त
इत्यर्थः । ॥ ६ ॥

* वा० सं० १२. ७ ।

† वा० सं० १२. ८ ।

‡ वा० सं० १२. ९ ।

§ वा० सं० १२. १० ।

॥ पुरस्तादनुपद मेव सूचितम् (४०६ पृ०) ।

यदुक्तं सूत्रकृता— “उपरिनाभि धारयन्ना त्वाहार्यं मित्य-
भिमन्वयते”—इति * , तदेतद् विधत्ते— “अथैन मभिमन्वयते
इति । ‘अथ’ नाभ्युपरिधारणानन्तरम् । “आयुर्वा अग्निरिति ।
यावत्सं कालं जठराग्निर्जठरेऽस्ति , तावत्पर्यन्तं मायुपोऽव-
स्थानात् आयुपोऽग्निनिमित्तात्वात् “आयुर्वा अग्निः”—इत्युच्यते ।

तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “अन्वाहार्यं मिति † । अथ
मथैः,— हे अग्ने ! ‘त्वा’ त्वाम् ‘आहार्यम्’ आहृतवानस्मि
मध्यदेशं प्रति , त्वं च देहस्य ‘अन्तः’ मध्ये नाभिदेशे ‘अभूः’
स्थाः । तदनन्तरम् अन्वैरचालितः ‘अविचाचलिः’ ‘ध्रुवः
तिष्ठ’ । त्वां ‘सर्वा विशः’ प्रजाः ‘वाञ्छन्तु’ इच्छन्तु , अन्न-
कारणत्वात् ; अयं सर्वदा अस्मासु तिष्ठतु इति हि वाञ्छन्ति ।
‘त्वत्’ त्वत्तः सकाशात् ‘राष्ट्र’ राज्यम् ‘मा अभिभ्रशत्’
अधिकं भ्रंशम् मा प्राप्नुयात् । “आ ह्येनं हरन्तीति आहार्यं
मित्यस्य मन्त्रभागस्याभिप्रायः । “अन्तरभूः”—इत्येतस्य तात्पर्य-
कथनम्— “आशुरिवैतदन्तरात्कन् धत्त इति । द्वितीयपादेन
तस्यायुषो ध्रुवत्वपार्यनम् । अन्नदातृत्वात् अन्नोपजीवित्वाद्वा
विशः अन्नं मिति “अन्नं वै विशः”—इत्युक्तम् । अतो विशा
मन्त्ररूपत्वात् ‘सर्वा विशः’ ‘त्वा’ त्वाम् अन्नं ‘सर्वे वाञ्छन्तु’
—इत्येतदेव । राष्ट्रवृद्धिभावाभावस्य त्रियोऽन्वयव्यतिरेकायत्तत्वात्
‘श्रीर्वै राष्ट्रम्’—इत्युपचारेणाह ॥ ७ ॥

“अथ शिष्यपाय मित्यादि ‡ । ‘अथ’ उपस्थानानन्तरम् ,

* का० श्रौ० सू० १६. ५. १६ ।

† वा० सं० १२. ११ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ५. ३० क ।

शिवशरुक्मयोः सम्यहं पागम् 'उन्मुञ्चते' ऊर्ध्वं विस्त्रंसयेत् ।
 क्तस्य वक्ष्यमाधनस्य पागस्य वरुणदेवताकत्वप्रसिद्धिः "वारुणो
 वै पागः"—इत्यत्र 'वै'-शब्देन द्योत्यते । पागीन्मोके वरुणदेवताका
 मृचं विधाय प्रमंसति— "वारुण्यैति । 'तत्' तेन वारुण्यर्था
 पागविमीकेन 'स्वेनैव भावना' पागस्य वास्तवेन रूपेण 'स्वया'
 स्वकीयया पागाभिमानिन्या 'दिवतया' 'वरुणपागात्' अनुच्यते'
 यजमानः ।

ता मृचं दर्शयति— "उदुशाम मिति ० । पूर्वाह्नस्य स्पष्टा-
 र्यंता माह— "यथैव यजुस्तथा वन्मु रिति । यजुःशब्देन मन्त्रो
 विवक्षितः । मन्त्री यादृश मर्थं प्रकाशयति, 'वन्मुः' तद्वाह्य
 मपि तादृशमर्थप्रकाशक एव ; नात्र व्याख्यातव्यो गूढोर्धोःस्त्री-
 त्वर्थः । मन्त्रभागे उत्तमादिभेदभिन्नस्य त्रिविधस्य पागविश्रयनस्य
 स्पष्टं प्रतिपादनादित्यभिप्रायः ।

उत्तराह्नस्य तात्पर्यं माह— "अथा वय मादित्य व्रत इत्या-
 दिना । छातायाः पृथिव्याः अचिरादेव पूर्तिर्दर्मणात् अखण्डन-
 रूपस्य स्वार्थस्य पृथिव्या विद्यमानत्वात् "इयं वा अदितिः"—
 इत्याह । "अनागसः तुभ्यश्च अस्यै च स्याम इत्येतदिति ।
 'तुभ्यम्' आदित्याय, 'अस्यै च' अदितये 'अनागसः' अथापाः
 'स्याम' 'इत्येतत्', मन्त्रेणोक्त मिति शेषः : मन्त्रार्थः स्पष्ट
 एव ॥ ८ ॥

यदुक्तं सूत्रज्ञता— "पिण्डवत् प्राग्दक्षिणा प्रगृह्णात्यग्ने हृद-
 क्षिति"—इति ५, तदेतद् विधाय प्रमंसति— "अथैन मिति

प्रगृह्णाव्येतदा एन मित्यादिना । “इतोति । अग्नेरंयकृष्टस्य
 ग्रहणप्रकारं हस्तेनाभिनीय दर्शयति ; स च प्रकारः सूत्रे
 दर्शितः— “पिण्डवत् प्रागित्यादिना ७ । ‘इतः’ अस्मात् स्यानात्
 ‘अदः’ षष्ठिरूपेण ‘विक्तव्य’ पूर्वम् ‘जर्घम्’ प्रगृह्णीतवान् ।
 अतः कारणात् ‘तं’ तथागृह्णीतम् अग्निम् ‘ततः’ देयात् अव-
 रद्ध ‘इति’ उक्तप्रकारेण प्रगृह्णीयात् । कोऽयं नियम इत्य-
 त्नाह— “तद् यत् तावदेवाभविष्यदिति । ‘तावदेव’ जर्घप्रग्रहण
 मेव स्यात् , ‘अत्र ह एव’ जर्घलोके एव ‘एयः’ ‘व्यरंस्यत’
 धिरमेत् । ‘अथ’ उक्तवैलक्षण्येन ‘यत्’ यस्मात् ‘एनम् इति’
 प्रगृह्णीयात् , ‘तस्मात्’ ‘एयः’ अग्निः ‘इति’ ‘इत्वा’ जर्घं
 गत्वा , ‘अथ इति’ , एवम् अवरोद्धयेन ‘पुनः’ ‘एति’
 स्वस्थानम् ॥ ८ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “अग्ने हृहसित्यादिना १ ।
 अयम् अग्निः ‘उषसाम्’ ‘अग्ने’ ‘हृहन्’ भूत्वा ‘जर्घः’ सन्
 निर्गतः सन् ‘अस्थात्’ तिष्ठति । ‘तमसः’ नैशात् सकाशात्
 ‘निर्जगन्वान्’ निर्गतः सन् ‘ज्योतिषा सह’ ‘आगात्’ आग-
 च्छति । अग्न्यादित्ययोरुर्ध्वगमनप्रत्यागमनसाम्यात् आदित्य-
 रूपत्वाय इदं मभिधानम् । किञ्च ‘अग्निः’ ‘उषसा’ प्रकाश-
 मानेन ‘भानुना’ दीप्तिविशेषेण ‘स्वङ्गः’ शोभनाङ्गो भवति ।
 हे अग्ने ! ‘जातः’ जातमात्रः सन् ‘विश्वानि सद्मानि’ सर्वान्
 लोकान् आहवनीयादिस्थानानि वा ‘आप्राः’ सर्वतः पूरित-
 वानसि ।

* ४१६ ए० २१ पं० दृश्यम् ।

† वा० सं० १२ १३ ।

पूर्वाह्णस्य ब्राह्मणं मन्त्रध्यास्यानेनेव ध्यास्यातम् । चित्वा-
दिषु स्थानेष्वप्यनेरवस्थितिसम्भवात् तयो लोका अग्नेः स्थाना-
नीत्यभिप्रेत्योक्तम्— “इमे वै लोका विखा सप्तानीति । अ-
तीर्षंश्च प्रमहणं मुक्तम् । तस्य प्रकार माह— “परोवाहु प्रष्ट-
ह्वातीति । वाहोः परस्तादित्यर्थः । व्याख्यात मिदम् प्रत्यवरीहार्थ-
वादे ० । “जगत्येति । उपावहरतीति शेषः । सत्सर्षीत-
रेषु जगत्येति कोऽयं नियम इत्यत आह— “जगती हीति ।
“इमान् लोकान् असुतः अर्वाचः व्ययुते”—इति । गायत्री-
विष्टुब्जगतीनां चित्वादिलोकत्रयाक्रमणस्य विष्णुक्रममन्त्रेषु
उक्तत्वात् जगती अलोकव्यापिनी ; अधिकाचरायां तस्यां न्यूना-
चरयोश्छन्दसोरप्यन्तर्भावात् ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते ब्राह्मणीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

पष्ठकाण्डे सप्तमोऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

• तृतीयकण्ठीतो (४१२ ए० १५ पङ्क्तिः) दृश्यम् ।

। एकादशादिकण्ठीपञ्चकस्य भाषणीयं भाष्यं मन्त्राभिर्नादा-
प्यवापि । विहितानि तु तत्र “इंसः शुचिधत् (वा० सं० १२.
१४ क०)”—इतिमन्त्रेण उर्यामिरवतारणम्, “शृषद् (वा० सं०
११-१३ ख)”—इति तस्यैवाचन्द्रो स्थापनम्, “वीद त्वम् (वा० सं०
१२-१५)”—इति तस्यैवोपस्थानञ्चेति । का० श्री० ख० १६-१८, १९,
२०, २१ सूत्राणि दृश्यानि ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

अथ वात्समेणोपतिष्ठते । एतद्वै प्रजापति-

र्विष्णुक्रमैः प्रजाः सृष्ट्वा ताभ्यो वात्समेणायुष्य
मकरोत्तथैवैतद्यजमानो विष्णुक्रमैः प्रजाः सृष्ट्वा
ताभ्यो वात्समेणायुष्यं करोति ॥ १ ॥

स ह्येष दाक्षायणहस्तः * । यदात्सप्रं तस्माद्यं
जातं कामयेत सर्वं मायुरियादिति वात्समेणै
मभिसृशेत्तदृक्षै जातायायुष्यं करोति तथो ह
स सर्वं मायुरेत्यथ यं कामयेत व्वीर्यवान्स्त्रादिति
विकृत्यै नं पुरस्तादभिमन्त्रयेत तथो ह स व्वीर्य-
वान् भवति ॥ २ ॥

दिवस्पृरि प्रथमं जज्ञे ऽग्निरिति । प्राणो
वै दिवः प्राणाद् वा ऽएष प्रथमं मजायतास्माद्
द्वितीयं परि जातुब्वेदा इति यदेन मदी द्वितीयं
पुरुषविधोऽजनयत्तृतीयं मप्स्विति यदेन मद्सृतीयं
मह्यो ऽजनयन्मृणा अजस्र मिति प्रजापतिर्वै

नृमणा अग्निरजस्र इभान एनं जरते स्वाधी-
रिति यो वा ऽएन मिन्हे सु एनं जनयते
स्वाधीः ॥ ३ ॥

व्विद्मा ते ऽअग्ने चेधा त्रयाणीति । अग्नि-
र्वायुरादित्य एतानि हास्य तानि चेधा त्रयाणि
व्विद्मा ते धाम व्विभृता पुरुवेति यदिदं बहुधा
व्विद्मियते व्विद्मा ते नाम परमं गुहा यदिति
युविष्ट इति वा ऽअस्य तन्नाम परमं गुहा व्विद्मा
त मुत्सं यत आजगन्त्येत्थापो वा ऽउत्सोऽद्भ्यो वा
ऽएष प्रथम मानगाम ॥ ४ ॥

समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्रन्तरिति प्रजापतिवै
नृमणा अप्सु त्वा प्रजापतिरित्येतन्नृचक्षा ईधे
दिवो ऽअग्न ऽऊधन्निति प्रजापतिवै नृचक्षा आपो
दिव ऊधस्तृतीये त्वा रजसि तस्थिवाऽस मिति
द्यौर्वै तृतीयं रजोऽया सुपस्ये महिषा अवर्द्ध-
न्निति प्राणा वै महिषा दिवि त्वा प्राणा अवर्द्ध-
न्नित्येतत् * ॥ ५ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः । एतु मेवरभि ता
 चाग्नेय्यस्त्रिष्टुभस्ता यदाग्नेय्यस्तेनाग्निरथ यत्त्रिष्टुभो
 यदेकादश तेनेन्द्र ऐन्द्राग्नोऽग्निर्यावानग्निर्याव-
 त्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदुपतिष्ठत ऽइन्द्राग्नी
 वै सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
 मात्रा तावतैवैन मेतदुपतिष्ठते ॥ ६ ॥

युद्देव विष्णुक्रमवात्समे भवतः । विष्णु-
 क्रमैर्वै प्रजापतिरिच्छं लोक मसृजत वात्सप्रेणाग्निं
 विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरन्तरिच्छ मसृजत वात्सप्रेण
 व्यायुं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्द्विव मसृजत वात्स-
 प्रेणादित्यं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्द्विशोऽसृजत वात्स-
 प्रेण चन्द्रमसं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्भूत मसृजत
 वात्सप्रेण भविष्यद् विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्व्वित्त
 मसृजत वात्सप्रेणाशां विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरहर-
 सृजत वात्सप्रेण रात्रिं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिः
 पूर्व्वपक्षानसृजत वात्सप्रेणापरपक्षान् विष्णुक्रमैर्वै
 प्रजापतिरर्द्धमासानसृजत वात्सप्रेण मासान् वि-
 ष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्द्वैतानसृजत वात्सप्रेण संव्वत्सरं

तद्यद् विष्णुक्रमवात्सप्रे भवत एतदेव तेन सर्व्वं
सृजते ॥ ७ ॥

यद्देव विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतः । विष्णु-
क्रमैरेव प्रजापतिः स्वर्गं लोकं मभिप्रयात् स एत-
दवसानं मपश्यद् वात्सप्रे तेनावाह्यदुप्रदाहाय यद्वि-
युक्तं न विमुच्यते प्र तद्दृश्यते तथैवैतद्यजमानो
विष्णुक्रमैरेव स्वर्गं लोकं मभिप्रयाति वात्सप्रेणा-
वस्यति ॥ ८ ॥

स वै विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा* । अथ तदानी
मेव वात्सप्रेणोपतिष्ठते यथा प्रायायाथ तदानी
मेव विमुञ्चेत्तादृक्तुद्देवानां वै विधा मनु मनुष्या-
स्तुष्माद् हेद् मुत्त मानुषो यामः प्रयायाथ तदानी
मेवावस्यति ॥ ९ ॥

तद्वा ऽअहोरात्रे ऽएव विष्णुक्रमा भवन्ति ।
अहोरात्रे वात्सप्रे महोरात्रे ऽएव तद्यात्यहोरात्रे
क्षेम्यो भवति तस्माद् हेद् मुत्त मानुषो यामो ऽहो-
रात्रे यात्वाहोरात्रे क्षेम्यो भवति ॥ १० ॥

स धा ऽर्द्धं मेव संवत्सरस्य विष्णुक्रमान्
 क्रमते । अर्द्धं वात्सप्रेणोपतिष्ठते मध्ये ह संवत्-
 स्यस्य स्वर्गो लोकः स यत् कृनीयोऽर्धात् क्रमेत
 न् हैतए स्वर्गं लोकं मभिप्राप्नुयादथ यद् भूयोऽर्धात्
 पराङ् हैतए स्वर्गं लोकं मतिप्रणश्येदथ यद् अर्द्धं
 क्रमतेऽर्द्धं मुपतिष्ठते तत् सम्प्रति स्वर्गं लोकं
 माप्नु विमुञ्चते ॥ ११ ॥

ताभ्यां वै विपर्यास मेति । यथा महान्त
 मध्वानं विमोकए समश्रुषीत् तादृक्तस्य वै पुर-
 स्ताच्चोपरिष्ठाच्चोभे विष्णुक्रमवात्सप्रे समस्यत्यहवै
 विष्णुक्रमा रात्रिर्व्यात्सप्र मेतदा ऽदृदए सर्व्वं प्रजा-
 पतिः प्रजनयिष्यंश्च प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्या
 मुभयतः पर्यगृह्णात्तथैवैतद्यजमान इदए सर्व्वं प्र-
 जनयिष्यंश्च प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्या मुभयतः
 पर्यगृह्णाति ॥ १२ ॥

तदाहुः । यद्दृह्विष्णुक्रमा रात्रिर्व्यात्सप्र मयो-
 भे ऽएवाहन् भवती न रात्रां कथं मद्यापि रात्रां
 कृते भवत इत्येतदा ऽएने ऽअदीं दीक्षमाणः पुर-

स्तादपराह्णु उभे समस्यति रात्रिर्हेतद्युदपराह्णोऽधैने
 ऽएतत् सन्निवस्यन्नुपरिष्ठात् पूर्वाह्णु उभे समस्य-
 त्यहर्हेतद्यत् पूर्वाह्णु एषु सु हास्योभे ऽएवाहन्
 कृते भवत उभे रात्र्याम् ॥ १३ ॥

स यद्दहः सन्निवस्यन्त्यात् * । तद्दहः प्रात-
 रुदित ऽथादित्ये भुञ्जैव प्रथमं मुदपति भस्मो-
 दुष्य व्वाचं व्विसृजते व्वाचं व्विसृज्य समिध माद-
 धाति समिध माधाय भस्मापोऽभ्यवहरति यथैव
 तस्याभ्यवहरणं तथापादाय भस्मनः प्रत्येत्योखाया
 मोष्योपतिष्ठतेऽथ प्रायश्चित्ती करोति ॥ १४ ॥

स यदि व्विष्णुक्रमीष मुहः स्यात् † । व्विष्णु-
 क्रमान् क्रान्त्वा वारसप्रेणोपतिष्ठेताथ यदि वात्स-
 प्रीयं वारसप्रेणोपस्थाय व्विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा वा-
 रसप्र मन्ततः कुर्यान् व्विष्णुक्रमानन्ततः कुर्याद्यथा
 प्रयाय न व्विसृञ्जेतादृक्तदुथ युद् वारसप्र मन्ततः
 करोति प्रतिष्ठा वै वारसप्रं यथा प्रतिष्ठापयेदव-

* 'सन्निवस्यन्त्यात्'—इति ग, घ ।

† 'स्यात्'—इति ग, घ ।

सायमेत् तादृक् तत् तस्माद् वात्सप्र मेवागतः
कुर्यात् ॥ १५ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७. ४.] ॥ -

“अथ वाक्स्रेणोपतिष्ठत इत्यादि ७ । ‘ताभ्यः’ पृथिव्यन्त-
रिक्षलोकाद्द्वयव्यापिताभ्यः सृष्टाभ्यः प्रजाभ्यः ‘वाक्स्रेण आयुष्यम्
अकरोत्’ ; तस्मिन् सूक्तेऽग्नेर्नीकत्रयव्याप्तिलक्षणविभूत्याविष्क-
रणस्य विद्यमानत्वात् । आयुषोऽग्न्यायतत्वात् तस्मन्तपाठेन तत्र-
त्यानां प्रजानां मायुःस्थापनमित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

प्रसङ्गात् कश्चिद् यज्ञसंयुक्तं प्रयोगं दर्शयति— “स ह्येव
दाक्षायणहस्त इति । ‘दक्षः’ प्राण. , तस्मिन्वायुष्यं ‘दाक्षम्’,
तस्य ‘अयनम्’ प्रापकम्, तादृग्घस्तस्वरूपं मिदं ‘वात्सप्रम्’ ।
तस्मात् उत्पन्नं शिशुम् आयुर्वृद्धयर्थं ‘वाक्स्रेण अभिमृशेत’ † ।

वाक्सप्रसङ्गात् प्रागभिहितायाः सुपर्णोऽसीत्येतस्या विकृत्वा
यज्ञाद् बहिः प्रयोगं दर्शयति— “अथ यं कामयेत वीर्यवान्स्या-
दिति विकृत्येनं पुरस्तादभिमन्त्रयेतेति । ‘पुरस्तात्’ वाक्स्रेण
अभिमर्शनात् पूर्वम् ॥ २ ॥

उपस्थाने भस्त्रं विधाय व्याचष्टे— “दिवस्परौल्यादिना ‡ ।
दिवश्शब्दस्य विवक्षितं मयं माह— “प्राणो वै दिव इति ।
‘दिवः’ दिव्प्रतिपाद्य इत्यर्थः । अथवा दिव इति पञ्चम्यन्त-

* का० श्रौ० सू० १६ ५. २१ ।

† दिवस्परौल्याद्या एकादशर्चो वात्सप्राः ।

‡ वा० सं० १२ १८ ।

पदेन 'प्रातिपदिकमात्रं विवक्षित्वोक्तम् ; दिव्प्रातिपदिकात् प्राणो विवक्षित इति । तत् कथं मिति तत् समर्थयति— "प्राणा-
दु वा एष प्रथमं मजायतेति । 'प्राणात्' उत्पत्तेः प्राक् ।
काण्डादौ— "प्राणा वा ऋषयः"—इत्युपक्रम्य , "सप्तपुरुषानेकं
पुरुषं करवामेति त एतां सप्तपुरुषानेकं पुरुषं मङ्कुर्वन्"—इति
प्रतिपादितम् ३ । अत्र 'वि'-शब्देन प्रसिद्धिर्योक्त्यते ।

"अस्माद् द्वितीय मिति, अमुं द्वितीयं पादं व्याचष्टे— "यदेन
मंदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयदिति । 'यद्' यस्मात् 'एनम्'
अग्निम् 'अदः' विप्रकृष्टे काले 'पुरुषविधः' यथा पुरुषः तद-
वयवी सम्पद्यते, तथा इष्टका मध्यजनयदित्यर्थः । अय
मर्थोऽपि तत्रैव प्राक् प्रतिपादितः— "स एव पुरुषः प्रजापति-
रभवत् । स यः स पुरुषः प्रजापतिरभवत्, अयं मेव स योऽय
मग्निधीयते"—इति १ । तथाविधचयनसाध्याकारोत्पादनस्य अध्वर्यु-
कर्तृकत्वात् ऋषिराह — "अस्माद् द्वितीय मिति ।

"द्वितीय मप्सु"—इत्येतद् व्याचष्टे— "यदेन मदस्तृतीय
मद्गोऽजनयदिति । 'एनम्' आहुत्याधाररूप मित्यर्थः । अय
मर्थोऽपि तत्रैवोक्तः— "सोऽपोऽसृजत"—इत्युक्त्वा, "सोऽकामय-
ताभ्योऽद्गोऽधि प्रजायेतेति, सोऽनया तव्या विद्यया सहापः
प्राविशत् त आण्डं समवर्त्तत"—इति, "अयं यो गर्भोऽन्तरासीत्
सोऽप्रिरसृज्यतेति च ३ ।

क उत्पादितवानिति, तदाह— "नृमणा इति । नृमण'-

• इहेव १ ए० १३ पङ्क्तिः २ ए० ० पङ्क्तिं यावत् इत्ययम् ।

१ इहेव २ ए० १६ पङ्क्तिती इत्ययम् ।

३ इहेव ३ ए० २ पं०, ६ पं०, १३ पङ्क्तिश्च इत्ययम् ।

जनयदित्यत्रोक्ता ॥ ननु तत्राज्ञो जन्म तृतीय मिल्युक्तम्, कथं
मत्र “प्रथमं माजगाम”-इति ? उच्यते— नैव दोषः ; तत्रानेः
प्रजापत्यात्मकत्वं चित्वात्मकत्वं च रूपं मपेक्ष्य तृतीयत्वं मुक्तम्,
इह तु मथनाद्यपेक्षया प्राथम्यस्य विवक्षितत्वात् ॥ ४ ॥

“समुद्रे त्वेति । तृतीयो मन्त्रः १ । हे अग्ने ! त्वां
‘समुद्रे’ तत्रापि ‘अस्त्रन्तः’ ‘नृमणाः’ मनुष्येषु अनुग्रहयुक्त-
मनाः ‘प्रजापतिः’ ‘इधे’ दीपयति । तथा ‘नृचचाः’ सर्वसाक्षि-
त्वेन मनुष्याणां द्रष्टा प्रजापतिः ‘दिवः’ ‘ऊधन्’ ऊधसि अस्ती-
त्यर्थः । “लोका रजांस्युच्यन्ते”-इति निरुक्तम् ॥ ‘तृतीयं रजः’
द्युलोकः, तत्र ‘तस्थिवांसं’ स्थितवन्तं त्वान् ‘अपान्’ ‘उपस्ये’
उत्सङ्गे, दिवि ‘महिषाः’ महान्तः प्राणाः, वायुप्राणयोरभेदाद्
वायवः ‘अवर्द्धन्’ । यथा, अप्गण्डेन तज्जं पुष्करपर्णं मुच्यते, तदेव
द्योतमानत्वात् पृथिव्यसंस्पर्शात् दिवीति व्याख्यातं ब्राह्मणे ॥

तत्र ‘महिषाः प्राणाः’ ऋत्विक्सम्बन्धिनः ‘अवर्द्धन्’ । उक्तो
नृमण्यग्न्यर्थः, द्वितीयपादेन ‘नृचचसः’-गण्डेन प्रजापतिर्विव-
क्षितः, ‘दिव ऊधः’-इत्यनेन अपो विवक्षिता इति, व्याचष्टे—
“प्रजापतिर्वै नृचचा अपो दिव ऊध इति । तृतीयं रज इति
द्यौर्विवक्षिता, महिषा इति च प्राणा विवक्षिता इति दर्श-
यति— “द्यौर्ये तृतीयं रजः, प्राणा वै महिषाः, “दिवि
त्वा प्राणा अवर्द्धसिति ॥ ५ ॥

• ४१६ ए० १५ पं० (१ क०) दृष्टयम् ।

† वा० सं० १२. २० । का० यौ० सू० १६. ५. २१ ।

‡ निब० ४. १. १ ।

§ “प्राणो वै दिवः”-इति १ क० (४१६ ए० १२ पं०) दृष्टयम् ।

एव प्रदर्शनार्थं सूक्तस्थादिम दृच व्याख्याय, तद्व्याख्यान
सुत्तरासृच्च * समान मित्यतिदिशति— “ता एता एकव्याख्याना
इत्यादिना। एक भिवाग्नि व्याचक्षत इति ‘एकव्याख्याना’ । ‘एतत्
एव’ ‘अभि’ प्रवृत्ता इति शेष । ‘ता’ सर्वा ‘आग्नेय्य’
अग्निदेवत्या, तथा ता ‘त्रिष्टुभ’ । त्रिष्टुभ इति यत् ‘तत्’
एव कथं मित्यत आह— “यदेकादशेति । तत्पदे अक्षरगतैकादश
सङ्ख्यास्ति, तस्मात् त्रिष्टुभ इत्यर्थं । किं तत इत्याह— ‘तेनेन्द्र
इति । त्रिष्टुभो हि इन्द्रदेवताकत्वम् । प्रतिपादितप्रकारेण
‘अग्नि ऐन्द्राग्ने’ ॥

“यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रेति । ऐन्द्राग्नात्मनोऽस्याग्नेर्या
वती देवताहयस्वरूपा मात्रास्ति । ‘इन्द्राग्नी वै सर्वे देवा
इति । इन्द्रस्य सर्वदेवताधिपतित्वात्, अग्न्येव सर्वदेवतानुप्रवेशाच्च
सर्वदेवतारूपत्वम् । “सर्वदेवत्वोऽग्निरिति । ‘स्त्रात्मना’ इन्द्रा
त्मना चेत्यर्थं । अत्रापि यावत्यस्य मात्रेति सर्वदेवतारूपा
मात्रेत्यर्थं ॥ ६ ॥

अथ पुनर्विष्णुक्रमवाक्समे समुच्चित्य † लोके तदधिष्ठातृदेव
तादिसकलजगदुत्पादकतया स्तौति— ‘यद्देव विष्णुक्रमवाक्समे
भवत, विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरिम लोके मसृजत वाक्समेणाग्नि
मित्यादिना । ‘वित्त’ धनम् । ‘आशा’ दिशम् । सर्वं निगद

* वा० स० १२ २१-२८ । का० श्रौ० सू० १६ ५ २१ ।

† ‘रुक्म प्रतिमुत्थ विभर्ति (७. १. १)’—इत्यारभ्य ‘मोद
त्व मासुरस्या—इत्युपस्थानान्ता (७. ३. १६) विष्णुक्रमा श्रेया ।
तथाच सूचम्— ‘रुक्मप्रतिमोघनादि प्राग वासवाद् विष्णुक्रमा’—
इति १६ ५ ६ ।

सिद्धम् । उक्तं मयं सुपसंहरति— “तद्यद् विष्णुकमवात्समे भवत इति । उक्तार्थानुसन्धानेनोभयं मवश्यं मनुतिष्ठन् यजमानः सर्वं जगत् सृष्टवान् भवति ॥ ७ ॥

अथ पुनर्विष्णुकमं स्वर्गप्राप्तिसाधनात्मना, वात्समं तदवसानात्मना च प्रथंसति— “यद्देव विष्णुकमवात्समे इति । विक्रमसाधनेः स्वर्गं लोकं समिलय्य प्राप्तवान् प्रजापतिः, तस्य गमनस्य अवसानस्यानीयं वात्समं मपश्यत् । अत्रावसानं विमोचनम् । “स्थितिरुपसृष्टो विमोचने”—इति ॥ हि यास्कः । यजमानस्य तु अग्निना सह तन्मन्त्रेषु आक्रमणं मेव स्वर्गप्राप्तिः । वात्समन्त्रेषोपस्थानस्थानस्तर्भाङ्गित्वात् तैनीपस्थानं मेव स्वर्गगत्यवसानम् । यदि केवलं विष्णुकमानेव कृत्वा वात्समं न कुर्यात्, तदान्तेः उपरि त्यागात् प्रदृष्टम् । “यद्वि युक्तं मिति, लोकमर्यादा-प्रदर्शनम् । रथे युक्तं मखादिकं कदाचिदपि विमोकाभावे रथ-भारयज्ञेषु दृष्टते, तथैवेतदित्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

दीक्षाप्रथमदिवसे विष्णुकमवात्समयोः समसनं विधत्ते— “स वै विष्णुकमानिति । प्रजापतिना यथा कृतम्, तथैव यजमानेनापि कर्तव्यं मिति को नियम इति, तत्राह— “देवानां वै विधा मनु मनुष्या इति । ‘तष्माद् दु ह’ तष्मादेव खलु कारणात् ‘इदं’ वक्ष्यमाणं ‘मानुषो घामः’ मनुष्यमूहोऽपि ‘प्रयाय’ गन्तव्यम् प्राप्य, तदानीं मेव ‘अवस्यति’ अत्रादि गमनसाधनं विमुञ्चति । अनेन तस्य भूतार्थवादता समर्थिता भवति ॥ ८ ॥

विहिते विष्णुक्रमवात्सप्रे, एकस्मिन् दिने विष्णुक्रमाः, अपरस्मिंशु वात्सप्रे मित्येव क्रमेण कर्तव्यमिति सार्यवादं द्रष्टव्यमिति— “तदा भद्रोरात्रे एव विष्णुक्रमा भवन्ति, भद्रोरात्रे वात्सप्रे मितिः । ‘भद्रोरात्रे’ एकस्मिन् दिवसे इत्यर्थः । तथाच कात्यायनः— “विष्णुक्रमवात्सप्रे चाह्व्यत्यासम्”—इति ७ । ‘तत्’ तेन गमनरूपं विष्णुक्रमम् एकस्मिन् दिवसे करोति, अपरस्मिंशु तदवसानरूपं वात्सप्रे कृतवान् भवति । ‘तस्मात्’ ‘मानुषी ग्रामः’ अपि इदानीं मपि एकस्मिन् दिवसे अश्वानं गत्वा, अन्यस्मिन् दिवसे ‘क्षेम्यः’ क्षेमाहोर्णं भवति, सुखं मासं इत्यर्थः ॥ १० ॥

उक्तप्रकारेण संवत्सरपर्यन्तं मनुष्ठितवतः † फलितं द्रष्टव्यमिति— “स वा अर्धं मेव संवत्सरस्येति । एवं सति संवत्सराहं विष्णुक्रमाः कृता भवन्ति, अतएव संवत्सरमध्यदिवसात्मकः स्वर्गलोकः प्राप्नोति भवति । उक्तवैपरीत्ये अर्धसंवत्सरादुर्वाक् एकस्मिन् अपि अहनि अह्व्यत्यासनियमभङ्गेन विष्णुक्रमं कृत्वा वात्सप्रे कुर्यात्, तदानीं संवत्सरमध्यात्मकं स्वर्गं न प्राप्नुयात् । अथार्धसंवत्सरादुपर्यपि अह्व्यत्यासभङ्गेन यदि विष्णुक्रमं मेव कुर्यात्, तदानीं संवत्सरमध्यलक्षणं स्वर्गं मतिक्रामेत् ; अतो न्यूनरधिकं सङ्कल्यक्रमेणाह्व्यत्यासेनाहंसंवत्सरं विष्णुक्रमं कृत्वा,

• का० श्रौ० सू० १६ ६ ५ ।

† “संवत्सरं मीषानः, संवत्सरादित्यापः, जातस्य च, इवमाद्य मन्थम्”—इत्येतानि (१६ ५ १०—१३) कालीयसूत्राण्यपीह विरोधितानि । अथ शीपरिष्ठादि विशेषो द्रष्टव्यः (६ ५ १ ५—६८, १० २ (६)) ।

अहंसं वक्षरं वात्समीपस्याने सति अमात्यतिक्रमेण नक्षत्रदीपदया-
भावेनैव 'सर्गं लोकम् आम्ना विमुञ्चते' ॥ ११ ॥

“ताभ्यां वै विपर्यास मेतीति । संवत्सर मनुष्ठेयत्वात् महाध्व-
गमनस्यानीयं चयनकर्म , तत्राहर्विपर्यासागुष्ठानथमपरिहाराय
एकस्मिन् दिने यात्राविच्छेदं कृत्वा महाध्वगमनप्राप्तिस्यानीयं
भवति । आद्यन्तयोरङ्गीरुभयोर्विष्णुकर्मवारसप्रस्यानीयत्वम् , तयोः
समुच्चित्यागुष्ठानं विधाय स्तौति—“तस्य वै पुरस्तातोपरिटासेत्या-
दिना । अहस्य रात्रिय क्रमेण विष्णुकर्मवारसप्रस्यानीयम् । तथा
सति 'एतद्दे' । किं मेत दिति स्पष्टयति—“इदं सर्वं प्रजापतिः
प्रजनयिष्यंसेति । एतस्य सर्वस्य सृष्ट्यादौ तदन्ते वा अहो-
रात्राभ्यां सृष्टं सर्वं परिगृह्णीयात् , साधीनं कृतवान् । “तये-
वैतदिति । पूर्ववत् । यजमानस्य सर्वजगत्सृष्टिर्नाम संवत्सर-
स्यंस्त महर्ष्यत्यासागुष्ठानम् ॥ १२ ॥

अहर्वे विष्णुकर्मो रात्रिवारसप्र मित्यत्र काश्चिच्छब्दां समुच्चि-
पति , ता मनूय समाधत्ते—“तदाहुयेदहरिति । 'उभे एव'
'अहन्' अहनि निर्वर्त्ये 'भवतः', 'न रात्र्याम्' ; 'कथम्' 'अस्य'
यजमानस्य 'रात्र्याम्' अपि 'कृते भवतः' ? अष्टोत्तरम्
“एतदा इति । 'एने' उभे विष्णुकर्मवारसप्रे 'अद.' विपकृष्टे
दीक्षावसरे 'दीक्षमाणः' 'पुरस्तात्' संवत्सरस्य 'अपराह्णे' 'सम-
स्यति' अथ्यवधानेनानुतिष्ठति । अस्तु , रात्रेः कथं प्राप्तिरिति,
तत्राह—“रात्रिर्हंतद् यदपराह् इति । इत्य मादौ समासव-
कारण मुक्ता अन्तेऽपि दर्शयति—“अथैने एतत् सन्निवप्स्यन्निति ।
'उपरिष्ठात्' संवत्सरावसाने । शिष्टं पूर्ववत् । 'एवम्' आद्य-
न्तयोः सप्तस्थानुष्ठानेन 'उभे' अपि सर्वस्मिन्नहनि समस्य कृते

भवतः । तथा सर्वस्यां मपि 'रात्र्याम्' 'उभे' अपि सेमस्य
'सुते भवतः' ॥ १३ ॥

चरमदिवसकर्त्तव्यं माह— "स यदहरिति । 'यदहः' यस्मि-
न्तदहनि सन्निवापो नाम चित्तैः। उख्याग्नेर्निवापः, तं करि-
ष्यन् 'स्यात्', 'तदहः प्रातः उदिते आदित्ये'-इत्यादिना प्रयोगः
प्रदश्यते । "भस्मैव प्रथमं मिति ॥ नेतरत् कर्म प्रथमं कुर्यात् ।
"यथैव तस्याभ्यवहरणं मिति । 'तस्य' भस्मनः उदके प्रचेपो
'यथा', तथा 'एव' । चित्तस्य 'भस्मनः' सकाशात् आदाय पुनस्त-
द्देशान् 'प्रति' निवृत्तः सन् 'उख्यायाम् शोष्य उपतिष्ठते' ॥

भस्माभ्यवहरणादेरनुष्ठानप्रकारः समन्वक उपरिष्ठात् "अथातो
भस्मन एवेत्यादिना '†' प्रतिपादयिष्यते, अत्र तु अनुष्ठेयपदार्थो-
द्देशमात्रं मेव ॥

"अथ प्रायश्चित्तीकरोतीति । एतत् उखाप्रकरणे व्याख्या-
नम् ॥ १४ ॥

दीक्षान्वदिवसस्य पक्षे विष्णुकामीयत्वम्, पक्षे वाक्स्रमीयत्वञ्च
त्विति, तदा कथं अनुष्ठानप्रकार इति, तद् विभज्य दर्शयति—
स यदि विष्णुकामीयं मह. स्यादिति । विष्णुक्रमान्तरं वाक्स्र-
प्रोपस्थानं मिति यथाक्रमं मेव । यदि वाक्स्रप्रसम्बन्धि स्यात्
रम् महः, तदा वाक्स्रप्रोपस्थानान्तरं 'विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा'
नर्वाक्स्रप्रोपस्थानं कर्त्तव्यम् । पुनर्वाक्स्रप्रोपस्थानं मकृत्वा, केव-
न् विष्णुक्रमेणैव यदि समाप्येत, तदा गमनसाधनाश्वादि-

* "उख्याया मसोदपन मस्तमिते पाने"—इति का० १६० १० १ । ।

† उपरिष्ठान् इत्य० २ वा० १ कळीत इति यावत् ।

‡ १५६ ६० ६ पं०, १६६ ६० ७ पं० दृश्यम् ।

स्थानीयस्याग्नेर्न विमोक्षः स्यात् । इत्थं विश्वक्रमेणैवानुष्ठाना-
 वसाने दोष मुक्ता, पुनः वाक्स्रेणाहस्यमाप्तौ गुणं दर्शयति—
 “अथ यद् वाक्स्र मन्ततः करोति, प्रतिष्ठा वै वाक्स्र मिति ।
 वाक्स्रस्य स्वर्गगमनावसानरूपत्व मुक्तं प्राक् ०, तस्मात् प्रतिष्ठा-
 वकत्वम् । स्पष्ट मन्यत् † ॥ १५ ॥ ४ [७. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्हे निवारयन् ।
 पुमर्थान्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेखरः ॥ ७ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेगुसीवर्षभूमिः ।
 रत्नोत्सां दक्षवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थः,
 व्यश्राणीद्विखचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं षट्श्व ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्षमुख्यः,
 कार्पासीयं कृपावान् शुडक्रत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

० ७ ब्रा० ४ ब्रा० ११ काण्डे (४२३ ए०) षष्ठयम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. ६. ६ मठसि दृश्यम् ।

भाज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मन्वणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाब्धौ रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रसाक्षिण्णार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्बाज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
पठकाण्डे सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् .)

व्वनीवाञ्छेताग्निं विभदित्याहुः । देवाञ्चा-
सुराद्योभये प्राजापत्या अस्य ईन्त ते देवाश्चक्रं म-
चरञ्छाल मसुरा आसंस्ते देवाश्चक्रेण चरन्त
एतत् कर्मापश्यंश्चक्रेण हि वै देवाश्चरन्त एतत्
कर्मापश्यंस्तस्माद्नम एव पौरोडाशेषु यजूंष्यन-
सोऽग्नी ० ॥ १ ॥

स यो व्वनीवाञ्छते । देवान् कर्मणैति
दैवेषु हास्य कर्म कृतं भवत्यय यो न व्वनी-
ञ्छते ऽसुरान् कर्मणैत्यसुर्येषु हास्य कर्म कृतं
भवति ॥ २ ॥

तद्वैक ऽआहुः । स्वयं वा ऽएषु व्वनीवाहितो
व्विष्णुक्रमैर्वा ऽएषु प्रयाति व्वात्सप्रेणावक्षतीति न
तथा व्विद्यादैवं वा ऽअस्य तत् प्रयाणं यद्
व्विष्णुक्रमा देव भवसानं यद् व्वात्सप्र मथाखेदं

• 'यजूंष्यनसोऽग्नी'—इति ग, 'यजूंष्यनसोऽग्नी'—इति घ ।

मानुषं प्रयाणं युद्धिदं प्रयाति 'मानुषं गवसानं
युद्धवस्यति ॥ ३ ॥

प्रजापतिरेषीऽग्निः । उभयस्वेतत् प्रजापति-
र्यञ्च देवा युञ्च मनुष्यास्तद्यद् विष्णुक्रमव्वात्सप्रे
भवतो युद्देवाश्च दैवत् रूपं तदद्य तेन संस्करो-
त्यय युद्धनीवाह्यते युद्देवाश्च मानुषत् रूपं तदद्य
तेन संस्करोति स ह वा ऽएतत् सृष्ट्वं कृत्स्नं
प्रजापतिं संस्करोति य एव विद्वान् व्वनीवाह्यते
तस्माद् व्वनीवाह्यैव * ॥ ४ ॥

स यद्दृहः प्रयास्यन्त्यात् † । तद्दृहकृत्तरतोऽग्नेः
प्रागुन उपस्थाप्यायास्मिन्त्वसिध मादधात्येतद्वा
ऽएनं देवा एष्यन्तं पुरस्तादग्नेनाप्रीणन्नेतया समि-
धा तथैवैन मय मेतुदेष्यन्तं पुरस्तादग्नेन प्रीणात्ये-
तया समिधा ॥ ५ ॥

समिधाग्निं द्रुवस्यतेति । समिधाग्निं नम-
स्यतेत्येतद् घृतैर्वीधयतातिथि मास्मिन् हव्या जुहोत-

* 'वनीवाह्यैव'—इति ग, घ ।

† 'स्यात्'—इति ग, घ ।

नेति घृतेरुह बोधयतातिथि मो ऽचस्मिन् हव्यानि
 पुहुतेत्येतद् बुधवत्येत्यायै द्यौन मेतद् बोधयति ॥ ६ ॥

अथैन सुद्यच्छति । उदु त्वा व्विश्वे देवा
 अग्ने भुरन्तु चित्तिभिरिति व्विश्वे वा ऽएत मये
 देवाश्चित्तिभिरुद्भरन्नेतद्देवापां तदा चित्त मासीत्त-
 यैवैन मय मेतच्चित्तिभिरुद्भरत्येतद्वास्य तदा चित्तं
 भुवति सु नो भव शिवस्त्वु सुप्रतीको व्विभाव-
 सुरिति यथैव यजुस्तथा व्वन्मुस्तं दक्षिणत उदञ्च
 मादधाति तस्योक्तो व्वन्मुः स्थाल्यां गार्हपत्यं
 समुप्यापर मादधाति स यदि कामयेतोपाधिरोहेत्
 पार्श्वतो वा व्रजेत् ॥ ७ ॥

अथानड्वाहौ युनक्ति । दक्षिण मये ऽथ सव्य
 मेवं देवचेतरथा मानुषे स यां काञ्च दिशं या-
 खन्त्यात् प्राडेवाग्रे प्रयायात् प्राची हि दिग्गनेः
 स्वा मेव तद्दिश मनु प्रयाति ॥ ८ ॥

प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्याहि । शिवेभिरर्चिभिष्ट
 मिति प्रेदग्ने त्वं ज्योतिष्मान्याहि शिवेभिरर्चि-
 मिर्हीषमानैरित्येतद् बृहद्भिर्मानुभिर्मांसन्मा हिष्-

सीसुन्वा प्रजा इति बृहद्भिरर्चिभिर्हीयमानैर्मा
हिंसीरात्मना प्रजा इत्येतत् * ॥ ९ ॥

सु यदाच उत्सर्जेत् । अथैतद्यजुर्जपेदसुर्या
वा ऽएषा व्याग्याञ्छ ता मेतच्छगयति ता मेत-
द्देवना करोति ॥ १० ॥

यद्देवैतद्यजुर्जपति । यस्मिन्वै कस्मिंश्चाहिते-
ऽच उत्सर्जति तस्यैव सा व्याग् भवति तद्यद्गना-
वाहितेऽच उत्सर्जत्यग्नेरेव सा व्याग् भवत्यग्नि मेव
तद्देवा उपास्तुवन्नुपामहयंस्तथैवैन मय मेतदुपस्तौ-
त्युप महयत्यक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौरिति तस्योक्तो
वसुः ॥ ११ ॥

स यदि पुरा व्वसत्यै व्विमुञ्चेत् † । अनखे-
वाग्निः स्वाद्य यदा व्वसत्यै व्विमुञ्चेत् प्रागुन
उपस्थाप्योत्तरत् उद्वत्यावोक्षति युवैन मुपावह-
रति तं दक्षिणत् उदञ्च मुपावहरति तस्योक्तो
वसुः ॥ १२ ॥

* 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'द्विमुञ्चेत्'—इति क, ग । 'व्विमुञ्चेत्'—इति ख, ङ १

अथास्मिन्त्वसिधु मादधाति । एतद्वा ऽएनं
 देवा द्वैयिवाऽसु सुपरिष्ठादन्नेनाप्रीणन्नेतुया समिधा
 तथैवैन सयु मेतद्द्वैयिवाऽसु सुपरिष्ठादन्नेन प्रीणा-
 स्येतुया समिधा ॥ १३ ॥

प्र प्रायु मग्निर्भरतस्य शृण्व ऽद्वृत्ति । प्रजा-
 पतिर्व्वं भरतः स ह्रीदए मर्व्वं विभर्त्ति वि यत्
 सूर्यो न रोचते बृहद्वा इति वि यत् सूर्य-इव
 रोचते बृहद्भा इत्येतदभि यः पूरुं पृतनासु
 तस्याविति पूरुर्हं नामासुररचसु मास त मग्निः
 पृतनास्वभितष्टौ दीदाय दैव्यो ऽभृतिधिः शिवो ॥
 न इति दीप्यमानो दैवोऽतिधिः शिवो न इत्ये-
 तत् स्थितवत्या व्वसत्यै ह्येनं तत् स्यापयति ॥ १४ ॥

अथातः सम्प्रदेव । समिधं प्रथमेनादधात्यु-
 द्यक्तयेकेन प्रयात्येकेनाच्च मेकेनानुमन्वयते स-
 मिध मेव पञ्चमेनादधाति तत् पञ्च पञ्चचिति-
 कोऽग्निः पञ्चऽर्त्तुवः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावा-
 नग्निर्यावत्यस्य भावा तावत्तद् भवति ॥ १५ ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [८. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

रुक्मणिकवपाशासन्दीप्तशिक्योखाग्निधारणम् ।
विष्णुक्रमश्च वात्सप्रोपस्थानं सप्तमे गतम् ॥
अथाष्टमेऽत्र ह्युख्यान्नेर्गाहपत्यचयनार्थकम् ।
देवयजनदेशस्य प्रापणादिकं मुच्यते ॥

तत्रोख्यान्नेर्गाहपत्यं प्रति अनसा प्रापणं विधासंस्तदुपोह्यात्
भाह—“वनीवाह्येताग्निम् विश्वदित्याहुरित्यादिना * । अग्नि-
चयनप्रदेशप्रापणीयानि ‘विश्वद्’ यजमानो ‘वनीवाह्येत्’ अनसा
त मुख्यानि भृशं वाहयेत् ‘इत्याहुः’ पूर्वमहर्षयः । वहति-
र्येडन्तस्याभ्यासस्य नीगागमच्छान्दसः ।

केनाभिप्रायेणेति, त मभिप्रायं पूर्ववृत्तान्तमुल्लेखेन दर्शयति—
“देवाथेति । ते ‘देवाः’ ‘चक्रम् अचरन्’ चक्रेणाचरन्तित्यर्थः ।
‘असुराः’ तु ‘शालम्’ चक्रव्यतिरिक्तं साधनम् शालम्, तत्
‘आसन्’ तत्साधना अत्राभवन्तित्यर्थः । ‘ते देवाश्चक्रेण चरन्त
एतत् कर्मापश्यन्ति । ‘एतत्’ उख्याग्निप्रणयनलक्षणं मित्यर्थः ।
यस्माद् ‘अपश्यन्’ ‘तस्मात्’ ‘पैरोडाशेषु’ पुरोडाशसम्बन्धिषु

* “वनीवाहनं मेतद् दीक्षासु यद्वेच्छते”—इति का० श्रौ० सू०
१६ ६-२२ । “वनीवाहनं मिति सञ्ज्ञास्य कमणः, सा च संयव-
हारार्था । तत्र दीक्षासु कर्त्तव्यम्, यदेच्छीपजायते महावीरकरण-
यूपच्छेदन-वनीवाहनानि दीक्षासु क्रियन्ते, क्रमस्तु त्रैयाम्, पाठा-
भावात्”—इति तत्र कर्कः ।

कर्मसु 'अनसः एव' शकटस्यैव 'यजूंषि' मन्त्राः सन्ति, तथा 'अग्नी' अग्निचयनेऽपि 'अनसः' एव 'यजूंषि' ॥ १ ॥

इत्थं सुपीडात मुक्ता चीपीडातिकं दर्शयति— "स यो वनीवाह्यत इति । अथ मनसा वाहयेत् तद् । वनीवाहनलक्षणेन 'कर्मणा' 'देवान् एति' देवाना माचरण मनुकरोतीत्यर्थः । सदेव व्याचष्टे— "देवं हास्येति । व्यतिरेकं दर्शयति— "अथ यो न वनीवाह्यत इति । वनीवाहनं मङ्गत्वा शालाया मेवाग्निं निष्पादयेत्, तदा 'असुर्यम्' तत् कर्म असुरेभ्यो हितं भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

इत्थं वनीवाहनं कर्त्तव्य मिति विधाय, तस्य प्रकारान्तरेण प्राप्ति माशङ्कते— "तद्वैक आहुः स्वयं वा एष इति । अग्नेर्भृशं वहन मेवापेक्षितम् । तत्र विष्णुकर्मणेनैव स्वात्मप्रेषण कृत मित्यभिप्रायः । "देवं वा अस्य तत् प्रयाण मिति । विष्णुकर्मरूपं प्रयाणं देवविष्णुभावेनाक्रान्तत्वात् अवसानस्य तादृकं मपि तज्जादेव; वनीवाहनरूपं तु मानुष मेव ॥ ३ ॥

अस्त्वेषं विषयभेदेन प्रयाणभेदः, तथापि दिविध मपि कर्त्तव्य मित्यत्र किङ्कारण मिति तद् दर्शयति— "प्रजापति-शयोऽग्निरुभयस्वेतदित्यादिना । स्रष्टृस्रष्टव्यधीरभेदोपचारेण 'एतत् उभयम्' अपि 'प्रजापतिः' एव । तथा सत्युभयेन वात्मप्रेषण विष्णुकर्मण वनीवाहनेन चेत्युभयेन देवमानुषभेदेनोभयविध मपि 'रूपं संस्कारोति' । अत उभय मध्यवश्यं मनुष्ठेय मित्यर्थः ।

उत्तार्यज्ञानपूर्वकं मनुतिष्ठतः फल माह— "स ह वा एत मिति । "तज्जादिति । निगमनम् ॥ ४ ॥

अग्नेर्गाहपत्यचयनदेशं प्रति प्रणयनस्ययोग माह— "स यद्-

हरिति । यस्मिन्नहनि दीक्षां समाप्य, चित्तिप्रदेशं प्रति 'प्रयास्यन्
 स्यात्', तदोष्ठ्यान्तेः 'उत्तरतः' प्राक् अतः उपस्थाप्य, अग्निं
 उस्थ्यान्तौ 'समिधम्' आदध्यात् । तथाच कात्यायनः— "प्रागनः
 कृत्वोस्थस्योत्तरतः समिदाधानं समिधाग्नि मिति"—इति * ।
 एतत् प्रथंसति— "एतद्वा एन मिति । यथा लोके प्रयास्यन्तं
 भोजयित्वा प्रस्थापयति, तस्यानीय मिदं समिदाधान मिति
 सुतिः ॥ ५ ॥

। तत्र "समिधाग्नि मिति मन्त्रः † । हे ऋत्विग्यजमानाः ।
 'समिधा अग्नि' 'दुवस्यत' प्रचरत, 'घृतैः' अतिथिभूत मग्निं
 'बोधयत' प्रबुद्धं कुरुत । अथ चित्तिप्रदेशे गार्हपत्यभूतेऽग्निं
 'हव्या' हवींषि 'आञ्जुहोतन' सर्वतो जुहुत । तत्र दुवस्यते-
 त्येतद् व्याचष्टे— "समिधाग्निं नमस्यतेत्येतदिति । स्पष्ट
 मन्यत् । "बोधयतेति । यद् बोधलिङ्ग मस्ति, तस्य तात्पर्यं
 माह— "इत्यायै छोन मीतद् बोधयतीति । 'इत्यायै' गम-
 नायै ॥ ६ ॥

"अथैन मुद्यच्छत्युद् त्वेतीति । अनस उपरि उस्थ्याग्निं
 स्थापयितु मूर्धं धारयेत् । तच्च धारण मासन्दीपहितम्
 "सासन्दीक मुद्यम्य"—इति सूत्रात् ‡ । चित्तिभिरित्येतद्
 व्याचष्टे— "एतद्देश्या मिति । 'एषा' देशानां 'चित्तिभिः'
 ज्ञानेरुद्धरण कुर्वताम् 'तदा' उद्धरणकाले 'एतत्' उद्धरण मेष
 'चित्तं' चेतव्यम् 'आसीत्' । 'तथैव' देववदेव यजमानोऽपि

* का० श्रौ० सू० १६ ६ १५ ।

† वा० सं० १२ ३० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ १६ क ।

शकटस्योपरि 'आहिते' 'अधः' उत्तर्जेत् । 'तस्यैव' आहितस्यैव सम्बन्धिनी भवति 'सा' वाक् । अथ 'अग्नी' आहिते सति 'अग्ने-
रेव' 'सा' स्यात् । यस्मादेवं तस्मात् 'तत्' तेन मन्त्रपाठेन अन्वदीयत्वपरिहाराय 'अग्नि मेव' 'देवाः' 'उपास्तुवन्', 'उपा-
महयन्' पूजित मकुर्वन्; तथैव 'एनम्' अग्निम् 'एतत्' एतेन
'उपस्तीति', 'उपमहयति' च । अत्र मन्त्रं विधाय तदपेक्षितं
ब्राह्मणं पूर्वोक्त मेवेत्वतिदिशति— "अक्रन्ददग्निरिति * । "तस्यो-
क्ती बभ्रुरिति । उखाप्रग्रहणप्रस्तावे † "क्रन्दतीव हि धर्जन्यः"
—इत्यादिनोक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

"स यदि पुरा वसत्यै विमुञ्चेतेति । 'वसत्यै' वसत्याः, अग्नि-
चयनस्थानात् अर्वाङ् मध्ये मार्गं 'विमुञ्चेत' शकटम्, तदा
'प्राक् धनः' प्राग्देशे धनः 'उपस्थाप्य', 'उत्तरतः' तदुत्तरतः
भूमिम् 'उद्धत्यावोचति' । 'यत्र' 'एनम्' अग्निम् 'उपावहरति'
अधःस्थापयति, 'तं' दक्षिणतः 'उपावहरति' । "तस्योक्ती
बभ्रुरिति । दक्षिणत उदगर्षवाद उखायै मृत्पिण्डपरिग्रहणे ‡,
"दक्षिणतो वा उदग् योनौ रेतः सिच्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यथा अग्निप्रणयनकाले तस्यान्तत्वेन समिदाधानं सुक्तम् §,
एव मेव अन्नस्थाप्यत्वेन समिदाधानं कर्तव्यं मित्याह— "अथा-
ग्निं समिधं सादधातीति ॥ । एतत् प्रशंसति— "एतद्वा

* या० शं० १२. ६३ ।

† ० अ० ६ ब्रा० २ क० (४५ ए०) दृश्यम् ।

‡ ४ अ० ६ ब्रा० २० क० (२१३ ए०) दृश्यम् ।

§ इथैव पुरातान् ४४२ ए० २२ पं० दृश्यम् ।

॥ का० यी० सू० १५. ६. १५ ।

एनं देवा इयिवाप्स मिति । 'इयिवांसं' चयनस्थानं गतेवन्तम् ,
गमनप्राक्काल मपेक्ष्य 'उपरिष्ठात्' इत्युक्तम् । 'अग्नेन'-इत्यस्य
व्याख्यानम् 'एतया समिधा' इति । "तथैवैन मित्यादिक मुक्त-
प्रायम् । अस्य सर्वस्यापि सूत्रे चात्रोदाहरति— "उद्वताधोचित
उत्तरतः समिदाधानं प्रप्रेति"—इति * ॥ १३ ॥

समिदाधानमन्त्रं विदधन् विभज्य व्याचष्टे— "प्र प्राथ मित्या-
दिना † । अथ मर्थः— 'अयम्' अग्निः 'भरतस्य' प्रजापतेः
वचनं 'प्रशृण्वे' प्रकषेण शृणोति , 'विरोचते' च 'सूर्यो न' सूर्ये
इव, 'ब्रह्मत्' महद् 'भाः' भासमानः 'रोचते' दीप्यते । यद्वा,
'भाः' भासा 'ब्रह्मत्' महान् 'य.' अग्निः 'पुरं' 'पृतनासु' सङ्गा-
नेषु 'अभितस्थौ' 'परावभूव', स 'दैव्यः' देवसम्बन्धी, 'अतियिः'
अतियिरूपः , 'शिव.' 'न' इव 'दीदाय' दीप्यते ॥

भरतशब्दं व्याचष्टे— "प्रजापतिर्वै भरत इति । तदुपपा-
दयति— "स हीद मिति । 'सूर्यो न' इत्यत्र 'न'-शब्द उपमार्थं
इति व्याचष्टे— "वि यत् सूर्य इव रोचते ब्रह्म इत्येतदिति ।
तृतीयपादं व्याचष्टे— "पूरुर्हं नामासुररक्षस मासिति । सुर-
विरोधी रक्षोऽभूत् । "अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि"—इति ‡
समासान्तः । अष्ट मन्यत् । अस्मिन् मन्त्रे 'पृतनासु तस्थौ'-
इत्यत्र स्थितिः श्रूयते , तन्मुखेन मन्त्रं प्रशंसति— "स्थित-
वत्येति ॥ १४ ॥

अथातः सम्पदेवेति । 'अथ' 'अतः' उपरिष्ठात् 'सम्पदेव'

* का० श्रौ० सू० १६. ६ २१ ।

† वा० सं० १२. ३४ ।

‡ पा० सू० २. ३ ४ ।

उक्तानां 'सन्नाणां सम्पत्तिरेव , न त्वनुष्ठेयं किञ्चिदुच्यत इत्यर्थः ।
 तां सम्पत्तिं दर्शयति— "प्रथमेनादधातीत्यादिना । प्रथमेन
 "समिधाग्निं दुवस्यत"—इत्येतेन * । "उद्यच्छत्येकेनेति । "उदु
 त्वा विश्वे देवाः"—इत्येतेन † । "प्रयात्येकेनेति । "प्रेदव्ये
 ष्योतिषान्"—इत्येतेन ‡ । अथ मेकेनेति । "अक्रन्ददग्निरित्ये-
 तेन § । "समिध मेव पञ्चमेनेति । "प्र प्राय मग्निः"—इत्येतेन ¶ ।
 "पञ्चचितिकोऽग्निः"—इत्यादि , गतम् ॥ १५ ॥ ५ [ऋ. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 षष्ठकाण्डेऽष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

अथातो भस्मन एवाभ्यवहरणस्य । देवा वा
 ऽएतदुपे भस्मोदवपंस्तेऽब्रुवन्त्यदि वा ऽइदु मित्यु मेव
 सुदात्मान सभिसंस्करिष्यामहे मृत्याः कुणुपा अणु-
 पहतपाप्मानो भविष्यामी यदु परावप्स्यामी यदु-

* पा० अं० १२. ३० ।

† पा० अं० १२. ३१ ।

‡ पा० अं० १२. ३२ ।

§ पा० अं० १२. ३३ ।

¶ पा० अं० १२. ३४ ।

त्राग्नेयं वहिर्वा तद्ग्नोः करिष्याम उप तज्जा-
नीत यथेदं करवामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्व मिति चिति
मिच्छतेति ब्वाव तद्ब्रुवंस्तदिच्छत यथेदं कर-
वामेति ॥ १ ॥

ते चेतयमानाः । एतदपश्यन्नप एवैनदभ्यवहरा-
मापो वा ऽत्रद्य सर्व्वद्य प्रतिष्ठा तद्यत्राद्य सर्व्वद्य
प्रतिष्ठा तदेनत् प्रतिष्ठाप्य यदत्राग्नेयं तद्ग्नो-
ऽधि जनयिष्याम इति तद्ग्नोऽभ्यवाहरंस्तथैवैनदय-
मेतद्ग्नोऽभ्यवहरति ॥ २ ॥

आपो देवीः । प्रतिगृभ्यीत भुञ्जेतत् थोनि
कृणुध्वत् सुरभाऽउ लीक ऽइति जग्धं वा ऽए-
तद्यातयाम भवन्ति तदेतदाह स्रभिष्ठ ऽएनल्लीके
कुरुध्व मिति तस्मै नमन्तां जनय इत्यापो वै
जनयोऽदभ्यो हीदत् सर्व्वं जायते सुपत्नीरित्य-
ग्निना वा ऽआपः सुपत्नो मातेव पुत्रं विभृता-
प्स्वेनदिति यथा माता पुत्रं मुपस्ये विभृयादेव
मेनद्विभृतेत्येतत् ॥ ३ ॥

अप्स्वग्ने सधिष्टवेति । अप्स्वग्ने थोनिष्टवे-

बोधि-सूरिर्मघ्वा व्वसुपते व्वसुदावन् युयोध्य-
 स्मद्देषाऽसीति यथैवास्माद् देषाऽसि युयादेव
 नेतदाह हाभ्या सुपतिष्ठते गायत्र्या च त्रिष्टुभा च
 तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

तानि नव भवन्ति । नव दिशो दिशोऽग्नि-
 र्नव प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
 तावत्तद् भवति ॥ १० ॥

अथ प्रायश्चित्ती करोति । सर्व्वेभ्यो वा ऽएषु
 एतं कामेभ्य आधत्ते तद्यदेवास्यात्र कामानां
 व्यवच्छिद्यते ऽग्नावपोऽभ्यवह्नियमाणे तदेवैतत् सन्त-
 नोति सन्दधात्युभे प्रायश्चित्ती करोति ये ऽएवा-
 ग्नावनुगते तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

तानि दश भवन्ति । दशाक्षरा व्विराड्विरा-
 डग्निर्दश दिशो दिशो ऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा
 अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति
 ॥ १२ ॥ ६ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके षष्ठं साक्षात्करणम् [८. २.] ॥

यदुक्तं प्राक् “स यदहः सन्निवस्यन् स्यात्, तदहः प्रात-
रुदित आदित्ये भस्मैव प्रथममुदपतीति * , तद्विधातु माख्या-
यिकां वदन् प्रतिजानीति— “अथातो भस्मन् एवाभ्यवहरण
स्येति । मीमांसा क्रियत इति शेषः । ‘देवाः’ खलु ‘अग्ने’ पूर्वम्
‘भस्म’ अग्नेः सकाशात् ‘उदवपन्’ ऊर्ध्वं मयागमयन्, अनन्तरं
ते परस्परं मनुवन्— ‘यदि वा’ ‘इदम्’ उद्धृतं भस्म ‘इत्य मेव’
अन्यत्र प्रवेप मज्जत्वा अनुद्धृतप्रकारेणैव स्थितम् ‘आत्मानम्’
अग्नेः शरीरभूतं सन्तं, शरीरं कृत्वेत्यर्थः, ‘अभिसंस्करिष्या-
महे’, तदा ‘मर्त्याः’ मरणधर्माणि, ‘कुण्ठापाः’ भस्मनो निर्जी-
वत्त्वात् वय मपि ‘कुण्ठापाः’ शवसदृशाः, ‘अनपहतपाप्मानः’
भस्मनः पापरूपत्वात् तत्संस्कारेषापि अनपहतपाप्मानः ‘भवि-
ष्यामः’ । ‘यद्यु’ यद्यपि ‘परावपस्यामः’ दूरे प्रक्षिपामः, तदा
‘अत्र’ भस्मनि ‘यत् आग्नेयम्’, ‘तत्’ ‘अग्नेः’ सकाशाद् ‘बहिर्द्वा’
‘करिष्यामः’ । एवं पश्चदयेऽपि दोषसम्भवात् अन्यतरपक्ष
मनाश्रयमाणाः ‘यथेदं करवाम’ ‘तत्’ प्रकारम् ‘उपजानीत’ ‘इति
ते अनुवन्’ इति सम्बन्धः ।

एव मुक्त्वा ते पुनरेव मनुवन्, किं मिति— “चेतयद्
मितीति । तैः केनाभिप्रायेण चेतयद् मित्युक्त मित्याकाङ्क्षायां
श्रुतिः तदस्या सती ब्रूते— “चित्ति मिच्छतेति वाप तदनुव-
चित्ति । ‘चित्तिः’ ज्ञानम्, तत् ‘इच्छत’ ‘इति’ एवम् ‘अनुवन्’
देवाः । पूर्वोदित सुपतज्जानीच्छेतदुत्तरेण वाक्येनाभिमृशति—
“तदिच्छत यथेदं करवामितीति ॥ १ ॥

त्येतत् सौषधीरनुबध्यस ऽइत्योषधीर्द्यौपोऽनुबध्यते
 गर्भे सञ्जायसे * पुनरिति गर्भे ह्येष सञ्जायते †
 पुनर्गर्भी ऽअस्योषधीनां गर्भी ब्वनस्पतीनां गर्भी
 ब्विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भी ऽअपा मसोति तृदेन मस्य
 सूर्वस्य गर्भं करोति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभ्यवहरति । त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्याव-
 त्यस्य मावा तावतैवैनदेतुदभ्यवहरत्येकेनायेऽथ
 दाभ्यां दाभ्यां व्यायेऽथैकेन द्विस्तु कृत्वोऽभ्य-
 वहरति तद्यो द्विपादाः पशुवस्तैरेवैनदेतुदभ्य-
 वहरति ॥ ५ ॥

अथापादत्ते । तद्यद्वाग्नेयं तृदेतुदद्भ्योऽधि
 जनयत्यनुयानया वै भेषजं क्रियतेऽनुयैवैन मेतत्
 सम्भरति प्रसद्य भस्मना योनि मपद्य पृथिवी
 मग्ने ऽइति प्रसन्नो ह्येष भस्मना योनि मपद्य
 पृथिवी च भवति सऽसृज्य मातृभिष्टं ज्योति-
 पान् पुनरासद् इत्येतत् पुनरासद्य सदनं पुन-

* 'भुन् जायसे'—इति ग ।

† 'मन् जायते'—इति ग ।

रुर्जा सह रय्येत्येतेन मा सुर्वेणाभिनिवर्त्तस्वेत्ये-
तत् ॥ ६ ॥

चतुर्भिरपादत्ते । तद्ये चतुष्पादाः पशुवस्तै-
रेवैन मेतत् सम्भरत्यथो ऽअन्नं वै पशवोऽन्नेनै-
वैन मेतत् सम्भरति त्रिभिरभ्यवहरति शतं सप्त
सप्तचित्तिकोऽग्निः सप्तऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरो-
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ७ ॥

अपादाय भस्मनः प्रत्येत्य । उखाया मोष्योप-
तिष्ठत ऽएतद्वा ऽएतदुयथायथं करोति यदग्नि भपो-
ऽभ्यवहरति तस्मा ऽएवैतन्निर्द्भुतेऽहिष्साया ऽआ-
ग्नेयीभ्या मग्नय ऽएवैतन्निर्द्भुते बुद्धवतीभ्यां यथै-
वास्यैतदग्निर्व्वचा निबोधेत् ॥ ८ ॥

बोधा मे ऽअस्य व्वचसो यविष्ठेति । बोध मे-
ऽस्य व्वचसो यविष्ठेत्येतन्मृष्टिष्ठस्य प्रभृतस्य स्व-
धाव इति मूयिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधाव इत्येतत्
पीयति त्वी ऽअनु त्वो गणातीति पीयत्येको-
ऽन्देको गणाति व्वन्दारुष्टे तन्वं व्वन्दे ऽअग्न
ऽइति व्वन्दिता तेऽहं तन्वं व्वन्देऽग्न ऽइत्येतत् सु

“ते चेतयमाना इति । कर्त्तव्यविषये बुद्धिं प्रक्षिपन्तः
 ‘एतत्’ ‘अप्रश्यन्’ । एतच्छब्दार्थं माह— “अप एवैनदिति ० ।
 अप्सु प्रक्षेप नीवापश्यन्नित्यर्थः ; ‘अस्य सर्वस्य’ जगतः अद्भ्य उत्पन्न-
 स्वात्, अनूपजीवनीयत्वाच्च आपः ‘प्रतिष्ठा’ । ‘तत्’ तस्मात्
 ‘यत्र’ अप्सु ‘अस्य सर्वस्य’ ‘प्रतिष्ठा’, ‘तत्’ तत्र ‘एतत्’ भक्षा-
 ‘प्रतिष्ठाप्य’, ‘यत्’ ‘यत्र’ जलस्ये भक्षानि ‘आग्नेयम्’ अस्ति,
 पुनः ‘तत्’ ‘अद्भ्यः’ सकाशात् उत्पादयिष्यामः ‘इति’ एवम्
 अप्रश्यत् । स्पष्ट मन्वत् ॥ २ ॥

इदानीं मप्सु भक्षप्रक्षेपमन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “आपो
 देवीः प्रतिगृह्णीतेत्यादिना † । हे ‘आपः’ ‘देवीः’ शीतमानाः
 ‘एतत्’ क्षिप्तं ‘भक्षा’ ‘प्रतिगृह्णीत’ स्वीकुरुत । स्वीकृत्य च
 ‘स्थाने’ सुखकरे, ‘सुरभी’ शोभनपरिमलयुक्ते ‘लोके’ स्थाने
 ‘क्षणध्वं’ कुरुत । ‘तस्मै’ भक्षरूपायान्तये ‘सुपत्नीः’ शोभन-
 पतिकाः ‘जनयः’ सर्वस्योत्पादयित्र्यः आपः ‘नमन्ताम्’ प्रक्षी-
 भवन्तु । हे अद्भ्येवताः ! ‘माता पुत्र मिव’ ‘अप्सु’ युष्मासु
 ‘विभृत’ धारयत ॥

उत्तरार्धे “सुरभी क्षणध्वम्”—इत्यभिधानस्य तात्पर्यं माह—
 “जग्धं वा एतदिति । उदके निमग्न मेतत् भक्षा नाजग्धं
 भवति, ‘एतद्’ ‘यातयामं गतरसं भवति’ । तस्मात् एत-
 न्मन्त्रवाक्य माह— ‘स्त्रभिष्ठे’ अतिशयेन सुरभी लोके ‘क्षण-
 ध्वम्’ । तथा सति चयातयाम भवति । ‘जनयः’—इति व्या-

* का० श्रौ० सू० १६० ६ २६ ।

† वा० सं० १२० २५ ।

चष्टे— “आपो वै जनय इति । तदेव समर्थयते— “अद्भुतो हीद
मिति । सुपत्नीरित्येतद् व्याचष्टे— “अग्निना वा आप सुपत्ना
इति । “मातेवेति , अस्य त्राहण स्पष्टम् ॥ ३ ॥

भस्माभ्यवहरणे द्वितीय मन्त्र * विधाय प्रथमति— “अप्सन्न
इत्यादिना † । हे ‘अग्ने’ ‘तव’ ‘असु’ ‘सधि’ सहस्रानम् ,
तव योनिरित्यर्थ , इदानी भवति , पश्चात् ‘ओपधी’ त्वया
परिपच्यमाना ‘अनु’ त्व मपि ताभि ‘रुध्यसे’ प्रतिबध्यसे ,
तत्र निरुद्धो भवसोत्यर्थ , पुनश्च अरण्यो ‘गर्भे’ वर्तमान ‘सन्’
पुन ‘जायसे’ । एव सर्वत्र व्याप्त इति स्तुति ।

सर्वपादे ‘सधि’-शब्देन योनिर्विवक्षित इति व्याचष्टे—
“अप्सन्ने योनिष्टवेत्येतदिति । उपरितनपादद्वयस्य त्राहणं
स्पष्टम् ॥

तृतीयमन्त्र विधाय ‡ सष्टार्थत्वात् सङ्गृह्य तात्पर्यं दर्श-
यति— “गर्भो असौत्यादिना , “तदेन मस्य सर्वस्य गर्भं करो-
तीत्यन्तेन । मन्त्रार्थस्तु स्पष्ट § ॥ ४ ॥

भस्माभ्यवहरणमन्त्राणा त्रित्व प्रथमति— ‘त्रिभिरभ्यव
हरति त्रिष्टदग्निरित्यादिना । अग्नेस्त्रिष्टत्त्वं शत्रुशर्वपशुपत्याद्यष्ट-
मूर्त्तिं मनुक्रम्य श्रूयते—“तान्येतान्यष्टावग्निरुपाणि कुमारो नवमः
सैवाग्नेस्त्रिष्टत्तेति । । “सुद शुक्लापमूपसिकत मित्यादिना नव

* वा० सं० १२ ३६ ।

†, ‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ २७ ।

§ वा० सू० १२ ३७ ।

॥ पुरस्तात् १ प्र० ३ भा० १८ क० (४३ ए०) दृश्यम् ।

द्रव्याण्युपक्रम्य, “ता वा एता नव सृष्टय इय मसृज्यता तस्मा-
दाहुस्त्रिहृदमिरिति”-इति च प्रदर्शितम् ० ॥

मन्त्रत्रयेणापि सज्जद् भस्मप्रक्षेपप्रसङ्गात्वात्— “एकेनाप्येष्ट्य
दाभ्यां दाभ्यां वाप्येष्ट्यैकेनेति १ । उक्तप्रकारान्तरगद्दां निरा-
चष्टे— “दिसु क्तवोऽभ्यवहरतीति । ‘तु’-गण्डः पक्षं व्यावर्त्त-
यति । सर्वथा हि क्तवोऽस्त्रभ्यवहरेत्, न त्वेकैकेन मन्त्रेण
त्रिःकत्वः । “तद् ये रिपादा इत्याद्यर्थवादः स्पष्टः ॥ ५ ॥

अङ्गः पुनरीपद्भवादात्तस्य मिति विधाय प्रयंसति— “अघा-
पादत्ते तस्यदत्रेति ३ । ‘अथ’ प्रक्षेपानन्तम् ‘अत’ प्रक्षिति
भस्मनि । ‘अदुभ्योऽधि’-इति, अयं पञ्चम्ययोमुवादी । ‘भाम्ने-
यम्’ अंगम् ‘अङ्गाः’ उत्पादितवान् भवति । ‘अनया’ इति
अपादानसाधना अनामिका निर्दिश्यते । “अनयेवेति । कोऽयं
नियम इत्यत्राह— “अनया ये भेषजं क्रियत इति ॥

मन्त्र माह— “प्रसद्येति ५ । हे भस्मरूप अग्ने ! त्वं
‘अक्षना’ भस्मरूपेण ‘आत्मना’ ‘योनिम्’ तव योनिस्थानीयाः
‘अपद्य दृष्टिबीजं’ ‘प्रसद्य’ प्रसन्नो भूत्वा, तथा ‘माष्टभि.’
अङ्गि. ‘संसृज्य’ ‘ज्योतिषान्’ प्रकटज्योतिः सन् ‘पुनरासदः’
पुनरागच्छ । पूर्वार्द्धे ‘प्रसद्य’-पदस्य प्रसन्नतार्थतया योनि मघ
इति सामानाधिकरण्यं विवक्षित मिति व्याचष्टे— “प्रसन्नो ह्येष

० पुरस्तात् १. १ १८. १८ (६ ए० २ पं०) इत्यथम् ।

१ “पलाशपुटेनापी देवीरित्येकया, ततो दाभ्याम्, व्याद्याभ्यां वा
पूर्वेम्”-इति का० श्रौ० सू० १६ ६ २६, २७, २८ ।

३ का० श्रौ० सू० १६ ६ २८ ।

५ वा० सं० १२ ३८ ।

भक्षनेत्यादिना । 'संसृज्य'-इत्यस्य सङ्घतिरर्थ इति व्यञ्चष्टे—
 "सङ्घत्य माहभिरिति । उत्तरमन्त्रत्रयस्य व्याख्येयार्थत्वाभावात्
 प्रतीकमुपादाय सङ्घञ्च तात्पर्यमाह— "पुनरासद्येति प्रथमः,
 "पुनरुज्जेति द्वितीयः, "सह रथ्येति तृतीयः ॥ ६ ॥

उत्तरमन्त्रद्वयस्य पृथग्विनियोगशङ्कापनोदनायाह— "चतु-
 भिरपादत्त इति ७ । "तद् ये चतुष्पादाः"—इत्यादि स्पष्टम् ।
 भस्त्रापादानमन्त्रगतं सङ्घाम् अभ्यवहरणमन्त्रगतया सङ्घया
 समुच्चित्य प्रपञ्चति— "त्रिभिरभ्यवहरति, तत्सप्त, सप्तचित्ति-
 कोऽग्निरित्यादिना । "षड् चितय इष्टकाः प्रसिहाः, सप्तमी तु
 विकर्षीश्च स्वयमाहृषाञ्चोपदधाति, हिरण्यकलैः प्रोचति,
 अग्नि मभ्यादधाति, सा सप्तमी चित्तिरिति १ श्रुतत्वात् सप्त
 चितयः 'सप्तचित्तिकोऽग्निः' । "यावत्स्य मात्रेति । चितिगत-
 सप्तसङ्घारूपा मात्रेत्यर्थः । अस्तु प्रासनम् पुनस्तत एवादानञ्च
 सूत्रकारः स्पष्टमाह— "पलाशपुटेनापी देवीरित्येकया, ततो
 हाभ्याम्, आद्याभ्यां वा पूर्वम्, अनामिकाया प्रास्तादादत्ते
 प्रसद्येति"—इति ४ ॥ ७ ॥

"अपादायेति । 'भक्षनः' सकाशात् 'अपादाय', पुनः
 'उखायाम् ओष्य' 'उपतिष्ठते' ३ । उपस्थान मन्त्रेः कोपशान्तये,

* वा० सं० १२ ३६, ४०, ४१, ४२ ।

† उपरिष्ठाच्छ्रुत मष्टमं काण्डं समयमेव पितिप्रकरणम्, इहापि
 पुरस्तादैतद् द्विरुपस्थानम् (३१६, ३३३ पृ०) ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ६, २६-२६ ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ६, ३० । योधा मे इति द्वाचेनेति तच्च
 तात्पर्यं वैदितव्यम् ।

तस्य कः प्रसङ्ग इति तं दर्शयति— “एतदा एतादययायथं करो-
तीति । तदेव स्पष्टयति— “यदग्नि मपोऽभ्यवहरतीति ।
निङ्गवः कृतस्यापराधस्याच्छादनम् । तच्च उपस्थानकर्मणि सङ्गत
मिति स्तौति— “बुधवतीभ्यां यथैवास्त्येतादग्निर्धचो निबोधेदिति ।
'अस्य' उपस्थानकर्तुः ; 'वचः' 'यथा अग्निः निबोधेत्' इत्येव मर्हे
'बुधवतीभ्याम्' उपस्थानं युक्तम् ॥ ८ ॥

तत्रार्थं मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “बोधो मे अस्येत्यादिना ० ।
हे 'यविष्ठ' युवतम । हे 'स्वधाव' स्वधेत्यदनामन् वद्वत् ! 'अग्ने ।'
'अस्य वचसः' 'एतद्' उपस्थानसाधनमन्त्ररूपं वचः 'बोध' बुध्यस्व ।
धचो विगिष्यते— 'मंहिष्ठस्य' अत्यन्तमंहनीयस्य, 'प्रभृतस्य'
प्रकर्षेण सम्भृतम् । कर्मणि षष्ठौ । 'त्वः' एकः 'पीयति'
बधकर्मैतत् ऋ, द्विनस्ति । तथा 'त्वः' एकः 'अनुगृणाति'
स्तौति । तत्रार्थं 'वन्दारु' वन्दकः, अतो हे अग्ने ! 'ते तन्वम्'
'अहं वन्दे' स्तौमि ।

'बोधो मे'—इति छान्दसो दीर्घं इति § व्याचष्टे— “बोध
मेऽस्येति । 'मंहिष्ठस्य'—इत्यस्य व्याख्यानम्— “भूयिष्ठस्येति ।
'त्व'—शब्द एकशब्दपर्याय इति व्याचष्टे— “पीयत्येकोऽन्वेको
गृणातीति । अनुगृणातीति सम्बन्ध । 'वन्दारु'—शब्दः ताच्छ्री-
लिक आरुप्रत्यये भवतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— “वन्दितेति ॥

* वा० सं० १२ ४२ ।

† निघ० २ ७ १७ ।

‡ “पीयतिर्धिमाकर्मा”—इति निरु० ४ ४ ४ ।

§ “आचोऽतस्तिष्ठ.”—इति पा० ६ ३ १३५ ।

“स बोधीति द्वितीयो मन्त्र ३ । तस्यार्थ — हे ‘वसुपते’
 प्रभूतधनस्वामिन् ! न केवल स्वामित्व मेव, किन्तु ‘वसुदा-
 वन्’ हे वसुनो धनस्य दात । ‘सूरि.’ विद्वान्, ‘मघवा’
 अन्नवान्, ‘सि’ बाधि’ बुध्यस्व अस्मद्दत्तम् । तत ‘अस्मत्’
 अस्मत्त ‘हेषासि’ हेष्यान् पाप्मन ‘युयोधि’ पृथक् कुरु ।
 सङ्गहेण तात्पर्यं माह— “यथैवास्माद् हेषासि युयाद्, एव
 मेतदाहेति । स्पष्टोऽर्थ । मन्त्रयोर्यद् गायतत्र त्रिष्टुप्त्व च,
 तदुभयार्थवाद पूर्वोक्त मतिदिशति— “तस्योक्तो बभ्रुरिति ।
 उखासन्तपनप्रस्तावे “माथो गायत्रात्मा त्रिष्टुवित्युपक्रम्य,
 “अथो अग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुवैन्द्राग्नेऽनिर्यावानग्नि”-इत्या
 दिनोक्त इत्यर्थं १ ॥ ८ ॥

एता त्रित्वसङ्ख्या पूर्वोक्तमस्माभ्यवहरणतदपादानमन्त्रसङ्ख्याया
 समुचित्य प्रशंसति— “तानि नव भवन्ति, नव दिशो दिशो
 ऽग्निर्नव प्राणा”-इत्यादिना । ऊर्ध्वोभावेनावस्थिता माधा
 रणी दिक् एकैति दिशा नयकत्वम हावधार्यो प्राणो सम
 ग्रीर्षण्या इति नवत्व माथानाम, चित्यवस्थापन्नस्थाने प्राणा
 त्मकद्विरण्यगर्भरूपत्वात् प्राणोऽग्नि ॥ १० ॥

उपख्यानानन्तर द्विविध प्रायश्चित्त च दर्शयति— “अथ
 प्रायश्चित्तीकरोतीत्यादिना ३ । एतदुखासन्तपनानन्तरोक्तेन “अथ

* वा० म० १२ ४३ १ ।

† पुरस्तात् ६ अ० २ ब्रा० ७ क० (३२५ प्र०) द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्री० सू० १६ ६ २१ ७ १ । “प्रायश्चित्ति स्यस्य

हीमस्य सञ्जा -इत्याह कर्क ।

प्रायश्चित्तीकरोति सर्वेभ्यो वा एष इत्यादिना • व्याख्यात-
प्रायम् । “अग्नावनुगते”-इति तत्र , अत्र तु “अग्नावपोभ्यव-
ष्टियमाणे”-इति विशेषः । प्रायश्चित्तमन्त्रः † तत्रकारस्य “स
समिधाज्यस्योपहृत्याधीन आहुतिं लुहोति विश्वकर्मणे स्वाहेत्यादि-
नोक्तत्वात् ‡ नात्राभिधान मिति द्रष्टव्यम् । “य एवाग्नावनुगते
तस्योक्ती बन्धुरिति । “अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् अरणी
वाव स गच्छतीत्यादिनोक्त इत्यर्थः § ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तमन्त्रगतनवसङ्ख्या सह प्रायश्चित्तमन्त्रसङ्घातं तमुच्चित्य
प्रशंसति— “तानि दश भवन्ति दशाक्षरा विराडित्यादिना ।
मन्त्रगतदशसङ्घादारेणाग्निरपि विराट् चीयमानस्याग्नेर्विराजात्म-
कत्वाद्वा ऊर्द्धाधोदिगपेक्षया दिगो दशनामभिर्दृशीति श्रुतेः तद-
पेक्षया ‘प्राणाः’ अपि ‘दश’ । गत मन्वत् ॥ १२ ॥ ६ [प. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते साध्वीये वेदार्थप्रकाशे
साध्यन्दिनगतपथत्राक्षणभाष्ये
षष्ठ्याखण्डेऽष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थायतुरो दियाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ८ ॥

* पुरस्तात् ६ अ० ४ ब्रा० ११ क० (३५६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† “विश्वकर्मणे स्वाहा”—इत्येष एव, वा० सं० १२. ४३. २ ।

‡ पुरस्तात् ६ अ० ४ ब्रा० १२ क० (३५६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

§ पुरस्तात् ६ अ० ४ ब्रा० १२ क० (३५६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

ब्रह्माण्डं गौसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
 सप्तार्थीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुसताधेनुसौवर्णभूमिः ।
 रत्नोस्रां रुक्मवाजिहिपसहितरथी सायणिः सिङ्गणार्थः ,
 व्यन्त्राणीद्विखचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजम्ना तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
 शान्त्योत्थं प्राज्यजम्ना लवणज मन्वणः शार्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणार्थः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनयतपयत्राह्वणभाष्ये

पठकाण्डेऽष्टमाध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

॥ इति पठकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकश्च समाप्तः † ॥

* अत्रत्याष्टीप्यन्वः पञ्चमः काण्डे द्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्याः ।

† इत उत्तर मिह ग-प-पुस्तकयोः "कण्डिकासङ्घा १०२"—

इति . क-पुस्तकत्वे तद्ब्राह्मणीयसप्तमकण्डान्तम् , ख-पुस्तक मध्ये-
 तद्ब्राह्मणीयतृतीयकण्डान्तम् , उ-नामपुस्तकेऽत्र खण्डोसङ्घा नोक्ति-
 खितेति । तत्र १ ब्रा० २८ क० , २ ब्रा० १६ क० , ३ ब्रा० १६ क० ,
 ४ ब्रा० १५ क० , ५ ब्रा० १५ क० , ६ ब्रा० १२ क० , तदार्थां सदुक्तव-
 यासिन् प्रपाठके १०२ कण्डिकाः सम्पद्यन्ते ।

॥ इति उखासम्भरणं नाम षष्ठं काण्डं ॥ समाप्तम् ॥

• अत्र षष्ठे काण्डे भास्करमहात्मनोः शतविंशतिः । तत्र प्रथमे प्रपाठके ४, द्वितीये ४, तृतीये ७, चतुर्थे ६, पञ्चमे ६ । अथ भास्करेण कलिकाः ५४० । तत्र प्रथमे प्रपाठके ११०, द्वितीये १०४, तृतीये ११४, चतुर्थे १००, पञ्चमे १०२ । तदेतत्सर्वमष्टमन्यास कार्त्तिके ५० भास्कराणि युगानि, तत्र ३६० कलिकाः सप्तोनि निहम् ॥

॥ अथ मूलशुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	त्रा०	क०	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पुरुषात्	पुरुषद्	१	१	१०	४	११
गुभ्यभंवत्	गुभ्यभवत्	१	२	११	१८	२
त्वृभार समस्त्रि	त्वृभारस मस्त्रि	१	२	१०	१८	१४
देवा	देवा	१	२	११	२०	१५
ऽमि	ऽमि	१	२	१४	२१	११
देवाच्च	देवाच्च देवाच्च	१	२	१०	२२	१०
भाधारपति	भाधारपति	२	१	५	२०	६
नियुत्व०	नियुत्व०	२	१	१४	८०	८
देका नु त्रिश्च०	देकात्रुत्रिश्च०	२	१	२०	८०	२
रेता	रेतो	३	१	१६	१८२	१०
कुन्द० खि०	कुन्द० खि०	२	२	६	२०२	१२
भामदत्	भामदत्	३	४	४	२२१	१४
तस्याक्तो	तस्योक्तो	३	४	५	२२२	३
भुनधीभ्य०	भुनुधीभ्य०	३	५	४	२३०	१३
एतस्यै	एतस्यै	३	७	१५	२६४	७
सुम्यदन्ति	सुम्यदन्ति	४	३	१४	३०८	१५
तुदेवैतत्	तुदेवैतत्	४	६	११	३५८	८
बन्ध०	बन्धु०	५	१	७	३७५	३
अशदिति	अशदिति	५	३	२	४०६	१
प्रायायाथ	प्रायायाथ	५	४	८	४२२	१०

(२)

अ शुद्धम्	शुद्धम्	पं०	आ०	क०	पृष्ठे	पङ्क्तौ
• हते	... वाहते	...	५.	५.	२.	... ४३६ ११
• ह्येव	... • ह्येव	'	...	५.	५.	४. ... ४३० ८
ह्येव	... ह्येव	५.	५.	६.	... ४३८ २
मूर्ध	... मूर्ध	५.	५.	१४.	... ४४० ६०

